ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

XALÍQARALÍQ KONFERENCIYA MATERIALLARÍ TOPLAMÍ

I

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ BILIMLENDIRIW, ILIM HÁM INNOVACIYALAR MINISTRLIGI
ÁJINIYAZ ATÍNDAĠÍ
NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

“QARAQALPAQSTANDAĠÍ BIRINSHI ILIM-BILIM DÁRGAYÍNA 90 JÍL (ÁJINIYAZ ATÍNDAĠÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍNÍŃ ASHÍLĠANÍNA 90 JÍL)”

atamasındağı xalıqaralıq konferenciya
MATERIALLARÍ TOPLAMÍ
Nókis, 30-31-oktyabr, 2024-jıl.
1-bólim.

*****

Ózbekstan Respublikası Joqarı bilimlendiriw, ilim hám innovaciyalar ministirliginiń 2024-jıl 20-mart kúngi "2024-jılda qosımsha ótkeriletuǵın xalıqaralıq hám respublikalıq kólemindegi ilimiy hám ilimiy-texnikalıq ilájlar haqqında"ǵı 76-sanlı buyrıǵı menen tastıyıqlanǵan **"Qaraqalpaqstandaǵı birinshi ilim-bilim dárgayına 90 jıl (Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń ashılǵanına 90 jıl)"** atamasındaǵı xalıqaralıq konferenciyası materialları toplamı (30-31-oktyabr, 2024-jıl). 1-bólim. – Nókis: NMPI, 2024. – 329 bet.

"Qaraqalpaqstandaǵı birinshi ilim-bilim dárgayına 90 jıl (Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń ashılǵanına 90 jıl)" atamasındaǵı xalıqaralıq konferenciya materiallarına Respublikamızdıń joqarı hám orta arnawlı oqıw orınları professor-oqıtıwshıları, ilim-izertlew institutları alımları, úlken ilimiy xızmetker-izleniwshiler, doktorantlar, magistrantlar, studentler hám ulıwma bilim beriw mektepleri muǵallimleriniń ilim, tálim-tárbiya máselelerine arnalǵan ilimiy miynetleri kirgizilgen.

Konferenciya materiallarınıń mazmunı hám onda kórsetilgen dereklerdiń durıslıǵına avtorlar juwapker.

REDKOLLEGIYA QURAMÍ

1. K.Kadirov – rektor w.w.a, redkollegiya baslıǵı;
2. R.Eshmuratov – ilimiy isler hám innovaciyalar boyınsha prorektor, redkollegiya baslıǵı orınbasarı;
3. A.Allamuratov – ilimiy-izertlewler, innovaciyalar hám ilimiy pedagog kadrlar tayarlaw bólimi baslıǵı, redkollegiya aǵzası;
4. S.Dosmagambetov – tariyx oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı, redkollegiya aǵzası;
5 T.Tortkulbaeva – qazaq tili hám ádebiyatı kafedrası docenti, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), redkollegiya aǵzası;
6. S.Romanova – muzikalıq tálim kafedrası docenti, pedagogika ilimleriniń kandidatı, redkollegiya aǵzası;
7. K.Nurmaxanov – matematika oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı, pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), redkollegiya aǵzası;
8. G.Kutlımuratova – botanika, ekologiya hám onı oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı, biologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD), redkollegiya aǵzası.

TEXNIKALÍQ REDAKTORLAR

O.Baltabayev – geografiya oqıtıw metodikası kafedrası úlken oqıtıwshısı, geografiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı (PhD);
K.Uzakbaev – geografiya oqıtıw metodikası kafedrası assistent oqıtıwshısı;
F.Dauletmuratov – ilimiy-izertlewler, innovaciyalar hám ilimiy pedagog kadrlar tayarlaw bólimi injeneri;
A.Seytmuratov – ilimiy-izertlewler, innovaciyalar hám ilimiy pedagog kadrlar tayarlaw bólimi injeneri;
A.Orazbaev – ziyrek talabalardıń ilimiy-izertlew jumısların shólkemlestiriw bólimi injeneri;
Q.Biysenbaev – NMPI tayanısh doktorantı.

ЕЛГЕ ЗИЯ ТАРАТҚАН ТЕБЕРИК БИЛИМ ДӘРГАЙЫ

Мәмлекетимиздиң илим, билимлендириў тараўында ажыралмас орны, даңқлы тарийхы ҳәм қәдириятларына ийе болған туңғыш билим дәргайы – Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты бүгин өзиниң 90 жыллық торқалы тойын белгилемекте.

Тарийхқа нәзер тасласақ, өткен әсирдиң жигирмаланшы жылларында жүз берген сиясий өзгерислер – 1924-жылы Қарақалпақстан автономиялы областының, кейин ала 1932-жылы Қарақалпақстан Автономиялы Республикасының дүзилиўи елимизде билимлендириў тараўын раўажландырыў, жаңа оқыў орынларының санын көбейтиў, халықты ғалаба саўатландырыў арқалы адамлардың турмысын жақсылаў ушын тийкар жаратты. Усындай ийгиликли мақсетлер жолында 1934-жылы сол дәўирдеги республикамыздың пайтахты есапланған Төрткүл қаласында Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институты шөлкемлестирилди.

Халқымыз әййемги дәўирлерден баслап билим алыўға, тәбият ҳәдийселерин бақлаў арқалы олардың сырларын ашыўға, ийелеген билим ҳәм көнликпелери арқалы жасаў шараятларын жақсылаўға – улыўма айтқанда, өмири даўамында ағартыўшылыққа умтылып жасаған. Барлық жетискенликлердиң гилти илим екенлигин аңлаған ата-бабаларымыздан Муҳаммед ибн Муса әл-Хорезмий, Әбиў Райхан Беруний, Маҳмуд аз-Замахшарий ҳәм басқа да жерлеслеримиздиң бизге шекем жетип келген мийнетлери ҳәзирги дәўирде де өз қунлылығына ийе. Әлбетте, олардың бундай нәтийжелерге ерисиўинде әййемги Хорезм дәўиринде дүнья халықларының цивилизациясына салмақлы үлес қосқан «Мамун академиясы»ның орны гиреўли. XIX әсирде жасаған Күнхожа Ибрайым улы, Әжинияз Қосыбай улы, Бердақ Ғарғабай улы, Өтеш Алшынбай улы ҳәм басқа да әдебиятымыздың көрнекли ўәкиллериниң жетисип шығыўында да елимиздеги «Қарақум ийшан», Хийўадағы «Шерғазыхан», «Қутлымурат инақ» медреселери ҳәм усы сыяқлы илим-зия орайларының әҳмийети оғада үлкен болды.

Өткен әсирдиң отызыншы жылларында шөлкемлестирилген Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институты да елимиздиң ҳақыйқый мәнидеги илим-билимлендириў, ағартыўшылық орайына айланды. Бул жерде дәслепки жылларда бир жыллық ҳәм еки жыллық оқыў курсларында билим алған жаслар халқымыздың саўатлылық дәрежесин арттырып, оларды қараңғылықтан жақты турмысқа бағдарлаўға бар күш-ғайратын, билим ҳәм тәжирийбесин сарплады. Соның менен бирге, институт питкериўшилери халық хожалығының түрли тараўларында жемисли мийнет етип, республикамыздың социаллық-экономикалық жақтан раўажланыўына салмақлы үлеслерин қосты.

Институтта оқып билим алған питкериўшилер арасынан Өзбекстан халық муғаллими Аллания Өтениязов, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық жазыўшысы Төлепберген Қайыпбергенов, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан халық шайыры Ибрайым Юсупов, Хийўа қаласындағы «Меҳрибанлық үйи» директоры болып ислеген Вера Пак, дүньяға белгили археолог алым Ғайратдин Хожаниязовларға мәмлекетимиздиң ең жоқары дәрежедеги «Өзбекстан Қаҳарманы» атағының берилгени бул билим орайының теберик екенлигин аңлатып турғандай болады.

Сонлықтан да, халық шайыры Ибрайым Юсупов:

«Кең дүньяға көзин ашқан елимниң,
Илҳамысаң сен шайырлық тилимниң,
Қарақалпаққа қалың китап оқытқан,

Сен теберик дәргайысаң билимниң», - деп жазған еди институттың 60 жыллығына арналған қосығында.

Соның менен бирге, Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан илиминиң раўажланыўына салмақлы үлес қосқан академиклер Марат Нурмуҳаммедов, Сабыр Камалов, Амин Бахиев, Жуманазар Базарбаев, Ҳусниддин Ҳамидов ҳәм Абатбай Дәўлетовлар да усы дәргайда билим алғанлығы бизлер ушын үлкен мақтаныш есапланады.

Екинши жер жүзилик урыс жылларындағы қыйыншылықларға қарамастан институт өз жумысларын даўам еттирип, социаллық ҳәм экономикалық тараўлар ушын жоқары маманлыққа ийе кадрлар таярлады.

1944-жылы ҳүкиметимиздиң тийисли қарары менен институттың 10 жыллығы белгиленди ҳәм бул оқыў дәргайы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты деп аталатуғын болды.

Урыстан кейинги жыллар институт тарийхында раўажланыў дәўири болып, республикамыздың билимлендириўинен баслап барлық тараўларына қәнигелер жеткерип берди. 1945-1946-жыллары институтта 235 студент билим алған болса, кейин ала олардың саны артып, шөлкемлестирилген ўақтынан баслап 40 жыл ишинде – 1974-жылға шекем институтты питкергенлердиң улыўма саны 15 мыңға шамаласты. Кейин ала халық хожалығының түрли тараўларына маман қәнигелерди таярлаўға болған зәрүрликтен келип шығып, 1974-жылы институт базасында университет шөлкемлестириў ҳаққында қарар қабыл етилди. Солай етип, 1976-жылдан баслап пединститут университетке айландырылды.

Өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап республикамыздағы билимлендириў мәкемелери ушын жоқары мағлыўматлы педагог кадрларға болған талап артып, буның нәтийжесинде 1990-жылға келип елимизде педагогикалық институтты қайта шөлкемлестириў мәселеси күн тәртибине шықты. Өзбекстан Республикасы Ҳүкиметиниң пидайылығының нәтийжесинде, 1990-жылы июль айында бурынғы Аўқам Министрлер Кеңесиниң тийисли қарары тийкарында Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты шөлкемлестирилди. Ғәрезсизлик жылларында институт тек ғана Қарақалпақстан емес, соның менен бирге, республикамыздың барлық ўәлаятлары, ҳәттеки Орайлық Азия мәмлекетлериниң халық билимлендириў системасына жоқары билим ҳәм көнликпелерге ийе педагог кадрлар таярлайтуғын илим ҳәм билимлендириў орайына айланды.

Жаслардың озық ойлы, терең билимге ийе, заманагөй билимлендириў стандартларына толық жуўап беретуғын жетик қәнигелер болып жетисиўи ушын барлық жаңа билимлендириў бағдарлары, факультетлер шөлкемлестирилип, оларда оқыў-тәрбия ҳәм илимий-изертлеў жумысларын алып барыў мақсетинде барлық шараятлар жаратылды. Институттың материаллық техникалық базасын беккемлеў, оқыў процесине заманагөй мәлимлеме технологияларын енгизиўге айрықша дыққат қаратылды.

Әлбетте, бундай итибардың нәтийжесинде институт профессор-оқытыўшыларының илимий дәрежелилиги ҳәм потенциалы артып, илимий-педагогикалық жумысларда жоқары көрсеткишлерге ерискен болса, студентлер арасында илим, билимлендириў, әдебият, көркем өнер, мәденият, спорт ҳәм басқа да тараўларда халықаралық ҳәм республикалық дәрежеде үлкен жетискенликлерди қолға киргизген жаслардың саны арта баслады.

Быйылғы 2024-жыл институтымыз ушын ҳәр тәреплеме тарийхый жыл болып табылады.

Мәмлекетимиз ғәрезсизлигиниң 33 жыллық байрамы қарсаңында институтымыздың жаңа оқыў имаратының пайдаланыўға тапсырылыўы тек ғана институт жәмәәти ушын емес, соның менен бирге, пүткил Қарақалпақстан Республикасы халқы ушын байрамға мүнәсип саўға болды.

Мәмлекетимиз басшысының тиккелей итибары ҳәм ғамқорлығы нәтийжесинде мәмлекетлик бюджет есабынан 76 миллиард сум қаржы ажыратылып, институт ушын 2 мың орынлық жаңа оқыў имаратының қурып питкерилиўи ҳәм пайдаланыўға тапсырылыўы, соның менен бирге, материаллық-техникалық базаны жетилистириў мақсетинде оқыў имаратлары реконструкция исленип, жаңадан лабораториялар, спорт комплекслери ҳәм студентлер турақ жайларының қурылып атырғаны республикамыздағы туңғыш билим дәргайының 90 жыллық торқалы тойына, соның менен бирге, усы оқыў орнына аты берилген уллы классик шайырымыз Әжинияз Қосыбай улының 200 жыллығына мүнәсип саўға болды, десек әйне ҳақыйқатты айтқан боламыз.

Жаңа оқыў имаратында заманагөй оқыў ҳәм лекция аудиториялары, ең соңғы техника ҳәм технологиялар менен үскенеленген лабораториялар, IT-инкубация, мәлимлеме-ресурс орайлары, быйылғы оқыў жылынан баслап барлық жоқары оқыў орынларында енгизилип атырған регистратор офиси ҳәм басқа да көплеген имканиятлар жаратылған.

Бүгинги күнде оқыў дәргайымызда 600 ге шамалас тәжирийбели профессор-оқытыўшылар 17 мыңнан аслам студентлерге тәлим-тәрбия берип келмекте. Олардан 231 оқытыўшы илимий дәрежеге ийе. Соңғы 3 жылда 82 профессор-оқытыўшы илимий жумысларын табыслы қорғап шығып, илимий дәрежеге ийе болды. Профессор-оқытыўшылар тәрепинен министрлик гүўалығына ийе 55 сабақлық, 97 оқыў қолланба, 43 монография таярланды ҳәм басып шығарылды. Быйылғы ғәрезсизлик байрамы қарсаңында профессор-оқытыўшыларымыз арасынан Президентимиздиң пәрманына муўапық музыкалық тәлим кафедрасының доценти Айгүл Надыроваға «Өзбекстан Республикасы халық артисти» ҳүрметли атағы, математиканы оқытыў методикасы кафедрасының баслығы, профессор Барлықбай Пренов ҳәм ботаника, экология ҳәм оны оқытыў методикасы кафедрасының доценти Муратбай Балтабаевларға «Мийнет ветераны» I дәрежели көкирек белгиси, Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси Президиумының қарары тийкарында денетәрбия теориясы ҳәм методикасы кафедрасының доценти Дүйсенбай Каримовқа «Ўатан пидайысы» көкирек белгиси, соның менен бирге, Республикалық Руўхыйлық ҳәм ағартыўшылық орайы тәрепинен миллий идея, руўхыйлық тийкарлары ҳәм ҳуқық тәлими кафедрасының баслығы, доцент Еркинбай Тилеўов ҳәм мениң өзиме «Мәнаўият пидайысы» көкирек белгисиниң тапсырылғаны тараўда жемисли мийнет етип атырған пидайы инсанларға болған итибардың нәтийжеси деп есаплайман.

Усындай имканиятлар ҳәм шараятлардан нәтийжели пайдаланып атырған жасларымыздың табыслары көз қуўандырарлы дәрежеде болмақта.

Бир ғана өткен оқыў жылында институт жаслары арасынан 1 Президент стипендиаты, 9 Наўайы, 1 Ислам Каримов, 1 Ибрайым Юсупов, 1 Төлепберген Қайыпбергенов, 1 Бабур ҳәм 1 Палҳавон Маҳмуд атындағы мәмлекетлик ҳәм 13 Әжинияз атындағы стипендия жеңимпазлары, сондай-ақ, бүгинги күнге шекем спорт тараўында 3 Жәҳән, 8 Азия, 150 ден аслам Өзбекстан чемпионлары және 3 Зульфия атындағы, сондай-ақ, 8 «Ниҳол», 2 «Мард ўғлон» мәмлекетлик сыйлықлары ҳәм бирнеше халықаралық таңлаўлардың лауреатлары жетисип шықты.

Өткен жылдың октябрь айында Нөкис қаласында жоқары оқыў орынлары студентлери арасында математика бойынша Муҳаммед әл-Хорезмий атындағы II Халықаралық олимпиадасында бир студент 3-орынды ийелеген болса, институттың және бир студенти Сибирь математика олимпиадасында 3-орынды ийеледи.

Институтта билимлендириўдиң сапасын арттырыў, кадрлар таярлаўдың жаңа усылларын енгизиў мақсетинде халықаралық абырайлы жоқары оқыў орынлары ҳәм илимий-изертлеў орайлары менен нәтийжели байланыслар орнатылды.

Бүгинги күнде дүньяның «ТОП-1000»лық дизимине киретуғын 62 жоқары оқыў орны менен шәртнама ҳәм меморандумлар дүзилген болып, соннан 15 жоқары оқыў орны QS (Quacquarelli Symonds World University Ranks), THE (Times Higher Education) ҳәм ARWU (The Academic Ranking of World Universities) халықаралық рейтинглеринен орын алған.

Усы шәртнамалар тийкарында өткен жыл даўамында институттың 50 ден аслам профессор-оқытыўшылары сырт еллердеги жоқары оқыў орынлары ҳәм илимий-изертлеў орайларына қәнигелигин жетилистириў, семинар өтиў, илимий концеренцияларда қатнасыў, лекция оқыў мақсетинде илимий сапарларға жиберилген болса, дүньяның «ТОП-1000»лық дизимине киретуғын жоқары оқыў орынларынан 14 профессор-оқытыўшы ҳәм қәнигелер институттың илимий-педагогикалық жумысларына шақырылды.

Әлбетте, бундай нәтийжелер алдымызға еле де жоқары шеклерди қойып, оларға ерисиў ушын анық режелерди белгилеп алыўды талап етеди. Буның ушын, биринши гезекте, профессор-оқытыўшыларымыздың илимий дәрежелилик көрсеткишлерин жақын жыллар ишинде 50 процентке шеткерип, олардың тәжирийбе ҳәм көнликпелерин заман талаплары тийкарында арттырып барыўымыз, екиншиден, жаслардың мәмлекетимиздиң жарқын келешеги ушын хызмет ететуғын, Үшинши Ренессанстың тийкарын жарататуғын жетик кадрлар болып жетисиўи ушын мәлимлеме технологиялары ҳәм шет тиллерин терең меңгериўи ушын қосымша шараятлар жаратыўды өз алдымызға баслы мақсет етип алғанбыз.

Ҳәзирги ўақытта республикамыздың социаллық-экономикалық, жәмийетлик-сиясий ҳәм мәдений турмысында өзиниң ажыралмас орнына ийе педагогикалық институт дәслепки жылларда халықты ғалаба саўатландырыў арқалы елимиздиң раўажланыўына үлес қосып, халқымыздың абадан турмысын тәмийинлеўге хызмет еткен болса, бүгинги күнде де усындай ийгиликли жумысларын даўам еттирип, келешек ийелериниң жоқары потенциаллы, терең билимли, кең масштаблы ой-пикирге ийе, интеллектуал жаслар болып шығыўы жолындағы өз қәдириятларына сүйенген илимий-педагогикалық жумысларын алып бара береди.

Сөзимниң жуўмағында сыпатында:

«Келешекте қанша ВУЗлар болса да,

Алды менен сени сыйлар қарекең», - деп Өзбекстан Қаҳарманы, сүйикли шайырымыз Ибрайым Юсуповтың айтқанындай, халқымыздың терең ҳүрметине ылайық болған елимиздеги туңғыш жоқары оқыў орны Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының 90 жыллық торқалы тойы менен халқымызды қутлықлайман.

Қувондиқ Қодиров,
Әжинияз атындағы НМПИ ректоры ў.ў.а.

BIRINSHI SEKCIYA

JAŃA ÓZBEKSTANDA JÁMIYETLIK HÁM SOCIAL-GUMANITAR PÁNLERDI OQÍTÍWDA JAŃALANÍWLAR HÁM JETISKENLIKLER

****

BIRINCHI SEKSIYA

YANGI O‘ZBEKISTONDA IJTIMOIY VA SOTSIAL-GUMANITAR FANLARNI O‘QITISHDA YANGILANISHLAR VA MUVAFFAQIYATLAR

****

ПЕРВАЯ СЕКЦИЯ

ОБНОВЛЕНИЯ И ДОСТИЖЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ ОБЩЕСТВЕННЫХ И СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

****

FIRST SECTION

UPDATES AND ACHIEVEMENTS IN THE TEACHING OF SOCIAL AND SOCIAL-HUMANITARIAN SCIENCES IN NEW UZBEKISTAN

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТ 1975-ЖЫЛЛАРДА

[1]Кощанов Б.А., [2]Досмагамбетов С.
[1]Бердақ атындағы ҚМУ профессоры, тарийх илимлериниң докторы
[2]Әжинияз атындағы НМПИ үлкен оқытыўшысы

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Сейтжанов «Сәлем институт» қосығында айтылғанындай «Саған мәңги садық ҳәм жүзи жарқын, Шоқ бир студентиң болып қалайын». Педагогикалық институт негизинде университетке айланыўы жыллары бойынша мағлыўмат берип өтпекшимиз.

Педагогикалық институтта 5 мыңға шамалас студентлер оқыйтуғын еди. Сондай ақ пединститутта Москва ҳәм Таганрог институтларына имтихан алынып 50-леген студентлер оқыўға киретуғын еди. Бизлерден үлкен студентлерден Қутлымурат Қощанов, Людмила Алламуратова, Роза Аяпова, Оразбийке Ибрагимова, Мырзалы Төребековлар мәмлекетлик стипендия ийелери болған еди.

Институтта 7 факультет, 27 кафедра болып, оларда 240 профессор-оқытыўшылар иследи. Соннан 97 профессор-оқытыўшылар илимий дәреже ҳәм атаққа ийе еди. Москва, Ташкент, Киев, Свердловск, Новосибирск қалаларында 50 ден аслам жас илимпазлар аспирантурада оқыса, 20 оқытыўшы докторлық ҳәм 30 дан аслам оқытыўшылар кандидатлық диссертация темалары бойынша жумыс алып барған еди.

Илмий илимий турмысы жанланған еди. Институтта Әжинияз Қосыбай улының 150-жыллығы юбилейи өткерилди, Өзбекистан ССР Илимлер Академиясының хабаршы ағзасы, профессор Янгибай Мухаммедович Досумовтың 70-жыллық юбилейи болып өтти.

Тарийх-филология факультети республикамызға жоқары қәнигели кадрларды тәрбиялап шығарыўда айырықша болды. Бул факаультет Өзбекистанға, Қарақалпақстанға белгили муғаллимлер, илим докторларын жетилистирип берди. Факультетти питкергенлердиң арасында көрнекли жәмийетлик искерлер ҳәм мийнет қаҳарманлары да бар еди.

1974-жылы факультетти 226 студент питкерип шығып, турмысқа жоллама алды. Факультетте тарийх, қарақалпақ тили ҳәм әдебияты, өзбек тили ҳәм әдебияты, қазақ тили ҳәм әдебияты бөлимлери болып, 3 кафедра хызмет иследи. Оның питкериўшилери арасынан 7 илим докторы, 70 илим кандидатларының жетилисип шығыўы бизлерге мақтаныш болды. Факультеттиң бундай жетискенлигинде биринши илим докторы Нәжим Дәўқараевтың хызметлери шексиз, Я.Досумов, Қ.Айымбетов, А.Есемуратов, А.Қыдырбаев, Қ.Бердимуратов, С.Камалов, Р.Қосбергенов, У.Шәлекенов, Т.Изимбетов сияқлы илимпазлардын орны гиреўли. Илимниң көплеген тараўлары бойынша излениўлер әмелге асырылды.

Тарийх-филология факультетинен шығатуғын «Қаратаў» қолжазба журналы жас талантларды тәрбиялаўда белгили дәрежеде жумыс алып барды. Әдебият тараўында белгили талант ийелери болған И.Юсупов, Б.Исмайлов, Х.Турымбетов, Т.Сейтжанов, Ө.Хожаниязов, Ә.Тәжимуратовлар да өзлериниң ең дәслепки шығармаларын усы журнал арқалы жарыққа шығарған еди. Бул журналдың үзликсиз шығыўында устазлардан Қ.Айымбетов, А.Есемуратов, А.Қыдырбаев, Қ.Бердимуратов, Қ.Мақсетов, Е.Бердимуратов сияқлы илимпазлардың тиккелей жәрдеми болды.

Академиклер С.К.Камалов, М.К.Нурмухаммедов, Қарақалпақстан халық жазыўшысы, Өзбекстан қаҳарманы Т.Қайыпбергенов, археолог-профессор, Өзбекстан қаҳарманы Ғайратдин Хожаниязов ҳәм басқалар факультет мақтанышына айланды.

Педагогикалық институт өзиниң 40-жыллық искерлиги даўамында республикамызға 14500 ден аслам муғаллим кадрларын жеткерип берсе, соның 6100 ден асламы өндиристен қол үзбей сырттан оқыў жолы менен жоқары билимге ийе болды. Педагогикалық институттың сырттан оқыў бөлими контингенти 3000 ға жетти.

Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты питкериўшилери арасынан келешекте белгили академиклер, илим докторлары жетилисти. Олардан, С.Камалов, М.Нурмухамедов, Ж.Базарбаев, А.Бахиев, илим докторларынан Н.Жапақов, С.Ахметов, Қ.Мақсетов, Р.Тилеўов, Р.Қосбергенов, Е.Бердимуратов, Д.Насыров, Т.Таўбаев, У.Шалекенов ҳәм басқалар Қарақалпақстанда республикамыздың сиясий-экономикалық, илимий-техникалық, мәдений ҳәм илимий потенциалын көтериўде белсене қатнасты.

Соңғы дәўирде болса бул алымлар қатарына академиклер Ҳ.Ҳамидов, АюДаулетов, илим докторлары, профессорлардан М.Дәўлетов, М.Ажибеков, Ө.Бекниязов, Қ.Султанов, А.Пахратдинов, Ю.Пахратдинов, Қ.Камалов, С.Баҳадырова, Р.Реймов, А.Мәтекеев, Б.Шербаев, Б.Сарыбаев, М.Палўаниязов, Г.Шамуратов, Б.Жоллыбеков, Б.Кощанов, Р.Уразбаевалар келип қосылды.

Бул теберик илим ҳәм билим мәсканының ҳәрекет етиўи халқымыздың тарийхы, елимиздиң жарқын келешеги, ўатанымыздың социаллық-экономикалық ҳәм мәдений жақтан гүллеп-раўажланыўы ушын әҳмийети жоқары имканиятлар жаратты.

Бул қарақалпақ халқының тарийх саҳнасында өз раўажының жаңа бир мәдений басқышына өсип өткенин ҳәм жәмийетшилик санасының және бир қәдем алға илгерилеўин көрсетип, миллий зыялыларды ҳәм илимий-педагог кадрларды таярлаўда белгили илим ҳәм билим орайының пайда болғанлығын аңлатты.

Ҳәзирги күнде Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты өзиниң гүлленип раўажланған шағында жасап атыр. Жас бәркамал әўладтың сиясий белсендилигин, ўатансүйгишлигин, искерлик қәсийетлерин, илим-билимге қуштарлығын ҳәм руўхый күш-ғайратын беккем етип тәрбиялаўда пединститутттың мүмкиншилиги жылдан-жылға артып бармақта.

НУКУС ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИНИНГ АРХЕОЛОГИЯ СОҲАСИДАГИ ХАЛҚАРОЛИК ҲАМКОРЛИКЛАРИ

[1]Сарибаев М., [2]Турганов Б., [3]Мадреймов Ф., [4]Тореniязов М.

[1]Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ Тарих факультети декани, т.ф.д., профессор

[2]Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси доценти, т.ф.н.

[3]Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси

[4]Ажиниёз номидаги Нукус ДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси ассистент ўқитувчиси

Бугунги кунда Республикамиздаги Олий таьлим муассасаларида ҳамкорликни йўлга қўйиш, таълим сифатини юксак босқичга олиб чиқиш ва илмий соҳада замон билан ҳамнафас бўлиш учун таълим ва фан соҳасида хорижий олий таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Глобаллашган

дунёда ҳар қандай олий таълим муассасасининг ўқув ва илмий салоҳиятини, рақобатбардошлигини оширишда самарали халқаро ҳамкорлик алоқалари янада долзарб ҳисобланади.

Халқаролик ҳамкорликни мустаҳкамлаш борасида Нукус давлат педагогика институти томонидан сўнги йиллари қатор чора-тадбирларни амалга оширилмоқда. Сўнгги йилларда институтнинг кўплаб профессор-ўқитувчилари хорижий давлатларнинг нуфузли институтларида ўз малакаларини оширишган бўлса, ўз навбатида хорижий давлатлардан ҳам институтга кўплаб профессор-ўқитувчилар, малакали мутахассислар ташриф буюриб, институтнинг ўқув жараёни билан яқиндан танишди, талабаларга назарий ва амалий дарслар ўтишмоқда.

Бу борада Институтнинг тарих ўқитиш методикаси кафедраси томонидан ҳам бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

2018-2019 ўқув йилида Россия Фанлар Академияси қошидаги Н.Н. Миклухо-Маклай номидаги Антропология ва этнология институти, Россия Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти, ЎзРФА ҚҚ бўлими Қорақалпоғистон гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти ва Нукус давлат педагогика институти ўртасида ҳамкорликда ишлаш бўйича шартнома тузилади. Шартнома натижасида қўшма Жанубий Оролбўйи Қорақалпоқ - Россия комплексли археологик экспедицияси ташкил этилди.

Қўшма экспедициянинг биринчи босқичида НДПИ тарих мутахассислиги 1-курс қорақалпоқ ва рус гуруҳлари талабалари 2019 йил 15-30 апрел кунлари Шуманой туманида жойлашган илк кўчманчилар давридаги Гунжели 1, Гунжели 3 (Устюрт платосида) мозор-қўрғонларида археология фанидан дала амалиёти қазув ишлари олиб борилди. Шунингдек, унинг атрофидаги Гунжли 2 карвон саройи ўрганилди.

Тадқиқот натижалари Гунжели ёдгорлигида одамлар икки даврда ҳаёт кечиришганлигини кўрсатади. Биринчи давр, мил.авв. IV-I аср асрларда, ёдгорликдан бу даврга тегишли Хоразм сопол буюмлари топилди. Ёдгорликнинг иккинчи босқичи мелоднинг III-IV асрларига тўғри келади. Бу жойдаги тепаликларда жойлашган тош конструкциялардан зардўштийлик анъаналари бўйича кўмилган остадонлар топилган.

Қўшма экспедициянинг иккинчи босқичи 2019 йил 2-17 май кунлари Қорақалпоғистон Республикасининг Элликалъа туманида бўлиб ўтди. Бу даврда НДПИ тарих мутахассислиги I-курс ўзбек гуруҳлари талабалари дала амалиёти дарсларида иштирок этишди. Катта Қирққиз қалъа мудофа деворида олиб борилган қазишлар натижасида қалъа девори йўлаклари, ўқ узиш галереясининг бир қисми, яъни пастки қават тўлиқ очилди. Шаҳарнинг ғарбий қисмида ўтказилган комплексли қазув ишларида қурилиш хоналаридан сопол буюм фрагменлари, хом ғишт тўшамалари аниқланди. Шунингдек, лойдан ясалган ҳали оловда қўйдирилмаган терракоталар ва полихромли деворий расмларнинг қолдиқлари аниқланди.

Афтидан, ушбу қурилиш хоналари мил.авв. IV-II асрларига тегишли бўлган ибодатхона излари бўлиши мумкин.

2019 йилги дала амалиёти давомида Нукус давлат педагогика институти 1-курс тарих мутахассислиги талабаларига Россия Фанлар Академияси қошидаги Н.Н. Миклухо-Маклай номидаги Антропология ва этнология институти катта илмий ходими, т.ф.д. Егор Китов, Москва шаҳридаги Шарқ халқлари санъати давлат музейининг Ўрта Осиё моддий маданияти ва қадимий санъати тарихи бўлими катта илмий ходими, т.ф.н. Сергей Болелов, Россия Фанлар Академиясининг Шарқшунослик институти Қадимги Шарқ тарихи ва маданияти бўлими катта илмий

ходими, т.ф.д., Арчил Савелич Балахванцев каби жаҳоннинг археология ва тарих соҳасидаги нуфузли олимлари томонидан назарий ва амалий дарслар ўтишди.

2023-2024 ўқув йилида Россия Федерацияси Қозон федерал университети, А.Х. Холиков номидаги Қозон шаҳридаги Археология институти ва Нукус давлат педагогика институти ўртасида ўзаро ҳамкорликда ишлаш бўйича шартнома тузилади. Шартнома асосида Тарих факултети декани, профессор М.Сарыбаев ташаббуси билан Россия Федерацияси Қозон федерал университети, А.Х. Холиков номидаги Қозон шаҳридаги Археология институти илмий ходимлари билан ҳамкорликда 2023 йил 23 май - 10 июн кунларида Тарих факультети 1-курс тарих мутахассислиги талабаларнинг археология фанидан дала амалиёти ишлари Нукус тумани ҳудудида жойлашган Ҳайвон қалъа (Кердер) да бўлиб ўтди.

Археологик дала амалиёти давомида Россия Федерацияси томонидан академик, т.ф.д, А.Г. Ситдиков, катта илмий ходимлардан т.ф.н. Р.Р. Валиев Р.Р., А.А. Куклина, илмий ходимлардан Ш.Ш. Амиров, Л.В. Овечкиналар қатнашди. НДПИ профессор-ўқитувчиларидан доцент, т.ф.д. М. Сарибаев, доцент, т.ф.н. Б. Турганов, катта ўқитувчилардан С.Досмаганбетов, Ф.Мадреймов, М.Торениязов ва тарих мутахассислиги 1-курс талабалари иштирок этишди.

Ҳайвонқалъа (Кердер) халқимизнинг ўрта асирликдаги бой тарихини акс эттирувчи ёдгорликлардан бири бўлиб ҳисобланади. Қалъа майдони 19 гектарни ташкил этади. 2023 йилги дала амалиёти ишлари давомида қалъанинг юқорги маданий қатламларида қазиш ишлари олиб борилди.

Ушбу халқаролик ҳамкорликдаги ишлар доирасида 2024 йил 21 сентябрдан 4-октябр кунларида Ҳайвон қалъа ёдгорлигида тадқиқот ишлари давом эттирилди. Археологик экспедицияда Россия Федерацияси А.Х. Холиков номидаги Археология институти директори, академик, т.ф.д, А. Г. Ситдиков, илмий ходимлардан Р.Р. Валиев, Александр Беляйев ва Владислав Шуригин билан биргаликда Нукус давлат педагогика институти профессор-ўқитувчиларидан М. Сарибаев, Б. Турганов, М.Торенязов, Ф. Мадреймов ва тарих мутахассислиги талабалари иштирок этишди.

Археологик дала амалиёти давомида Ҳайвон қалъа (Кердер) ёдгорлигида қўйидаги ишлар амалга оширилди.

1. Қалъадаги ўрта аср уй-жойлари қурилиши излари аниқланди.

2 Қалъанинг сиёсий ҳаётидан ва савдо-иқтисодий алоқалар тўғрисида маълумотлар берувчи мис тангалар топилди.

3. Кулолчилик идишлари, уларнинг фрагментлари ва сопол шлаклари.

4. Геометрик нақшли сирли сопол идиш парчалари (X-XI асрлар).

5. Кўплаб шиша идишлар бўлакчалари.

6. Металл шлаклари ва металл буюмлар синиқлари.

Тадқиқот натижаларига кўра, Ҳайвонқалъа ёдгорлигининг юқорги маданий қатламидаги топилмалар IX-XI асирлар билан белгиланади. 2024 йилда қайд қилинган артефактлар VII-VIII асрларга оид бўлиш мумкин.

Келаси йилги дала амелиёти ишлари давомида ёдгорликнинг қўйи маданий қатламларда тадқиқот ишларини олиб бориш назарида тутилган.

Россиялик археолог олимлар билан ўтказилган дала амалиётида давомида тарих мутахассислиги талабалари қадимий ёдгорликларда археологик қазиш ишларини олиб боришнинг методлари бўйича амалий ва назарий кўникмаларга эга бўлишди. Шунингдек, археологик тадқиқотларда қўлланиладиган тахометр, теодолит, нивелир каби в замонавий ускуналардан фойдаланиш йўллари бўйича амалий дарслар ўтказилади. Хорижий олимлар билан ҳамкорликда дала амалиётларининг

ўтказилиши талабаларнинг тарих ва археология соҳасидаги амалий билимларининг бойишига, замонавий билим ва амалий кўникмаларининг шаклланишида муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

Адабиётлар

1. Китов Е.П., Болелов С.Б., Балахванцев А.С. Возвращение в Древний Хорезм: исследования совместной российско-каракалпакской экспедиции на Устюрте и Большом Кырк-Кызе // «Восток/Oriens», 2019. №6. – С.52-70.
2. Сарыбаев М.К. Отчет об археологических раскопках на памятнике археологии Хайванкала в Нукусском районе Республики Каракалпакстан в 2023 г. (в 2-х томах).

ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА АЖИНИЯЗА

Сеитова З.П.

доктор социологических наук (DSc), НГПИ имени Ажинияза

кафедра Национальная идея, основы духовности и правового образования

Когда знакомишься с философской лирикой Ажинияза, приходит одна очень важная мысль, хотя и не новая, но глубоко выстраданная, прочувствованная поэтом всей душой. “Бессмертные образы мировой поэзии служат для человечества как бы просветами, громадными окнами в бесконечное звёздное небо: каждое поколение подходит к ним, и вглядываясь в таинственный сумрак, открывая новые миры, новые отдалённые созвездия, не замеченные прежде-зародыши неиспытанных ощущений, несозданных идей, эти звёзды и раньше таились в глубине произведения, но только теперь они сделались доступными глазам людей и засияли вечным светом любви к окружающему миру, человеку, природе.[1.-С.12]

Женщины- каракалпачки в отличие от других азиатских женщин не были только "женами": они наравне с мужчинами тянули лямку быта, пасли скот, выращивали урожай, а если понадобится, с мечом в руках, как Томарис, защищали родную землю от чужеземных врагов. Поэтому женщины - особая гордость поэта, находящегося на заработках вдали от Родины. Особенно протестует существо поэта, если нет гармонии между внутренней и внешней красотой женщины. Дурная женщина не восславит имя мужа, Хотя на словах она по своим достоинствам равна праведнику. О красоте женщин края, об их утонченности и грациозности, поэт рассказывает раньше чем о мужестве и храбрости джигитов, о богатстве родной земли, о щедрости природы. Это также говорит о месте женщины, которое принадлежит ей в поэтическом мире Ажинияза. Но самые лучшие девушки для Ажинияза на его Родине. Об этом шутливо он говорит в состязании с казахской певицей Менеш. На её вопрос: "Есть ли такие девушки как я на вашей стороне?". Ажинияз говорит:

«Да Менеш, среди девушек ты особая, Среди красавиц ты есть красавица. Но лучше девушек чем в моем краю, Нежней и милей нигде не найдешь. Если судьба подбросит тебя в наши края, Прибудешь даже на белом верблюде, Просить будешь: "Женитесь на мне без калыма, возьмут тебя второй женой, холостой не возьмет». Ажинияз, нигде не встречает таких красавиц, таких сильных, смелых и в то же время добрых джигитов как у себя на Родине. Любовь к своему народу, к родной земле очень сильное и ценное чувство у поэта. Поэтому в воспитании патриотических чувств у молодого поколения поэзия Ажинияза оказывает большое влияние. Этим и

объясняется, что каждое новое поколение с большим удовольствием обращается к его творчеству.

Для поэтических представлений Ажинияза, для его взглядов характерно позитивное отношение к красоте чувственного мира. Поэту присущи глубокая любовь и уважение к людям, восхищение внешней и внутренней красотой человека, страстное желание помочь своим современникам жить разумно и счастливо. Тонко чувствует он и мастерски передает красоту отчего края и его природу. Он описывает любовь обычную и любовь избранных, но главное в его мировоззрении любовь- как человеческая ценность.

Благом для Ажинияза было то, что способствовало гармонии человека с окружающим миром и создавало условия для достойной жизни. И наоборот, злом - то, что не соответствовало гуманистическим представлениям, приносило горе и страдания. Как говорят в пословице: "Все, что вражда разрушает, то возрождает любовь!". Носитель добра не только сам себе счастливый человек, но и окружающим от него идут положительные эмоции.

В стихотворении "Нет у меня" поэт пишет:

Радостно на душе, когда я вижу тебя,

Забываю о всех заботах и невзгодах мира.

Иными словами любовь-добро, она строит, творит, умиротворяет, соединяет. Доброта и любовь к человеку, гуманное отношение к нему возвышает другого человека, требуя от него мужества, стойкости, цельности, верности и его высокие устремления. В то же время Ажинияз подчеркивает, что настоящий человек должен уметь ценить и дорожить добротой другого; в противном случае он потеряет свой человеческий облик:

Если человек не может по достоинству оценить другого, Он хуже
скота, пасущегося на лугу.

Как много вмещают в себя строки Ажинияза:
"Подобно тому, что единственное зернышко не становится пищей, так и один человек не станет народом".

Человек всегда обязан сохранять в себе человеческое. Иногда власть, богатство портят человека. Есть категория людей, которые чуть разбогатев, забывают свои корни, кем они были в недавнем прошлом, отрываются от той среды, в которой выросли и стали самостоятельными людьми. У таких людей нет будущего. Каким глубоким философским смыслом насыщены следующие строки Ажинияза:

Если жирною станет лысуха, она всё крикливей орет,
Озёрной своей роднёю сдуру пренебрегая
Если жиром заплыли глаза у царя,
презирающего своей народ,
Падет его трон, и, может быть, падёт голова другая. /Пер. Т.Ярославцева/.

Выше мы говорили о влиянии на творчество Ажинияза учения суфиев. В концепции развития у суфиев четко прослеживается принцип детерминизма. Известно, что суфии делили мир на ноуменальный и феноменальный. "Аллах дает вещи только то, что принадлежит ей в бытии". Свой отклик эта концепция суфистов находит в мухаммасе Ажинияза("Глаза мои"):

Свет меня создал человеком, ранняя весна - мои глаза,
Гулял я во всех садах, цветник мой - мои глаза,
Бродил, сколько хотел, моя свобода - мои глаза,
Береги тело мое, моя могила -мои глаза

Куда хотел, туда доставляли, дар зрения - мои глаза.

(пер. Г.Юнакова)

Здесь "глаза" у Ажинияза воспринимаются как в прямом, так и в переносном значениях, как "глаза сердца", "глаза души". Поэт многое увидел на своем веку своими глазами. Одной из характерных черт суфиев является их учение о мистической любви, которая делает человека свободным, снимает оковы стереотипов.

Почти все великие поэты мусульманского Востока испытали на себе притяжение мистической любви-Омар Хайям, Хафиз, Саади и др. Великого А.Навои с детства неудержно влекло к суфиям, и родители даже опасались за рассудок мальчика, подверженного экстатическим переживаниям. Ажинияз тоже в годы учебы в медресе черпал вдохновение из этого источника.

Служить Богу из любви, через любовь, дотла сжигающую влюбленного, а не из страха наказания или жажды награды - доминанта учения суфиев. В ней есть восторг опьянения и жгучая тоска, мудрость пережитой боли и озорство шестнадцатилетнего мальчишки, который готов скакать на одной ноге после своего первого свидания.

"Любовь содержит качества огня и странствующего в мире небытия"- говорит шейх Наджмеддин Рази. Вообще мистическая любовь-это самое высокое блаженство, какое можно испытать. При этом цель мистического влюбленного так высока, что перед ней меркнет даже знаменитый сюжет о любви раба и принцессы.

Суфийские поэты приводили образ мотылька, устремляющегося к свечке. Он знает, что сгорит в огне свечи, но этот огонь столь прекрасен, что в нем не жалко проститься с жизнью. Отдавая должное мистической любви, Ажинияз считает человека самым совершенным творением Бога. Но в то же время, подобно Халладжу, великому суфию, утверждавшему: “Я есть истина", придерживается идеи обожествления человека. Именно этот смысл он вкладывает в ставшие бессмертными слова:

Краса мира сего- человек,

И слово его дойдет до небес.

Человек и его интересы-вот основная мера ценности в жизни. Все создано ради человека и для него. Даже бог, по Ажиниязу, в известном смысле поставлен им на службу человеку. При этом Ажинияз не только искренне восхищается красотой человеческого тела, физическим совершенством, но и подчеркивает, что человек должен обладать и достойными душевными качествами. Прекрасный человек в его восприятии непременно должен быть гармоничен и иметь совершенный внешний облик и духовно нравственные качества. Подтверждением этих мыслей служат строки поэта:

Если в дом пришел гость,

Чтоб встретить его добродушно,

Нужны нравственно богатые дети.

Воспевая нравственные качества человека, поэт выделяет такие понятия как возвышенное и героическое, характеризующие высокие душевные черты, его творческие дерзания. Ажинияз подчеркивал, что возвышенное и героическое имеют свою качественную определенность и специфику и, как правило, связаны с кипучей, плодотворной созидательной деятельностью человека.

К скончанью света добрых дел не станет,

Письмо сотрется-знака не проглянет,

Арыком пересохшим каждый станет,

Стремления в ком к благодеяньям нет.

В суровых жизненных испытаниях, которым постоянно подвергался Ажинияз и его современники, именно доброта, сострадание, милосердие помогали человеку выжить.

Мысли Ажинияза обращены к любви любящего мужчины и любимой женщины. Он воспевал блага реального бытия человека торжество человека на Земле. Поэтому у него любовь, вера, надежда тесно взаимосвязаны. В центре внимания поэта всегда находится человек с его переживаниями, чувствами. При этом Ажинияз как бы поднимается до весьма смелых обобщений, раскрывая красоту земной любви человека к человеку, родной земле, Родине.

Когда мы говорим о влиянии на умы и сердца целых поколений, мы представляем себе ту внутреннюю силу, которая побуждает человека к духовному очищению и росту, обогащению внутреннего мира, пробуждению совести. Эта сила помогает сформировать свободного гражданина, в сознании которого заложены незыблемые нравственные и духовные ценности, глубокий и демократический гуманизм. В условиях обновления общественной жизни необходимо добиваться, чтобы человек внутренне всегда соответствовал внешним, материальным переменам, чтобы его нравственность не поддавалась духовной эррозии, бездуховности и бездеятельности, а способствовала росту потребности в духовных ценностях.

Литература

1.Голованова В.Г. Курс лекций по "Основам философии". Ташкент - 1999. С.60.
2.Ислам. Краткий справочник.М.,1983,С.56.
3.Саррадж А. Москва: Восточная литература, 1991,С.210.
4.Газали А.Воскрешение. М. 1969.С.313.
5.Керимов Р.М. Аль-Газали и Суфизм. Баку. -1969.С.86.
8.Степанянц М.Т. Философские аспекты суфизма. Москва: Наука-1987.С.8.
9.Әжинияз.Танламалы шыгармалар. Нокис. Каракалпакстан.-1994.59б.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ВУЗЕ

Базарбаев Р.Ж.
доктор исторических наук,
заведующий кафедры «Методика преподавания истории» Нукусского государственного педагогического института

Современная система образования по своей сути это предоставления учащимся возможности формулировать и аргументировать собственную точку зрения, опираясь на фактах, законов и закономерностей науки. Сегодня цель обучения истории ориентирует на передачу программных знаний, и на формирование обобщенных способов выполнения деятельности на примере решения познавательных задач данного предмета.

В. конце XX столетия, ведущие страны мира, встали перед проблемой как, добиться экономического и культурного роста, а также подъема в других сферах общественной и социальной жизни.

Поэтому на первое место вышло роль образования как важнейшего фактора, требующей особого внимания и заботы на государственном уровне.

Сегодня в Узбекистане и в частности республике, Каракалпакстан,

использование опыта развитых стран в формировании профессиональной компетентности и профессионально-творческой направленности обучения, является, важнейшим направлением усовершенствования системы образования в стране».

Следовательно меняется и вид занятия и роль преподавателя уже не являются исключительно его монологом., студен активизирует свою работу на лекциях, а именно участвует в мини-дискуссиях, задает вопросы лектору и отвечает на вопросы лектора по теме лекции,

Теперь выполнения студентом всех видов заданий по теме каждого занятия становится обязательным. Оно становится сутью, самостоятельной подготовки к семинарским и самостоятельным занятиям .

Поэтому интерактивное обучение выходит на первый план.

“İnter” – это «взаимный», “act” – действовать. Интерактивный – значит способность взаимодействовать или находится в процессе беседы, диалога с чем-либо (например, компьютером) или с кем-либо (человеком). Поэтому , интерактивное обучение – это, диалоговое обучение, где осуществляется взаимодействие преподавателя и студента.

Итак интерактивные методы обучения можно выделить – «большой круг», «вертушка», «аквариум», «мозговой штурм», «дебаты», «ролевые и деловые игры», «дискуссии», «работа в группах или в парах», «ажурная пила», «займи позицию», «шкала мнений», «конкретные ситуации», «карусель», «незаконченное предложение», «дерево решений», «метод пресс» и т.д.

Таким образом, целью современных методик обучения предмета история является не только получения суммы знаний, а также, навыков, но и в подготовке студента как субъекта своей образовательной деятельности.

ИЗ ПРОБЛЕМ ИСТОРИИ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ (конец XX – начало XXI вв.)

Юсупов Р.К.
кандидат исторических наук, доцент
Самаркандский государственный университет имени Ш. Рашидова
кафедра Социологии и социальной работы

После обретения независимости в Узбекистане перепись населения не было организовано. По этой причине перед проведением общенациональной переписи населения в Узбекистане ставится цель осветить, используя научные методы исторической демографии, исторический и современный этапы официальной переписи населения.

В целях дальнейшего усиления научного изучения исторических демографических процессов планируется реализовать его и в Узбекистане при проведении переписи населения в 2025-2026 годах. Постановлением №114, подписанным Президентом Республики Узбекистан 4 марта 2024 года, оговорены все правила проведения переписи населения, какие категории граждан, домохозяйств, предприятий и учреждений должны быть зарегистрированы, кто будет проводить перепись населения, и какие должны быть анкеты[1].

На данный момент Объединенная Организация Наций (ООН) ведет учет населения всего мира. Эти данные играют важную роль в экономической и социальной жизни каждой страны. Вся информация о населении собирается только во время переписи [2]. По данным обзора литературы по теме, по вопросам переписи

населения и учета населения, связанных с исследуемой проблемой, раскрываются интересные фактический материал в трудах географов Г.Р. Асанова [3], М.А. Кадырова [4], экономистов К.Х. Абдурахманова и Х.Х. Абдураманова [5].

Поэтому в данном исследовании высказаны мнения о научных знаниях, находящихся на стыке исторической демографии и демографической истории. В Узбекистане понятие «историческая демография» появилось в отечественной научной литературе в конце 1950-х годов. В изучении проблемы самое важное в том, что в течение первых трёх десятилетий XXI века в Узбекистане расширяются научные исследования научных, методологических и практических аспектов изучения историко-демографических процессов. Так в проведенных исследованиях Р.К. Юсупов [6] рассуждает об анализе современных проблем исторических демографических процессов, Ш. Рахматуллаев [7] объясняет социально-демографическое развитие, Н.А. Бабаджанова [8] описывает изменения национального состава населения, а И. Гуломов [9] и У. Худоярова [10] изучают цели переписи населения.

Итак, работы по переписи населения в Узбекистане планируется провести в 2025-2026 годах, а результаты подготовить и опубликовать в 2026-2027 годах. До этого 16 марта 2020 года был принят Закон «О переписи населения» [11]. Анализ и результаты научного изучения исторических демографических процессов представляют результаты переписи населения как возможность дальнейшего укрепления нашего общества и проведения переписи населения в Узбекистане в 2025-2026 годах.

Литературы

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 04.03.2024 й. ПҚ-114-сон "Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори https://lex.uz/docs/6826200#:~:text=%D0%A3%D0%
2. Демографический энциклопедический словарь/Редкол.: Валентей Д.И. (гл. Ред.) и др. - М. : Сов. энциклопедия, 1985. – 313-325 стр.
3. Асанов Г.Р. Аҳоли географияси. – Т.: Ўқитувчи. 1978. – 222 б.
4. Кадиров М.А. Демография [Монография] - Samarqand: Zarafshon, 2019. – 10-24 бетлар; Kadirov M.A. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. Darslik. – T.: “Lesson Press” nashriyoti, 2023-y. – 21-74betlar; Kadirov M.A. Shaharlari geografiyasi. O'quv qo'llanma. – T.: “Lesson Press” nashriyoti, 2019-y. – 19-29 betlar.
5. Abdurahmonov Q.X., Abduramanov X.X. Demografiya. O'quv qo'llanma. T.: Noshir, 2011. – 29-55 betlar.
6. Юсупов Р.К. Демографические процессы Узбекистана в освещении историков (вторая половина XX века) // Россия-Узбекистан: история и современность (часть III). Журнал «Евро Азия», Москва, ноябрь 2008, № 6, стр.56-62./Кафедра стран постсоветского зарубежья РГГУ; ИАЦ МГУ; Тот же автор. Ўзбекистон тарихий демографиясини ўрганиш масалалари (1940 йилларнинг иккинчи ярми – 1980 йиллар охири) //Самарқанд Давлат Университети Илмий Тадқиқотлар Ахборотномаси// Илмий-назарий, услубий журнал. Самарқанд, СамДУ нашри, 2008, № 4(50), 40-48 бетлар; Тот же автор. Ўзбекистонда демография фанининг ривожи (тарихий назар) // Ижтимоий фикр.Инсон ҳуқуқлари. Ўзбекистон гуманитар журнали. №4 (44), 2008, 89-99 бетлар и другие.
7. Рахматуллаев Ш. Узбекистан: особенности социально-демографических процессов в конце XX – начале XXI в. // «Евро-Азия», М., 2008 г., № 4, с. 39–54.

8. Бабаджанова Н.А. Ўзбекистон аҳолиси миллий таркибидаги ўзгаришлар(1946-1991 йиллар) // Ўтмишга назар/Взгляд в прошлое/Look to the past.6-жилд, 6-сон, 2023. – 10-21 бетлар.
9. Ғуломов И. Туркистонда 1920 йилги аҳолини рўйхатга олиш тадбирларидан кўзланган мақсадлар//Ўзбекистон миллий университети хабарлари, 2019,№1/1, - 8-12 бетлар.
10. Худояров У. Самарқанд вилояти аҳолисининг миллий ва ижтимоий таркиби (1926 йилги Бутуниттифоқ аҳолини рўйхатга олиш натижалари асосида) //Ўзбекистон миллий университети хабарлари, 2019,№1/1, - 68-70 бетлар.
11. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни, 16.03.2020 йилдаги ЎРҚ-611-сон// https://lex.uz/docs/4766082?ON

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ МИЛЛИЙ ҚУРАМЫ XX-ӘСИРДЕ

Есназарова З.
Әжинияз атындағы НМПИ, Жәмийетлик пәнлер кафедрасы доценти, тарийх илимлери кандидаты

XX-әсир басларында Қарақалпақстан халқының миллий қурамы кескин айырылып турды. Қызылқум кеңислигинен Әмиўдәрья дельтасының шығыс шегарасына шекемги аралықты дерлик қазақлар ийелеген. Дельтаның батыс ҳәм орайлық бөлиминде қарақалпақлар, ал қубла ҳәм қубла-шығыс бөлиминде өзбеклер, белоруслар, парсылар, татарлар, тәжиклер, украинлар ҳәм тағы басқа миллетлер қоныс басты. Сондай-ақ, область халқын дийханшылық пенен шуғылланыўшы руслардан бир неше жүз ураллы қазақлар қурады. Булар 1875 жылы жаңа әскерий нызамға бойсынбағанлығы себепли сүргинге айдалғанлар еди.

Қалалық орынларда халықтың салыстырмалы көпшиликти қарақалпақлар, қазақлар, өзбеклер ҳәм рус халықларынан ибарат. Ал аўыллық орынларда да саны бойынша биринши орында қарақалпақлар, кейин өзбеклер, қырғызлар ҳәм түркменлерден ибарат еди.

Сол дәўирдеги пайтахт ўазыйпасын атқарған Төрткүл қаласында европалылардан көп болды ҳәм олар дерлик халықтың үштен еки бөлимине шамаласын қурады. Бу жерде руслардың көп болыўын ко-лонизациялаў тәсири деп түсинсек болады. 1912-1913 жылларда қарақалпақлар ҳәм қазақлар саны үштен бир есеге азайды. Қарақалпақстанда 1897 жыл руслар - 1998 болса, ал 1921 жылы - 5689 адам болып есапқа алынған. 25 жыл ишинде олардың саны 3 есеге көбейди [1].

1930-жыллары Қарақалпақстанға миграция күшейди ҳәм халықтың өсиўиниң тийкарғы дереги миграция болды. Бул жерге тийкарынан қазақлар, руслар, туркменлер, өзбеклер көшип келди. ҚҚАССРға 1931-1932 жыллары Қазақстанда биринши коллективизация тәсиринде қашқынлар Арал теңизи арқалы Қазақстаннан Өзбекстанға, соның ишинде Қарақалпақстанға ҳәм Түркменстанға 47578 көшпели қазақлар кирип келди [2].

1934 жылдың басларында Қарақалпақстандағы 48000 қазақлардан 22000 қалды.

Индустриализация сиясатының жүргизилиўи нәтийжесинде 1930-жылларда СССР дың миллий республикаларына елдиң батыс районларынан жоқары дәрежели қәнигелер ҳәм жумысшылар жиберилди. Бул өз гезегинде Қарақалпақстан халқының миллий қурамының өзгериўине тәсир етти.

Республикада жумысшыларды қәлиплестириў тийкарынан келгинди жумысшы күшлерге сүйенген ҳалда орай тәрепинен ойластырылып алып барылды. Солай етип,

СССР Госплан жыйналысында көрсетилгениндей биринши бес жыллықтағы өндириси планластырыўда (1927) Орта Азияға келгинди күшлер ушын ири өндириси жайластырыў керек делинген. И.Сталин алып барған репресиялық сиясат дәўиринде Орта Азия регионына, соның ишинде Қарақалпақстанға бир қатар кореецлер, Қырым татарлары, немецлер, чеченлер, дағыстанлылар ҳәм басқада бир қанша миллет ҳәм халықлар ўәкиллери көширилип алып келинген ҳәм усы жерде қонысластырылған. Екинши дунья жүзлик урыс дәўиринде Қарақалпақстанда ҳәм Өзбекстанда, сондай-ақ басқа регионларда халықтың массалық миграциясы болмады. Халықтың миллий қурамында жергиликли миллет ўәкиллери болған қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар ҳәм туркменлер басым көпшиликти қурады.

1970-1989 жыллар аралығында рус тилинде сөйлеўши ҳәм европалы халықларының салыстырма үлеси бирқанша төменлегенлиги көзге тасланады. Усы дәўир аралығында руслардың үлеси 3,6% тен 1,6% ке шекем, кореецлер 1,3% тен 0,8% шекем, татарлар 1,1% тен 0,7% ке шекем, ал украинлар 0,4% тен 0,2% шекем қысқарып кетти [3].

Республикадан Европа халқы миграциялық көшип-қонысласыўының тезлесиўи 80 жыллар ақырына келип күшейди.

1980-жылларда СССР да экономикалық кризистен өсиўи республикада жергиликли халықтың жумыссызлығы үлкен машқала болып қоймастан, ал Өзбекстанда европалылар арасында да миграцияға себеп болды. Қазақлар Қазақстанға, туркменлер Туркменстанға көшип баслады. Ҳәзирги ўақытқа келип бир қатар миллет ўәкиллери толығы менен көшип болды. Булар еврей, немец қусаған миллет ўәкиллери.

Қарақалпақстанның көп миллетли қурамының қәлиплесиўи республика халқының тәбийий ҳәрекети ҳәм туўылыўшылық уқсаған демографиялық процесслердиң раўажланыўындағы айырмашылықларының белгили дәрежесине байланыслы болды.

Республика халқының басым көпшилигин өзбек, қарақалпақ миллет ўәкиллери қурайды. Халқының саны бойынша биринши орында өзбеклер (537079 адам), екинши орында қарақалпақлар (510227 адам), ал үшинши орында (356516 адам) қазақ миллет ўәкиллери турады [4**].** Тәбийий өсим тийкарынан жергиликли миллет ўәкиллери қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар ҳәм туркменлер арасында болмақта. Қарақалпақстанда рус, татар, корейц ҳәм басқа европа миллет ўәкиллери барған сайын азайып бармақта.

Қарақалпақстан халқы тез пәт менен өсип атырған республика есапланады. 1897 жылы республика аймағында 192,7 мың адам жасаған болса, ҳәзирги күнге келип бул көрсеткиш 1530,2 мың адамды қурады [5]. Халықтың бундай көбейип барыўы биринши нәўбетте оның туўылыўшығы менен байланыслы болды. Туўылыўшылық - биологиялық процесс болып, ол социаллық, экономикалық ҳәм демографиялық процесслер тәсиринде бәрқулла өзгерип турады.

Әдебиятлар

1. Муртазина Р.Б.Роль села в развитии демографического потенциала Республики Узбекистан // Извести Академии труда и занятости. – Ижевск, 2002. – № 1/2. – Б.149–153
2. Ртвеладзе Э.В.Миграция народов в Средней Азии // Ижтимоий фикр. Инсон Хукуклари. – Тошкент, 2002. – № 2. – С.38-42
3. O‘zMA. Фонд Р. 16-19 , опись 1, листь, 3.
4. O‘zMA. 16-19 Р. Фонд , опись 11, листь. 8.

5. O‘zMA. Фонд, Р-16-19, опись, 11,листь 3,4.

ТАРИХ ФАНЛАРИДА ҲОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР АСОСИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Сарыбаев А.К.
Ажиниёз номидаги НДПИ, Тарих ўқитиш методикаси кафедраси доценти, тарих фанлари кандидати

1. Ўзбекистон Республикаси Олий таълим муассасаларида чуқур назарий ва амалий билимлар билан бир қаторда танланган соҳаси бўйича мустақил фаолият кўрсата оладиган, ўз билими ва малакасини мустақил равишда ошириб борадиган, масалага ижодий ёндошган ҳолда муаммоли вазиятларни тўғри аниқлаб, таҳлил килиб, шароитга тез мослаша оладиган мутахасисларни тайёрлаш асосий вазифалардан бири сифатида белгиланади.

2. Ҳозирги даврда мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини тубдан янгилаш, уни замон талаблари даражасига кўтариш, жисмонан ва руҳан соғлом авлодни тарбиялаш ҳамда юксак умумкасбий маданиятга, ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий-сиёсий ҳаётни мустақил ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодини шакллантириш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Мамлакатимизда ўтказилаётган демократик ва ҳуқуқий ислоҳотлар, фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг юксак талаблари ва замонавий, халқаро стандартларга жавоб берадиган юқори малакали кадрларни тайёрлаш тизимини янада такомиллаштириш таълим тизимини тубдан ислох қилиш ва модернизация жараёнларини чукурлаштириш, илғор технологиялар, инновацияларни таълим ва тарбия жараёнларига тадбиқ этишни тақазо этмоқда. Бу борада 2017 йилнинг 7 февраль куни Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Фармони қабул қилинганлиги ва мазкур Фармон билан “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси” тасдиқланганлиги алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан, умумий ўрта таълим, ўрта махсус ва олий таълим сифатини яхшилаш ҳамда уларни ривожлантириш чора-тадбирларини амалга ошириш Ҳаракатлар стратегиясининг “Ижтимоий сохани ривожлантириш” [1: 25-26, 61-63] деб номланган тўртинчи йўналишида ўз ифодасини топган.

3. Маълумки, ахборот ва билимлар доираси тез суръатлар билан кенгайиб бораётган ҳозирги шароитда барча маълумотларни фақат дарс машғулотлари пайтида талабаларга етказиш вақт нуқтаи назаридан амалга ошириш мушкул вазифа ҳисобланади. Инсон билим олиш жараёнида асосий билим, кўникма ва малакаларни ўз устида мустақил таълим жараёнидагина такомиллаштириб боради. Шу маънода талабаларнинг мустақил таълим олишларини режалаштириш, ташкил қилиш, дарс машғулотларида маълум билимлар билан қуроллантириш билан бирга уларни маълум мавзулар бўйича мустақил таълим олиш учун йўлланма бериш олий таълим муассасаларининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, талаба мустақил равишда шуғулланса ва ўз устида тинимсиз ишласагина билимларни чуқур ўзлаштириши мумкин. Талабаларнинг асосий билим, кўникма ва малакалари мустақил таълим жараёнидагина шаклланади, мустақил фаолият кўрсатиш қобилияти ривожланади ва уларда ижодий ишлашга қизиқиш пайдо бўлади. Шунинг учун талабаларнинг

мустақил таълим олишларини режалаштириш, ташкил қилиш ва бунинг учун барча зарурий шарт-шароитларни яратиш, дарс машғулотларида талабаларни ўқитиш билан бир қаторда уларни кўпроқ ўз устида мустақил таълим олиш учун йўлланма бериш олий таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

4. Олий таълим муассасаларида бугунги кунда амалда талабалар мустақил таълим тизимини танқидий ўрганиб чиқиш ва уни такомиллаштириш бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Айниқса ривожланган хорижий мамлакатларнинг талабалар мустақил таълимдаги илғор тажрибалар, жумладан унинг ижобий томонларини қўллаган ҳолда амалдаги талабалар мустақил таълимини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ хисобланади.

Маълумки хозирги замонда АҚШ, Германия, Англия, Франция, Жанубий Корея, Япония ва Хитой давлатлари илғор давлатлар қаторидан нуфузли ўринга эга бўлиб келмоқда. Шундай экан, ушбу давлатларда қабул этилган таълим тизими [2: http://www.study.uz/] билан таншиб чиқишимиз ва уларда эришилган ўқитиш технологияларини ўрганишимиз зарур. Мазкур давлатларнинг таълим тизими бир биридан кескин фарқ қилмасада ўзига хос кўрсатгичлари мавжуд. Уларнинг таълим тизими асрлар давомида миллий анъаналарга ва иқтисодиётни ривожланишига кўра шаклланиб келган.

Шуни айтиш лозим, ҳозирги кунда Европа давлатлари таълим тизимларини ягона стандартга келтириш йўлида иш олиб бормоқдалар, бунга Болония жараёни сабабдир. Унга кўра Европа давлатларининг олий таълим тизимларини ўзаро яқинлаштириш асосида Европанинг ягона олий таълим майдонини яратишдан иборат. Бу талабалар мустақил таълим тизимини ташкил этиш ва бошқариш жараёнида ҳам ўз аксини топган. Унда Европа давлатларнинг олий таълимнинг индивидуаллаштируви билан ажралиб туради – бу ҳар бир талабанинг индивидуал режа ва таълим дастурларига эга эканлигини ифода этади. Талаба танлови асосидаги фанлар 70%ни, мажбурий фанлар эса 30%дан ошмайди. Талабанинг мустақил иш ҳажми 70%ни, аудиториядаги иши эса 30%ни ташкил этади. Ушбу кўрсаткичлар индивидуал таълимни ташкил қилишга асос бўлиб хизмат қилади. Жумладан, таълимнинг самарадорлиги – гуруҳда индивидуал ўқитишли аудитория машғулотлари ва талабанинг мустақил ишларини уйғунлаштириш орқали таъминланади. Аудитория ўқув вақтининг 70%гача қисмини индивидуал ўқитишга, шунингдек умумий ўқув вақтининг 70%гача қисмини мустақил ишга ажратилиши ўқув фанларининг талабалар томонидан ўз қобилиятлари даражасида ўзлаштиришга имкон яратади. Ушбу билан таълимнинг самарадорлиги таъминланади. Шунингдек, таълим жараёнида аудитория ва мустақил ўқитиш шаклларининг самарадорлигини ошириш йўлида хорижий университетлари тарафидан қатор ўқитиш методлари яратилган - “Силлабус”, “Кейс-стади”, “ФСМУ”, “Ассесмент”, “Инсерт”, “Тушунчалар таҳлили”, “Венн Диаграммаси”, “Блиц-ўйин”, “Брифинг” ва “Портфолио” услублари ва улар Европа давлатларининг олий таълим тизимларида ўқув жараёнига кенг тарқатилган.

5. Хорижий давлатлар олий таълим тизимида мустақил таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш жараёнида онлайн ўқув курсларидан самарали фойдаланиш жиҳатларини ўрганиш катта амалий аҳамиятга эга. Бугунги кунда электрон таълим мустақил таълимни ташкил этишнинг самарали усули сифатида дунёнинг кўпгина нуфузли олий ўқув юртлари бепул “онлайн” курсларини тақдим этмоқда. Тажриба тариқасида илк бор ташкил этилаётган мазкур дарслар дунёнинг барча давлатларидаги талабалар учун очиқ.

Оммавий онлайн очиқ курсларнинг сони кўп бўлганлиги сабабли, керак бўлган курсни топиш учун махсус интернет сервислар мавжуд бўлиб бу сервислар орқали қизиқарали бўлган курсларни топишингиз мумкин. Булар қуйидагилар: coursebuffet.com, degreed.com, academicearth.org, mooc.studentadvisor.com, knollop.com, eclass.cc, mooc-list.com, mooctivity.com. Дунёнинг нуфузли университетлари тақдим этаётган ушбу бепул "онлайн" курслари: Coursera.org – https://www.coursera.org/; EdX – https://www.edx.org/; Udemy –https://www.udemy.com/; LinguaLeo – http://lingualeo.ru/; busuu – http://www.busuu.com/enc/; TED – http://www.ted.com [3: 34].

6. Хулоса қилиб айтганда, хорижий давлатлар олий таълим тизими ривожланиш тенденцияларининг қиёсий таҳлили натижасида, етакчи давлатларнинг ижтимоий иқтисодий ривожланиши, миллий, тарихий анъаналари асосида шаклланган жиҳатларини ўрганиш катта амалий аҳамиятга эга. Мустақил таълим учун белгиланган (тавсия этилган) мавзулар тарих фанининг турли соҳаларини қамраб олар экан, албатта уларни ўрганишда ўзига хос тарзда ёндашиш талаб этилади.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги». –Тошкент: Адолат, 2017. –Б. 3-17
2. http://www.study.uz/ - хорижий давлатлар таълим тизими. Ўзбекистоннинг веб сайти.
3. Хамидов В. АКТ ва таълим сифатини таъминлаш. //Ўқув-услубий мажмуа. – Тошкент, 2016.

САЙФ УЗ – ЗАФАР НАВБАХАРИЙДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЛАРЫ
(«Дурр ул- мажолис» шығармасы мысалында)

[1]Есназарова З., [2]Хужаниязов У.
[1]Әжинияз атындағы НМПИ, Жәмийетлик пәнлер кафедрасы доценти, тарийх илимлери кандидаты
[2]Әжинияз атындағы НМПИ, Жәмийетлик пәнлер кафедрасы аға оқытыўшысы, Тарийх илимлери философия докторы (PhD)

"Мажилислер дурданасы" шығармасы Сайфу уз-Зафар Навбахарий тәрепинен жазылған болып, Шығыста кең тарқалған. Қол жазба қолдан-қолға өтип адамлар сүйип оқыйтуғын тарийхый-философиялық шығармалардан бири. Бул белгили шығарма парсы тилинде жазылған ҳәм 33 баптан ибарат. Шығарманың мазмуны тийкарынан, этика философиясына бағышланған болып, түрли гүрриңлер арқалы инсанлардың ҳүжданлы, ҳадал болыўға, биреўдиң ҳақысын жемеўге, сақыйлыққа, адамгершиликке, әсиресе, ата-ананы қатты ҳүрмет етиўге шақырады. Гүрриңлердиң мазмунына итибар беретуғын болсақ, Қуран аятлары ҳәм ҳадислер менен беккемленип, дәлийлленип барады. Соны да атап өтиўмиз керек, шығармада гүрриңлер өтмиштеги пайғамбарлардың ибратлы турмыслары, Мухаммед пайғамбар, Абу Бакир, Сиддиқ, Омар, Оспан ҳәм Алий, олардан кейинги өткен белгили тассаўып шайыхлары, сол дәўирдиң белгили ойшылларының үлгили турмысы ҳаққында баян етилген. Усы көз-қарастан алып қарағанымызда этика философиясы тараўында Сайф уз –Зафар Навбахарийдиң инсан ҳәм оның жәмийетте тутқан орнына итибар берген. Демек, Навбахарийдиң тийкарғы идеяларының бас принципи – инсанлардың

әдеплилик философиясының тийкарғы категориялары болған, ар-намыс, қәдир-қымбат адамды тәрбиялаўда үлкен әҳмийетке ийе болған этиканың ҳәм мораллық сананың тийкарғы категорияларын алып қарайды. Мазмуны бойынша бир-бирине жақын болған бул түсиниклер адамның қәдир-қымбатын, жәмийеттиң адамға қатнасын ашып көрсетеди, адамның әдеп-икрамлылық баҳалылығын билдириў хызметин атқарады.

Бул ҳаққында Навбахарий былай жазған еди: «Ата-ананы шад етиўдиң пазыйлетлери ҳаққындағы баянламасында бир жигит анасының хызметин қойып, Каъба зийратына бармақшы болады, қарақшылар жолда оның қол, аяғын кесип, жолдың үстине таслап кетеди. Бул жағдай Байтул-Шарапатлы муаззин (азан айтыўшы) түсине киреди, түсинде биреў:

- Тур, пәлен жерге барып, бир майып жигитти тап, оның аўҳалы аўыр! – деди. Муаззин жигитти излеп тапты ҳәм оннан:

- Неге бул жағдайға түстиң? – деп сорады.

- Анамның хызметин етиўдиң орнына Каъбаға кетип едим, сол себепли бундай бәлеге тап болдым! – деди ол.

Бас, анасының хызметин етпей, Каъбаға кеткен адамның аўҳалы сол болса, анасын наразы қылған адамның ҳалына не айтыў мүмкин, аҳўалы не болады!

Жигит:

- Қудай тааланың разылығы ушын мени анамның алдына жеткизиң, анамнан кеширим сорап, қол-аяғым жоқ болса да, кеўлин алып разы етейин,- деди.

Ол жигитти алып, анасының алдына алып келеди. Бангоҳ, үй ишинде анасының:

- Илайым, перзентлеримниң аҳўалы Арабияда не кешип атыр билмеймен, Алла-тала баламды маған қайтар, сонда мениң кеўлим тыныш болады,-деп сөйлеп атырған даўысын еситти. Жигит тақатсызланып есикти қақты. Анасы есикти қағып атырған ким екен, бәлким ғәрийп перзентимниң хабарын алып келген болса,- деп, тез үйинен шығады. Қараса, бир ғәрийп киси отырыпты. Оған деди:

- Әй мүсәпир, ашпысаң, нан берейинбе?

Жигит:

- Нанды? Қалай нан алайын, қолларым жоқ! – деди.

Анасы бул сөзди еситип:

- Әй жигит, қаяқтан киятырсаң? Даўысың баламдикине уқсайды! – деп, жүгирип кирип, үйден шыра алып шығады. Қараса, мүсәпир тап оның баласына уқсайды!

Ҳаял жылап, деди:

- Бир балам бар еди, Каъбаға кеткен еди, бийазар пақыр еди, сен тап мениң перзентиме уқсайды екенсең!

Жигит бийтақат болып:

- Әй ана, айтып отырған перзентиң менғо! – деди.

Кемпир бул сөзди еситиўи менен есинен танып жығылды. Бир аздан кейин өзине келди.:

-Қудайым, перзентиме әдеп бердиң, енди оны өлтирме! – деп Қудайға өтиниш етти.

Демек, ата-ананы разы етиў ең жоқарғы адамгершиликли ис екенлиги көрсетиледи. Әлқысса, бир күни Саййид алам яки Мухаммад алайҳис салам гөристанлықта жүрген еди. Бир гөрден: «Астымда от үстимде от, оң жағымда от, шеп тәрепимде от!» деген даўысты еситти. Пайғамбар алайҳис салом Мәкка қаласына хабар берип ҳәр ким өзине тийисли гөр алдына келди. Бираздан кейин бир кемпир гөрдиң қасына келип отырды, .

Пайғамбар алайҳиссалам кемпирден:

Кемпир:

- Перзентим, бирақ мен бундай улдан бийзарман,- деди.

Пайғамбар алайҳиссалам:

- Оннан неге разы емессең? – деп сорады.

Кемпир деди:

- Соның ушын - мениң кеўилимди аўыртқан.

Пайғамбар алайҳиссалам:

- Әй Қудай, ҳижабты көтер, баласының жағдайын көрсин!,-деди.

Усы ўақытта хижаб көтерилди. Анасы баласының гөри от пенен толтырылғанын көрди. Перзенти от ишинде күйетуғын еди. Ана гөр толы оттан баласын көрип, бийҳуш болып жығылады. Бираз сааттан соң есине келип, деди:

- Қудай, бенде мен перзентимнен разыман, өз камалы қарамың менен оннан разы бол!

Ол бул сөзлерди айтып тамам қылмай турып, улы азаптан азат болды [1:62,64 Б].

Навбахроийдиң гүрриңлерин изертлей отырып, тийкарынан избе-из түрде адамгершилик қәсийеттиң өзлигинен емес, басқа әдеп-икрамлылық категориялары менен өз-ара байланыслы деген жуўмаққа келемиз. Бул жағдайды уйымластырыўшы ар-намыс, ҳүждан алып қаралады. Тарийхта түрли типтеги адамлар өз ислерин «ар-уятымыз бойынша ҳәрекет еттик» деп түсиндиреди. Конфуций менен Сократ, Заратуштра менен Платон, Ийса менен Мухаммед адамларды руўхыйлыққа, ар-уят пенен ҳүждан сестине қулақ салыўға шақырса, инкивизиторлар менен тиранлар, фашистлер менен террористлер ҳәр сапар өз ар-уят бойынша ҳәрекет еттик, деп есаплайды [2]. Егер адамның ар-намысы, ҳүжданы оқылса, адам негизги қумарлықтан бас тартады ҳәм ол жақсы ислерди жақсы көреди [3].

Әдебиятлар

1. Навбахорий, 62,64 бетлер.
2. Ж. Базарбаев. Әдеп философиясы. Нөкис. «Қарақалпақстан» 2010, Б. 102.
3. Нардаев А.У. Проблемы духовного совершенствования в сборнике «Дурр ул - Мажолис» (Жемчужины беседы) Сайфул- Зафара Навбахорий. Авторефрет дисс. Т., 1997 .14. бет.

АНТИК ДАВРДА ХОРАЗМ МЕТАЛЛСОЗЛИК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ СОҲАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ

Турганов Б.Қ.

Нукус давлат педагогик институти

Тарих ўқитиш методикаси кафедраси доценти, т.ф.н.

Мил. авв. IV аср Хоразм цивилизацияси тизимида янги даврнинг бошланиш нуқтаси эди. Бу даврда Жигарбанд, Туямўйин сув омбори ҳудуди, Капарас, Элхарос, Садвар ва бошқада кўплаб янги қалъалар ва қишлоқ маконлари ҳунармандчилик марказларига айлана бошлади.

Антик даврдаги Хоразмнинг ўзига хос хусусияти ҳунармандчилик устахоналари фақат қалъаларда эмас балки, қишлоқ маконларида ҳам жойлашганлигидадир. Мил. авв. IV-II асрларда Довдон ирмоқларига яқин Таримқоя ва Тузқир қирларида, Тузқир ва Нурум воҳаларида ҳунармандчиликка ихтисослашган қишлоқлар шаклланган.

Антик давр қалъалари ва қишлоқ маконларида темирчилик, рихтагарлик ва заргарлик соҳаларида маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кенгайади. Улардан

Қалалиқир 2 (мил. ав IV–I аср) ёдгорлигидан бронзадан буюмлар қуйиш ва темирчилик устахоналари аниқланган, у билан боғлиқ тигел ва сопол бурунлар, металл буюмлар, дашқол, шлак қолдиқлари қайд қилинган.

Хоразмнинг сарҳад ҳудудлари бўлган Гаўир қалъа 2 дан унчалик узоқ бўлмаган ҳудудда кўп тармоқли Нурум ҳунармандчилик макони жойлашган. У жойдан 40 дан ортиқ кулолчилик хумдонлари, шунингдек рихтагарлик ва темирчилик излари аниқланган [Болелов: 72].

Қойқирилган – қаладан ҳам металлсозлик билан боғлиқ ишлаб чиқариш мажмуаси очилган [Кой–крылган–кала:16]. Шунингдек, Қўйқирилган қалъа ва Тупроқ қалъадан сопол бурунлар (темирчилик кўрасини ҳаво билан тўлдиришда ишлатилади) ва қолиплар топилган [Топрак– кала: 216-220].

Қўйқирилган қалъа, Тупроққалъа топилмалари ичида темирчилик, қуролсозлик, рихтагарлик, заргарлик соҳаларига оид маҳсулотлар кўплаб учрайди. Жумладан, зеби–зийнат буюмларидан ўнтагача олтин безаклар, олтин суви юритилган ниқоблар, кумуш идишлар, мис қошиқлар, темирдан ишланган зирҳли совут қолдиқлари, бронза ва мисдан ясалган заргарлик буюмлари топилган [Кой–крылган–кала:147-161; Топрак– кала: 216-227].

Антик даврда Хоразмда мис, бронзадан маҳсулотлар тайёрлашдан ташқари, кумуш идишларни ишлаб чиқариш ва уни ташқи савдога чиқариш йўлга қўйилган. Жумладан, Хоразмда тайёрланган кумуш идишлар мил.авв. III–II асрларда Кама ва Урал бўйларига экспорт қилинган. Омскдан яқинидаги Биринчи Исаковский қўрғон – мозори дафн жиҳозлари ичидан мил. авв. III– II асрларга оид Хоразм ёзуви туширилган кумуш идишлар (3 – дона) топилган [Лившиц:43-56].

Хоразмда ишлаб чиқарилган бошқа битта кумуш идиш Россиянинг Курган вилояти Каргополский тумани Уст – Миасс қишлоғи яқинидаги Миас дарёси қуйи қисмидан қайд қилинган [Сальников:193]. Тупроққалъадан ҳам устки юзаси очиқ чаноқсимон, унчалик катта бўлмаган кумуш идиш топилган.

Антик даврда Султонувайс тоғидаги конлардан мис рудасини қазиб олиш йўлга қўйилган. Конларга яқин атрофдаги Ақтаў (мил.ав. IV–II аср) макони, Занги–бобо ва Гаўир қалъа қўрғонларида мис рудасини қайта ишлашган [Манылов: 16]. Бу даврда кончилик, металлургия ва металлсозлик соҳаларида бир қанча амалий тажрибалар тўпланганлигини кўрсатади

Антик давр қалъаларида заргарлик буюмлари ассортаменти ва металл маҳсулотлар ҳажми кескин кўпайиши кузатилади. Кўзалиқир, Бозор–қалъа, Қойқрилганқалъа, Тупроқ қалъадаги артефактлар бундан яққол гувоҳлик беради. Бу даврда Тупроқ қалъа, Қуйқирилган қалъа, Аязқалъа, Бургутқалъа ва бошқа ёдгорликлардан олтин, бронзадан ясалган қулоқчали қуббасимон қўнғироқча тарзидаги шокилалар, туя, хўроз, чўчқа, фил каби турли хил жонзодлар қиёфасидаги безак буюмлари қайд қилинган [Турганов: 19].

Тупроққалъа, Қойқирилган қалъа, Бозорқалъа, Миздахон ва бошқада антик давр ёдгорликларида билагузук, узук, сирға, шокила ва бошқада безак буюмларнинг хилма–хил тур ва шакллари кенг тарқалади.

Таъкидлаш мумкинки, антик давр ёдгорликларида қайд қилинган темирчилик ва бронзадан буюмлар қўйувчи ўчоқ излари, сопол бурун, қолиплар, меҳнат қуроллари, қурол–яроғлар, заргарлик ва безак буюмлари сифати ва уларнинг хилма–хиллиги темирчилик, қуролсозлик, рихтагарлик, заргарлик соҳалари тараққий қилганлигидан далолат беради. Бу даврда металлсозлик соҳаларида ихтисослашув жараёни юз

беради. Маҳаллий ҳунармандлар томонидан ишлаб чиқарилган заргарлик ва бадиий металл буюмларнинг бир қисми ташқи бозорга экспортга чиқарилган.

Адабиётлар

1. Болелов С. Гончарство древнего Хорезма: формы организации ремесла (VI в. до н.э.– IV в. н.э.) // Этнографическое обозрение. 1997. №2. – С.72.
2. Топрак– кала. Дворец. ТХАЭЭ. XIV. –М.: Наука, 1984. – 303 с.
3. Кой–крылган кала памятник культуры древнего Хорезма IV в до. н.э. – IV в н.э. // ТХАЭЭ. T.V. – М.: Наука, 1967.– 349 с.
4. Лившиц В.А. Три серебряные чаши из исаковского могильника.–Могилника. №1 // Вестник древней истории. 2002. №2 (вклейка к статье В. Лившица). – С.43–56.
5. Манылов Ю.П. Археологические памятники Султануиздага эпохи античности и средневековья. Автореф. дис. … канд. ист. наук. – Ташкент, 1972. – 20 с.
6. Сальников К.В. Хорезмская тамга в Зауралья // ТХАЭЭ. Том.1. – М.: 1952. – С.193-196.
7. Турганов Б. Қадимги ва антик даврларда Хоразм заргарлик ҳунармандчилиги // Марказий Осиё тарихи ва маданияти” мавзусидаги Халқаролик илмий амалий анжуман. – Тошкент. 2023. - Б. 80-83.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТ БАЗАСЫНДА УНИВЕРСИТЕТ АШЫЎ МӘСЕЛЕСИ

[1]Айтмуратов Ж., [2]Қалимбетов Б.

[1]Бердақ атындағы ҚМУ Археология» кафедрасы профессоры ў.а.

[2]Бердақ атындағы ҚМУ Археология» кафедрасы асиссенти

Өзбекстан Республикасы Президенти Шавкат Мирзиёевтың басламасы менен "Жаңа Өзбекстан" Университетине тийкар салыныўы [1] абыройлы сырт ел оқыў орынларының билимлендириў бағдарламасы тийкарында жоқары кәсиплик билим ҳәм маманлықларға ийе болған перспективалы кадрлар таярлаў, студенлердиң интеллектуаллық қәбилетин раўажландырыўда ҳәр тәреплеме қолайлы орталықты қалиплестириў менен бирге миллий тиклениўден миллий раўажланыўға ерисиў жолында жаңа басқыш болды.

1934-жыл 1-июльдағы Қарақалпақстан АССР Халық комиссарлар кеңеси қарарында Қарақалпақстанда дәслепки жоқары оқыў орнын ашыў зәрүрлигин тийкарлап берди [2]. 1934-1935 оқыў жылының басында Төрткул қаласында педагогикалық институттың таярлық бөлими 60 адам курамында ашылып, 1935-1936 оқыў жылынан баслап, таярлық бөлими базасында педагогикалық институт өз хызметин баслайды. Педагогикалық институттың дәслепки басқарыўшылары И.Ибрагимов, И.Рафиқов, Д.Базаров, Я.М.Досумов, Т.Бекимбетов, Ж.А.Орынбаевлар болса, буннан кейинги дәўирде К.Убайдуллаев А.П.Тетюшев, С.Камалов, К.Р.Рзаев, Т.И.Изимбетовлар басқарып келди [3]. Педагогикалық институттың профессор оқытыўшылары курамында Н.Даўқараев, Ф.Д.Качанов, М.В.Щеглов, У.Б.Булешев, М.Галекеев, М.А.Музаффаров, Н.Асфандияров, К.Бердимуратов, А.Есемуратовлар ислеген.

1938-жылы 31-майда ҚҚАССР Халық Билимлендириў Комиссары Қ.Айымбетовтың буйрығы менен пединститутттың доценти Н.Даўқараев қарақалпақ тилиндеги сабақлық китапларын редакторлаў ҳәм олардың сапасын жақсылаў ушын

Москваға "Учпед ГИЗ" ҳәм "Центриздат" баспаларында жумыс ислейди. Қарақалпақ тилиндеги сабақлықларды Москвада басып шығарыўда Т.Сафиев, Қ.Ерманов, О.Кажуров, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов ҳәм басқалардың хызмети көп болды [4]. Бул дереклерди келтириўимизден тийкарғы мақсетимиз республикамызда педагогикалық институттың дүзилиўи менен дәслепки илимий педагогикалық зыялылар мектебиниң қәлиплескенин көрсетиўден ибарат еди. 1956-1957 оқыў жылында института 6 факультет, 15 кафедра болып, онда 110 профессор-оқытыўшылар тәлим тәрбия ислери менен шуғылланады.

Бул жылларға келип республикамыздың экономикасы ҳәм мәдениятының жедел пәт пенен раўажланыўы халық хожалығының ҳәр қыйлы тараўында қәнигеликлерге зәрүрликтиң артыўы Қарақалпақ Мәмлекетлик университетиниң ашылыўына болған талапты күшейтти. Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институтын университетке айландырыў мәселеси 1958-жылы жоқары ҳүкимет орынларының алдына мәселе етип қойылған еди. Қарақалпақстанда пединститут тийкарында университет ашыў мәселеси ең дәслеп XVI Қарақалпақ областының партия конференциясында (11-12 январь 1958-жыл) сол ўақыттағы педагогикалық институттың жәмәәти тәрепинен көтерилген еди [5].
Бул талап етилген хүжжетте 1263 студенттиң тек ғана 200 турақ жай менен тәмийнленгени ал басқалары жеке квартираларда туратуғынлығы сөз етилип, жоқары оқыў орнының материаллық техникалық базасын жақсылаў маселеси талап етиледи.

Ең баслы ўазыйпа республикамыздың халық хожалығы ушын жоқары билимли қәнигелердиң зәрүрлиги, оны таярлаў ушын университет ашыў зәрүр екенлиги тийкарлап берилген еди. Статистикалық мағлыўматларға нәзер салсақ, Қарақалпақстанда 1957-1958 жылларда орта мектеплерди питкериўшилердиң саны 3100, 1958-1959 оқыў жылында 3877, 1959-1960 оқыў жылында 5071 адамды қурайтуғынлығы, пединститут ҳәм сырттағы жоқары оқыў орынлары тек 500-600 адамды ғана оқыта алыўы мүмкин екенлиги, солай етип университет ашылғанда жаңадан қосылатуғын контингентиң жеткиликли болатуғынлығы дәлилленген еди [6]. Соған қарамастан бул жыллардағы республика басшылары университет ашыў мәселесине жан-тәни менен дыққат аўдармады. Бул жылларда Қарақалпақстан областлық Партия Комитетиниң биринши секретары Н.Махмудов (1956-1963жж) еди. Тарийхта ҳәр қандай ийгиликли ислердиң әмелге асыўында өз искерлиги менен танылған жеке адамлардың хызмети де айрықша орын ийелейди.

Ел ағасы Қәллибек Камаловтың 2020-жыл Нөкис "Билим" баспасынан басылып шыққан "Қарақалпақ халқының тарийхы ҳаққында жаңа дереклер" китабында халықтың экономикалық ҳәм мәдений турмысы бойынша статистикалық мағлыўматлар берилген. Мәселен: халық билимлендириўиниң материаллық техникалық базасын тәмийнлеўде 1966-1980 жыллары 91300 орынлық 170 мектеп жаңадан салынса, 1981-1984-жыллары 32500 орынлық 65 мектеп пайдаланыўға бериледи. 1965-1966 жылында республикамызда 4 кәсип техникалық училищеси болып, оларда 1600 бала оқыған болса, 1983-1984 оқыў жылына келип, училищелер саны 45 ке, ал оларда оқыйтуғын балалардың саны 18 мыңға жетти [8].

Қәллибек Камалов республикамызда халық хожалығын заманагөй агротехникалық усылларда раўажландырыў ушын жоқары билимге ийе қәнигели кадрлардың зәрүр екенин, жоқары ҳүкимет орынларының алдына тийкарланып берип, 1966-1967 жыллардан баслап, педагогикалық институт базасында Университет шөлкемлестириў исине белсене киристи. Бул мәселеде Қ.Камаловтың Ш.Рашидовтың қуўатлаўына ерисиўи Москвадағы бир неше лаўазымлы адамлар менен ушырасыўы

ҳәм бес жыл даўамында мәселени шешиўдеги табанлылығы аўқам партия орайлық комитетиниң сиясий бюросының тоғыз ағзасы менен сөйлесип, оларды көндиргенлиги өз халқына деген қалыс, пидайы хызметтиң үлгиси болды.

1974-жылы 26-февральда Университеттиң ашылыўы ҳаққында қарар қабыл етилгеннен кейин, усы жылдың декабрь айында Қ.Камалов сол ўақыттағы Бурынғы аўқам Жоқары ҳәм орта арнаўлы билим бериў министри Вячеслав Петрович Елютинниң қабыллаўына университет қурамында жаңа қәнигеликлер ашыў ҳәм оларда оқытылатуғын материаллық-техникалық базаларының жағдайларын дәлиллеп бериў мәселесинде Тәжен Изимбетов пенен бирге он биринши рет кириўин еске алады.

Усындай қыйыншылықлар менен ашылған университетти Қақимбек Салыков Қарақалпақстанды басқарып турған дәўирде 1989-жылы Обкомның пленумында "Қарақалпаққа университеттиң не кереги бар? Оған юридический факультеттиң не кереги бар? Қарақалпаққа муғаллимлер жетиспейди, институт керек" деп университетти жабыў ушын усыныс билдириўди даўысқа қойып атырған бир ўақытта талантлы искер басшы Султамурат Қаниязов ҳәм областлық партия комитетиниң екинши секретары Дмитрий Дмитриевич Берковлардың табанлылық пенен қарсы турыўына қарамастан, областлық партия комитетиниң секретары Қақимбек Салықов Бурынғы аўқам халық билимлендириўи бойынша мәмлекетлик комитеттиң коллегиясына "Қарақалпақстанның социал-экономикалық раўажланыў дәрежеси төмен, Республикаға университеттиң кереги жоқ, ҳәзир тек ғана педагогикалық кадрлар менен тәмийинлесек жеткиликли…Университетти
тарқатып, педагогикалық институтқа айландырыўымыз зәрүр. Усы мәселелерди шешиў ушын Университетке компетентли Аттестация өткериўиңизди өтиниш етемиз" [9] деген мазмунда хат жоллайды.

Бүгинги күни өзиниң 45 жыллық тарийхына ийе Қарақалпақ мәмлекетлик университети Өзбекстан Республикасы жоқары оқыў орынлары арасында ең абройлы билимлендириў орайына айланды. Мәселен университет ашылғаннан кейин 10 жыл ишинде 20 дан аслам қәнигелик бойынша ҳәр жылы 6 мыңнан аслам студент билим алған болса, бул көрсеткиш соңғы төрт жыл ишинде дәўир талабына сай жаңа қәнигеликлердиң ашылыўы менен төмендегише жетискенликлерге еристи. Мәселен 2017-2018 оқыў жылында университетте 49 бакалавр тәлим бағдары ҳәм 22 магистратура қәнигеликлери таярланған болса, бул көрсеткиш 2020-2021 оқыў жылына келип бакалавр тәлим бағдарларының саны 65 ке, ал магистратура қәнигеликлериниң саны 50 ге жетип, жаңадан 16 бакалавр тәлим бағдарлары, сыртқы бөлиминде 15 бакалавр тәлим бағдарлары, 5 кешки тәлим ҳәм 28 магистратура қәнигеликлери жаңадан ашылды. Соңғы үш жылда студентлер контингенти бакалавр тәлим бағдарында 8621 ден 12295 ке, магистратура қәнигеликлеринде 130 дан, 336 ға жетти.

Халықаралық бирге ислесиў тараўында университетимиз усы күнге шекем Россия федерациясы, Қазақстан, Қырғызстан, Беларуссия, Украина, Португалия, Польша, Словакия, Италия, Испания, Венгрия, Австрия, Германия, Қубла Корея, Азербайжан, Қытай халық республикасы ҳәм Уллы Британияның 55 жоқары орны ҳәм илимий изертлеў институтлары менен бирге ислесиў шәртнамаларын ҳәм меморандумларын рәсмийлестирилген. Бүгинги күни университетимизде илимий дәрежеге ийе профессор оқытыўшыларды жетилистириўде 6 қәнигелестирилген илимий кеңеслер ашылып, жас илим докторларының таярланыўына өз үлесин қосып атыр.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ Қарақалпақ Мәмлекетлик Университети буннан 45 жыл бурын Педагогикалық Институттың базасында ашылған болса, бүгинги күнге шекем Университет базасынан Әжинияз атындағы Нөкис Мәмлекетлик педагогикалық Институты, Қарақалпақстан Медицина Институты, Қарақалпақстан аўыл ҳожалығы ҳәм агротехнологиялар институты ҳәм Республикамыздағы жоқары оқыў орны филиалларының ашылыўының тийкарғы базасы болды.

Әдебиятлар

1.Мирзиёев Ш. "Янги Ўзбекистон" Университетини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори. Халқ сўзи газетаси. 2021йил 24-июнь №132 (7912)
2. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви. Фонд.50. опись 1. Дело 132л.177.
3. 40 лет Каракалпакскому госпединституту Нукус "Қарақалпақстан" 1975. 6-б.
4. Теберик билим дәргайы. Нөкис "Қарақалпақстан" 2010 12-б.
10.Қарақалпақстан Республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви Ф-1, Оп.9, д.304 л.161-165
5.Қарақалпақстан республикасы Орайлық мәмлекетлик архиви Ф-1, Оп.9, д.304 л.161-165
6. Айтмуратов Ж. Тарийх жылнамасын жаратқан инсан. Нөкис: "Билим" 2021. 9-б.
7. Қ.Камалов Ел хызметинде Нөкис. "Билим" баспасы, 2018-жыл 333бет
8. Қ.Камалов Ел хызметинде Нөкис. "Билим" баспасы, 2018-жыл 358-б.
9. Қуўанышбай Өтениязов. Ойларыма өзеклес өмирим (мемуар) Ташкент "Академия" баспасы 2001-ж 85-б.

АНУШТАКИН ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙЛАРИДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИ

[1]Турганов Б.Қ., [2]Даўлетбаев М.Т.
[1]Ажиниёз номидаги НДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси доценти, т.ф.н.
[2]Ажиниёз номидаги НДПИ Ижтимоий-гуманитар фанларни ўқитиш методикаси (Тарих) мутахассислиги магистранти

Ислом дини Арабистон ярим оролида юзага келган бўлсада, унинг қонун қоидалари, тараққиёти ва исломий илмлар ривожланишида Марказий Осиёлик алломаларнинг хизматлари беқиёс даражада катта бўлганлигини бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти эътироф этилмоқда. Жумладан, Қорақалпоғистон Республикаси худудида жойлашган Султонувайс бобо, Абдулла Норинжоний, Шибилай Ота, Сулаймон Бақирғоний, Шайх Жалил бобо каби ислом дини тараққиётига ҳисса қўшган йирик алломалар ва тасаввуф шахлари қабрларининг муқаддас ватанимиз тупроғида жойлашиши Республикамизнинг ҳар бир фуқароси учун ғурур бағишлайди.

Айниқса, Ануштакин Хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлиги даврида (XI-XIII аср боши) Жанубий Оролбўйларида дунёвий ва исломий илмларнинг тараққий қилиши кузатилади. Сулоланинг барча ҳукмдорлари ҳам ўз фуқароларини билимли ва диний маърифатли қилиш мақсадида ўз давлатининг турли чеккаларида кўплаб мадраса, масжид, кутубхоналар қурдирганлиги ҳақидаги тарихий манбаларда маълумотлар мавжуд [Буниятов:118-127]. Жумладан, Жанубий Оролбўйларида Султонувайс Қорайний мақбараси (Беруний тумани), Ҳоким ота мақбараси (Қўнғирот

тумани) ва Ережеп халфа мадрасаси (Хўжайли тумани) Ануштакин Хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмдорлари томонидан (XI-XIII аср боши) бунёд этилган.

Султонувайс Қорайний Ислом дунёсидаги машҳур тарихий шахслардан биридир. Ривоятлардаги маълумотларга кўра, Султонувайс Қорайний қабри еттида давлатда мавжуд. Лекин, ҳақиқий жасад Қорақалпоғистон Республикаси Қоратоғ ён бағридаги Султонувайс бобо мақбарасига дафн қилинган ва бу ердаги қабр устига Ануштакин хоразмшоҳлар ҳукмдори бўлган Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ томонидан тахминан XIII аср бошида мақбара қурдирилади [Хожаниязов, Юсупов: 25-27]. Мақбара XVI аср ва XIX асрларда қайта қурилган.

Ануштакин хоразмшоҳлар даврида Хўжайли туманида жойлашган халфа Ережеп меъморий иншооти диний илмлар тарқатувчи мадраса сифатида фаолият кўрсатган. Мадрасада мударрислар учун мўлжалланган кафедра ва суфа ўринлари сақланган. Ёзма манбаларда, бундай мадрасалардан бир нечтаси Кат (Беруний тумани) шаҳрида ҳам бўлганлиги тўғрисида маълумотлар мавжуд. Афсуски, Амударё тошқинлари туфайли сақланиб қолинмаган.

XII асрда Жанубий Орол бўйларида тасаввуф таълимоти тараққиётига катта ҳисса қўшган алломалардан бири Сулаймон Боқирғонийдир. У Аҳмад Яссавий шогирди бўлиб, унинг таълимотини ривожландирган ҳамда маҳаллий аҳоли орасида Ҳоким ота номи билан машҳур. У Буғрахон шаҳрида (ҳозирги Қўнғирот туманида) 1122-1188 йилларда яшаб ижод қилган. Сулаймон Боқирғоний Жанубий Орол бўйи худудидаги туркий аҳоли орасида тасаввуф таълимоти ва ахлоқи, ислом ҳуқуқи, шариат каби исломий илмларни тарқатишда катта хизмат қилган. Унинг «Боқирғон китоби», «Биби Марям китоби», «Иброҳим Халил қиссаси», «Охири замон китоби» қиссаларида тасаввуф таълимотининг диний-фалсафий ғоялари акс этган. Боқирғоний қиссаларининг аксарият қисми ўз давридаги маънавий ҳаёт тақозаси билан диний сюжетлар асосида қурилган. Унинг Иброҳим Пайғамбар, Исмоил, Биби Марям, Собит, Нўъмон ва бошқаларнинг тимсолларида исломий эътиқод, поклик, ота ва боланинг бир-бирига ҳурмати, ҳалоллик ғоялари ўзининг чуқур лирик шеърлар асносида ўз ифодасини топган [Сулайман Боқирғоний: 1991].

Сулаймон Боқирғоний ҳикматидаги: «Ҳар кимни кўрсанг Хизр бил, ҳар тун кўрсанг қадр бил» ҳикматида ҳар бир инсонни Аллоҳ яратган буюк неъмат сифатида эъзозлашга, ҳар бир кун учун инсоннинг шукроналик келтириши ва унинг қадрини англашга чақирувчи чуқур ахлоқий-фалсафий ғоялар мужассам топган. Унинг таълимотида инсон ўз нафсини жиловлаши бош ахлоқий муоммалардан бири сифатида кўтарилади. Нафс инсонни тўғри йўлдан чиқарувчи, ахлоқсизликга бошловчи иллат бўлса, ҳалоллик ва иймонлилик каби фазилатлар унинг руҳини Аллоҳ жамолига етишишига ёрдамлашувчи маънавий кучдир. Унинг таълимотида илм инсоннинг ҳар икки дунёси обод бўлишига кўмаклашувчи восита ва калит сифатида кўрсатилади.

Унинг таълимоти Ўрта Осиёдан ташқари, Дашти Қипчоқ ва Волга бўйи худудларидаги кўчманчи туркий халқлар орасида тасаввуф таълимотини тарқатишда ва ислом маданиятининг юксалиши ва равнақи учун хизмат қилган.

Мўйноқ туманида жойлашган Сулаймон Боқирғоний қабри устига бир неча марта, яъни XII –XIV, XVI ва XIX асрларда Хоразм давлати ҳукмдорлари томонидан мақбаралар бунёд этилган. Хива хони Аллақулихон даврида (1826-1843 йй.) даврида қурилган сўнгги мақбара 1935, 1946 йиллардаги Амударёдаги сув тошқини туфайли қулаб тушган. Сўнг 1979 йилда маҳаллий аҳоли томонидан мақбара қайта қурилган [Хожаниязов, Юсупов: 31].

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев фармонига мувофиқ 2022 йилда бу жойда зиёратгоҳ мажмуаси ташкил этилди. Зиёратгоҳ ўз ичига Сулаймон Бақирғоний мақбараси, масжид ва кутубхонани қамраб олади. Ҳозирда бу жой халқимизнинг ва хорижий туристларнинг ташриф этадиган ажойиб манзилгоҳларидан бирига айланди.

Хулоса қилиб айтганимизда, Ануштакин хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида Жанубий Оролбўйи Ислом маданияти ва дунёвий илмлар тараққий қилган юксак маданий тараққий қилган ўлкалардан бири бўлган.

Адабиётлар

1. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231). - Москва. Наука, 1986.
2. Ембергенов У., Шомуродов Ж. Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота). –Тошкент, “Ўзбекистон”, 2015.
3. Хожаниязов Ғ, Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар.-Нокис. Полиграфист, 1994.
4. Сулайман Боқирғоний. Боқирғон китоби. -Тошкент., “Ёзувчи”, 1991.

O’LKAMIZ TARIXINI O’RGANISHDA TARIXIY O’LKASHUNOSLIK VA TURIZM FANINING O’RNI

[1]Reymbaev R., [2]Rustamov O.
[1]Ajiniyoz nomidagi NDPI «Tarix o`qitish metodikasi» kafedrasi
Tarix fanlari falsafa doktori, (PhD),
[2]Ajiniyoz nomidagi NDPI Tarix fakul’teti «Tarix» bakalavr ta’lim yunalishi 3-kurs talabasi

Tasavvuf she’riyatining ulug’ vakili xo’ja Ahmad Yassaviy o’z hikmatlaridan birida shunday degan edi:
“Boshim tuproq, o’zim tuproq, jismim tuproq.
Haq vasliga yetarman deb rihim mushtoq.

Tuproq bu- odam tug’ilib o’sgan o’lka, yurt, makon. Tuproq – bu Vatan. Biz yashab turgan muqaddas Turkiston ming yillardan buyon ne-ne ulug’ zotlarni tarbiya etib kelayotgan zamin. Shu sababli biz uni e’zozlab Ona deymiz. Inson o’zini anglashi eng avvalo o’zi tug’ilgan voyaga yetgan bag’rida qadr topgan o’z ona tuprog’ini e’zozlashdan, uni o’rganishdan boshanadi. Tarixdan ma’lum, qanchadan qancha insonlar o’z tuprog’idan yiroqda Vatan hasratida o’tganlar. Bejiz Vatanni sevmoq iymondandir deyilmagan.

Rus olimi M.V.Lomonosov o’z o’lkasini mukammal o’rganish maqsadida 1761-yili 30 savoldan iborat savol-javob varaqasi tuzib aholi o’rtasida tarqatgan edi. Ayni vaqtda bu bilan o’kashunoslik faniga asos solingan edi. O’lkani o’rganish masalasi O’rta Osiyo, shu jumladan O’zbekiston hududida Rossiyadan ancha keyinroq ya’ni XIX asning ikkinchi yarmidan boshlanadi. Rus olimlari Turkistonning chorizm tarafidan bosib olinishidan ancha ilgari bu o’lkani o’rganish bo’yicha bir qancha ishlar qilgan edilar. Biroq XIX asrning birinchi yarmidagi o’lkani o’rganishni ya’ni mahalliy tarixchilar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotdagi biqiqlikka mos bo’lib feodal tuzum manfaatlari uchun xizmat qilar edi. 1870-yilda O’rta Osiyo olimlari jamiyati paydo bo’ldi. Bu jamiyat o’z oldiga O’rta osiyo tarixi, geografiyasi statistikasi, iqtisodiyoti, etnografiyasiga oid ma’lumotlarni to’plash va tarqatishni maqsad qigan edi. Uning birinchi ochiq yig’ilishi 1871-yil 28-yanvarda bo’lib o’tdi. 1875-yili Afg’oniston – Buxoro chegarasida yuzaga kelayotgan voqealar munosabati bilan Kaufman buyrug’iga ko’ra harbiy topografik ekspeditsiya

uyushtirildi. Ekspeditsiya a’zolari Hisor va Ko’lob tumanlarida ham bo’lishdi. Ekspeditsiya a’zosi Vishnevskiy Hisor, Ko’lob, Zarafshonning yuqori ya’ni tog’li tumanlarini xaritasini chizdi va hali noma’lum bo’lgan ma’lumotlarni qolga kiritdi. N.Mayen esa ekspeditsiya uyushtirigan hududlarning tarixiy topografik va toponomik tafsilotlari haqida ma’lumotlar to’pladi. Harbiy maslahatchi kapitan Petrov Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va hozirgi Turkmaniston hududlarida joylashgan bekliklarni bog’lovchi yo’llarni o’rganib chiqib, ularning oraliq masofalarini aniqlaydi va bu yo’llar haqida batafsil ma’lumotlarni berdi. A.P.Fedchenko sayohatlarini tariflab, I.V.Mushketov shunday yozgan edi: ”Fedchenko sayohatlari o’z mashg’ulotlarining kengligida Amudaryo flotiliyasi ochiladi. Dastlab ishga tushirilganda “Tsar” va “Tsaritsa” deb nomlangan paroxodlar va ikkita temir barjalar (yuk tashuvchi kemalar) qatnovi yo’lga qo’yiladi.

Shundan so’ng yanada ko’plab paraxod va po’lat barjalar olib kelindi. 1891-yili “Veikiy knyaz”, “Velikaya knyajna Olga”, 1901-yilda “Imperator Nikolay II” paraxodlari olib kelindi va qatnovga qo’yildi. Vatanimiz tarxini o’rganishda tarixiy o’lkashunoslik quyidagi turlarga bo’linadi:

1. Ilmiy ya’ni davlat o’lkashunosligi,
2. Jamoat o’lkashunosligi,
3. Maktab o’lkashunosligi.

O’lkashunoslikning har uchala turi o’zaro bir biriga bog’liq bo’lib, biri ikkinchisini to’ldiradi. Davlat o’lkashunosligi bilan respublika tarixiy va madaniy yodgorliklarini muhofaza qilish hamda ulardan foydalanish qo’mitasi, muzeylar, respublika Fanlar Akademiyasi qoshidagi tarix, arxeologiya ilmiy-tadqiqot institutlari shugu’llanadi. Jamoat o’lkashunosligi qishloq, ovul, qo’rg’on, tuman, shahar va viloyat hududidagi tarixiy obidalarni saqlash va asrash ishlariga boshchilik qilish bilan birga joylarda istiqomat qilib turgan xalqlarning kelib chiqishini (etnogenezini) urf-odatlarini o’rganadi. Maktab o’lkashunosligi esa maktablarda tarix, inson va jamiyat fani o’qituvchilarining bevosita rahbarligida tashkil qilinadi. Maktab o’lkashunosligining a’zolari V-XI sinflarining eng intizomli va a’lochi o’quvchilaridan tuzilib, ular o’lka materiallarini to’rt guruhga bo’lingan holda to’playdilar. To’plangan arxeologik, etnografik, toponimik va arxiv hujjatlari maktab o’lkashunosligi va tarix muzeylarida namoyish qilinadi. O’lkashunoslikning asosan beshta manbasi mavjud o’lar: arxeologiya, etnografiya, toponimika, arxiv materiallari va muzey eksponatlari.Qishloq, tuman, shahar yoki viloyat hududining tarixini o’rganishda shu manbalardan birontasi ham diqqat e’tibordan chetda qolmasligi lozim, busiz o’lka tarixini mukammal o’rganib bo’lmaydi. Qadriyatimiz o’z o’lkamiz tarixini o’rganishdan boshlanishi hech kimga sir emas. Yillar mobaynida biz yosh avlodga o’tmishimiz tarixini o’rgatishda juda katta chalkashlik va xatoliklarga yo’l qo’yib keldik. Hozirgi kunda o’lkashunoslik fani oldida quyidagi eng masuliyatli vazifalar turibdi: ko’hna Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo’qon, Shahrisabz va boshqa shaharlardagi sayohat mazmunini tushuntiruvchilarga to’g’ri ilmiy yo’nalish, viloyat voha va vodiylardagi hamda respublikamiz markaziy arxividagi hujjaatlarni o’rganish kabilar.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkin, inson tarixiy o’lkashunoslikda o’z vatani o’tmishi va buguni bilan birga inson o’zini o’rganadi. Xalqimiz kelajagi va uning taraqqiyot yo`li o`tmish bilan uzviy bog`likdir. Shuning uchun xalqimizning o`tmishi va tarixiy tajribasini, uning etnik qiyofasi, xo`jalik-madaniy xususiyatlari, moddiy va ma`naviy, ijtimoiy-siyosiy va oilaviy hayotini, bir so`z bilan aytganda, janojan o`lkamiz tarixini ilmiy jihatdan aniq bilmagunimizcha hozirgi taraqqiyot yo`llarimizni, uning keyingi yo`nalishlarini to`g`ri belgilab olishimizni tasavvur etib bo`lmaydi.

Adabiyotlar
1. A.Nabiyev , Tarixiy o’lkashunoslik. Toshkent 1996.
2. F.B.Ochildiyev. Tarixiy o’lkashunislik . Toshkent 2020.
3. D.T.Kuryazova. O’zbekistonda muzey ishi. Toshkent. 2010.
4. M.B.Bekmurodov, M.X.Rashidova. Muzeyshunoslik. Toshkent. 2006.
5. A.Sagdullayev, A.Kabirov, O’rta Osiyo arxeologiyasi. Toshkent 1990.
6. K.Sh.Shoniyozov, O’zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent 2001.
7. Mustaqil O’zbekiston tarixi.3-kitob, Toshkent 2000.
8. Хўжамов М., Лафасов М.,Мулладжанова Р., Тарихий ўлкашунослик ва туризм. - Т. 2015.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

[1]Джумагельдиев Н.Р., [2]Кеңесбаева С.Т.
[1]Ажиниёз номидаги НДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси доцент.в.в.б. Тарих фанлари фалсафа доктори (PhD),
[2]Ажиниёз номидаги НДПИ Тарих ўқитиш методикаси кафедраси Тарих таълим йуналиши талабаси

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин Қорақалпоғистон Республикасининг сиёсий ижтимоий-иқтисодий ҳаётида ислоҳотлар бошланди. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан Ер, мулк, деҳқон - фермер хўжалиги, корхоналар, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари ва бошқа иқтисодий соҳага тегишли бўлган, бозор муносабатларига боғлиқ қонунлар ва қарорлар қабул қилинди. Бунда бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Қорақалпоғистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этиши, давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлиги, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлаш тўғрисида сўз юритилади [5].

Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистоннинг асосий минтақасидан бири ҳисобланади. Чунки у кенг ҳудудга эга ва мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан майдони бўйича биринчи ўринда туради ҳамда қулай географик жойлашуви ва Орол денгизининг бир қисмига, катта табиий минерал ресурсларга, шунингдек, аҳоли зичлиги энг паст жойга эга бўлган ҳудуддир. Республика қишлоқ хўжалиги ресурслари, меҳнат салоҳияти, ишлаб чиқариш инфратузилмаси, йўл, транспорт ва муҳандислик-коммуникация тармоқлари билан таъминланган. Буларнинг барчаси биргаликда минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига ўз таъсирини кўрсатмоқда [1].

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий устувор йўналишларидан бири бу экин майдонларига туб таркибий ўзгаришлар киритиш лозимлиги назарга олинган. Булар қуйидагилар: ҳар бир туман ва фермер хўжалигига табақалаштирилган ёндашув, табиий, иқлим ва экологик шароитларни ҳисобга олиш, сув ресурсларидан фойдаланишнинг инновацион технологияларига ўтишини амалга ошириш ва ер салоҳияти сифатини ошириш ишлари билан асосланади [2].

Маълумки, Ўзбекистон Республикасининг белгилаб олинган иқтисодий стратегиясида, асосан, аҳолини энг зарур хомашёларга бўлган талабини янада тўлиқ қондириш вазифаси алоҳида муҳим аҳамият касб этади. Мазкур стратегияни амалга

оширишда бутун республика қишлоқ саноат мажмуаси тармоқлари, хусусан, Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада ривожлантириш масаласига устувор аҳамият қаратилган. Бу масалада, Ўзбекистон Республикасидаги ер фондининг 37 фоизидан ортиқроғи, табиий ем-хашак ерларининг 48,5 фоизи, суғориладиган экин майдонларининг 20 фоиздан ортиқ майдонлари жамланган. Буларнинг барчаси Қорақалпоғистонда ҳалигача фойдаланилмаган катта ишлаб чиқариш майдонлари - захиралар бор эканлигидан далолат беради [3].

Қорақалпоғистон Республикасида кейинги йилларда ишлаб чиқариш соҳасини ривожлантириш ишлари қишлоқ хўжалигида экин майдонларини кенгайтириш, интенсив мелиоратив қурилиш ва яйловларни ўзлаштириш йўлидан бормоқда. Шу билан бирга, республиканинг бир қатор туманларида ишчи кучига эҳтиёжи талаби бўлган суғорма деҳқончилик, қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлаш тармоқлари ва қурилиш материаллари саноатининг ривожланиши устунлик қилганлиги маълум бўлган. Ҳудудларда яйлов чорвачилиги анъанавий бўлган туманларда қўйлар сонининг ортиши билан ҳар доим ҳам яйловларнинг ем-хашак сиғимини ошириш чоралари амалга оширилмаган, шоли етиштирувчи туманларда эса қишлоқ хўжалиги экинлари, экин майдонларининг кўпайиши ҳамда экинларни суғоришда сув ресурслари билан таъминланмаганлиги аниқланди. Бу экологик вазиятнинг кескинлашишига ва ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигининг пасайишига олиб келди. Минтақавий иқтисодиётга нисбатан мураккаб бўлмаган фазовий стратегик йўналишлар натижасида қишлоқ хўжалиги соҳаси таркибида мономаданий йўналишга ўтиш жараёнлари, яъни пахта етиштириш, минтақадаги ҳаддан ташқари сув танқислиги шароитида, масалан, сув кўп талаб қиладиган экинлардан гуруч мономаданий йўналишга ўтказилган [4].

Адабиётлар

1. Речь Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиеева на Внеочередной сессии Жокаргы Кенгеса Республики Каракалпакстан, 02.10.2020 г. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по комплексному социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан на 2020-2023 годы» от 11 ноября 2020 г., №ПП-4889. // https://lex.uz/ru/docs/5100721

2. Асадов Х. Современные тенденции экономического развития регионов Узбекистана // Экономика Центральной Азии, 2020. - №4(3). – С. 251-262; Усманов З., Ниязов М. Приоритетные направления развития промышленности в Республике Каракалпакстан // Экономика и бизнес: теория и практика, 2015. - №8. – С. 127-131.

3. Мирзиеева С. Анализ опыта Узбекистана по разработке стратегий развития страны и регионов // Управленческое консультирование. 2019. - №3. – С. 49-61.

4. Умаров Е., Серикбаев М. Аральское экологическое напряжение и его влияние на социально-экономическую и демографическую ситуацию сельской местности Республики Каракалпакстан// www.allbest.ru

5. Утемуратов М. “Ўзбекистон таркибида Қорақалпоғистон Республикаси ташкил топишининг назарий, тарихий, сиёсий - ғоявий асослари” / Масъул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ҳ.Бобоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2005. – Б. 46.

ТАСАЎЎИФ ТӘЛИЙМАТЫНДА ИНСАНДЫ КӘМИЛЛИККЕ ЖЕТЕКЛЕЎШИ ИДЕЯЛАР

Атамуратова М.Ж.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогика институты таяныш докторанты

Халқымыз өзиниң узақ тарийхы, бай мәдениятына, исламый қәдриятларына ийе. Бүгинги күнде мәмлекетимизде миллий қәдриятларға, халқымыздың бай мәдений мийрасларына жаңаша көз қарас пенен қаралмақта. Мәмлекетимизде руўхый мийрас, миллий ҳәм улыўмаинсаный қадриятлардың тиклениўи, жасларды ҳәр тәреплеме раўажланған, руўхый жақтан жоқары, кәмил инсан қылып тәрбиялаў мәмлекет сиясаты дәрежесине көтерилген. Тәлим-тәрбия процессинде миллий мәдений мийрасларымыздан, ислам дини қәдриятлары, соның ишинде тасаўўиф тәлийматы арқалы жасларда ийман-инсап, баўрыкеңлик, сабырлылық, өзин-өзи аңлаў сыяқлы сыпатларды қәлиплестириў үлкен әҳмийетке ийе.

Тасаўўиф тәлийматы Шығыс мусылман халқының мәнәўий турмысында инсан кәмалаты ҳаққындағы идеялардың қәлиплесиўинде әҳмийетли роль ойнаған тәлиймат. Тасаўўиф тәлийматында кәмил инсан – бул дана, ақыллы, пәк нийетли инсанлар. Олар иләҳий пәклик, исеним ҳәм ақыл инсаниятты бәле қазалардан асрайды деп есаплаған. Суўфийлар мине усы ҳақыйқат ушын умтылған. Ҳақыйқатында кәмил инсан - бул олардың идеалы, арманы болған. Н.Комилов тәрийпи менен айтқанда “Кәмил инсан-бир идеал, барлық дуньялық ҳәм иләҳий билимлерди ийелеген, руўхы абсолют руўх пенен байланысқан жүреги таза, қәлби ийгиликли сезимлерге толы пәк инсан” [Н.Комилов:130].

Кәмил инсанның улыўмалық қәсийетлерине инсанпәрўарлық, дослық, ҳадаллық, туўрылық, мийнеткешлик, ўатанпәрўарлық ҳәм басқа да сыпатлар киреди. Әне усындай кәмил инсанға тән болған пазыйлетлер тасаўўиф тәлийматында да сәўлеленген. Инсанның кәмиллик мәселеси ислам дининде де, тасаўўиф тәлийматында да тийкарғы мәселе есапланады.

Тасаўўиф тәлийматы ўәкиллериниң диний-философиялық көз-қарасларында адамлар арасындағы теңсизликти, әдалатсызлықты қаралаў, бәршени ҳадал мийнет пенен күн көриўге шақырыў сыяқлы жақсы идеялар сәўлеленген. Соның ишинде Яссаўия тариқатының тийкарын салыўшы Хожа Ахмет Яссаўий тәлийматында тасаўўиф тәлийматы алға сүрген барлық ийгиликли идеялар өз көринисин тапқан. Оларда ең дәслеп Ҳаққа(Аллатаала) умтылыў, Ҳаққа қосылыў ҳәм бирге болыў идеясы устин турады. Бул мақсетке жетиў ушын инсан кәмилликке ерисиўи, билим алыўы, пәк нийетли болыўы зәрўр. Хожа Ахмет Яссаўий жаўызлық пенен наданлықты, менменликти қатты қаралайды. Яссаўий ҳикметлеринде инсанды жаманлықларға баслаўшы нәпси бәлесине деген жек көриўшилик баслы орында турады. Ол қосықларында “Ким нәпсисин тыйса, раббини таныйды”[Яссаўий:102] деген ҳадисти көп келтиреди. Нәпси инсанды ҳақ жолдан адастырады. Нәпсини тәрбиялап, жаманлықлардан тазаланыў, жигерди беккемлеп оны қадағалаўды күшейтиў зәрурлиги айтылады. Яссаўийдиң пикиринше, ақыллы инсан нәпсиниң кейнинен жүриўши емес, ал нәпсисин қадағалап, пәкленген адамлар. Солай етип Яссаўий тариқаты әсирлер даўамында барлық түркий халықлардың мәнәўий қәдриятларында үлкен роль ойнап келмекте.

Нақшбандия тариқаты әдеп-икрамлық тәлийматы, себеби бул тариқат инсанның руўхый-әдеп икрамлық кәмилликке ерисиўи ушын қай дәрежеде минез-

хулық талабларына жуўап бериўи, оны ийелеп алыўына байланыслы. Нақшбандия тариқатының тийкарында ҳәр бир инсанның ҳадал, пәк болыў, өз мийнети менен жасаў кереклиги, сабырлы-қанаатлы болыў, ийманлы, кеўлинде Алланы яд етип, әмелде халық пенен бирге болыў сыяқлы ийгиликли идеяларды қарар таптырыў жатады. Бундай қәсийетлерди ийелеў барысында инсан пәкленип барады ҳәм руўхан Алланың жамалына ерисиўге өзин таярлайды. Нақшбандия тәлийматының тийкарында «Кеўлиң аллада, қолың мийнетте болсын» деген уран алға сүрилген. Бул тәлиймат бойынша инсан кәсип-өнер ийелеп, өз мийнети менен күн көриўи талап етиледи. Нақшбандия тариқаты адамларға жақсылық қылыў, өз қол күши менен, көз нуры менен күн кешириўге, биреўлердиң дәртине шерик болыў, илажы болса қолындағы нанның бир бөлегин муҳтаж адамға бериў, адамлардың кеўлине тиймеў, адамларда меҳир-ақыбетлилик, ҳадаллық, мийнеткешлик, расгойлик, сабырлылық қәсийетлерин қәлиплестиретуғын болса, оларды жаман иллетлерден яғный урлықтан, ҳарамлықтан, өтирик сөйлеўден аўлақ болыў, ашкөзлик, байлыққа шектен тыс қызығыўдан аўлақ болыўға шақырады. [Ҳомидий:180]

Тасаўўуиф шайхлары ишинде Нажмиддин Кубро пүткил өмирин Ҳақ жолына бағышлаған, халқы, ўатаны ушын жанын пидә еткен уллы шайх болып есапланады. XIII әсирдиң басларында Хорезмде ол өз суфийлик көз қарасларын раўажландырып, Кубравий - тасаўўуиф тариқатына тийкар салды. Ол адамларды жақсылыққа, билимге, мәртликке шақырды. Оның тасаўўуиф тарийхындағы хызметлериниң бири мәртлик идеяларын тариқат билимине ҳәм шәкиртлер тәрбиясына енгизиўи болды. Нажмиддин Кубро өз тәлийматында кәмил инсан түсиниги арқалы инсанды тәбияттағы барлық жанзатлардан үстин қойды. Соның менен бирге, ол руўхый ҳәм әдеп-икрамлылық жақтан өзин пәклеў шәрти менен инсан ең жоқары руўхый жетикликке ерисиў мүмкин деп есаплайды. Кубравия тәлийматының тийкарын қурайтуғын кәмил инсан идеясы бүгинги күнде жас әўладты тәрбиялаўда әҳмийетли орын ийелейди.

Нажмиддин Кубро “Ал-усул ал-ашара” шығармасында Кубравий тариқатының қағыйдаларын яғный инсанның тәрбиясына тийисли болған 10 усылды келтиреди:[Нажмиддин Кубро: 34-78]

1. Тәўбе. Өз гүнәсин билген ҳалда тәўбеге келиў.
2. Зуҳд. Барлық жаманлық ҳәм ҳарамлықтан ўаз кешип, жақсылық ҳәм ҳадаллық жолын тутыў.
3. Тәўекел. Барлық ислерде тек ғана Аллаға сыйыныў.
4. Канаат. Өз нәпсин тыйған ҳалда барына шүкир, жоғына қанаат қылыў.
5. Алға жүриў. Өз-өзин, өзиниң ишки жан дүньясын тәрбиялаў.
6. Батыллық. Өз-өзи менен гүресиў.
7. Сабыр. Барлық ислерде шыдамлы болыў. Барлық қыйыншылықты сабыр менен жеңиў.
8. Талқылаў. Ойлаў, бақлаў, дурыс шешим қабыллаў.
9. Зикир. Салық адам ҳәр жерде, ҳәмме ўақыт Алланы тил ҳәм кеўлинен шығармаў, Алланы тилинде ҳәм кеўлинде тәкирарлап жүриў.
10. Риза. Ҳәмме ислер, барлық несийбе, тағдыр ҳам жазалар Алланың қәлеўи менен болғанын аңлап жеткен ҳалда Ҳақ исине разы болыў.

Кубравия тәлийматының тийкарын қурайтуғын бул идеялар бүгинги күнниң жасларын тәрбиялаўда да әҳмийетли орын ийелейди.

Орта Азиядағы сўфий шайх, Хожа Ахмет Яссаўийдиң шәкирти Ҳәким ата Сулайман Бақырғаный шығармаларында да инсанның кәмилликке ерисиўи ҳәм

руўхый жетиклик ҳаққында пикирлер алға сүрилген. Ол әдеп-икрамлылық ҳаққында айтқанда, инсанда гөззал минез қулықты, нәпсини тәрбия қылыўды нәзерде тутып шәрият, тариқат, марифат, ҳақыйқат әдебин бир-бири менен тығыз байланыста алып карайды. Сулайман Бақырғаный тәлим-тәрбияның ең баслы жолы болған тариқат жолын кәмил инсанды тәрбиялаў жолы деп биледи. Руўх адамды жақсылыққа, ийман-дияанатқа баслайды. Ол инсанға “шәрияттын илимин билип, илим менен тариқаттың жолын билип, сәҳәр ўақытта ояўлықты әдет қыл, “тәўбе суўы менен гүнә кирин жуўып, муҳаббат белбеўин белге байлап, бул дуньяға талақ болып кетейиндер”. Уллы ойшыл бабамыздың, бул сөзлериндеги терең философиялық ой-пикирде адамның руўхый жетилисиў зәрурлиги, қәмил инсан болыўға умтылыў кереклиги, бул өткинши дуньяда тек мал, байлық жыйнаў, қарынды тойдырыў менен жасамаў кереклиги жақсы көринип тур.

Ғәриб-қәсирлерге жәрдемлесиў ҳәм келешек әўладты тәрбиялаўда адамның ийманлы болыўы ҳаққында бабамыз былай дейди:

Уйқыны ҳарам қылғыл, узын түнде,
Малыңнан зәкат бергил, бул күн мунда
Қыямет бергей саған ярың сонда,
Ул-қызын илим үйренсин, бер устазға. [С.Боқирғоний:18]

Сулайман Бақырғаний ислам дәстурлерине садық бола отырып, инсанды қәдирлеў, оны Алла жаратқан барлық нәрседен жоқары қойыў, оны ҳурметлеў идеясында турады. Оның басқа адамларды өзинен кем көрме, ҳәр бир адам Ҳәзирети Хызрдай уллылаўға, ҳурмет-итибарға ылайық деген пикирде болғанлығын, оның ҳикметлериндеги “Ҳәркимди көрсең Хизр бил, ҳәр тун көрсең Кәдир бил” деген қатарлары дәл усы пикирди адамға психологиялық тәсири оғада күшли көркем образлар, шебер теңеўлер, терең философиялық пикирлер менен көрсетип береди.

Демек барлық тасаўўиф тәлийматының уламалары руўхый куш қудирети, ақыл-парасаты менен жақсы қәсийетлерди бойына сиңдирген инсанды Кәмил инсан деп түсинген. Жас әўладтың руўхый кәмилликке ерисиўинде, миллий қәдриятлар ҳәм дәстурлер негизинде тәрбиялаўда Шығыс философиясының, әсиресе тасаўўиф тәлийматынан мақсетке муўапық пайдаланыўымыз зәрур. Себеби, тасаўўиф философиясының идеялары инсанның ишки әлемин, руўхый дуньясын қәлиплестириўге қаратылған.

Жуўмақлап айтқанда, ҳәзирги күндеги кәмил инсан ҳәм оған тән болған адамгершилик пазыйлетлерди қәлиплестириўде тасаўўиф тәлийматы идеяларынан пайдаланыў ҳәм бул идеялардан тәлим-тәрбия процессинде қолланыў бүгинги күнниң әҳмийетли мәселеси болып табылады. Әлемниң жаратыўшысы Аллатаала, ол жаратқан жанзатлар ишиндеги ең саналы жаратылыс адамның тутқан орнын улығлаў, илим-билимди үйрениўди нәсиятлаў, нәпси бәлесинен аўлақ болыўға шақыратуғын инсанның руўхый ҳәм әдеп-икрамлық жақтан кәмилликке жетиўинде тасаўўиф тәлийматының идеялары бүгинги күнде де өз қунлылығын жоғалтпаған мәдений мийрасымыз болып табылады.

Әдебиятлар

1. Комилов Н. Тасаввуф. Т., Моваройннахр. Ўзбекистон. 2009. 130 б
2. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. -Тошкент: «Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти». 1991. 102 б
3. Ҳомиджон Ҳомидий Тасаввуф алломалари. -Т: Шарқ, 2004. 180 б
4. Нажмидддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. -Тошкент: Моваройннаҳр, 2004. 34-78 б.

5. Сулаймон Боқирғоний. Боқирғон китоби.-Тошкент. 1991. 18 б.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА

Досмагамбетов С.
Старший преподователь, Нукусский государственный педагогический институт им.Ажинияза, кафедра Методика преподования истории

Равенство, основанное на концепции человеческого развития, означает, что все люди имеют равные возможности в области образования, здравоохранения, занятости и участия в политической жизни общества, в удовлетворении своих материальных и духовных потребностей. Равенство возможностей основывается прежде всего на равенстве прав человека и основных свобод, независимо от уровня материального благосостояния, социального статуса, убеждений, пола и этнической принадлежности. Одним из видов социального равенства является гендерное. Как отметил Генеральный секретарь ООН Антониу Гутерриш: «Достижение гендерного равенства и расширение прав и возможностей женщин и девочек являются незавершенной задачей нашего времени и величайшей проблемой в области прав человека в сегодняшнем мире» [1]. На протяжении всех этапов развития мировой цивилизации неравенство полов действительно представляло собой сложнейшую социальную проблему.

Всеобщая декларация прав человека, принятая в 1948 году, занимает центральное место в системе международных договоров по правам человека. В нем говорится, что человеческое достоинство является «основой свободы, справедливости и всеобщего мира» [2.-С.64]. Два столетия назад идея социального равенства была включена в категорию высших ценностей человечества, и с тех пор факты социального неравенства, которые ранее не воспринимались людьми как несправедливые, стали предметом общественного дискурса. В современном мире идёт интенсивный процесс разработки политических стратегий для достижения реального равенства мужчин и женщин. Мировое сообщество усиливает внимание к проблематике гендерного равенства в связи с развитием процесса глобализации и рядом связанных с ним политических и социально-экономических последствий как позитивного, так и негативного характера. Организация Объединенных Наций (ООН) считает эту проблему глобальной, а государствам, входящим в нее, рекомендует изменить существующие гендерные модели, которые во многом ещё сохраняют систему неравных ценностей, двойных стандартов. Как указано в пятом параграфе Декларации тысячелетия, принятой Генеральной Ассамблеей ООН в сентябре 2000 года, «глобализация может обрести полностью всеохватывающий и справедливый характер лишь через посредство широкомасштабных и настойчивых усилий по формированию общего будущего, основанного на нашей общей принадлежности к роду человеческому во всем его многообразии. Эти усилия должны включать политику и меры на глобальном уровне, которые отвечали бы потребностям развивающихся стран и стран с переходной экономикой и которые разрабатывались бы и осуществлялись при их эффективном участии» [3.-С.12]. В Декларации тысячелетия определены восемь направлений развития, среди которых третью позицию занимает достижение гендерного равенства, что требует научного обеспечения практических действий в сфере взаимоотношений полов и определяет актуальность гендерных исследований.

Обретение независимости стало началом кардинальных реформ и политических преобразований в Узбекистане, в которых обеспечение прав и свобод человека всегда рассматривалось в качестве приоритетной задачи. Как отметил Президент Узбекистана Ш.М.Мирзиёев: «В последние годы в нашей стране приоритетом государственной политики стало обеспечение прав и интересов женщин, гендерного равенства, охрана семьи, материнства и детства, развитие женского предпринимательства, создание для женщин рабочих мест, улучшение условий их жизни и труда»[4]. Необходимо отметить, что Узбекистан является одним из первых в Центральной Азии ратифицировал ряд конвенций ООН и Международной организации труда, такие как "О ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин", "Об охране материнства", "О дискриминации в области труда и занятий" и другие документы. В целях организации планомерной работы по последовательной реализации Глобальной повестки дня ООН в области устойчивого развития в нашей стране приняты «Национальные цели и задачи Узбекистана в области устойчивого развития до 2030 года». Растет участие женщин в политических и социальных процессах. Это подтвердили выборы в парламент и местные советы в декабре 2019 года. По результатам выборов из 150 избранных депутатов Законодательной палаты Олий Мажлиса 48, или 32%, были женщины. В Сенате и местных советах эта цифра превышает 25 процентов. Впервые в истории Узбекистана количество женщин в национальном парламенте достигло уровня, установленного Организацией Объединенных Наций. Парламент страны поднялся на 37-е место среди 190 национальных парламентов мира по количеству женщин-депутатов. …5 лет назад мы были по этому показателю на 128-м месте. Как отметил глава государства, выступая на 75-й сессии Генассамблеи ООН: «Гендерная политика стала для нас приоритетным вопросом. Все больше усиливается роль женщин в государственном управлении. Число женщин-депутатов в новом Парламенте увеличилось в два раза” [5].

На всех этапах человеческого развития женщины отражали духовный облик общества.Роль, статус, активность женщин в общественной жизни республики, уровень развития, владение духовными и историческими ценностями, её роль в формировании новых ценностей является наиболее определяющим фактором в развитии общества Узбекистана. Все возрастающая роль женщин в развитии общества, активное участие в воспитании молодого поколения, углублении реформ во всех сферах жизни предопределило важное место женщин Узбекистана в укреплении независимости страны, обеспечении его динамичного развития по пути углубления демократических реформ и формирования гражданского общества. В странах, где создание гражданского общества является высшей политической и культурной ценностью, трансформируются и модернизируются взаимоотношения человека и общества. На фоне возрастающего значения индивидуальности человеческого бытия в современном обществе проблема гендерных отношений становится одной из важнейших. В частности, в условиях современного Узбекистана идет ломка сложившихся консервативных тенденций в освещении роли женщины как социально-политического субъекта. Гендерные исследования дают возможность проанализировать различные направления деятельности женщин в процессе формирования гражданского общества и, в первую очередь, политико-правовой статус женщин (политика позитивной дискриминации, концепция равных прав, протекционизм по отношению к разным категориям женщин) [6.-С.85].

В формировании и развитии духовности нации роль семьи и женщины безграничны. Потому что в сердце семьи и с воспитанием матери формируются у

молодых людей самые чистые чувства, такие как любовь и уважение к старшим, матери, женщине, семье, родине. Существующая система социальной поддержки ориентирована на семью, особенно на многодетные семьи, сохранение здорового материнства и включает финансовую поддержку всех нуждающихся и малообеспеченных семей.

«Испокон веков человечество возвеличивает образ священной Матери, женщины. Животворящая материнская любовь вдохновляет нас на великие свершения, мы стремимся превратить родную землю в прекрасный цветущий край. Молитвами наших матерей, самоотверженностью женщин укрепляются в стране мир и благополучие, наш ежедневный упорный труд дает свои результаты, и жизнь озаряется светом доброты, наполняется еще более глубоким смыслом», сказал Президент Республики Узбекистан Шавкат Мирзиёев, выступая на торжественной церемонии, посвященной Международному женскому дню**.** В нашей стране роль женщины в общественной жизни огромна, их статус высок во всех отношениях, так как для женщин существует огромный потенциал, обусловленный обязательствами правительства, направленными на повышение ресурсных возможностей и инициатив самих женщин Узбекистана. Женщины обладают высоким интеллектуальным потенциалом, глубокими знаниями и вносят достойный вклад в развитие науки.

Образованные, высоко профессиональные женщины, с активной гражданской позицией, противостоят угрозе утраты женщинами своего статуса в обществе. Они ведут активную общественную деятельность, возглавляют возрастающие движение женских НПО. Именно с этих позиций, они оказывают содействие в повышении экономического, социально и политического статуса женщин (включая бизнес и профессиональное образование, правовую грамотность, психологические консультации, здравоохранение и программы борьбы с домашним насилием, оказание содействия женщинам-инвалидам и т.д.). Однако это было бы невозможным без поддержки и готовности правительства. Узбекистан провел ряд законодательных реформ (например, новый Семейный и Трудовой Кодекс), и подписал ряд международных конвенций, таких как Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации женщин (CEDAW), направленных на повышение статуса женщин в Узбекистане. В определенной степени правительство своевременно осознало угрозу снижения статуса женщин и предприняло превентивные меры, направленные на решение данной проблемы.

Для повышения статуса женщин в обществе, необходимо создать реальные возможности для получения образования, финансовых ресурсов, участия в политической жизни. Необходимо создать институциональную основу для обеспечения гендерного равенства, включая выделение соответствующих финансовых и человеческих ресурсов для этих целей. Для того чтобы добиться устранения стереотипов, связанных с традиционными гендерными ролями, необходимо полностью интегрировать принципы гендерного равенства и гендерные стандарты во все сферы жизни общества, способствовать устранению гендерных стереотипов посредством широкого спектра образовательных мероприятий.

Литературы

1. Одна из важнейших задач нашего времени. Гендерное равенство. ООН. https://www.un.org/ru/sections/issues-depth/gender-equality/
2. Права человека. Международний биль о правах человека. – Ташкент: «Адолат», 1992.– 64 с.

3. Declaration of the UN Millennium Summit. 2000; 2013. // БМТ Бош котибининг Минг йиллик маърузаси. – Тошкент, 2000. – 12 б.
4. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на торжественной церемонии, посвященной Международному женскому дню//https://uza.uz/ru/posts/vystuplenie-prezidenta-respubliki-uzbekistan-shavkatamirziye-07-03-2020
5. Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на 75-й сессии Генассамблеи ООН https://www.xabar.uz/ru/post/sessiyadagi-nutq
6. Уразалиева Г. Гендерные проблемы в системе становления гражданского общества. Фалсафа ва хукук. 2019/1 (№13). 85 стр.

ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ

[1]Досмағамбетов С. [2]Алламуратов А.А.
[1]Әжинияз атындағы НМПИ Тарийх оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшы
[2]Бердақ атындағы ҚМУ Тарийх факультети 2-басқыш талабасы

Өзбекстан Республикасы президенти Ш.М. Мирзиеёвтың 2017-жылы 30-июньдағы Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы қасындағы Өзбекстанның ең жаңа тарийхы бойынша жәмәәтшилик Кеңеси искерлигин шөлкемлестириў ҳаққында»ғы [1] қарары әҳмийетли ҳүжжетлерден бири болып табылады. Қарарда жәмәәтшилик Кеңеси алдында Өзбекстанның ең жаңа тарийхын системалы, ҳақыйқый фактлик материаллар тийкарында үйрениўди, жас әўладқа илимий ҳәм оқыў-методикалық әдебиятларды жаратыў бойынша бир қатар ўазыйпаларды қойған. Усы ҳүжжетте көрсетилген ўазыйпаларды бир-бирин толықтырыўшы еки бағдарда әмелге асырыў шәрт болып есапланады. Бириншиден, жас әўладқа илимий ҳәм оқыў қолланбаларды жаратыў, екиншиден, тарийхый мағлыўматларды рационаллық тийкарда, жасларға жеткериў ҳәм оқытыў бүгинги күнниң актуаль машқаласы болып табылады.

Екиншиден, Орайлық Азияның жаңа тарийхы материаллары тийкарында тарийх илиминиң теориясы ҳәм методологиясы бойынша изертлеўлер алып барылды. Ғәрезсизликке ерскеннен кейин Орайлық Азия мәмлекетлери улыўма сиясий, билимлендириў социал-экономикалық өзгерислер шараятында пайда болды. Усындай шәртлер тийкарында тарийх, политология, халықаралық қатнаслар,экономика, социология, антропология, психология ҳәм басқа пәнлер сыяқлы көплеген илимий пәнлердеги заманагөй процесслерди есапқа алған ҳалда усы дәўирдиң теориялық ҳәм әмелий үйрениў стратегиялық жақтан әҳмийетке ийе болады. Усы процесслерди илимий түсиниў көп тәрептен тарийхтаныўдың бар концептуал ҳәм методикалық арсеналын бастан ақырына критикалық анализлеў, жақын ҳәм өтмиш тарийхын үйрениў менен шуғылланатуғын барлық илимий тараўлардың теориялық мүмкиншиликлерин жаңалаў менен байланыслы [2].

Өзбекстанның жаңа тарийхы ҳаққында сөз болар екен, биз ушын дәслеп мәмлекетимизде 1991-жылдан кейинги басып өткен тарийхый жолдың мазмунын аңлап жетиў айрықша. Илимий изертлеўлердиң белгиленген мақсети ҳәм гипотезасына байланыслы биз төмендеги ўазыйпаларды белгилеп алдық:

1) Қарақалпақстанның тарийхын илимий жақтан тийкарланған дәўирлик системасын дүзиў ушын қәнигелестирилген әдебиятларды анализлеў;

2) усынылып атырған методологияның басқышлары ҳәм усылларын, олардың мазмуны педагогикалық процесске киргизиў тәртибин анықлаў жоқарғы оқыў орнының талабалары ушын Қарақалпақстан тарийхын оқытыў методологиясы нәтийжели әмелге асырыў;

3) тарийхшы талабалардың Қарақалпақстан тарийхы ҳаққында билим дәрежеси ҳәм дереклер көрсеткишин ислеп шығыў;

4) тәжирийбе-сынаў ислери процессинде ислеп шығылған методологияның нәтийжесин тексериў ушын қаралып шығылған изертлеўдиң методологиялық тийкарлары Қарақалпақстан тарийхын үйрениўде, қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиў тарийхы [3], пайда болыўы ҳәм раўажланыўын ашып беретуғын түсиниклер алып қаралады. Объектти ўақыт өтиўи менен раўажланып баратуғын система сыпатында үйрениўди тәмийинлейтуғын тарийхнамалық идеялар нәзерде тутылады. Сондай-ақ Қарақлпақстанның ғәрезсилик жылларында социал-экономикалық ҳәм мәдениятының раўажланыўында орны менен байланыслы болған тарийхыйлық жақтан сәўлелендириў. Билиў теориясы тийкарында исленбелер тийкарында эмприк ҳәм теориялық изертлеўдиң усылларын ҳәр тәреплеме қарап шығылыўы. Билим бериў процессин анықлаў ҳәм оны оқытыў процессинде нәтийжели шөлкемлестириўдиң дидактикалық жақтан жантасыўы көрсетиледи. Раўажландырыў бойынша билим бериўдиң тийкарғы идеялары, Қарақалпақстанның тарийхы ҳәм оның теориялық жақтан изертлениўи. Теориялық изертлеўдиң түрли бағдарлары бойынша қәнигелестирилген әдебиятлар анализи, Қрақалпақстанның тарийхы мәдениятын үйрениўде тарийхыйлық машқалалары, тийкарынан тарийх ҳәм педагогика тараўындағы машқалалар, билимлерди қәлиплестириў методологиясы Қарақалпақстан тарийхы бойынша мағлыўматларды системалы дүзиў идеяларды улыўмаластырыў ҳәм системаластырыў; педагогикалық дизайн ҳәм моделлестириў эмприк социологиялық, бағдарланган педагогикалық бақлаў, гүрриңлесиў, сораўнама, тест, дөретиўшилик тапсырма, эксперименталь изертлеў, мағлыўматларды қайта излеў алып қаралады.

Жуўмақлап айтқанда, жоқары оқыў орынларының тарийх тәлим бағдары талабалары ушын «Қарақалпақстан тарийхын» үйрениў ҳәм оқытыў методикасы ислеп шығылған болып, басқышларға бөлип классификацияланады. Бул кәсиплик тәлимниң ажыралмас бөлими сыпатында тарийх пәнине қызығыўшылықты оятатуғын мотивация, талабалар арасында Қарақалпақстан тарийхының ҳәр бир дәўириниң анық картинасын жаратыўға қаратылған раўажланыў болып табылады.

Әдебиятлар

1.Постановление Президента Республики Узбекистан. «Об организации деятельности общественного совета по Новейшей истории Узбекистана при Академии наук Республики Узбекистан» г. Ташкент, 30 июня 2017 г. № ПП-3105.

2. Новейшая история Центральной Азии. Проблемы теории и методологии. Москва:, 2018 г. Б, 7-8.

3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳәм оның мәмлекетшилиги тарийхынан (Из истории формирования государственности каракалпакского народа). Нукус, 2001. Б, 1-15 .

ÁJINIYAZ QOSIQLARINDA PATRIOTLIQ-FILOSOFIYALIQ KÓZ QARASLAR

Qutlımuratov B.X., Abdiev J.G.
Muhámmed ál-Xorezmiy atındaǵı Tashkent informaciyalıq texnologiyalar universiteti Nókis filialı "Ózbek tili hám shet tiller" kafedrası asisstent oqıtıwshları

Ájiniyaz sheber lirik. Oniń lirikalıq shiǵarmaları oǵada sulıw, epitetleri názik. Ájiniyazdıń shıǵarmaları qayǵı, uwayım, nalıw turmıstan túńiliw, dúnyadan úmit úziw degendi bilmeydi. Optimistlik kóz qaraslar menen toli. Sonlıqtan onıń shıǵarmalarınıń mazmunı kóterińki keledi. Ájiniyaz óz elin, óz xalkın oǵada jaksı kórgen patriot shayır. Ájiniyaz óz eliniń, óz xalqınıń abroyın, ar-namısın oǵada joqarı uslaydı. Ájiniyaz jas jigitlerdiń, qızlardıń - ulıwma jaslardıń erkin baxıtlı jasawina tilekles. Jaslarǵa ádepli, ikramlı, bilimli bolıwǵa, xalıqqa xizmet etiwge aqıl aytadı, násiyhat beredi. Sonlıqtan da Ájiniyaz qaraqalpaq xalqınıń, súyikli, ádiwli shayırı boldı. [Dauqarav N:89]

Ájiniyaz shayırdıń jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵanınan berli eki ásir waqıt ótken bolsada, haqiyqattanda, onıń jazǵan qosiqlarınıń aktuallıǵı elege shekem joytilmaǵan. Ásirese, búgingi kúni jaslar tárbiyasında shayır shıǵarmalarındaǵı patriotlıq, gumanistlik, filosofiyalıq hám estetikalıq kóz qaraslar júdá áhmiyetli dep oylaymız. Onıń «Bul dúnyanıń kórki adam balası» degen bir qosıq qatarında, shayırdıń barlıq dóretiwshilik lirikası sáwlelengen hám de ol jan táni menen óz watanın, elin, xalqın hám tuwılǵan jeriniń ullı patriotı hám gumanist shayırı bolǵan.

Bir eli – Xorezm, bir eli – Turan,
Úrgenish, Qońratıw, sháhri Samarqan,
Kárwanları barur Buxar, Ashtarxan,
Ne bir sulıw-sulıw sháhárim bardı. [Ájiniyaz shayır qosıqları:75]

Bul qosıq qatarları arqalı shayır jat jurtlarda júrgen kezinde watanıń maqtap, watanına degen saǵınıshın qosıq arqalı bildirgen. Úlken, iri qalalar bar ekenligin, sonday aq sawda satıqtıń rawajlanǵanlıǵın, kárwanlardıń hár tárepke júrip turǵanlıǵın maqtanish etken.

Úsh ay shabaǵı bar, úsh ay sawını,
Úsh ay qabaǵı bar, úsh ay qawını,
Tørt máwsimá etar anıń tahamı,
Nebir shiyrin-shiyrin jemisi bardi.[Ájiniyaz shayır qosıqları:76]

Shayır bul qosıq qatarları arqalı bolsa qaraqalpaqlardıń turmıs keshiriw tárizin súwretlegen, Ámiwdárya boyın jaǵalap qonıs basqan qaraqalpaq xalqınıń hár úsh ay sayın, tirishilik etiw kórinisiniń izbe izligin sáwlelendire bilgen.

Sonday-aq, shayırdıń dóretiwshiliginde didaktikalıq hám estetikalıq qosıqlarınıń jaslar tárbiyasında áhmiyeti úlken. Mısal keltirsek:

Xalayıqlar, oylap qara,
Tatıwlasar kem-kem ara,
Dus bolsańız yaqshi yara,
Ómiriń gúlistana megzer. (Megzer qosıǵınan)

Yigit kerák dárya kibi tashmaǵa,
Kewil párwaz etár kókke ushmaǵa,
Úyge mehman kelse, kewil ashmaǵa,
Ádepli-árkanlı uǵıl-zat kerek. (Kerák (Shar tárepdin) qosıǵınan)

Ájiniyazdıń bul qosıq qatarları arqalı doslıq hám miymandoslıq, mehir aqibet hám durıs tárbiya beriwdiń áhmiyetliligin jarıtqan. Búgingi kúnde de xalıqlar hám milletler

arasında doslıq hám tatıwlıqtıń qanshelli áhmiyetliligin kórsetedi desek aljaspaymız. Er jigittiń jámiyettegi rolin, onıń tárbiyalılıq dárejesi menen salıstırmalı kóriniste súwretlegen.

Giyne qılıp jurttı taslap ketkennen,
Qádirin bilmes jerde xizmet etkennen,
Jat ellerde músápirlik shekkennen,
Urip-soǵıp qorlasa da el jaqsi. (Jaqsı qosıǵınan)

Shayırdıń ózi shet jerlerde júrip, ol jaqta xalıqqa sawat bergen. Qazaq xalqı arasında jurgen waqıtları shayırǵa húrmet kórsetilip, abroy itibarǵa iye bolǵanlıǵın oniń dóretpelerinen bilemiz. Degen menen, qay jerlerde júrseńde, qayda bolsańda ózińniń tuwılıp ósken watanıńa jetpeydi dep watanǵa bolǵan súyispenshiligin óz qosıqlarında jırlaǵan.

Shad bolip dáwran súriwge,
Payanlı dúnya kóriwge.
Qatar-qurbı menen júriwge,
Ájiniyazǵa zaman kerek.

Ájiniyaz shayırdıń dóretiwshiliginde sol zamannıń qisiwmetinen nalıp, jaqsı dáwrandı árman etkenligi usı qatarlarda sıwlelengen. Tezisimizdiń juwmaǵında, 2024 jili shayırdıń 200 jıllıǵı belgileniwi, sonday Ájayip, jaqsı waqıtlardıń búgingi kúni jetip kelgenliginen derek dep aytsaq aljaspaymız.

Ádebiyatlar

1 Dauqarav N. Shıǵarmalarınıń tolıq jiynaǵı. 3 tom. 89 bet

2 kitapxana.com - Qaraqalpaq ádebiyatınıń elektron kitapxanası. - Ziywar - tańlamalı shıǵarmaları 75 b.

3 kitapxana.com - Qaraqalpaq ádebiyatiniń elektron kitapxanası. - Ziywar - tańlamalı shıǵarmaları 76 b.

ПУҚАРАЛЫҚ ЖӘМИЙЕТТИ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ - ЕРТЕҢГИ КҮНГЕ БЕККЕМ ИСЕНИМ

[1]Тангирбергенова З., [2]Кеңесбаева С.Т.

[1]Әжинияз атындағы НМПИ Тарийх оқытыў методикасы кафедрасы ассистент оқытыўшысы

[2]Әжинияз атындағы НМПИ Тарийх тәлим бағдары студенти

Өзбекстан Республикасының социаллық турмысты демократияластырыў, кең мәниде жәмийетте, терең социаллық қайта өзгерислер пуқаралардың ҳуқық ҳәм еркинликлери менен миннетлери тизимин жаратыў ҳәм раўажландырыў арқалы әмелге асырылмақта. Хәр бир пуқара хуқық ҳәм еркинликлери өз ыхтияры менен еркин түрде хәрекет қылыўы жәрияланған, шахсий мәплерин есапқа алған халда өз мәплерин қорғаў хуқықына ийе. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев - Елимизде алып барылып атырған кең көлемли реформалар халқымыз тәрепинен қоллап-қуўатланбақта. Бул өзгерислердиң дәслепки нәтийжелери халқымыздың өмиринде ҳәм күнделикли турмысында өзиниң айқын көринисин таппақта, ел-журтымыздың жәмийетлик белсендилиги, ертеңги күнге исеними артып бармақта.Биз елимиз турмысына байланыслы ҳәр бир қарарды халқымыз бенен мәсләҳәтлесип, тиккелей пикирлесиў тийкарында қабыл етпектемиз. **«Халық мәмлекетлик уйымларға емес, ал мәмлекетлик уйымлар халқымызға хызмет етиўи керек»** деген идея бул бағдардағы жумысымыздың өлшемине айланбақта деген еди өз баянатында.

Өзбекстан Республикасының Конституциясында белгиленгениндей, Өзбекстан пуқараларының тийкарғы хуқықлары, еркинликлери ҳәм миннетлери төмендегилерден ибарат: ***социал-экономикалық, сиясий, шахсий хуқық ҳәм еркинликлери ҳәм тийкарғы миннетлери***. Усы конституциялық имканиятлардан пайдаланыў ушын хәр бир пуқара өз хуқықларын, усы хуқықларды беретуғын нызамларды билиўи керек.

Социал-экономикалық хуқық ҳәм еркинликлерине мийнет етиў, билим алыў, үйли-жайлы болыў, илимий, техникалық ҳәм көркем дөретиўшилик етиў, социаллық тәмийнлениў, квалификациялы медицина хызметинен пайдаланыў, мәденият дөретпелери менен танысыў, дем алыў хуқықлары киреди.

Сиясий хуқық ҳәм еркинликлерине мәмлекет ҳәм жәмийет жумысларын басқарыў, ўәкиллик мәмлекетлик органларына, институтларына арза, усыныслар менен мүрәжат етиў, пуқаралар митинглер, жыйналыслар ҳәм демонстрацияларға қатнасыў, профсоюзлар, партиялар, жәмийетлик шөлкемлерге ағза болыў хуқықлары киреди.

Пуқаралардың тийкарғы миннетлери – Конституцияда белгиленген барлық миннетлерди орынлаў, Конституцияға толық бойсыныў арқалы, басқа адамлардың хуқықлары, еркинликлери, қадир-қымбатын хүрмет етиўге мәжбүр; Өзбекстан халқының тарийхый, руўҳый мийрасын абайлап, қастерлеўи керек; пуқаралар тәбийий орталықты қорғаў; нызам менен белгиленген салықлар ҳәм жергиликли жыйымларды төлеў; Өзбекстан Республикасын қорғаў х.т.б.

Қабыл етилген Нызамларда, Президент Ш.М.Мирзиёев қарарларында пуқаралардың хуқық, еркинликлери ҳәм миннетлери тизимин жәнеде раўажландырыў еле де даўам етпекте. Бул процесс жәмийетти жаңалаў ҳәм демократия талапларынан келип шығатуғын тийкарғы бағдарларына ийе:

- индивид ҳәм жәмәәтлер беккемлигин, инициативаны қоллап-қуўатлаў;

- материаллық байлықларды жаратыў яки социаллық пайдалы тараўларда искерлик көрсетип, ири жетискенликлерге ерискен мийнеткешлерди материаллық ҳәм руўҳый жақтан хошаметлеў системасын жаратыў;

Социал әдалатлық Өзбекстан Конституциясында белгиленген, өйткени демократиялық жәмийет қурыў бул әдалатлы жәмийет қурыўды аңлатады.

Әдалатлылық тең хуқықлылық турмыста хақыйқатлықты орнатыў менен байланыслы болады. Әдалатлық идеясы әл-Фарабий хәм басқада ойшыллардың мийнетлеринде орайлық орын тутқан. Фарабийдиң «Пазыл қала турғынларының көз-қараслары», «Пуқаралық сиясат», «Бахытқа-абаданлыққа ерисиў хаққында» деген шығармаларында социаллық әдиллик туўралы алдыңғы қатар пикирлерди билдирген. «Сахаўатлы қала турғынлары бир биреўлерин қоллап-қуўатлап, жәрдем берип бахытлы жасаўға қарап умтылады» деген еди Фарабий.

Хәзирги замандағы раўажланған алдыңғы қатар мәмлекетлердиң пукаралық жәмийет қурыў теориясы хәм практикасынан келип шығатуғын болсақ пуқаралық жәмийет мыналарды аңлатады; Биринширден, жәмийеттиң искерлигиниң, жасаўының экономикалық, социаллық хәм руўхый салаларында ықтыярлы турде қәлиплескен, мәмлекетлик емес бирлеспелерди өз ишине алатуғын бирлик болады. Екиншиден, жәмийеттеги экономикалық, социаллық, шанарақлық, миллий, руўхый, әдеп-икрамлық, диний өндирислик хәм мәмлекетлик емес қатнаслардың системасы болады. Үшиншиден, пуқаралық жәмийет - бул еркин индивидлер, ықтыярлы түрде қәлиплескен шөлкемлер хәм пуқаралардың хәр түрли органлардың зорлық-зомбылықларынан, араласыўынан ямаса бир қәлипке салыўларынан нызамлы түрде

қорғалған жәмийети болады, онда хәр бир адам өзлигин көрсетиўге турақлы мумкиншиликлерге ийе болады.

Жуўмақлап айтқанда, Пуқаралық жәмийет – бул инсанның өз ықтияры, қәбилетин еркин көрсете алыўы болып табылады. Турмыс еркин болған жерде раўажланыў болады, инсан өз имканиятларын жүзеге шығара алады. Оның имканиятлары раўажланыўдың әҳмийетли факторына айланады. Әне усындай турмысты жаратыўды өз алдына мақсет еткен мәмлекетте, пухаралар азат ҳәм абат Ўатанға ийе болады.

Әдебиятлар

1. O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi –Toshkent: 2016.
2.А.Таджиханов, А.Сайдов «Ҳуқиқий маданият назарияси» Т-1998й

THE ART OF COMPLAINTS: UNDERSTANDING PRAGMATIC STRATEGIES ACROSS CULTURES

Yangibayeva B.Ye.
Assistant teacher, Nukus Branch of Tashkent University of Information Technologies named After Muhammad Al- Khwarizmi

People from five distinct national and ethnic cultures- Japan, Great Britain, the United States of America and Uzbekistan are involved in the intercultural encounters this research looks at. The research offers an investigation of cross-cultural interactions that might lead to miscommunication and even misconceptions when complaints are raised and addressed. The interactions between international students will be the main emphasis of this. Nevertheless, it seems that overseas students frequently express dissatisfaction with the manner in which their grievances are handled, just like domestic students do. From a linguistic and, more specifically, pragmatic perspective, a complaint is analyzed as a speech act, or an act a speaker performs by stating something. This speech act, in turn, could be made up of several "smaller" speech actions. Moreover, the social context in which a complaint is delivered, along with its articulation and perception, determine its effectiveness as a speech act.

The Pragmatics of Complaints: Pragmatics is a branch of linguistics that studies how language is used and how context affects how it is understood. Because the meaning of a complaint is influenced by both the words used and the social and cultural context in which it is expressed, complaints are by nature pragmatic. [Brown, P., & Levinson, S. C.]

Cultural variation in the expression and perception of complaints. The expression and perception of complaints can vary significantly across cultures. In some cultures, it is considered to be rude or disrespectful to complain, while in other cultures, it is seen as a normal part of communication. [Andersen, P.A., M.L. Hecht and M. Smallwood:73-90]

Cultures that Avoid Complaints: In some cultures, such as Uzbekistan, Japan and China, it is considered to be impolite to complain directly. This is because complaining can be seen as a challenge to the other person's authority or status. Instead of complaining directly, people in these cultures may express their dissatisfaction indirectly, such as by hinting at the problem or by making a suggestion.

Cultures that Embrace Complaints: In other cultures, such as the United States and Germany, it is more common to express complaints directly. This is because complaining is seen as a way to resolve problems and improve the quality of goods and services. People in these cultures are more likely to be assertive and to stand up for their rights.

Perception of Complaints: The perception of complaints can also vary across cultures. In some cultures, complaints are seen as a sign of weakness or incompetence. In other cultures, complaints are seen as a sign of strength and assertiveness.

a. Direct complaint (United States):

Person A: "*I'm having a hard time understanding the material in this class. Can we review it again*?" (Clear, straightforward, and focused on the problem)

b. Indirect complaint (Japan):

Person B: "*This topic is really interesting, but I'm not sure I fully understand it. Maybe we could spend a little more time on this next class?*" (Focuses on positive aspects, subtly suggesting more time)

c. Indirect complaint (Uzbekistan)

Person C: "*I'm a little lost in this lesson. Do you think we could maybe review some of the previous topics to make sure everyone is on the same page?*" (Focuses on collective understanding, subtly suggesting need for review

Cultural Variations in Response Strategies: Responses to complaints also vary across cultures, with some cultures valuing apology and concession, while others prioritize face-saving strategies. For instance:

a. Direct complaint (United States):

Person A: *" I understand your frustration. Let's go over it together during office hours. I'm happy to help*." (Direct and empathetic, offering practical solutions)

b. Indirect complaint (Japan):

Person B: " *I appreciate you bringing this to my attention. I'll try to explain it in a different way next time. Please let me know if you have any other questions*." (Polite and reassuring, focusing on improvement)

c. Indirect complaint (Uzbekistan)

Person C: " *Yes, I understand. We can definitely review this again. Do you have any specific areas you find confusing?"* (Acknowledging the problem, seeking further clarification)

But studies have also revealed that not all pragmatic competence is the same. The present study investigates the expression of and response to the speech act of complaint in intercultural interactions involving local and international students and administrative staff in University residences. This chapter provides information about the subjects from whom the data were elicited; it furthermore explicates the instruments which were used in collecting the data, and the method used for analysing the data. [Crystal, D.:78]

For many years, the development of students' linguistic competence has received a lot of attention in Uzbek ELT classrooms. In other words, the English teachers' ELT pedagogies primarily support the students' mastery of a rich grammar and a large vocabulary, but they pay less attention to the development of the students' pragmatic competence. Thankfully, a growing number of academics are realizing how crucial it is to develop pragmatic competence in ELT classes.[Saodat S:78]

In order to address these shortcomings, the current paper investigates the causes of pragmatic failure in Uzbek ELT classrooms and offers some recommendations. Culture is inherently connected to its creators. Though they have a tendency to be more forthright and honest, English people respect individual privacy. Conversely, as a courteous gesture of care, Uzbeks like asking each other personal questions about things like age, marital status, family size, and income. They frequently overlook this cultural gap in cross-cultural contact, which leads to a breakdown in communication. This cultural gap is not given enough emphasis in Uzbek ELT courses because Uzbek culture does not view issues that

are considered private in the English culture as private. Furthermore, people in every location polled expressed dissatisfaction with the poor quality of the building and said that it did not match specifications. Additionally, the residential structures' surrounding infrastructure was frequently inadequate, which resulted in concerns with drinking water, sewage, and other problems.[Rakhmanberdiyeva.K.S:89]

Conclusion: The significance of imparting pragmatics and cultural behavior to foreign language learners in addition to grammar and vocabulary has been highlighted in this essay.

In particular, it has concentrated on a critical topic related to inter language and cross-cultural pragmatics: the complementing speech act. The essay has demonstrated how speech actions differ throughout cultures and how using the right techniques may prevent misunderstandings and salvage a situation. It has suggested a number of in-class exercises to increase students' understanding of the cultures they study in school as well as those outside of their own, and to provide them with a repertoire of techniques for responding politely to compliments. In conclusion as such, while teaching foreign languages, educators need to be mindful of contextual and cultural factors. Rather than enclosing pupils in grammar books and textbooks, the purpose is to educate them into good communication strategies and prepare them for real-life scenarios.

References:

1. Andersen, P.A., M.L. Hecht and M. Smallwood. 2003. Nonverbal Communication Across Cultures. In W. B. Gudykunst (ed.). 2003. Cross-Cultural and Intercultural Communication: 73-90. Thousand Oaks: Sage Publications.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. 1987. The Cambridge Encyclopaedia of Language. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Saodat S. THE BENEFITS OF USING CRITICAL INCIDENTS IN TEACHING LANGUAGES //Conference. PERSPECTIVES OF IMPLEMENTING INTERNATIONAL EXPERIENCE IN FOREIGN LANGUAGES TEACHING. – 2021.
5. K.S.Rakhmanberdiyeva. FORMATION OF INDEPENDENT EDUCATION IN STUDENTS. BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNAL.2022.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТУРМЫСЫНДА АТ ПЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ОЙЫН-ЗАЎЫҚЛАР ҲАҚҚЫНДА

Аметов А.

Бердақ атындағы ҚМУ еркин излениўшиси

Жылқы әййемги заманлардан адамзаттың узағын жақын, аўырын жеңил етип киятырған ең жақын жолдасы есапланады. Энеолит дәўиринен баслап қолға үйретиле баслаған жылқылар транспорт қуралы сыпатында да пайдаланып келинген. Арадан ўақыт өтип жылқылардан кеўил көтериў ушын ойын заўықларда да пайдаланған.

Қарақалпақ халқында ат пенен байланыслы кеўил көтерер ойын түрлерине жолға ат жибериў (бәйги), көкпар (ылақ ойын), жорға жарыс, қыз қуўыў, теңге илиў (шаўып келип жердеги түйиншикти илип алып кетиў), аттың баўырынан өтиў, ат үстинде оқжай атыў, атта шаўып келип найза ылақтырыў, аўдарыспақ сыяқлы ойынлар киреди.

Көкпар (ылақ ойын) атлар менен байланыслы болған ҳәм басқа ойын-заўықлардан үстин болған сахра халықлары ушын ең қызық ойынлардан есапланады. Көкпар, ылақ тартыў шабандозлықтың ең жоқарғы шыңы болып, ерде адам ат пенен бир болып өзиниң епшиллиги ҳәм күшин көрсете алатын ойын түри есапланады. Әййемги заманлардан берли «көкпар» сөзи көк бөри сөзинен келип шыққанлығы дәлийилленген. Әййемги ата-бабаларымыздың әскерлерди дәўжүрек ҳәм епшил қылып тәрбиялаўдың усылы әсте-ақырынлық пенен ат-спорт ойынына айланды.

Атлардағы меҳир-муҳаббат, инсанларға тән болған сезимлерге ийе болыўын көрсететуғын шығармалар жазыўшыларымыз ҳәм шайырларымыз тәрепинен жазылған. Олардың қатарында қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкили Әжинияз Қосыбай улы болып есапланады. Биз Әжинияздың дөретиўшилигин үйрениў барысында ҳалқымыздың тарийхында атлардың орнының жоқары екенлигин көрсетип бергенлигиниң гүўасы болдық. Атап айтқанда турмыста аттың орнын көрсетип бериўши қосықларын атап өтсек болады. Мысалы «Барды» қосығында ылақ ойыны хаққында:

Бизин жакта көркем аңнын даласы,
Қабат-қабат салынғандур қаласы,
Көкбарыў-ылаққа кеңдур арасы,
Көкбар, ылақ ойнар йигити барды.[1]

Базы бир шабандозлар пишими ири болмаса да, қос қоллап ылаққа асылған ўақтында оннан жаздырып алыў мүмкин емес. Өлмей бермейди. Ал, гей бир шабандоз ылақты оң тақымға басса, биреўлери шеп тақымға алғанды тәўир көреди. (Бирақ шабандозлардың көпшилиги оң тақымға алады). Ылақта асылғанда да беккем асылыў керек. Себеби ылақ қолға усланып, тақымды қолға таслайды. Сөйтип үстине аяқты қойса, «Таралғы» ны кеспесең ылақты ала алмайсаң. Сонлықтан да тақымы қатты шабандозлар тегинликте тақымындағыны алдырмайды. Таралғы бул зәңгини ерге тутастырып туратуғын жип болып, қазақлар оны «үзенги» деп атайды. [2]

Көкпар ойынының халық арасында еки түри ойналған командалық ҳәм жеке тәртипте (аламан көкпар). Жеке тәртипте ойнағанда шабандоз ылақты ойыншылар ишинен алып шығып еки-үш айналым жасап белгиленген жерге таслаўы шәрт.Төреши «ҳадал» десе ғана ойынға қойылған саўғаны алыўы мүмкин. [3]

Екинши командалық ойында аўыл ямаса ҳәзирги ўақытта район атынан шабандозлар 8-12 шабандоздан ибарат команда шығарып екиге бөлинип ойнайды. Бунда майданға бийиклеў етип белги қойылып сол жерге бирлесип барып ылақты таслайды. Бул белги қазан деп аталады. Қарсыласларына күш қолланыў, қамшы менен урыў мүмкин емес, бундай жағдайда шабандоз ойыннан шетлетиледи. Жеңис қайсы тәрептиң шабандозлары көбирек қазанға ылақ тасласа сол командаға бериледи.

Көкпарды биринши мәртебе тамаша қылған адам, тек ғана ойын қатнасыўшысының күш ҳәм ғайратын көрип қоймастан, бәлки ар-намыс жолындағы ҳәрекетине ҳайран қалады. Тамашагөйлер әсиресе жаслар, епшил ҳәм дәўжүрек болыўға умтылады.

Ылақ шапқан ўақытта аттың ер-тоқымлары саз болыўы керек. Ерлер бәйги атқа басатын ерден өзгеше болады. Бунда ер соғатын уста ақ талды саяда кептирип дузлы суўға қайнатып алады. Бозатаўлы атақлы уста Ақназар мақсымның айтыўынша ер жети бөлектен турады, бөлеклерди болса терини үш күн қайнатып усыдан желим алып сол менен бириктиреди екен. Буннан басқа Шымбай районында Дәлмурат ерши, баласы Бақтыбай ҳәм Артықбай ерши, Хожелиде Ерниязов Реймбай ершиниң баласы

Ерниязов Базарбай ерши оның баласы Реймбаев Куўанышлар атадан балаға ер соғыў өнерин даўам еттирип киятырған. Олар тийкарынан мусылман ер соққан. [5]

Ершилердиң тәжирийбесинде дузлы суўға қайнатылған ағаш қанша қурғаса да жарылмайды, морт сынбайды екен.

Көкпар ойыны–қарақалпақ халқының үлкен байрам, тойларында өткизилетин ат ойынының тийкарғы түри есапланады. Соның ушын усындай халқымыздың миллий мақтанышы болған ат ойынлары тарийхын үйрениў ҳәм оларды кең жәмийетшиликке үгит-нәсиятлап барыў, оларды келешек аўладқа мийрас етип қалдырыў, болажақ илимпазлардың алдында турған үлкен ўазыйпалардың бири болыўы тийис.

Әдебиятлар

1. Абдисаламов М. Қарабуға шабандозлары ҳәм палўанлары. – Н.2023.
2. Әжинияз. –Нөкис, «Илим»2014.
3. Пардаев Т. «От билан боғлиқ анъаналар» // «Жануб вакти газетасы», 2015-жыл 15-ноябрь.
5. Сайтбеков Ақназар Тилеўназар улы мағлыўматлары. Бозатаў районы. //А.Аметовтың дала жазыўлары. 2024-жыл. 23-август

INGLIZ TILSHUNOSLIGIDAGI OT SO‘Z TURKUMIGA OID QARASHLARNING TARAQQIYOTI VA AHAMIYATI

Alimova S.S.

Samarqand davlat universiteti tayanch doktoranti

Ma’lumki, ot so‘z turkumini o‘rganish qadimgi sivilizatsiyalarga borib taqaladigan lingvistik qarashlar zamirida shakllangan. Bu boradagi ilk grammatik yondashuvlar miloddan avvalgi II asrda “The grammar of Dionysios Thrax” (“Dionisiy Trak grammatikasi”)ni yozgan yunon olimi frakiyalik Dionisiy tomonidan berilgan. Ushbu fundamental ish so‘zlarni turkumlarga ajratishdagi ilk urinishlardan biri hisoblanib, unda ot (onoma) turkumidagi so‘zlar ham alohida tasniflangan. Jumladan, otlarning morfologik belgilari bilan bir qatorda “tasvirlovchi(obraz)” va “xususiyat bildiruvchi” toifalari mavjudligini aytadi. Ulardan birinchisi so‘z yasovchi, ikkinchisi esa asosan leksik hodisa hisoblanadi.

Dionisiy otlarning “tasvirlovchi” shakllariga uch xil so‘z yasalish asoslarini kiritadi: oddiy (*Memnon*) va ikkita qo‘shma (*Agamemnon, Agamemnonid*). Xususiyat bildiruvchi toifa sifatida olim so‘zlarning omonim, sinonim va giperonimlarini nazarda tutgan.

Otlarning morfologik belgilari sifatida uning turlanishi, shaxs yoki narsani bildirishi (*stone – tosh , education – ta’lim* kabi)[Даниленко:47], jinsni ko‘rsatishi hamda son kategoriyalarini ifodalashi Dionisiy tomonidan yozib qoldiriladi. Uning ot so‘z turkumiga oid qarashlari,umuman, so‘z turkumlari haqidagi ta’limoti nafaqat ingliz tili grammatikasi uchun , balki butun Yevropa tilshunosligigida ko‘p asrlar o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

O‘rta asrlar davriga kelib roman-german tillari grammatikalar yunonlar va rimliklar tomonidan qo‘yilgan poydevor asosida qurila boshlangan. Bu davr grammatikachilari “modi significandi (belgilash usullari)”ni ishlab chiqqan modistlar guruhi a’zolari otlar va boshqa so‘z turkumlarining vazifalari va ma’nolarini batafsil bayon etdilar[Covington: 203]. Ularning izlanishlari keyinchalik paydo bo‘lgan lingvistik qarashlarga ta’sir ko‘rsatib, otlarning gap ichida qanday vazifalar bajarishini yanada aniqroq tushunishni ta’minladi.

XVI asrda Uilyam Lilli o‘zining mashhur “Grammatica Latina (Lotin tili grammatikasi)” darsligini yaratadi. Bu asarda otlarning sintaktik va morfologik

xususiyatlari izohlanar ekan, asrlar davomida ingliz grammatikasini o‘qitishda ustuvor bo‘lgan qoida va tamoyillarni o‘zi chiga oladi. Uilyamning fikriga ko‘ra ot turkumidagi so‘zlar boshqa hech bir so‘zlar bilan birga qo‘llanilishga ehtiyoj sezmasdan, alohida qo‘llanilishi mumkin. Ular kishilarga atab qo‘yilgan nomlar (*Edvardus*) ko‘rinishida hamda barcha kishilarga ishora qiluvchi turdosh otlar (*omo*)[Wilyam Lily: 25]ga bo‘linadi. Shuningdek, ushbu darslikda otlarga xos son, jins kategoriyalari hamda kelishiklar birma-bir izohlangan.

XVIII – XIX asrlar otlarni o‘rganishda sezilarli hissa qo‘shgan deskriptiv va preskriptiv grammatik tadqiqotlarning yaratilishida muhim bosqich bo‘ldi. Robert Lot o‘zining “Ingliz tili grammatikasiga qisqacha kirish” (1762) asarida lotin tili grammatikasiga oid ko‘plab qoidalarning ingliz tili uchun muhim ekanligini inobatga olgan holda, ularni o‘z tili uchun tadbiq qiladi. Bu asarda u ot so‘z turkumini “substantiv” termini bilan nomlaydi: “ Substantiv yoki ot so‘z turkumi - biz qaysidir ko‘rinishda mavjud deb hisoblaydigan yoki tasavvur uyg‘ota oladigan barcha narsalar nomidir ” [Lowth:17-18]. Risolada otning grammatik xususiyatlari hamda ingliz tilida ular bilan birga qo‘llaniluvchi artikl tushunchasi tilning ichki xususiyatlariga mos ravishda izohlangan.

Yana bir fundamental asarlardan biri Lindli Myurreyning “Ingliz tili grammatikasi” (1795) bo‘lib, unda otlarning sintaktik vazifalari va morfologik o‘zgarishlarini aniqlab beruvchi batafsil tasniflar taqdim etilgan. Asarda ot so‘z turkumiga xuddi Lotning risolasidagi kabi substantiv deb ta’rif berilgan, atoqli va turdosh otlarning bir-biridan farqi tushuntirilib, ular bilan artiklning qo‘llanilishi holatlari izohlangan.

Ingliz tilida gender – jins tushunchasi mavjud bo‘lib, Myurrey uning uch turini ajratib ko‘rsatadi: masculine (erkak), feminine (ayol) hamda neuter (neytral). Bunda slavyan tillaridagi kabi so‘zlarning tugallanishiga qarab emas, balki otlarning qaysi jins vakili sifatida tushunilishiga qarab belgilangan. Masalan, *erkak, xo‘roz* – erkak jinsiga, *ayol*, *tovuq* so‘zlari ayol jinsiga, *bog‘, uy* so‘zlari esa neytral jinsga mansubligi ko‘rsatilgan.

Asarda son kategoriyasining birlik va ko‘plikda ifodalanishi, shuningdek, ushbu grammatik kategoriya bilan o‘zgaruvchi va o‘zgarmaydigan (*oltin, erinchoqlik, g‘urur* kabi) so‘zlar haqida; ko‘plik shakli sifatida qaraladigan **-s** qo‘shimchasining qo‘llanilishi haqida alohida bandlar bilan ko‘rsatib o‘tilgan.

Myurreyning fikriga ko‘ra ingliz tilida lotin tilidagi kabi oltita kelishik emas, uchta kelishik shakllari borligini ko‘rsatadi: bosh, qaratqich hamda obyektiv kelishiklar. Dativ, akkusativ, vokativ, ablativ kelishik shakllari ingliz tilidagi otlar uchun obyektiv kelishigi bilan berilishi mumkinligi va aynan shu to‘xtam muqobil variant sifatida qaralishi kerakligi aytib o‘tilgan[Murray:33-40].

Umuman olganda, Lot va Myurreyning sanab o‘tilgan asarlari ingliz tili grammatikasi qoidalari va tamoyillarini shakllantirishda muhim rol o‘ynadi va ularning ta’siri zamonaviy grammatik tadqiqotlarda yaqqol namoyon bo‘ldi.

XIX asrda qiyosiy-tarixiy tilshunoslik ham paydo bo'ldi. Birinchilardan bo‘lib german tillarini o‘zaro qiyoslab o‘rganib chiqqan olim Jeykob Grimm ismlarning tarixiy rivojlanishini tadqiq qilar ekan, bu borada tegishli bo‘lgan tushunchalarni ingliz tiliga tadbiq etilishiga imkon yaratdi. Uning “Deutsche Grammatik (Nemis tili grammatikasi)” (1822) asarida otlarning etimologiyasi va morfologik evolyutsiyasi o‘rganilib, otlarning tuzilishida vaqt o‘tishi bilan sodir bo‘lgan diaxronik o‘zgarishlari ta’kidlangan.

XX asr Noam Xomskiy tomonidan kiritilgan transformatsion-generativ grammatikaning paydo bo‘lishi bilan otlarni o‘rganishda inqilobiy siljishni belgilab berddi. Xomskiy o‘zining “Syntactic Structures (Sintaktik tuzilmalar)”(1957) nomli asarida gap ichida otlarning sintaktik vazifalarini tushunish uchun yangi yo‘nalishni taklif qildi. U

substantive (otli) birikma (NPs) tushunchasini fanga kiritdi va ularning ierarxik tuzilishini o‘rganib , otlarning sintaktik ahamiyatini o‘rganishda sezilarli burilish yasadi.

Transformatsion grammatikaning sintaktik markazidan farqli o‘laroq, Maykl Hallidey tomonidan ishlab chiqilgan funksional grammatika otlarning axborot uzatishdagi ahamiyatini ajratib ko‘rsatdi. Hallideyning “An Introduction to Functional Grammar (Funksional grammatikaga kirish)”(1985) asarida otlarning turli matn ichida qanday ishlatilishini va ularning ma’noni yetkazishdagi ahamiyatini o‘rganib chiqildi. U grammatik metafora tushunchasiga to‘xtalib, bunda otlar shaxs, narsa, jarayon yoki xususiyatlarni nomlabgina qolmay, shu bilan birga tilning ekspressivligini oshirishini aytib o‘tadi[Halliday:320].

So‘z turkumlariga kognitiv yondashuv g‘oyasi ingliz tilshunoslari Jorj Lakoff va Ronald Langaker tomonidan boshlab berilgan. Ular otlarni o‘rganishda psixologik aspektni ko‘rib chiqdi. Lakofning “Women, Fire, and Dangerous Things (Ayollar, olov va xavfli narsalar)” (1987) va Langakerning “Foundations of Cognitive Grammar (Kognitiv grammatika asoslari)”(1987) asarlarida otlarning inson ongida qanday kontseptual kategoriyalanishi va prototiplanishini o‘rganib chiqildi. Ot so‘z turkumi uchun arxetip, kategoriyaning prototipi sifatida ifodalanar ekan, u jismoniy obyekt haqidagi tasavvurimizni bildiradi[Lankager:103], deydi Lankager. Uning fikricha shu obyekt quyidagi xuxusiyatlarga ega:

Yana bir yirik soha – korpus tilshunosligi esa ismlardan foydalanishda keng ko‘lamli empirik tadqiqotlar o‘tkazish orqali zamonaviy ismlarni tahlil qilishda katta hissa qo‘shdi. Britaniya Milliy (BNC) va zamonaviy Amerika inglizlari (COCA) kabi keng korpuslarning rivojlanishi otlarning chastotasi, tarqalishi va moslashuvi bo‘yicha batafsil tekshiruvlar o‘tkazishni osonlashtirdi. Ushbu korpuslardan turli nutq uslublarida otning qo‘llanilishi ochib berish uchun D.Biber, S.Konrad va R.Reppenlarning “Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use (Korpus ligvistikasi: Til tuzilishi va ishlatilishini o‘rganish)” asariga murojaat qilishimiz mumkin. Jumladan, unda olti xil nominallashtirilgan otlar (*movement* – harakat, *activity* – faoliyat, *information* – ma’lumot, *development* – rivojlanish, *relation* – munosabat, *equation* – tenglik)ning ilmiy uslubda qo‘llanilish chastotasi o‘rganilib, har bir million so‘zga 500 dan oshishi aniqlangan va bu chastota boshqa so‘zlarda kuzatilmagan[Biber:61]. Bu kabi ilmiy tahlillardan ingliz tilida otlarning qay darajada qo‘llanilishini; zamonlar osha taraqqiyotini ham bilishimiz mumkin.

Deskriptiv(ta’riflovchi) grammatik tahlil asosida dunyoga kelgan “Cambridge Grammar of the English Language (Ingliz tilining Kembrij grammatikasi)” asarida mualliflar R.Hudlston va K.Pullumlar otlarga deskriptiv tahlil jihatidan yondashadi. Deskriptiv grammatika belgilangan qat’iy qoidalardan foydalanishdan ko‘ra, otlarning og‘zaki va yozma matnlar ichida qanday ishlatilishiga qaratilgan. Ma’lumki, ingliz tilida otlar(noun) Noun phrase (Np) – otli birikma tushunchasi bilan birgalikda o‘rganiladi. Bu ot o‘rnida qo‘llaniluvchi, bosh so‘zi ot yoki boshqa so‘z turkumlari bilan ifodalanuvchi substantiv guruhdir (masalan: *the old man* – qari kishi, *the two* – ikkovi). Ot otli birikma markazi sifatida alohida kelishi yoki boshqa izohlovhi hamda aniqlovchilar bilan kelishi mumkin. Aynan shu xususiyat bu turkumdagi so‘zlarning asosiy vazifasi[Huddleston:326], deb ko‘rsatiladi asarda.

Otlarga xos grammatik kategoriyalar, paradigmalar, ularga xos morfologik tahlil tulari murakkab fleksion tizimlarga ega bo‘lgan tillarda zamonaviy grammatikaning muhim yo‘nalishi hisoblanadi va bu yo‘nalish asrlar osha ko‘plab tadqiqotlar uchun muhim mavzu bo‘lib kelmoqda .

Adabiyotlar

1.Даниленко В.П. Общее языкознание и история языкознания : курс лекций / В.П. Даниленко. — М. : Флинта : Наука, 2009.147-с.

2. Covington Michael.Syntactic theory in the High Middle Ages//Cambridge studies in Linguistics,Vol.39.1984. P.203.

3.Wilyam Lily. A Short Introduction of Grammar Generally to be Used. http://name.umdl.umich.edu/A48562.0001.001.P.25.

4. Lowth R.A Short Introduction to English Grammar.London:j.Hugs,1762.P.17-18.

5.Murray L. English Grammar: Adapted to the Different Classes of Learners.New York: Samuel Raynor, 1852.P.33-40.

DARSLARDAN BO‘SH VAQTLARDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QUV-BILIM KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Turumbetova A.

Ajiniyoz nomidagi NDPI «Ijtimoiy-gumanitar fanlarni masofadan o‘qitish» kafedrasi stajyor -o‘qituvchisi

Bugungi kunda maktab + oila sharoitida amalga oshirilayotgan ta’lim tizimining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shundan iboratki - bunda har ikki tomonlama kelishuv va murosa orqali farzandining yaxshi bilim olishi bilim va ko‘nikmalarga ega bolishiga erishiladi. Buning natijasi o‘laroq to‘garak va qo‘shimcha darslarning tashkil etilishida faol qatnashgan o‘quvchi, o‘qituvchi va talaba do‘stlari bilan birgalikda yaxshi murosaga kirishishi, ular bilan tanishuv va kelishib keta olish qobiliyatining shakllanishi va qolaversa kelgusida darslarga faollik bilan qatnashishda tayyorgarlikning shakllanishiga erishishi tabiiy albatta. “Haqiqatdan ham darsdan bo‘sh vaqtlarda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarning turli ko‘ngilochar o‘yinlar ya‘ni metodlar va uslublar natijasida ularning bilim olishi va shakllanish bosqichlarini yana bir bora oshirish bu pedagoglarning eng oliy vazifalaridan biridir” [1].

Sinfdan tashqari ishlar umumiy o‘rta ta’lim maktabida tarbiyaviy ishning tarkibiy qismi, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini tashkil etish shakllaridan biri hisoblanadi. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlar o‘quvchilarni har tomonlama barkamol shaxs sifatida shakllantirish, ularni hayotga tayyorlash uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarga o‘quvchilar bilan ishlash va ularni tarbiyalash va tarbiyalashga qaratilgan kundalik ishlar tizimi kiradi. Bunday mashg‘ulotlar pedagogik jamoa, sinf rahbariyati, yoshlar tashkiloti va ularning o‘zini o‘zi boshqarish tashkilotlari rahbarlari tomonidan darsdan tashqari vaqtlarda tashkil etiladi. Talabalar kengashlari, yosh texniklar, yosh murabbiylar, yosh turistlar klubi va boshqa maktabdan tashqari muassasalar o‘quvchilarning darsdan tashqari mashg‘ulotlarini tashkil etishda yordam beradi. Umumta’lim maktablarida bu tadbirlar sinf rahbari va tarbiyaviy tadbirlar tashkilotchisi tomonidan tashkil etiladi. Sinf rahbari sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda guruh sardorlariga yaqindan yordam beradi. Kimning qiziqishi, intilishi kuchliroq bo‘lsa, ular o‘z shogirdlarini biror narsaga qodir bo‘lishga chaqiradilar. Ularning qaysi tógarakda ekanligi hisobga olinadi. Maktabdan tashqari ta'lim faoliyati bolalarning ijodiy tarbiyasidir. Pedagogik tajribalar shuni ko‘rsatadiki, hozirgi sharoitda maktabdan tashqari ta’lim-tarbiya faoliyatini amalga oshiruvchi bolalar uylari, yoshlar saroylari, yosh texniklar saroylari, yosh texniklar uylari maktab ta’limining ajralmas qismi bo‘lib qolishi kerak. O`quvchilar bilan darsdan tashqari o`tkaziladigan o`quv mashg`ulotlari sinfdan tashqari yoki sinfdan tashqari ishlar deyiladi. U o‘qituvchi tomonidan sinfda olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni to‘ldiradi va chuqurlashtiradi, eng

avvalo, bolalarning iste’dod va qobiliyatini yuzaga chiqarish, biror narsaga qiziqish va ishtiyoqni uyg‘otish, o‘quvchilarning vaqtini tashkil etish va ularga axloqiy xulq-atvorni o‘rgatish vositasi bo‘lib xizmat qiladi [2].

Boshlang'ich maktab bolalarga nafaqat aniq bilimlar beradi, balki uni umumiy rivojlantirish, ya'ni nutq, o‘qish, atrof-muhitga to‘g'ri munosabatni shakllantirish, vaziyatlarni real tarzda kuzatish va tahlil qilish, to‘g'ri gapirishni o‘rgatadi. Bolani tarbiyalash bilan birga uni ijodiy yo`nalishda kamol toptiradi.O`quvchining bo`sh vaqtini samarali tashkil etish, unga to‘g`ri yo`l-yo`riq berish butun jamoaning umumiy vazifasidir. Barkamol o‘quvchi maktabda o‘tkazgan vaqti bilan cheklanmaydi. Bugungi kunda yangi bilimli shaxsni shakllantirish jarayonida maktab faoliyati kundan kunga ortib bormoqda. Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda bolalar ijodkorlik yoki rolli o‘yinlarga alohida o‘rin beradi. Bu yoshdagi bolalarning o‘yin faoliyati doimo ijodiydir. O‘yinda bolalar o‘zlarini ma'lum bir jozibali belgi sifatida baholadilar. Shuning uchun o‘qituvchi bolalarning o‘yiniga diqqat bilan qarashi va ularga mos xatti-harakatlarga taqlid qilishga yordam berishi kerak. [3].

“O‘qitish - o‘qituvchi va o‘quvchilarining birgalikdagi faoliyati bo‘lib, bu jarayonda bolalarning ma’lumot olishi, o‘quv ko‘nikma va malakasini egallashi, rivojalnib borishi nazarda tutiladi. Bu jarayonda tarbiyaning muhim ahamiyat kasb etishi tushuniladi. Insonning shakllanishi - bu insonning hayot yo‘li davomida rivojlanishining o‘ziga xos shakli bo‘lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta’sir natijasi hisoblanadi. Ma’lumot - bunda nafaqat o‘qitish, balki mustaqil ta’lim olish, ommaviy axborotlar ta’sirida bo‘lishi bilan birgalikda insonning ilmiy dunyoqarashni egallashi, ilmiy tizimni shakllantirish nazarda tutiladi. Inson kamoloti - bu keng ma’noda insonning ichki va tashqi omillar ta’sirida shakllanish jarayonidir. Bu jarayonda tarbiyaning muhim ahamiyat kasb etishi tushuniladi. Insonning shakllanishi - bu insonning hayot yo‘li davomida rivojlanishining o‘ziga xos shakli bo‘lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta’sir natijasi hisoblanad [4].

Darhaqiqat, aynan o'qish darslarigina insonning o'zligini, olam sir-sinoatlarini anglash, tushunish va idrok etishga bo'lgan intilishlariga turtki beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'quv-biluv motivatsiyasini shakllantirishda o'qish fani o'quv dasturlarida rejalashtirilgan materiallarning sinfdan sinfga o'tgan sari mavzu va mazmuni jihatidan kengayib borishi muhim o'rin tutadi. Har bir mavzu uchun tanlangan matnlarning janriy rang-barangligi, poetik mukammalligi, o'quvchilarning bilim darajasi va yosh xususiyatlariga mos kelishi ham bu borada e'tiborga molik. Metodist olima Q.Husanboevaning keltirishicha, “Boshlang'ich sinfda bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish o'rta va yuqori sinflardagiga nisbatan farqli kechadi. Bu yoshdagi bolaning hayotiy tajribasi kam va u xulosa chiqarishni bilmaydi. U ko'proq taqlid qiladi. Boshlang'ich sinf ona tili, o'qish, matematika, tabiat darslarida tashkil qilinadigan mustaqil ishlar bolalarning yoshi va intellektual imkoniyatlari doirasida bo'lib, ular xulosa chiqarishga emas, fikr aytishga, munosabat bildirishga qaratilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. Shu sabab boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi darsda masalani to'g'ri qo'ya bilish, o'quvchini qiziqtira olish, uning tuyg'ularini bezovta qila bilishdan iborat [5].

Metodist olima Q.Husanboevaning keltirishicha, “Boshlang'ich sinfda bolalarni mustaqil fikrlashga o'rgatish o'rta va yuqori sinflardagiga nisbatan farqli kechadi. Bu yoshdagi bolaning hayotiy tajribasi kam va u xulosa chiqarishni bilmaydi. U ko'proq taqlid qiladi. Boshlang'ich sinf ona tili, o'qish, matematika, tabiat darslarida tashkil qilinadigan mustaqil ishlar bolalarning yoshi va intellektual imkoniyatlari doirasida bo'lib, ular xulosa chiqarishga emas, fikr aytishga, munosabat bildirishga qaratilgan bo'lishi maqsadga muvofiq. Shu sabab boshlang'ich sinf o'qituvchisining vazifasi darsda masalani to'g'ri qo'ya

bilish, o'quvchini qiziqtira olish, uning tuyg'ularini bezovta qila bilishdan iborat. Fikrimizcha, bola hali o'zi ko'rmagan narsa va hodisalarga duch kelganida, tabiiyki, unga qiziqib qoladi. Shu asosda bilish sari qadam qo'yadi. Fikrimizcha, bola hali o'zi ko'rmagan narsa va hodisalarga duch kelganida, tabiiyki, unga qiziqib qoladi. Shu asosda bilish sari qadam qo'yadi. Mutafakkir Abu Nasr Forobiyning ta'kidlashicha, “Haqiqatan ham, odamlar zarurat orqali o'zlari ehtiyoj sezgan holatlarni bilishga, idrok etishga intiladilar. Narsalarni idrok etish, bilish uchun zarurat tug'ilmay turib bilim xayrli bo'lmaydi. Yana bilim sifatining darajasi, zaruriy darajasidan oshib ketmasligi kerak [6].

Darhaqiqat, bilimlarni anglash, avvalo, ehtiyojdan boshlanadi. Uning darajasi insonning muayyan maqsadi yo'lidagi xatti-harakatlariga chambarchas bog'liq va u tegishli natijani beradi. Abu Rayhon Beruniy narsa-hodisalar mohiyatini bilishga doir barcha masalalarni chuqur o'rganish zarurligini uqtiradi. Shu orqali odamlarni noto'g'ri yo'lga tushib qolishdan ehtiyot bo'lishga undaydi. U ko'rilgan, boshqalardan eshitilgan va yozma manbalarda qayd etilgan xabarlarning farqli jihatlarini yaxshi anglash muhimligi xususida shunday yozadi: “tirishqoqlik va ko'p shug'ullanish bilan ham xotirani mustahkamlash mumkin [7]

Yakunlab aytganda sinfdan tashqari o‘qish darslarinda boshlangich sinf o‘quvchilarining kitob o‘qishiga tog`ri yo‘nalish berilsa, u bolalarning erkin fikirlash qobiliyatining rivojlanishiga, ádabiy kitoblarni o‘qishga qiziqishining ortishiga asos bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Shodmonova Sh.S, Abdurahimova D.A “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi” Fan dasturi. Toshkent - 2018.
2. Қалиұлы Серғазы. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. – Алматы, 2003.1-
3. Кәрімбаев Нұрсұлтан Жастарға жол нұсқайтын кітап // – Егеменді Қазақстан. 2007. 26 .01.
4. Mavlyonova Rahima, Nargiz Raxmankulova “Boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi, Innovatsoya va Integratsiya”. “Voris – nashryot” Toshkent -2013
5. Ҳусанбоева Қ. Таҳлил –адабиётни англаш йўли. – Тошкент: Muharrir, 2013. – 17-б.
6. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 57-б.
7. Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1 том. – Тошкент: Фан, 1968. – 40-б.

MEDIATÁRBIYANIŃ FILOSOFIYALIQ HÁM METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI

Bayniyazov A.

Ajiniyaz atindag` NMPI Jámiyetlik pánler kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

Mediatárbiya iskusstvo shıǵarmaların túsiniw hám qabıl etiw hám de mádeniyattıń insan ómirindegi ornı menen tıǵız baylanıslı bolıp, onıń áhmiyeti XXI ásirde misli kórilmegen dárejede astı. Insannıń jáhán mádeniyatı, sonıń ishinde, mediamádeniyat dóretpelerine óz múnásebeti, olar menen mikro hám makro dárejedegi turaqlı baylanısı insannıń «kórkem múnásebettiń» orayına aylanıwına múmkinshilik beredi. «Kórkem múnásebetler álemi – bul málim bir shaxstıń átirapında, onıń qádiriyatlıq ortalıǵı sıpatında, mánisinen tısqarı túrde aldınnan belgilep qoyılǵan, shólkemlesken, tártiplesken hám tolıq dúnya: biz onıń átirapındaǵı predmetlik momentler hám barlıq múnásebetler (keńisliktegi,

waqıttağı, semantikalıq) qanday kórkem áhmiyet iyelewin kóremiz» [Бахтин: 238]. Zamanagóy sharayatta mediamadaniyat dóretpeleri kóp tárepten insan qáleydime yamasa joqpa, onıń qádiriyat baǵdarların, intellektuallıq hám seziwlik salasın, sońında, házirgi hám keleshek áwladlardıń turmıslıq poziciyasın qáliplestiriwge járdem beredi. Sol múnásebet penen S. N. Penzin tárepinen aytılǵan «tamashagóy misli óz turmısınan óshiriledi hám basqasına kiredi – «biygana»sına, qaharmannıń sherigi boladı yamasa onıń menen birlesedi» [Пензин: 73]. Jańa texnologiyalar (atap aytqanda, telekommunikaciya tarmaqları, Internet) rawajlanıwı menen pán hám texnika salasındağı tabıslar, dúnya islep shıǵarıw tarawınıń rawajlanıwı menen bos waqıt muǵdarınıń kóbeyiw tendenciyası barǵan sayın kóbirek sezilmekte. Reallıqtıń qáweterli faktleri – jaslar arasında jinayatshılıq, huqıqbuzarlıq, náshebentlik hám t.b. kóbeyiwi bizlerdi jaslardıń bos waqıtın mazmunlı shólkemlestiriwdiń pedagogikalıq metodları, usılları hám formaların modernizaciyalaw problemaları haqqında tereń oylanıwǵa májbúr etedi. Sońǵı maǵlıwmatlarǵa kóre, er jetpegen balalar ekranlı mediadan aktiv paydalanıwda dawam etpekte. Jáhán densawlıqtı saqlaw shólkeminiń Evropa regionlıq byurosı maǵlıwmatlarına kóre, jas óspirimler tárepinen sociallıq tarmaqlardan mashqalalı paydalanıw dárejesi 2018-jıldağı 7 %dan 2023-jılda 11 %ǵa shekem asqan [Boniel-Nissim hám b.]. Bul maǵlıwmatlar media qurallarınan paydalanıw hám janlı baylanıstı, ásirese, balalar rawajlanıwı hám olardıń ata-anaları menen qatnasları kózqarasınan teń salmaqqa keltiriw zárúrligin kórsetedi. Mine usı kózqarastan, mediatárbiya úlken potencialǵa iye, bıraq onıń múmkinshilikleri kóbinese tolıq paydalanılmaydı. Usıǵan baylanıslı túrde globallıq hám interaktiv kommunikaciya sistemasınıń payda bolıwı, ǵalabalıq kommunikaciya quralları hám informaciyanıń jámiyettiń kóplegen qatlamlarınıń turmısına keń kirip barıwı tálim-tárbiya pricessinde jeke hám kritikalıq oylawdı, sonıń ishinde media tekstlerdi analizlew hám bahalaw qábiletin rawajlandırıw sıyaqlı jańa mashqalalar payda bolmaqta. Mediatekst keń mániste teksttiń bir bólegi bolıp, onıń sapalıq qásiyetlerine iye bolǵan halda bir pútin funkcional struktura wazıypasın atqaradı. Mediatekst «sociallıq kommunikaciyalar sistemasındağı hár qanday mánisler ushın ashıq bolıp tabıladı. Ol anıq hám jasırın, verballaspaǵan mánisler, tikkeley hám ekilemshi, jasırın mánislerdiń birliginde kórinedi» [Современные философские ...: 534]. Bul jerde teksttiń social-kommunikativlik funkciyasınıń quramalı processleri birinshi planǵa shıǵadı. Bunı Yu. M. Lotman tómendegishe belgilegen: «Adresant hám adresat arasındağı baylanıs, auditoriya hám mádeniy dástúrler arasındağı baylanıs? oqıwshınıń(chitatel) óz-ózi menen baylanıs, oqıwshınıń(chitatel) tekst penen baylanısı, tekst hám mádeniy kontekst arasındağı baylanıs» [Лотман: 204-205]. Sol múnásebet penen, mediatárbiyanıń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri auditoriyanıń mediatekstlerdi tolıq qabıl etiw hám analizlew qábiletin rawajlandırıw bolıp tabıladı. Mediamadaniyat shıǵarmalarınıń auditoriyasına - tıńlawshılarǵa, tamashagóylerge avtor menen birgelikte shıǵarmanı bir pútin «máńgilikke juwmaqlanǵan» halatqa jetkeriw roli júklengen. Oqıwshı(chitatel), tamashagóy, tıńlawshı avtor tárepinen tekǵana málim bir tariyxıy dáwirdegi emes, al «basqa tariyxıy dáwirdegi, «basqa mádeniyat» shaxsları sıpatında da «proekciyalanadı» [Библер: 271]. Álbette, mediainformaciyalardı jaratıw logikasın qayta islep shıǵıw, túsiniw, aytıw, analizlew, sintezlew, bahalaw procesi adresattan mediatekstti, faktlerdi, ózgesheliklerdi hám hádiyselerdi tolıq qabıl etiw, olardı klassifikaciyalaw tiykarǵı nárseni, úyrenilip atırǵan mediadóretpeniń aspektlerin, onıń ishki dúzilisin ashıp beriw qábiletin talap etedi. Mediatekst sistemasın quraytuǵın qásiyetlerden kelip shıqqan halda, qabıl etiwshi ǵárezsiz hám sanalı juwmaqlar shıǵarıwı múmkin, bul bolsa alınǵan bilimlerdi ámeliy qollanıw ushın tiykar boladı, yaǵnıy mediamádeniyat shıǵarmasın tolıq analizlew ushın tiykar boladı.

Mediatárbiyanıń kóplegen jetekshi izertlewshileriniń mediadóretiwshilikti tolıq analizlewge úlken itibar beriwi biykarǵa emes.

Medialastırılǵan ortalıqta jasawshı házirgi zamannıń hár bir adamı bunday sharayatta háreket etiw, kerekli informaciyalardı tabıw, mediatekstlerdi tolıq qabıl etiw, bahalaw, zamanagóy dúnyadaǵı media iskerliginiń sociomádeniy hám siyasiy kontekstin, media tárepinen qollanılatuǵın kodlaw hám reprezentaciya sistemaların túsiniwge tayar bolıwı, yaǵnıy mediakompetentli bolıwı kerek.

Ádebiyatlar

1. Boniel-Nissim M, Marino C, Galeotti T, Blinka L, Ozoliņa K, Craig Wet al. A focus on adolescent social media use and gaming in Europe, central Asia and Canada. Health Behaviour in School-aged Children international report from the 2021/2022 survey. Volume 6. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe; 2024: CC BY-NC-SA 3.0 IGO
2. Бахтин М.М. Проблема текста // Собр. соч.: в 7 т. М.: Русские словари, 1997. Т. 5. с. 238.
3. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век. М.: Политиздат, 1991. с. 271.
4. Иосифян С.А., Гращенкова Е.Н. Кино и зритель. М.: ВГИК, 1974. с. 3
5. Лотман Ю.М. Семиотика культуры и понятие текста // Русская словесность. Антология. М., 1998. С. 204-205.
6. Пензин С.Н. Кинообразование в университете // Вестник Воронежского государственного ун-та. 2001. № 1. С. 73.
7. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук / под общ. ред. В.В. Миронова. М.: Гардарики, 2006. с. 534.

ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ НА ТЕМУ: ЭТНОГЕНЕЗ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОГО, КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

[1]Каипназаров А., [2]Хожамбергенов Р., [2]Султамуратов М.

[1]НГПИ имени Ажинияза, кафедра Методика преподования истории, Доктор по историческом (PhD) наукам, доцент

[2]НГПИ имени Ажинияза, кафедра Методика преподования истории, направление обучение История 4 курс.

История каждого народа неразрывно связана с его этногенезом и этнической историей. С другой стороны, этногенез и этническая история - главные вопросы исторической науки. Этногенез и этническая история узбекского народа составляют составную часть истории народов Узбекистана.

Действительно, такие отрасли науки, как этнология, археология, этнография, антропология, топонимика, историческая лингвистика, связанные с вопросами этногенеза и этнической истории народов Средней Азии, в те времена еще не были развиты. Поэтому решение проблемы происхождения народов Средней Азии основано исключительно на рукописных источниках позднесредневекового периода, созданных на основе исторических и мифических повествований.

Понятия об этногенезе и этнической истории узбекского, каракалпакского народа, этнические признаки, предоставление подробной информации о причинах сложного прохождения этногенетического процесса узбекского народа, исторических

и хронологических расхождениях и требованиях между племенами этносов, народами и национальностями.

Как известно, согласно научной разработке в этнологии, история происхождения каждого народа состоит из трех этапов. Первый этап-это история этногенетического процесса, второй этап-это история этноса, то есть народа, народа, а третий этап-история нации. Часть этногенеза истории народа включает период до его становления как народа. Генезис народа начинается с племени. В конце этногенеза будут воплощены все этнические признаки, характерные для народа. Этнические признаки, с другой стороны, составляют территориальную единицу, экономико-хозяйственную единицу, этнокультурную единицу, единство антропологического типа, этническое название, самосознание, языковое единство и, наконец, единство политического объединения (политическая консолидация).

Ниже мы приведем примеры, использования образовательных методов по самостоятельным работам на тему **Этногенез и этническая история узбекского, каракалпакского народа, предмет изучения и актуальные вопросы сегодняшнего дня .**

Метод- бумеранг, вертушка - Тренинг бумеранг. В тренинге бумеранг студентам, разделенным на группы, раздается раздаточный материал. Студенты обсуждают между собой вопросы.

1-Этап. ***Раздается вопросы***

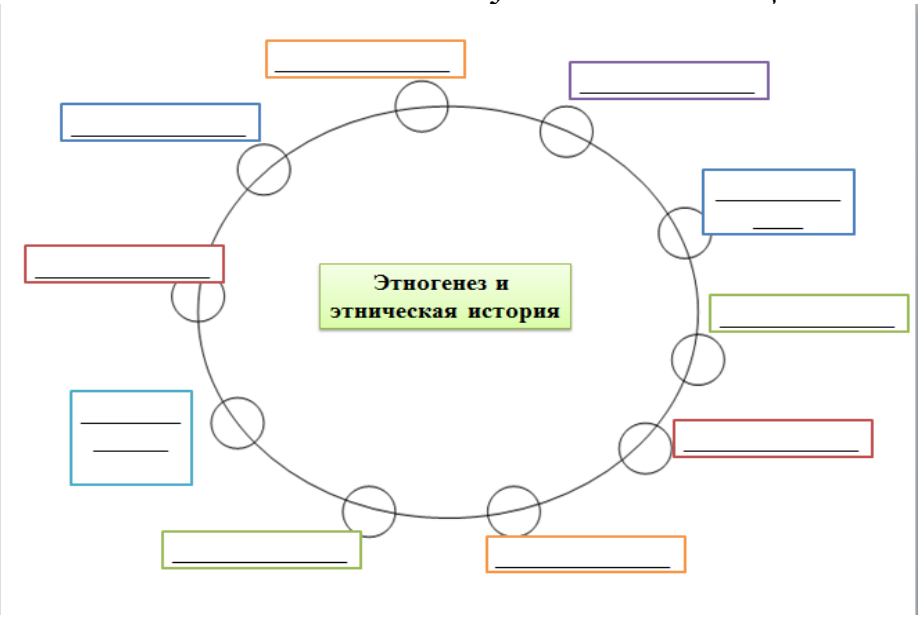
Задание к группе №1

1. Назовите характерные термины этногенеза?
2. В чем заключается главная роль предмета этногенез и этническая история?
3. Дайте определение понятиям племя, племенной союз и народ?

Задание к группе №2

1. Расскажите объекты предмета?
2. На какие группы делиться этнография и назовите их?
3. Дайте определение понятиям этническое единство?

2-Этап. ***Заполните указанные таблицы***

Данный вид заданий, построенных на несоответствии наличного уровня знаний и умений студента и требующего их пополнения для решения поставленной задачи. В процессе её решения студенты могут овладеть опытом творческой деятельности.

Литература

1. Шаниязов К. Ўзбек ҳалқининг шаклланиш жараёни. - Ташкент. 2001.
2. Аскаров А. Ўзбекистон тарихи: энг қадимги даврдан эрамизнинг V асргача. – Ташкент. 1994.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың ҳалық болып қәлиплесиўи ҳәм оның мәмлекетшилигиниң тарийхынан. - Н.: 2001.
4. Р.Ишмухамедов, М.Юлдашев. Талим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар (талим тизими ходимлари, методистлар, ўқитувчилар, тарбиячи ва мураббийлар учун ўқув қўлланма) -Т.: 2013. -278 б.

BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINDA BAYLANISLI SÓYLEWDI QÁLIPLESTIRIW

Reyimbaeva A.P.
Ajiniyaz atındaǵı NMPI doktorantı

Jas áwladqa baqshada, mektepte hám de joqarı oqıw orınlarında sıpatlı bilim beriw menen qatar tuwrı jolda tárbiyalaw oqıtıwshılardıń baslı wazıypalarınan biri bolıp tabıladı. Ásirese, keleshek baslawısh tálim muǵallimleri menen islesiwde olarǵa jańa texnologiyalardan durıs paydalanıw, zamanagóy metodlar arqalı sabaq procesin alıp barıwında durıs jol-jobalar kórsetiliwi kerek. Sonday-aq oqıw procesinde innovaciyalıq texnologiyalar, pedagogikalıq hám xabar texnologiyalarına itibar kúnnen-kúnge artıp barmaqta.

Rawajlanıw eń dáslep shaxstıń ózgesheligi menen sıpatınıń san jaǵınan ózgeriwin ańlatadı. Rawajlanıw ápiwayıdan quramalıǵa, tómennen joqarıǵa ótiwden ibarat bolǵan ózgeris. San ózgerislerinen sıpat ózgerislerine ótetuǵın jańanıń payda bolıwı, eskiniń joq bolıwınan ibarat process.[A.Pazilov, Q.Seytmuratov,Z.Kurbaniyazova,55-b]. Bala dúnyaǵa keler eken álbette bul processler menen birge keledi. Yaǵnıy ósiw, rawajlanıw hám de ózgeriw processleri. Bul jaǵdayda onı qollawshı hám qadaǵalap barıwshı pedagoglar hám ata-analar bolıp esaplanadı.

Oqıwshınıń sana-seziminiń hár tárepleme rawajlanıwı baslawısh klastan baslanadı. Sol menen qatar Ana tili hám oqıw sawatlılıǵı sabaqlarında háripler, sózler, gápler hám tekstler menen islesiw barısında balanıń sózlik qorıda bayıydı. Biz bunda baslawısh klass oqıwshılarına ana tilin oqıtıw menen qatar integraciyalasqan sabaqlar arqalı balanıń durıs sóylewin rawajlandırıp baramız.[S.Matchanov,X.Ǵulomova.8]. Yaǵnıy baslawısh klass ana tili sabaqlarında awızeki, oyın hám súwretlew iskerliginiń integraciyası arqalı balalardıń baylanıslı sóylewin qáliplestiremiz. Balalardıń joqarı dárejede bilim alıwı olardıń sóylew tiliniń durıs rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Álbette, baslawısh tálimniń tiykarǵı wazıypalarınan biri oqıwshılardıń sóylew iskerligin ósiriw bolıp, til ósiriw úsh basqıshta: sóz ústinde islew, sóz birikpesi hám gáp ústinde islew, baylanıslı sóylew ústinde islew arqalı joqarılap barıwı metodikalıq ádebiyatlarda belgilengen. Sawat ashıw dáwirinde de balalardı oqıtıwda joqarıda keltirilgen úsh basqıshta jumıs alıp barıladı. Bul dáwirde oqıtıwshılardıń tiykarǵı wazıypası oqıwshılardı úyreniw esaplanıp, bul oqıwshılar menen sóylesiw arqalı ámelge asadı.[D.R.Babayeva ,153]

Oqıtıw degende muǵallimniń oqıwshılardı bilim, eplilik, kónlikpeler menen qurallandırıwı hám oqıwshılardıń olardı ózlestirip ámelde qollaw procesi túsiniledi. Bunda baslawısh klass oqıwshılarında baylanıslı sóylewdi qáliplestiriw procesinde interaktiv metodlardıń da áhmiyeti oǵada nátiyjeli bolıp tabıladı. «Interaktiv» sózi inglis tilinen kelip shıqqan Interact, Inter-birgelikte, act-háreket etiw degen mánisti ańlatadı. Interaktiv-

birgelikte háreket etiw metodı maǵanalarında qollanıladı. [A.Pazilov. Q.Seytmuratov. Z.Kurbaniyazova. 32-b.]

Sonı aytıp ótiw kerek, házirgi kúnde oqıwshılardıń da sol menen birge oqıtıwshılardıń da jańadan-jańa interaktiv metodlarǵa talabı kúshli. Biraq tek metodlardı biliw ǵana emes onı sabaq dawamında durıs qollana alıw, oqıwshılar menen birge islesiw baslı wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Ásirese, muǵallimniń baslawısh klass oqıwshıları menen doslıq qatnasta bolıwı olardıń bilim alıw procesi menen birge sózlik qorınan durıs paydalana alıwı hám ózine bolǵan isenimin arttıradı. Álbette bul jaǵdaylar balanıń sóylew tiliniń rawajlanıw iskerligine de óz tásirin kórsetedi. Birinshi klass oqıwshılarınıń sóylew tilin ósiriwde balalardıń oyın hám ádetleri, súwret kóriw hám “bul ne?, bul kim?, ol ne qılıp atır?” hám basqada sorawlar tıykarında sáwbetlesiwden de paydalanıladı. Sawat ashıw dáwirinde balalar ótilip atırǵan temamızdı teoriyalıq tárepten emes bálki baylanıslı sóylew qábiletlerin ózlestiriw hám durıs jazıw shınıǵıwların orınlaw menen oqıw jılınıń ekinshi yarımında yaki keyingi oqıw jıllarında úyreniletuǵın temaların ózlestiriwge tayarlanadı. Sonlıqtan da bul dáwirde hár bir sabaq barısında oqıwshınıń sóylew tilin ósiriwge óz aldına itibar qaratıw kerek. Sonda ǵana oqıwshılarda sap ana tilinde sóylew iskerligi rawajlanıp baradı.

Ádebiyatlar

1. Pazilov A. Seytmuratov Q. Kurbaniyazova Z “Pedagogika teoriyası” Tashkent, 2018 32-55
2. Babayeva D.R. “Nutq óstirish nazariyasi”. Toshkent, 2018. 153
3. S.Matchanov,X.Ǵulomova. Nutq madaniyati. “Boshlanǵıch tálim” jurnali. Toshkent, 2000. 8-10

ТАРИЙХ ОҚЫТЫЎДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР

Шарапатова А.

Әжинияз атындағы НМПИ Тарийх оқытыў методикасы кафедрасы, Тарих тәлим бағдары студенти

Тарийх оқытыўдың заманагөй усыллары, атап айтқанда, актив жантасыўлар, технология ҳәм жойбар тийкарында оқытыў усылларынан пайдаланыў студентлердиң активлигин сезилерли дәрежеде асырады, сын пикирлеўди раўажлантырады ҳәм тарийхый процессни және оның заманагөй жәмийет ушын әҳмийетин терең аңғарыўға жәрдем береди.

Тарийх, пән ретинде пуқаралық санасына, сын пикирлеўди ҳәм мәдений түсиникти қәлиплестириўде тийкарғы орын тутады. Тарийх оқытыўдың заманагөй методлары пән-техника раўажланыўының өзгериўшен шараятларына ҳәм студентлердиң талапларына ийкемлеседи. Жаңа методлар оқытыў процесин және де интерактив, қолай ҳәм қызықлы етиўге жәрдем береди.

- Актив тәлим усыллары

Заманагөй оқытыўдың тийкарғы усылларынан бири актив оқытыў болып, дискуссия, дебат, тартыслар, ролли ойынлар ҳәм "әмелге асырыў арқалы үйрениў усылларын өз ишине алады. Бундай жантасыўлар студентлерди процессде актив қатнастырады, бул болса материалды жақсылаў үйрениўге жәрдем береди. Мысалы, ролли ойынлар оқыўшыларға текғана тарийхый ўақыяларды үйрениўге, бәлки түрли адамлардың пикирлери не екенлигин ҳәм олар тарийхға қандай тәсир еткенин түсиниўге жәрдем береди [Миллер: 1].

- Жойбар тийкарында оқытыў

Жойбарға тийкарланған тәлим студентлерди изертлеў, сын көзқарастан анализ ҳәм топарда ислеў көнликпелерин раўажландырыўға жәрдем беретуғын узақ мүддетли изертлеў жойбарларын әмелге асырыўды өз ишине алады. Студентлер тарийхый теманы таңлайды, оны толық үйренеди ҳәм презентациялар ямаса мултимедиа жойбарларын жаратады. Бул усыллар билим ҳәм көнликпелерди беккемлеўге жәрдем береди, соның менен бирге, өзбетинше ислеў қәбилетин раўажлантырады [Джонс: 2].

- Пәнлерара жантасыў

Тарийх оқытыўдың заманагөй усыллары тарийхты социаллық пәнлер, көркем өнер ҳәм әдебият сыяқлы басқа пәнлер менен байланыстыратуғын пәнлерара жантасыўды да өз ишине алады. Мысалы, Уллы Депрессияны үйрениўди сол дәуирдеги экономикалық өзгерислер ҳәм мәдений өзгерислер менен салыстырыў мүмкин. Бул метод сабақларға байлық ҳәм рең-бареңлик қосады ҳәм оқыўшыларға ўақыялар ҳәм түсиниклер арасындағы қатнасларды түсиниўге жәрдем береди [Броун & Грейн: 3].

- Сын пикирлеўди қәлиплестириў

Заманагөй методлар оқыўшылардың сын пикирлеўди раўажландырыўға қаратылған. Тарийхый дереклерди анализ қылыўда оқытыўшылар түрли жантасыўлардан пайдаланады. Студентлер дереклерди исенимлилигин тексериўди, түрли көзқарасларды анализ қылыўды ҳәм туўры жуўмақлар шығарыўды үйренеди. Бул информация технологиялары дәуиринде, студентлер үлкен көлемдеги мағлыўматларға дус келгенде жүдә зәрүрли болып табылады. [Давис: 4]

Тарийх оқытыўдың заманагөй усыллары оқыўшылардың активлигин ҳәм олардың терең анализ қылыў қәбилетин асырыўға қаратылған түрли жантасыўлардың муўапықлығын аңлатады. Актив усыллардан пайдаланыў, жойбарға тийкарланған тәлим, технология ҳәм пәнлерара байланыс оқыўшылардың ҳәр тәреплеме раўажланыўына жәрдем беретуғын және де бай тәлим орталығын жаратады.

Нәтийжеде тарийх пәнин оқытыўдағы жаңаша жантасыўлар текғана оқыў искерлигин жақсылайды, бәлки оқыўшылардың пәнге қызығыўшылығын және оның заманагөй жәмийет ушын әҳмийетин аңғарыўын да раўажлантырады.

Әдебиятлар

1. Miller, J. (2019). Active Learning in History: Engaging Students through Role Play. History Education Research Journal, 16(2), 45-60.
2. Jones, R. (2020). Project-Based Learning in History Education: A Case Study. Teaching History Review, 10(4), 35-50.
3. Brown, H., & Green, T. (2022). Interdisciplinary Approaches to History Teaching: Connecting Time and Knowledge. Social Studies Research and Practice, 17(1), 20-36.
4. Davis, A. (2020). Developing Critical Thinking Skills through Historical Inquiry. Educational Philosophy and Theory, 52(8), 815-830.

АРАЛ МӘДЕНИЯТЫ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МИЙРАСЛАРДЫ САҚЛАЎ ҲӘМ МУЗЕЙЛЕСТИРИЎ

Юсупова Б.
Илимий хаткер, И.В.Савицкий атындағы
Қарақалпақстан мәмлекетлик көркем-өнер музейи

Кирисиў: Жаңа Өзбекстанда жәмийетлик ҳәм социал-гуманитарлық пәнлерди оқытыў ды жәнеде жаңаланыўлар да Қарақалпакстандағы миллий музейлер де сақланып атырған экспонатлар, әсиресе археологиялық мийраслар /артефакт/ улгилери орны айрықша. Әййемги Хорезм ҳәм ерте орта әсирлер Кардар ўалаятына тийисли терракотлы көркем өнер улгилери музейлерде сакланбақта.

XX1-әсирдеги инновациялық идеялар, социал-мәдений бағдарламаларда, археологиялық мийрасларға қызығыўшылық, өтмиштиң дастиярлы мийрасларын сақлаў, актуалластырыў ҳәм тарийхый ағартыўшылық көз-қараслар бугинги туризм ҳәм оның турлерине де әҳмийетли. Илимге қызығыўшы тарийхшы жасларды фонда сақланып атырған археологиялық мийраслардын әсирлер тарийхын, келип шығыўы, табылыўы ислерин изертлеўге, уйрениўге кең мумкиншиликлер жаратылмакда.

Қарақалпақстан радио каналының «Саяхат ҳәм туризм» еситтириўинде : миллий музейлерде сақланып атырған-археологиялық мийраслар улгилери, әййемги дәўирлер ҳәм ерте орта әсирлерге тийисли терракотлы көркем өнер улгилери ҳаққында қәнийгелердиң жаңа ой-пикирлери берилмекте. XX1-әсирдеги инновациялық социал-мәдений бағдарламаларда, археологиялық мийрасларға қызығыўшылық, өтмиштиң дастиярлы мийрасларын сақлаў, актуалластырыў ҳәм тарийхый ағартыўшылық көз қараслар бугинги туризм ҳәм оның турлеринде улкен әҳмийетке ийе. Қаракалпак халкының бай тарийхын² улкен илимий –мәдений мийрасларын, миллий диний қәдириятларын креатив, инновациялық усылда уйрениўде музей экспонатлары әҳмийетли болмакта. археологиялық мийрасларды сақлаў ҳәм музейлестириў бугинги раўажланыў стратегиясы бағдарламасы, заман талабы болып келмекте.

Арал-Каспий теңиз аралығы, Устюрт кеңислиги-суўсыз сахра, Арал аймақлары ең әййемги заманлардан/ палеолит/ баслап ҳәр қыйлы этнослардың аңшылық, шарўашылық ҳәм өз-ара қатнаслар майданы, жайлаўлар мәканы болған. Евро Азия мәдений мийраслары контекстинде, Арал диярында мифологиялык дәўирден баслап, *Тангрийлик* информациялар топлана баслады, ең дәслеп *космостан* келген *сырлы* улкен адамлар/ *Аллангасар*/ образы қәлиплести. Алланғасар легендасы-туркий ҳәм туркий емес/ угор/ халықларда сақланған.

Антик дәўир көшпелилери-/ *номады*/ лар Шығыс Европадан баслап – Устюрт кеңислигине –улкен/гигант / тас хайкеллер, /каменные изваяние / ири ҳәм киши сәнем- балбал- буддым- ҳәйкел- - мусин-тулп /статуэткалар/ да -* тас адам*лар да-өзлик этно+клан да ҳәм өзгелер /душпан Образын да көркем өнерде тасларды жонып дөреткен. қандай, бул сырлы этно+дунья болған.

Тийкарғы сюжет ҳәм композиция: Орайлық Азия, Сибир,Алтай, Монголия, Кытай еллеринде *тас адам* лар образы – көркем өнерлеринде, мәдений мийрас болып сақланған. Арал бойы титуль этнос- қарақалпақлар да *тас адам* образы фольклорлық сюжетлерде,этно+дәстанлар да сақланған. « Сырлы «тас адам» лар,ол кимлер екен? »… Қарақалпак халық дәстаны « Шәрьяр» да әсирлер сазасынан елес-елес –мификалық сюжетлер береди, соның бири – «тас адамлардың » яғный

дуўаханлық нәтийжесинде тасқа айланған Анжим перий қыздың дуўаханлық куши менен тирилиўи өз сәўлесин тапқан. Улкемиздеги сакраль археологиялық объектлерде – « тас адамлар» дың улгилери- ылайдан исленген минатьюралық мусинлери, сәнемлери/ ҳайкелшеси/ табылады.

Олар ҳаққында қызықсаңыз, «Саҳрадағы Лувр» деп аталған Игор Савицкий атындағы Қарақалпақстан мәмлекетлик көркем өнери музейге саяхатқа келсеңиз-жаңа экспонантлар менен танысыўға болады. Улкемизге мийман болып келгенлер, саяхатшылар ушын, жаңа *архео+фактлер*- терракотлар,киши улгидеги пластикалық статуэткалар- нео+экспонатлар Сизди өтмишке саяхатқа / вертуаль/ алып барады.

Өзбекстан Республикаси Президентиниң 2022-жыл 27-майдағы “Музейлерде хызметлер тараўын раўажландырыў ис-илажлары ҳаққында”ғы ПҚ-261-санлы қарарының **8-бәнтине тийисли “Миллий мийрасқа мениң үлесим**” шеңберинде Қарақалпақстанда жасаўшы зиялылар жеке мәдений мийрасларын / китаплар, дастиярлы кийимлер,тағыншақлар/ тапсырып өз улеслерин қосты. Солардың бири Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, археолог-алым, тарийх илимлери докторы Мырзамурат Мәмбетуллаев / мархумий/ жеке коллекциясы ҳәм Өзбекстан Республикасы халық билимлендириў ағласы, устаз-нураний Жийенбай Турманов – коллекциясында топланған ,сақланған ҳәм музейге саўғаға берилген- «Кубла Арал бойы терракота буйымлары» атамасындағы бийбаҳа мәдений мийраслар тийкарында-дәстиярлы *артефакт*лер диң дәслепки көргизбеси ноябрь айында шөлкемлестирилди.

Көргизбеден гөзлеген мақсетимиз музей коллекцияда жана алынған фондта топланған теракота материалларын илимий изертлеў жумысларын алып барыў,олардын натийжесин халык аралык журналларда жариялаў халыққа таныстырыў ҳәм жас әўладлар санасына тарийхый бийбаҳа затлардың қәдирин тусиндириўден ибарат еди. Арал дияры ҳәм Хорезм ўалаяты аймағында бир неше он жыллар ишинде археологиялық бақлаўлар ҳәм изертлеўлерде табылған мәдений мийраслар, атап айтқанда- антик дәўир естеликлери-«Кумбыз төбе», «Улкен Айбуйир қала», «Шемаха кала» , ерте орта әсирлер естеликлери- «Куйик қала», «Хайўан қала» сыяқлы әййемги қалалардың жер/топырақ/ устиндеги ҳәм қазыў ўақтында табылған мусин олжалар еди. *Тас адам*лар- қарақалпақша: *сәнем*,туркий: *хайкел*, тулп, будд, қазақша: *мусин*+лер- көпшилиги пискен ылайдан, гипстен, тастан ҳам агаш тан дөретилгени фольклорлық ҳәм социаллық яднамаларда мәлим. . Улкемизде , уста- Бабаларымыз ҳайкел+сазлык өнерментшилиги менен шуғылланған. Тарийхшы Наршахий мағлыўматында Бухарада «ҳәйкел соғып сатыўшы-исбилермен өнерментшилер *Базар*лары да болғаны ҳаққында қол жазба мағлыўматлар берген.

Қубла Арал бойы Әмиўдәрьяның оң тәрепинде Кердер ўалаяты, қардар мәдениятының қәлиплескен ҳәм раўажланған. Бул аймақтан- Европадан /Византия/ елшилери ,саўда кәрўаны, қубла-шығыстан /Индия/ ҳәм шығыстан /Кытай/ халык-аралық саўда кәрўанлары келген , коммерциялық қатнасықлар жоллары өткен. Сол жоллар менен ҳәр қыйлы динлер ўәкиллери /зардуштийлер,монийлер, будда, ислам ҳәм басқада диний-ағартыўшылар келген. қарақалпақ музейлериндеги- кийели, сырлы-дәстиярлы мийраслар- бабалардың өмир философиясы, жәмийетлик-социаллық ҳәм мәдений өсиўшилик, мәнаўийлик –өзлик қәлиплесиўинен дерек беретуғыны анық.

Музейге қойылған «Кердер/ қардар/ халқының мийрасы- *кердер цивилизациясы* ның /локаль/ өзгешелигинен дерек береди. «Кердер цивилизациясы» дәстиярлы,

бийбаҳа мийрас буйымларының көргизбеси келген *саяхатшы ҳәм турист*лерде – Улкемиз өтмиши мийраслары ҳаққында: т.и.к. археолог музейдин археология бөлими баслыгы О. Доспанов пидайы* архео-ағартыўшы*лықта археологиялық ағартыўшылық ислеринде угит-нәсият таратыў ислерин жас илимий хызметкерлери окыў орынлары студентлери, магистрлары арасында, жургизбекте.*

Кердер мадениятыы* менен байланыслы ең көп материаллық мәдений мийраслар, архео+мағлыўматлар-«Дарсан»/ Ток қала/ ҳәм «Кердер» / Хайўан қала / сакраль объектлеринен табылған материалалр музей фондында сақланбакта. Бул сакраль гео+объектлерде, Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, «Тарийх» кафедрасының профессор-оқытыўшылары / т.и.д. М.Сарыбаев, т.и.д. Р.Базарбаев, т.и.к. Б.Турганов, үлкен оқытыўшылар С.Досмағамбетов, Ф.Мадреймов, М.Торениязов ҳәм студент жаслар «Кердер» қаласында Россия археологлары / Казан қаласы/, Казақстанлы тарийхшы / т.и.д. М.У. Шәлекенов /лар менен бирликте халық-аралық археологиялық изертлеўлер алып барды. Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының «Тарийх» кафедрасы доценти, Б. Турғанов: «Кердер мәдениятыы »ның материаллық мәдений мийраслары ҳаққында миллий радио *еситириўлеринде архео+ағартыўшылық* та белсендилик көрсетпекте.

Жуўмақ ҳәм мүрәжат: Улкемиздиң бай өтмиши, жоқары мәдений мийраслары, тәкирарланбас қөркем өнер дурданаларын- пайтахтымыздағы Саҳрадағы Лувр музейи» атанған И.В.Савицкий атындағы Қарақалпақстан мәмлекетлик көркем-өнер музейи ҳәм Қарақалпақстан Республикасы тарийхы ҳәм мәдениятыы музейи *жуп*музейлер сыпатында өз даңкын дуньяға танытпақта. Уллы бабаларымыздың бай мийрасларын - жаңа экспонатларын көриўге- Қарақалпақстан Республикасы пайтахты- Нөкистеги музейлеримизге қызықлы саяхатларға келиң!

Әдебиятлар

1. С.П.Толстов Древный Хорезм М.МГУ. 1949.
2. Археология и культуры Кердера Ташкент. «ФАН».1973.
3. Археология и истории Каракалпакстана / составители: М.Мамбетуллаев,. О.Юсупов. Ж.Турманов . Самарканд.2010...
4. Кердер мәдениятыы ҳәм оның ўатанымыз тарийхындағы орны. НМПИ, Нөкис, 2001.

MEKTEPLERDE ÁMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINDEGI XOREZM QALALARÍ HÁM MÁDENIYaTÍ PEDTEXNOLOGIYaLAR ARQALÍ ÚYRENIW

[1]Dosmaganbetov S., [2]Kaipnazarov A., [3]Djumageldiyev N.
[1]Ajiniyaz atindag`i NMPI Tariyx oqitiw metodikasi kafedrasi aǵa oqitiwshısı
[2]Ajiniyaz atindag`i NMPI Tariyx oqitiw metodikasi kafedrasi
Tariyx ilimleri (PhD) boyinsha filosofiya doktori, docent
[3]Ajiniyaz atindag`i NMPI Tariyx oqitiw metodikasi kafedrasi
Tariyx ilimleri (PhD) boyinsha filosofiya doktori, docent w.w.a.

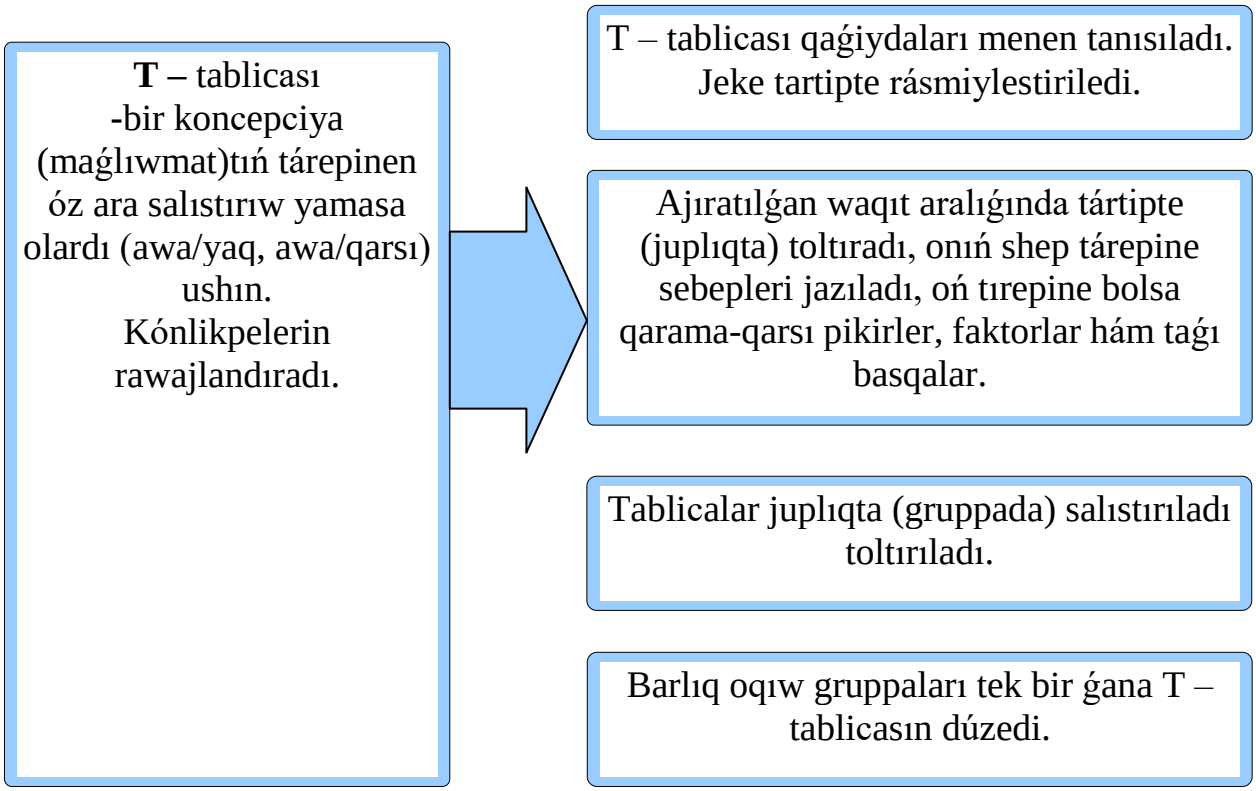
Hár bir jámiyet málim bir rawajlanıw basqıshında oqıwshılarǵa óz talapların qóyadı, olardıń eń zárúrli wazıypası oqıwshılardı tereń bilimler menen támiyinlew, arnawlı bir túsinikler hám kónlikpeler sistemasına qaray ilimpazlar, ilimiy bilimler muǵdarı eki esege kóbeymekte hár segiz jıldan on jılǵa shekem, bul bir mektep dáwirine teń bolǵan waqıt dawamında ilim rawajlanıwı menen birge bolıwǵa umtıladı, oqıwshılar alǵan bilimleri demde góneredi hám qaysı tarawda keyin adam islemesin, bul onıń ushın júdá zárúrli

ǵárezsiz hám dóretiwshilik pikirlew, toltırıw hám bilimin jańalaw zárúriyatı payda bola baslaydı.

Metod tártibinde oqıw materialların logikalıq jaqtan izbe-iz bayan etiw, mashqalalardı qoyıw, ob`ektlerdi anıqlaw, tákirarlaw, juwmaq shıǵarıw, ulıwmalastırıw, oqıwshılardıń barlıq dıqqatın jámlew kiredi. Ámir Temur hám Temuriyler dáwirindegi Xorezm qalaları hám mádeniyatı temasın pedagogikalıq usıllarınan paydalanıw esabınan, Ámir Temur zamanındagı qala mádeniyatı haqqında bilim beriwde olardıń erkin pikir júritiwin hám óz betinshe islew kónlikpeleri rawajlanıp baradı.

Tómende biz tema boyınsha T- tablicası usılında oqıwshılardıń orınlaw ushın tapsırmalarǵa hám de alǵan bilimlerin bekkemlewde sorawlarǵa mısallar keltirip óttik.

T- tablicası usılı

Wazıypa: Ámir Temur hám Temuriyler dáwirindegi Xorezm qalaları payda bolıwı, ámelge asırılǵan júrisleri hám mádeniyatınıń rawajlanıwı boyınsha jazıń

Sebepleri	**Qarama-qarsi pikirler**
1… 2… 3… 4…	1… 2… 3… 4…

Oqıwshılardıń tema boyınsha alǵan bilimlerin bekkemlew ushın sorawlar beriledi.

1. “Ámir Temur tuzukleri” – ádalatlı hámde kúshli mámleket payda etiwde zárúr nızam-qaǵıydalar sıpatında?_____

2. Ámir Temur hám Temuriyler dáwirindegi Xorezm qalalarındaǵi sawda satıq hám mádeniyattıń rawajlanıwı?_____

3. Ámir Temur hám Temuriyler dáwirindegi Ullı jipek jolınıń Xorezm qalaları rawajlanıwına qosqan úlesi?

Juwmaqlawdan aldın ótilgen sabaq boyınsha pikirlerdi tıńlaw hám sabaq barısın dodalawda, oqıtıwshı oqıwshıları menen birgelikte sabaq barısında qanday bilimlerge iye bolǵanlıǵın biliw maqsetinde ortaǵa sorawlar taslanadı.

Ádebiyatlar

1. Р.Ишмухамедов, М.Юлдашев. Талим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар (талим тизими ходимлари, методистлар, ўқитувчилар, тарбиячи ва мураббийлар учун ўқув қўлланма) -Т.: 2013. -278 б.

2. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsolieva. O'quv jarayonida innovatsion tálim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2014. 60 b.

ҮСТИРТТЕ ӘЙЙЕМГИ ДӘЎИРДЕ ЖАСАҒАН ХАЛЫҚ ҲӘМ ҚӘЎИМЛЕР

Қанаатов Е.Е.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты докторанты

Үстирттиң этникалық, этносиясий тарийхы әййемги дәўирлерге барып тақалады. Сол әййемги дәўирден қалған үрп-әдет, дәстүрлер Үстиртте жасайтуғын қарақалпақлардың, түркменлердиң, әсиресе қазақ халқының Киши жүз урыўларының жерлеў мәресиминде де көринеди.

Үстиртте ҳәм оған жақын аймақта жасайтуғын халықлардың дәстүрий турмыслық мәдениятында усындай архаикалық белгилер олардың терминологиясында, топонимиялық атамаларында, ас бериў (жетиси, қырқы, жүзи, жылы), Айға сәлем бериў сыяқлы салт-дәстүрлеринде де көринеди. Ең жарқын көринис Үстирттеги жерлеў-культлик архитектуралық естеликлеринде сәўлеленген. Бундай архитектуралық өзгешеликлер Арал-Каспий аймағы халықларының жерлеў салтында ғана емес, улыўма аймақтағы басқа да архитектуралық естеликлерде де анықланды. Және де қазақтың Киши жүзи урыўларында, қарақалпақларда, түркменлерде ҳәм хорезмли өзбеклердиң нағысларында, фольклорлық шығармаларында да Үстирт саҳрасында жасап өткен әййемги қәўим, халықлар мәденияты излери байқалады.

Қубла-шығыс Үстирттиң чинклеринде табылған б.э.ш. I мыңыншы жыллықтың ақырларына тийисли қорған қәбирлер Түркменстандағы массагетлердиң, Жетисуўдағы саклардың, Орал ҳәм Едил бойындағы савромат-сарматлардың жерлеў дәстүрлерине оғада жақын екенлиги анықланды [1, 187-189]. Бунда соның менен бирге б.э. II-IV әсирлериндеги кеш сармат дәўириниң естеликлери де бар [2, 196].

Түркий халықларда өлген адамға ҳүрмет көрсетиў, батырларды жоқлаў яки оларға тәрийип арнаў айрықша болған. Бул дәстүрди ески түрки дүньясынан алдынғы сак-массагетлер дәўирлерде-ақ қәлиплескенине дәлил көп. Буны Үстирт саҳралықларынан табылған б.э.ш. IV-III әсирлерге тийисли қулпытаслар да тастыйықлайды.

ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң археология музейинде көргизбеге қойылған бундай қулпытаслар (балбаллар) 1983-жылы Үстирттиң батыс тәрепиндеги Бәйте-3 қорғанынан табылған. СССР Илимлер академиясы археология институтының Волга-Урал археологиялық экспедициясы баслығы Л.Галкин Үстирттеги бул тас статуялар ҳаслында массагет батырлары екенлигин дәлиллейди. Илимпаздың пикиринше, бул бир-бирине уқсас тас статуялар кең халық тәрепинен ҳүрметке сазаўар қайтыс болған қәўимлеси естелигине қурылған. Әййемги көшпели қәўимлер дәстүрге көре, ата-бабаларының руўхына сыйынған. Оларға өлгеннен кейин ескерткиш орнатса руўхы

соған өтеди деп исенген. Ескерткиш-қулпытаслар қудайға теңлестирилген. Бул сыяқлы исенимлер массагетлардиң грек-македониялылар менен урысы дәўиринде руўхый мәдат берген. Және де адам көринисиндеги таслар душпан көзине жанлы әскердей болып көринген, бул аз да болса душпанның көзи қорқыўына себепши болған. Бәйте естеликлер комплексинен усындай тас батырлардың 50 ден аслам қалдығы табылған, олардың барлығы бир жерде турған еди.

Соның ушын қудайға теңлестирилген бул ескерткишлер қасында оларға бағышлап қурбанлық келтирилген. Естеликлер жанынан табылған тас табақлар ҳәм столлар усы ўазыйпаны атқарған [3].

Үстирттен табылған савромат-сармат ҳәм сак-массагет ескерткишлери аталмыш үлкеде усы қәўимлердиң жасағанлығын тастыйықлайды. Атлары келтирилген қәўимлер топары әййемги парсы, антик ҳәм қытай дәреклеринде тиркелген.

Мал шарўашылығы менен айланысқан әййемги дәўирдеги көшпели қәўимлер туўралы ең алғашқы мағлыўматларды аймақ тарийхына байланыслы ҳәр тәреплеме дәрек болып табылатуғын, зороастризмниң диний гимнлер жыйнағы — Авестода ушыратамыз. Бул дәректиң ең дәслепки бөлимлеринде Арал-Каспий аймағының мына халықлары туўралы айтылады: Airya (Зороастр избасарлары), Тура, Саирима, Саини, Даҳа ҳәм т.б.

“Авесто”да Airya (ямаса Arya) атамасы әййемги иранлылар менен арийлерге байланыслы қолланылады. Airya атамасы әййемги иран ҳәм ҳинд-европалық халықлардың ортақ атамасы ретинде де белгили. Буннан жети-сегиз мың жыл бурын Европа кеңислигинде жасаўшы арий қәўимлериниң Азия кеңликлерине жылысыўы ҳәм Арал теңизи жағалаўларына келип қонысласыўы, оннан соң Ҳиндстанға қарай өтип, жергиликли дравидлерди түсликке қарай жибериўи, «ҳинди-европа» *(индо-европа)* тиллеринде сөйлеўши халықлар ареалын кеңейткен еди [4, 558]. Парсы дереклеринде турлар – саклар деп аталады, ал грек авторларының мийнетлеринде турлар –скифлер деп аталып, көшпели шарўалардың скифлер аты көпшилик илимий әдебиятларда қабыл етилген [5, 36]. “Авесто”дағы Tura (Тура)лар Ахеменийлер жазыўларындағы ҳәм Геродот жазып кеткен сак-массагетлер менен сәйкес келетуғынлығы ҳаққында да пикирлер бар[6, 64]. Және Туралар Каспий теңизинен Сырдәрьяға шекемги аралықта жасаған саҳра халықлары деген көзқараслар бар [7, 42]. Sairima атамасы қайсы халыққа сәйкес келетуғынлығы анық пикирлер жоқ, ал Даҳа парсы ҳәм әййемги дәреклерге көре Үстиртте жасаған даха/дайлар менен бир деп қаралады [8, 67].

Б.э.ш. VI әсирге тийисли Беҳистун жазыўларындағы сака тиграхаудалар (сопақ бас кийимли саклар) ҳәзирги Қарақалпақстан аймағында жасаған қәўимлер екенлиги анықланған [9, 358]. Дәреклерден ҳәм изертлеўлерден мәлим болыўынша, саки тиграхаудалар – Үстиртте жасаған массагетлерге сәйкес келеди. Бизиңше, бул дурыс болыўы мүмкин. Себеби, Үстирт ҳәм оған жақын аймақта жасаўшы халықлар – қарақалпақлар, түркменлер, хорезмли өзбеклерде, қазақларда ер адамлар кийетуғын папах яки шөгирме, қызлар бас кийими сәўкеле сол дәўирден қалған мийраслар екенлиги белгили.

Кир II б.э.ш. 530-жылы массагетлерге атланыс жасап, жеңилис тапқаны әййемги авторлар тәрепинен ҳәр тәреплеме баянланған. Бул дәўирде Қубла Арал бойында, Арал-Каспий аралығында мәлийка Тумарис басқарған сак-массагетлердиң күшли мәмлекети ҳүкимранлық етер еди.

Геродоттың мәлимлеўинше, “Каспий теңизи батысында Кавказ бенен шегараласады, ал шығысында шексиз жазықлық созылып атыр. Усы кең

жазықлықтың үлкен бөлегин массагетлер мәкан еткен” (10, 204). Демек, Кир II усы аймаққа жүрис қылған. Ол ўақытта массагетлер көп қәўимлердиң аўқамы болып оған апасиаклар, дербиклер, аугасийлер, сакараваклар, тохарлар, хорасмийлер ҳәм т.б. кирген болыўы мүмкин [11, 244-245]. Солай екен, сак-массагет субстраты Арал-Каспий аймағындағы халықлар этногенезинде әҳмийетли тәсир көрсеткени сөзсиз. Академик С.Камаловтың пикиринше, усы қәўимлер ишинде апасиаклар менен аугасийлер қарақалпақлардың тийкарын салыўда үлкен роль атқарған. Массагет-апасиаклар соңғы дәўирдеги қарақалпақлардай дийқаншылық, мал шарўашылығы ҳәм өнерментшилик пенен шуғылланған [12, 7].

Б.э.ш. I мыңжыллықтың соңы ҳәм жаңа дәўирдиң дәслепки әсирлеринде Арал-Каспий аралығында Яньцай деген мәмлекет болды, қытай жылнамаларында келтирилиўинше, оның атамасы кейин ала Аланья болып өзгерди. Бул мәмлекеттиң тийкарын аорс (ас) ҳәм алан қәўимлери қураған.

Арал-Каспий саҳраларындағы этникалық ортаға түркий-монғол элементлериниң белсенди ениўи жаңа дәўирдиң басында орын алды. Археологиялық мағлыўматларға сәйкес, Каспийдиң арқа тәрепиндеги II-IV әсирлердеги кеш сармат (алан) мәдениятында монголоидлық белгилердиң айтарлықтай қоспасы анықланған, бул шығыстан келген халықлардың миграциясының нәтийжеси болды. Археологлардың пикиринше, усы дәўирлерде Арқа Арал-Каспий аймағында хунлардың қәўимлик аўқамы қәлиплести, оған Урал үлкесиниң угор қәўимлери ҳәм сармат-аланлар да кирген болыўы итимал. Бул дәўирлерде мал шарўашылығы менен айланысқан қәўимлер Сырдәрьяның төменги ағысынан Шығыс Каспий, Үстирт аймақларына қарай Хорезм арқалы, Әмиўдәрияның шеп жағалаўы арқалы жүрип өткен. Буған Үстирттиң қубла-шығыс бөлегинде орналасқан б.э. I мың жыллығының биринши ярымына жататуғын ири қорғанлы комплекс — Чаштепе изертлеў материаллары дәлил. Комплекс айрықша жерлеў-культлик имаратлар менен (оның ишинде ҳәктас плиталарынан қаланған үлкен қоршаўлар менен ҳәм т.б.) сыпатланады.

Әдебиятлар

1. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: «Ғылым», 2002. – стр. 654.
2. Древняя и средневековая культура Юго-востоцҳного Устюрта. – Ташкент: «Фан», 1978. – стр. 328.
3. Ольховский В. С., Галкин Л. Л. Культурный комплекс на Устюрте //Советская археология, 1990. № 4
4. Кузьмина Е.Е. Арии – путь на юг. – Москва, 2008.
5. Мамбетуллаев М., Туребеков М., Юсупов О. Қарақалпақстан тарийхы. – Нөкис, 2016.
6. Пьянков И.В. Массагеты Геродота // Вестник древней истории, 1975, №2.
7. Кононов А.Н. Опыт анализа термина тўрк // СЕ, 1949, №41.
8. Фрай Р. Наследие Ирана. – М., 1972.
9. Ешов Б. Ўзбекистон давлатчилиги ва бошқаруви тарихи. – Тошкент, 2012.
10. Геродот. История в девяти книгах. – Л.: Наука, 1972.
11. Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. – М.: МГУ, 1948.
12. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиўи ҳәм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. – Нөкис, ӨзРИАҚҚб журналы «Хабаршысы», 2001.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Atamuratova N.D.
Ajiniyoz nomidagi NDPI doktoranti

Bugungi kunda har qanday saho uchun yuqori darajadagi axborot-kommunikatsiya kompetentsiyasiga (AKT kompetentsiyasi) ega bo`lgan kadrlarga ehtiyoj asosli ravishda ortib bormoqda. Shuningdek, ta’lim tizimi va ma’lumotlar shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda o’qituvchining AKT kompetentsiyasi darajasi juda zarurli ekanligini ta’kidlab o`tish kerak.

Pedagogik kadrlar tayyorlashning eng asosiy vazifasi – bo`lajak o`qituvchilarning nazariy tayyorgarligi va o`z mutaxasisligi bo`yicha ish tajribasiga ega bo`lishi va maktabda ularni samarali usulda amalda qo`llay olishi uchun zarur bo`lgan barcha kompetentsiyalarni egallashlarni ta’minlashdan iborat. Bu vazifalarga O.E.Lebedov umumiy bir komplekt misolida yondashish zarurligini ta’kidlab o’tadi. Bunday yondashuv ta’lim maqsadlarini belgilash, ta’lim tizimini tanlash, ta’lim jarayonini tashkil etish va natijalarini baholashning umumiy tamoyillari majmui bo`la olishini aytib o`tgan.[4]

AKT kompetentsiyasi boshqa kasbiy kompetentsiyalar bilan uzviy bog`liq holda o`rganilishi va takomillashishga muhtoj. AKT kompetentsiyasi doimiy izlanishni, tadbiq etilishni talab qiladi. Muayyan bir nazariyaga asoslanib doimiy bo`lgan qoidalar va bilimlarni yaratish imkoniyati mavjud emas. Bugun mavjud axborot texnologiyalariga har kuni yangi qo`shimchalar, imkoniyatlar kiritilayotganini aytib o`tish kerak.

AQSH ta’lim va tadqiqot kutubxonalari assotsiatsiyasi (ACRL) axborot kompetentsiyasini quyidagi qobiliyatlar to`plami sifatida belgilaydi:

- shaxs tomonidan ma’lumotga bo’lgan ehtiyoj;
- ma’lumotni topish;
- ma’lumotni baholash;
- ma’lumotdan samarali foydalanish istagi.[1]

Yana shuni ta’kidlab o`tish kerakki, kerakli ma’lumotlarni qidirish, tahlil qilish, tanlash, qayta ishlash, uzatish va saqlashga qaratilgan inson bilimlari, ko`nikmalarining ma’lum bir integral komponentini biz har qanday AKT orqali amalga oshira olamiz.

Zitsaeva bo`lajak o`qituvchining axborot kompetentsiyasining negizi universtitet ta’limi jarayonida va asosiy mavjud axborot kompetentsiyasiga asoslanadi deb aytib o`tgan. Muallif bo`lajak o`qituvchilarning axborot kompetentsiyasini uch jihatdan ko`rib chiqadi:

- universal shaxsiy kompetentsiya;
- umumiy kasbiy va pedagogik kompetentsiyaning bir qismi;
- uslubiy kompetentsiya;
- maxsus professional pedagogik kompetentsiya.[3.4]

AKT kompetentsiyasi insonga turli manbalardan olingan, turli mazmun va taqdimot shakllariga ega bo’lgan axborot bilan ishlash ko`nikmalarini beradi. Kompyuter axborotni uzatish, saqlash va qayta ishlash vositasi sifatida ishlaydi.

Shunday qilib, axborot kompetentsiyasi o`qituvchilarning zaruriy sifati bo`lib, ularning o`z mutaxasisligining nazariy va amaliy asoslarini o`zlashtirishga, kasbiy o`zini-o`zi rivojlantirishga, shaxsiy o`zini-o`zi anglashga va axborot xajmining ortishi va texnologiyaning rivojlanishi sharoitida o`zini-o`zi anglashiga qaratilganligini bilan tavsiflanadi.

Adabiyotlar

1. Shawna Hellenius. Information Competency Graduation Requirement Programs: A Survey of Methods / Fall 2006 sabbatical project; report finished April 2007.
2. Зайцева, С.А. Состояние и перспективы развития ИКТ–компетентности учителя начальных классов / С.А. Зайцева // Ярославский педагогический вестник. – Ярославль: ЯГПУ им. К.Д. Ушинского, 2011.
3. Зайцева, С.А. Система формирования информационной и коммуникационной компетентности будущих учителей начальных классов в педагогическом вузе: дис. … д-ра пед наук:13.00.08 /С.А. Зайцева. – Шуя, 2011.
4. Лебедев, О.Е. Компетентностный подход в образовании / Лебедев О.Е. // Школьные технологии. - 2004.

ǴÁREZSIZLIK JILLARINDA QARAQALPAQSTAN-AVSTRALIYA XALIQARALIQ ARXEOLOGIYALIQ EKSPEDICIYASI IZERTLEWLERI HÁM ONIŃ NÁTIYJELERI

Ilauatdinov R.
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Mámleketimizdiń ǵárezsizlik jıllarında xalıq xojalıǵınıń barlıq tarawlarında bolǵanı siyaqlı, ilim-pán salasında da keń kólemli múmkinshilikler payda boldı. Elimiz alımları xalqımız tariyxın ele de tereńirek úyreniw, haqıyqıy tariyxımızdı jaratıw jolındaǵı jumısların jánede nátiyjelirek jolǵa qoya basladı. Bul baǵdarda shet elli kásiplesleri menen birge islesiw jumısları kólemin keńeyte basladı. Elimizdiń bay tariyxı shet elli alımlardıń qızıǵıwshılıǵın oyatıp, birgelikte arxeologiyalıq ekspediciyalar shólkemlestiriw jumıslarına belsene qatnasa basladı. Usınday xalıqaralıq ekspediciyalardıń biri Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi alımlarınıń ǵárezsizlik jıllarındaǵı Tashqırman tóbe massivinde ilimiy-izlenisler alıp bardı. Ǵárezsizlik sharapatı menen jaratılǵan keń imkaniyatlardan paydalanıp shet elli kásiplesleri menen ilimiy birge islesiw jumısların jolǵa qoyıw múmkinshiliklerine iye boldı [2, 4-5].

Bul sózlerimizdiń dáliyili retinde Ózbekstan Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń Arxeologiya bólimi arxeolog alımları tárepinen 1995-jıldan baslap Qaraqalpaqstan Respublikası Beruniy rayonı aymaǵında jaylasqan Aqshaxan qala esteliginde Avstraliyalı arxeolog alımlar menen birge arxeologiyalıq qazıw jumısların alıp barıwdı jolǵa qoyǵanlıǵında kóriwimizde boladı. Xalıq aralıq ekspeditsiya Aqshaxan qalada usı jıldan ilimiy-izertlew jumısların basladı. Aqshaxan esteliginen tısqarı Tasqırman tóbe esteliginde de qazıw jumısları alıp barıldı. Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıqaralıq arxeologiyalıq ekspeditsiyası jumıslarına jergilikli arxeolog alımlardan V.N.Yagodin, Ǵ.Xojaniyazov hám Avstraliyalı arxeologlardan Sidney universiteti doktorı A.G.Bettsler uzaq jıllar dawamında basshılıq etti. Sonıń menen birge xalıqaralıq ekspediciya Franciya (M.Minardi) hám basqa shet el mámleketleriniń arxeologları qatnastı [1, 12].

Akademiyanıń ǵárezsizlik jıllarında úyrenip, ilimiy-izertlew jumısların alıp barǵan oraylıq qalalarınan biri bolıp, Sultan Uvays taw dizbeginen 15 km túslikte, Beruniy aymaǵı «Azat» shirket xojalıǵı aymaǵında jaylasqan. Aqshaxan qala ilimiy tárepten birinshi mártebe 1956-jılı pánge málim boldı. 1982-1985-jıllarda bul estelikte arxeolog Ǵ.Xodjaniyazov tárepinen arxeologiyalıq izertlew jumısları júrgizildi. Nátiyjede, qalanıń tiykarǵı aymaǵı anıqlandı. Sonnan keyin, bul qalanıń oǵada úlken qala bolǵanlıǵı hám onıń payda bolıw dáwiri ele de burınıraqta ekenligi anıqlandı. Qala átirapın qorǵap turǵan uzın diywal qaldıqları ashıldı. Sonday-aq, bul qala Xorezm mámleketiniń antik dáwirdegi

paytaxtlarınan bir bolǵanlıǵı haqqında pikirler aytıldı. 1995-jılı Aqshaxan qalada Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıqaralıq ekspeditsiyası óz jumısın basladı. Bir neshe máwsim dawamında estelikte alıp barılǵan qazıw jumısları barısında, onıń joqarǵı hám tómengi qaladan turǵanlıǵın, olardıń ishlerinde basqarıw hám diniy qurılıslardıń bar bolǵanlıǵı anıqlandı, qorǵan diywalları, topxanaları ashıldı. Qalanıń salınǵan waqtı hám onıń mámlekettiń Oraylıq qalası bolǵanlıǵı haqqındaǵı pikirler belgili dárejede óziniń tastıyǵın taptı [3, 37].

2006-jılda Aqshaxan qalada alıp barılǵan qazıw jumısları waqtında qala ibadatxanası diywalların áyyemgi waqıtlarda bezep turǵan tórt qıylı reń menen islew berilgen onlap súwretler galereyası tabıldı. Bul haqqında Ózbekstan ǵalaba xabar qurallarında, televideniede hátteki internette maǵlıwmatlar berildi. Alımlardıń anıqlawınsha bul súwretler tek Xorezmde ǵana emes, bálki pútkil Orta Aziyada eń áyyemgi súwretler qatarına kiriwin ayttı. Sonday-aq, bul súwretler Ayyemgi Xorezm shaxları násiliniń súwretler galereyasına tiyisli ekenligin anıqladı. Demek, Aqshaxan qala óziniń qurılıs joybarına qaray ásirler dawamında arab-parsı avtorları tárepinen kóp mártebe súwretlengen. Biri ekinshisiniń ishinde jaylasqan úsh qala qorǵanlardan ibarat mámleket paytaxtı haqqındaǵı shamalawlarǵa sáykes keletuǵın túslik Aral boyındaǵı birden-bir estelikdur. Arab hám parsı avtorları tiykarınan orta ásirlerge baylanıslı qala haqqında sóz júritken. Aqshaxan qalanıń ahamaniyler basqınshılıǵınan keyingi Xorezm mámleketiniń paytaxtı ekenligi haqqındaǵı pikir 2000-jılı oktyabr ayında Bostan qalasında (Qaraqalpaqstan Respublikası) ótkerilgen «Jáhán mádeniyatı tariyxı sistemasında áyyemgi Xorezm tsivilizatsiyasınıń ornı» xalıq aralıq simpoziumı hám «Áyyemgi Tasqırman oazisi arxeologiyası» dala seminarı qatnasıwshıları tárepinen qollap-quwatlandı. Qalada xalıq aralıq arxeologiyalıq ekspeditsiyası izleniwler alıp barıwın dawam etti. Izertlewler barısında házirge shekem ilimge námálim bolǵan tariyxıy jańalıqlar ashılıp, xalqımızdıń áyyemgi dáwir tariyxı, mádeniyatın ele de tereńnen úyreniwge xızmet qıldı [5, 87-88].

2007-jılı áyyemgi Xorezm tsivilizatsiyasın birinshilerden bolıp ilimiy tárizde tiykarlaǵan ullı alım Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń húrmetli akademigi, Rossiya Ilimler Akademiyasınıń korrespondent aǵzası, professor Sergey Pavlovich Tolstovtıń tuwılǵanına 100 toldı. Usı múnásebet penen 2007-jıldıń 2-4-oktyabr kúnleri Nókis qalasında xalıqaralıq Simpozium hám Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıq aralıq ekspeditsiyasınıń Beruniy rayonı bazasında «Tasqırman oazisiniń áyyemgi arxeologiyası» atamasındaǵı ekinshi seminarı ótkerildi. Anjumanǵa bir neshe shet ellerden arxeolog alımlar mirát etildi. Bul Qaraqalpaq arxeolog alımlarınıń izertlew nátiyjelerninde ashqan jańalıqlarınıń dúnya alımları tárepinen tán alınıwınıń jańa basqıshı bolıp tabıldı.

Aqshaxan qala menen bir qatarda Qaraqalpaqstan-Avstraliya xalıqaralıq ekspeditsiyası aǵzaları tárepinen Tashqırman tóbe esteligi de úyrenildi. Tashqırman tóbe de arxeologiyalıq qazıw isleri 1996-jılı baslandı. Izertlewler barısında esteliktiń keyingi jıllarda alıp barılǵan jumıslar waqtında baylanıslı kóp jerleri buzılıp ketkenligi málim boldı. A`sirese, qazılǵan úlken jap Tashqırman tóbe esteligin ekige bólip taslaǵanı málim boldı. Ayrım jerleri usı jerge taqap egilgen paxta atızına aylandırıp jiberilgen. Onnan qalaberse sońǵı jıllarda ótkizilgen Nókis-Tashkent temir jolına esteliktiń kóp topıraqları paydalanılǵan. Mine usılar nátiyjesinde esteliktiń maydanı úsh-tórt gektardı quraydı [4, 172-178].

Ádebiyatlar

1. Ҳакимниязов Ж., Мамедов А. Қарақалпақстанда археология илиминиң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы тарийхы. Нөкис «Илимпаз» 2022.

2. Xojaniyazov Ǵ. Ǵárezsizlik jıllarındaǵı arxeologiya ilimindegi ashılıwlar//Qaraqalpaqstannıń eń jańa tariyxınıń áhmiyetli mashqalaları. N. 2014
3. Xodjaniyazov Ǵ. Qadimgi Xorazm Mudofaa inshootlari. T. 2007
4. Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.Х., Статов В.А. Внешняя стена городище Казахлыяткан. История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Ташкент, 2005, С. 172-178
5. Беттс А.В.Г., Ягодин В.Н., Ходжаниязов Г.Х. Археологические изискания в древнем Ташкырманском оазисе. Археологические исследования в Узбекистане 2004-2005 годы. Ташкент, «Фан», 2006.

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТАКТИКАЛЫҚ ТАЯРЛЫҒЫН БАҚЛАЎ

Қалжанов П.
Әжинияз атындағы НМПИ Гуманитар ҳәм жәмийетлик пәнлерди аралықтан оқытыў кафедрасы доценти

Дене тәрбиясы ҳәм спорт пенен үзликсиз шуғылланыў адамның турмыслық күши резервин, оны көбейиўине қарсылық көрсетиў қәбилетин асырады және бул болса, аўырмаў менен бирге искерлик қәбилети ҳәм жумыс өнимлилигин асыўына көмеклеседи, солай екен, күтә үлкен социал әҳмийетке ийе болады.

Физикалық шынығыўларды улыўма беккемлейтуғын денсаўлық тәсири текғана дене тәрбиясы менен шуғылланыўға, бәлки жоқары нәтийжелерге ерисиў ушын үлкен физикалық жүклемелерди қоллаў менен байланыслы спорт тренировкаларына тийисли. Бул ҳаққында, түрли илмий тәжрийбеге ийе спортшылардың саламатлығын салыстырыў үйрениў ҳаққындағы мағлыўматлар, жетекши спортшыларды көп жыллық динамикалық бақлаўлардан дәрек береди. Организмди нормасында басқарыўдың зәрүрли критериясы, оған жоқары талаплар қойған ўақытта, өзиниң биологиялық мүмкиншиликлерин ең нәтийжели ислетиўи қәбилети есапланады. Бунда, организм жүклемелерге, өз искерлиги дәрежесин паталогиясиз тез ҳәм адекват қайта қурыў менен жуўап бериўи ҳәм де тағы басқарыўдың дәслепки дәрежесине тез қайтыўы керек. Нағыз өзи, организмниң турақлылығын, турмыслық күшлери резервин, яғный адам саламатлығының дәрежесин, солай екен, жәмийеттиң ислеп шығарыў күшлери резервин белгилейди ҳәм үлкен социал әҳмийетке ийе.

Тактика деп спорт беллесиўи процесинде қолланылатуғын усыллар комплексине айтылады. Төмендеги тактикалық жүриўлер: техникалық - тактикалық ҳәрекетлер, қарсыласқа психологиялық тәсир өткериў усыллары, қолайлы жағдайды таңлаў ҳәм қаратылып атырған ҳәрекет әмелин «жасырын» (маскировка) тактиканың элементлери есапланады. Тактикалық жүриўлер ҳәм вариантлар ҳәрекетлениў искерлиги жардеминде әмелге асырылады, бирақ олардың таңлаўы спортшының пикирлеў искерлиги нәтийжеси болады. Сол себепли тактикалық уқыпты тесттен өткериўде тек ғана ҳәрекетлердиң техникалық - тактикалық эффективлиги белгилеп қалмай, бәлки тактикалық пикирлеў де тексериледи.

Тактиалық элементлерге – тактикалық жүриўлер: техникалық ҳәм тактикалық ҳәрекет, қарсыласқа психологиялық тасир етиў, позицияны таңлаў ҳәм жасырын ҳәрекет қылыў киреди. Тактикалық жүриўлер комбинациясы – *Тактикалық вариантлар* деп аталады.

Спорттың ҳәр қандай түринде тактикалық жүриўлер ҳәм тактикалық вариантлар бар. Мысал ушын, футболда техникалық ҳәм тактикалық ҳәрекетлерге узын, орта ҳәм қысқа аралықларға топты узатыў, топты теўип алып жүриў, алдап өтиў, топсыз

ҳәрекет етиўлер ҳәм тағы басқалар киреди. Тактикалық вариантқа топ пенен дәрўаза алдында қаптал қанатлар бойлап өтиўлер киреди. Тактикалық жағдай ҳәм вариантты таңлаў - спортшының пикирлеўине, орынлаў - ҳәрекет искерлигине байланыслы. Тактикалық ҳәрекет деп спортшын ойындағы жағдайды тез баҳалаў ҳәм тез қарар қабыллаў процесине айтылады. Спорттың барлық түрлеринде спорт тактикасының метрологиялық мәселелери ҳәр түрли шешиледи. Бул жарыс структурасының бирдей емеслигине ҳәм оптимал критериялардың туўры келмеўине байланыслы.[1] Алтернатив тактикалық вариант деп тактикалық варианттың ең көп алтернатив критериясы әҳмийетине айтылады. Мысал ушын, биатлонда жарыс искерлиги шаңғыда жуўырыў ҳәм нышанға атыў избе-излигинен ибарат. Ең әҳмийетлиси, оқ атыў жайына мүмкиншилиги барынша тезирек жетип келиў. Егер, спортшы тез келсе, ўақыттан утады, лекин нышанға анық тийгизе алмаслығы мүмкин ҳәм ақыбетте жәрийма минуталары алады. Егер, әсте келсе, нышанға анық тийгизсе де, ўақыттан утылады. Бунда, оптимал критерия қурамына атыў орнына жетип келиў ушын кеткен ўақыт, нышанға атыў ўақты ҳәм жәрийма минуталары киреди. Кардиолидировка усылы бойынша биаотлоншылардың оқ атыў секторына жетип келиў тезлигин, горизонтал бойынша - программаластырылған ЮҚЧны, вертикал бойынша - оптимал критерияны ҳәм компонентлерди, жуўырыў ўақтын, атыў секторында сарпланған ўақтын, жәрийма минуталарын, жәми сарпланған ўақтын анықлаў мүмкин. Оқ атыў секторына жетип келиўдиң оптимал тезлиги ЮҚЧ дың 160 -170 соққы/мин муғдарына сәйкес келеди.

Тактик пикирлеў деп спортшының жағдайды тез баҳалаў ҳәм қарар қабыллаў қәбилетине айтылады. Ҳәмме спорт түрлеринде жарыс шынығыўлары структурасы туўрысында мағлыўматлар тактикалық уқыпты бақлаўда өлшем көрсеткишлерин таңлаў ушын тийкар есапланады. Усының менен бирге, түрли спорт түрлеринде тактика мәселелери түрлише шешиледи. Жарыс искерлиги структурасының бирдей емеслиги ҳәм оптимал тактика критерияларының өз-ара сәйкес түспеўи менен анықлама бериледи.

Сондай тактикалық вариант оптимал есапланады, ол жағдайда оптималлық критериясы мәнисиниң ең үлкенлиги (ең кишилиги) тәмийинленсин. Бундай көрсеткишлердиң бес топары парық етеди. Булар ҳәр тәреплеме, рационал, эффектив ҳәм тактиканы өзлестиргенлик көлеминиң көрсеткишлери. Улыўма алғанда, олар спортшылардың техникалық шеберлигин баҳалаў ушын ислетилетуғын көрсеткишлерге уқсайды.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 - августдаги, ПФ - 5789 - сонли “ Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги фармони/www.lex.uz
2. Ахмедов Б.А., Акромов Ж.А., Толаметов А.А. Спорт метрологияси фанидан чизма хисоблаш ишлари. // Услубий ишланма.Т.: ЎзДЖТИ, 2001.

ӘЖИНИЯЗДЫҢ «БОЗАТАЎЫ»-Н МОСКВАДА КИМ АЙТҚАН?

[1]Юсупов О.Ж., [1]Досмағамбетов С., [2]Наўрызбаев А.О.
[1]Әжинияз атындағы НМПИ Тарийх оқытыў методикасы кафедрасы үлкен оқытыўшылары
[2]Наўайы МПИ, Тарийх факультети

Кирисиў: XX-әсирдиң 20-жыллары ортасында қарақалпақ халқы биригип, сиясий жақтан оянып, өзлигин аңлап, қарақалпақ елиниң перзентлери мәнаўий

мәртлик улгисин әмелде иске асырып миллий мәмлекетшилигине ийе болды. 1924 жылы октябрь ҳәм ноябрь айлары Ерикли қарақалпақ автономиялы области шөлкемлестирилди. Бизлер архивлик ҳужжетлерден: «қарақалпақтың талабын орынлаў керек» - деген сиясий лидердиң усыныс ҳәм тапсырмасын иске асырған жолдас А.Қ Досназаровтың мәўритли күнлеринен, жулдызлы саатынан ҳәм 1924-жыл октябрь айы «Шежиреси» нен … мағлыўматлар беремиз.

Дереклер ҳәм архивлик ҳужжетлерге шолыў: 1924-жылы 1-октябрьде Москва қаласына Ораз Ерманов – Хорезм ССР «Совнархоз» баслығы жолдас ДОСНАЗАРОВ, жолдас Бекимбетов келди. Ораз Ерманов «Хорезм консульствосы»нда, ал олар жекке уй-ханада орналасқан [1]. 1924-жылы 3-октябрьде Москва қаласында «Қарақалпақ автономиялы областын шөлкемлестириў» мәселеси режесинде «Областлық партия комитетиниң жуўаплы хаткери» ҳәм Қарақалпақ автономиялы области «Рев+ком» ағзасы жолдас А. Досназаров тастыйықланған. 1924-жылы 11-октябрьде Москва қаласында: «Орта Азия Республикалары миллий-шегераланыў мәселесинде» Туркистан ўәкиллериниң баянатлары ҳәм усыныслары тексерилип, ВЦИК сессиясына рухсат берилген. ККАО қаржысы мәселесинде жолдас И.Бекимбетов, жолдас Қ. Адинаев қатнаскан. Жолдас Насруллин ҚҚАО РЛКСМ жуўаплы хаткерине усынылған [2]. 1924-жылы 14-октябрьде, Москва қаласы Кремльде, «ВЦИК»тиң (Путкил Россия Орайлық Атқарыў Комитети) 11-шақырық екинши сессиясында жолдас А.Досназаров шығып сөйледи. Ол инсан қарақалпақ халқына «Қарақалпақстан Республика»сы дузилиўин тилейтуғынын «Интернациональ» көлеминде усыныс еткен. Сессияда «ҚАРАҚАЛПАҚ»+тың бул тилек ҳәм усынысын қазақ халқының белгили ағартыўшысы Сәкен Сәйфуллин русшаға аўдарып турған [3]. Ол инсан: ҚАРАҚАЛПАҚ миллети, енди басқа халықлар менен бирге өзиниң РЕСПУБЛИКАСЫН дузилиўин қәлейди ҳәмде талап етеди, бул халық Татар, Башкурт, Кыргыз ҳәмде басқа РЕСПУБЛИКАЛАР-дай өзине дыққат аўдарыўды қәлейди -деп билдирди [4]. 1924-жылы 14-октябрьде Москва қаласы «ВЦИК»-ниң гезекли сессиясында жолдас А.Досназаровтың шығып сөйлеген сөзи Орайлық баспа сөз «ПРАВДА» газетасында 15–октябрь күни жәрияланады.

Этно+фольклорлық дереклер. Сол 1924-жыл 14-октябрь күни Пўткил Россия Орайлық Атқарыў Комитетиниң 11-шақырық екинши сессиясында ел сүйер перзенти, қарақалпақ ўәкили өзликти аңлатыў ушын ала мойнақ дуўтары менен Москвадағы Орай сиясий элиталары алдында - миллеттиң гимни, символы болған «Бозатаў» нама-қосығын шеберлик айтыўы жоқары мәнаўийлик акти болған [5]. Бул мәнаўийлик жақтан мәрт қарақалпақ этно+клан лидериниң күшли сиясий тулғалы образын улығлаў ҳәм мәртебелеў, өзликти мақтаныш етиў болса керек! [5]. Москва қаласында профессор В.В. Пасхалов жолдас Қасым Аўезовтиң Әжинияз сөзине «Бозатаў», Жаңабай Қаратай улының (палўан ҳәм шайыр) «Ақсүнгүл», «Қошшақ жигит», «Тақыя», «Жаўмыттан қорканда» ҳәм басқада нама ҳәм косыкларды шеберлик пенен атқарылған намалы қосықларын фонографиялық усыл менен жазып алыўға мияссар болған [6].

1924-жылы 15-октябрьде ВЦИК-ның Екинши сессиясында Туркистан АССР-ы Орайлық Атқарыў Комитети баслығы жолдас Шорустам Исламов **(? — ноябрь 1924**):- «Қарақалпақ Автономиялы области келешекте дүзиледи, ол Хорезм Халық Республикасы ҳәм Туркистан АССР-ы, Әмиўдарья области қарақалпақларын бириктириў нәтийжесинде әмелге асады»,- деп тусиник берген. 1924-жылы 16-октябрьде Москва қаласынан жәрияланған биринши тарийхый-сиясий хабарларда: ВЦИК-тиң 11-шақырық 2-сессиясы күн тәртибинде баян етилген жаңалықларды,

яғный Төрткүлге асығыс жиберилген тарийхый-сиясий «Телеграмма»ны Төрткүл радиостанция баслығы Владимир Поторжанский қабыл еткен. Ол «қарақалпақ мәселесиндеги» жаксы хабарларды тез қабыллап жазып алып Әмиўдәрья Обл ИК басшыларына тапсырады.

1924–жылы 17-октябрь ҳәм 25-октябрьде Оренбург қаласында Қазақстан АССР ОАК-и «Қарақалпақ Автономиялы Областын шөлкемлестириў ҳаққында мәселени қарады. ҚҚАО-ның дузилиўи - Қазақ АССР қурамында болады» - деп қарар қабыл еткен. Оренбургта Коңыратлы қарақалпақ ўәкили ҚҚАО Оргбюро ағзасы, бурынғы Хорезм ХСР Ишки ислер Нәзири Ураз Ирманов (Ораз Ерманов) ҚҚАО мәпи ушын жергиликли бюджет, кооперация, билимлендириў-ағартыўшылық, илим, ишки ҳәм сыртқы саўда ҳәм ең баслы мәселе болған «Арал теңизи акваториясын Қарақалпақ автономиялы областына қосыў»дағы (Присоединение Араль+ского моря к КАРАҚАЛПАКСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ) әҳмийетли мәселеде айтысып, бир қатар ҳужжетлерди таярлап бас қатырысады. Лекин кимлер-дур, бул-«Арал» теңизи пайы мәселесин өз ўақтында тоқтатыў ушын Ораз Ермановты Ташкентке шақырып алдырған **[7]** . Коңыратлы қарақалпақ интеллектуаль элитасы - Ораз Ерманов биринши мәртебе Ташкент қаласында ҚҚАО-ның «Пост+пред» турақлы ўәкилханасын шөлкемлестирген көрегенли шахс есапланады ! 1924-жылы 28-29-октябрьде Төрткүл қабыллаўшы радиостанциясынан «СО+РОСТА» хабарларында: «РСФСР қурамына киретуғын қарақалпақлар бириккен республикалар аўқамында болады,-_деген бир неше мағлыўматлар жиберилген. 1924-жылы 17-октябрьде Оренбург қаласында Казақстан АССР Орайлық Атқарыў Комитети Президиумының № 47-санлы Қарарында: Қарақалпақ Автономиялы Области «Рев+ком» қурамы 17 (он жети) адам қурамында, олардан: Ораз Ерманов, Аллаяр Досназаров, Ибрайым Бекимбетов, Өтенияз Бекимбетов, Қасым Әўезов, Кәримберди Садуллаев, Досымбет Қурбанаев, Әбиў Кудабаев, Қәлендер Адинаев, Аллания3 Айтешов, Файзулла Мәткаримов, Михайл Петров ҳәм Тәжим Непесов ел басшылары болып сайланған. 1924-жылы 20-октябрьде Қарақалпақ Автономиялы Области «Облком»и Шөлкемлестириў бюросының жуўаплы хаткери Аллаяр Досназаров Москваға, Орай басшыларына қарата «Қарақалпақ жаслары тәғдири» ҳаққында баянлама-хат жазған. 1924-жылы 20-октябрь ҳәм 30-октябрь күнлери Хорезм ССР ҳәм Қазақ-Қарақалпақ Автономиялық Области–пайтахты Хожели, Хорезм ССР-ы қурамындағы Қарақалпақ области - жаңадан дүзилип атырған Қарақалпақ Автономиялы Области қурамына өтетуғынын мәлим етиледи [8].

Жуўмақ: Тарийхтан саза, буннан жүз жыл бурын, яғный октябрь айының мәўритли күнлери ел перзенти Аллаяр Досназаровтың «жулдызлы сааты» жанып, раўажланып нәтийжеси жақсы болады. Жолдас А. Досназаровтың Ташкент, Оренбург, соңынан Москва қаласындағы Орай бийик минберинен шығып сөйлеўлери, өзлик ушын, туўған ел ушын, қарақалпақ миллети-менталитети ушын үлкен жеңис ҳәм нәтийже берди [9]. 1924- жыл 18-ноябрь Ерикли Қарақалпақ Автономиялы Области «рев+ком»и дузиледи. ҚҚАО «Рев+ком»и жаңадан «Ақ+отаў» қурған ел-журтты бириктириў ҳәм беккемлеў ҳәрекетине белсене кириспи… . Бул сиясий тарийхта ҳәм юридикалық ҳужжетлерде мөрленип қалған күн…

Әдебиятлар

1. ЦГА РК. Фонд 12. Опись 3. Дело 74. Л.53.
2. ЦГА КР фонд 1 опись 154.дело. 33.
3. ЦГА РОССИИ фонд: ВЦИК, опись 26. Дело 22. 1924 г. Лл.149-150.

4. «НАРОДНОЕ ХОЗЯЙСТВО СРЕДНЕЙ АЗИИ. №4, 1924. 195–бет.
5. О.Юсупов «Бозатаў» ды Москвада ким айтыпты? -Совет Қарақалпақстаны, 27-сентябрь 1988-жыл, № 186 (15105) саны. Бас редактор Ш.Уснатдинов. индекс 64611.
6. ЦГА РФ фонд : 1235, опись 121. Дело 344. Лл. 207.
7. ЦГА РК фонд. 12. Опись 3. Дело 74. Лл.53-55.
8. О.Юсупов «ККАО-ның дузилиўи». Районлық газета «Коммунизм байрағы». 24-март 1984 жыл. № 36. (2453) саны. Нөкис районы. Бас редактор Д.Назарбеков. индекс 64762; О.Юсупов. «ККАО-ның дузилиўи» -газета. «Жас Ленинши». 29 май .1984 жыл.
9. Б.Алланиязов, О.Юсупов, Р.Реймбаев. Қарақалпақ мәмлекетшилиги тарийхында А.Досназаровтың хызметлери ҳаққында. // «Жанубий Орол буйи халклари тарихининг долзарб масалалари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжуман материаллари. Нөкис, НМПИ. 2018 жыл.115-119 бетлер
10. О.Юсупов. «ККАО-ның дузилиўи» -газета. «Жас Ленинши». 29 май .1984 жыл.

ARAL DEL`TASINIŃ QARAQALPAQ INTELLEKTUAL` ELITASI: MURTAZA XOJA: HÁKIM HÁM ELSHI

Nawrızbaev A.
Nawayı mámleketlik pedagogikalıq institutı

1. Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxın da áhmiyetli máselelerdiń biri - Orta Aziya xanlıqlarında diplomatiya tariyxı kontekstinde, Xorezm (Xiywa) mámleketlik elshilik xızmetlerde, bir neshe intellektual` elitalardıń ornı hám xızmetlerin uyreniw záriwligi barı anıq.

Xiywa xanlıǵında elshilik xızmetlerde: Qaraqalpaq intellektual` elitaları Qıpshaq Erejep biy - Qoqanǵa, Keneges Ernazar atalıq, - Orenburgqa, Mańǵıt Sahibnazar biy Buxaraǵa, Xoja eli hákimi Murtaza xoja general` Kaufmanga hám Merv eline elshilik xızmetlerde barǵań.

2. Aral diyarı «tómengi» Amiwdar`yanıń shep tárepi - qaraqalpaqlar xojaları klanı elitası, tariyxıy shaxs - Murtaza xoja hám onıń balası - «Ovez xoja Murtaza xoja ulı. Maxmut xoja Murtaza xoja ulı (ata hám balaları) - Xoja+eliniń qáliplesiwi hám rawajlanıw basqıshlarında sakral` «alpıs» jıldan aslam «hákim» hám «qazı - xoja» lawazımda el ushın, xalıq ushın, ózlik hám - ózgeler ushın, qońsılas el - jurtlar menen tatıwlıqta, tınıshlıqta, sabırllılıqta, mexir - aqıbette, súyenish, doslıq qatnasıqlarda bolıw ushın xızmetler etti.

3. Murtaza xojanıń mámleketlik elshilik xızmetleri. «Arxivlik dereklerde, 1872 jılı Murtaza xojanı - Peterburgqa elshi etip jiberiwge tayarlanǵanı, biraq onıń ornına «qaraqalpaq - un turt uruǵlar» úlken biyi - xannıń orınbasarı - Ernazar biy, atalıqtı jiberiwge párman berilgen. 1873 jılı fevral` - mart ayında, «qurban» bayram aldında Murtaza xoja hám onıń qoshadarları: bir «Divanbegi», bir «İyshan - xoja», xızmetshileri… jámi jigirma bir adam (álbette, hár jaqtan jıynalǵan, «Tómenli» eldegi, burınnan kónligip, bala - shaǵalı bolǵan, egedeler - urallı orıslar bendeler) azat etip, watanına qaytıwına, alıp barıwǵa elshilik «saparnama»ǵa shıqqan edi.

1873 jılı 22 - martta Murtaza xojanıń elshilik kárwanı. Aral teńiziniń jaǵası, arqa «qızıl kum» ishi menen, Jańa dar`ya, Kuwan dár`ya ústi menen Sırdar`yaǵa - Kazalı (fort Kazalinsk) áskeriy qorǵanǵa jetken. Ol, Tashkent qalasına barıp, xannıń arnawlı xatın general` Kaufmanǵa tapsırıw maqseti bolǵan. Murtaza xoja «Kazalı» da bir mezgilde irkilmey, «qızıl qum» ishi menen Kaufman áskerlerin izlep jolǵa shıqqan. «Murtaza biy «Nur ata» tawda Kaufman gubernatorǵa jolıqqan, bendelerdi

tapsırıp, keshirim soraǵan, general` Murtazanıń keyin qaytıwına ruxsat etpey, ózleri menen alıp júris qılǵan.

1873 jılı «Xiywa atlanısına» qatnasqan shet ellik - áskeriy jurnalist - traveli - Yanuariy Aloiziy Mak - Gaxan «travel - dapteri» inde - Ol «Kazalinsk» portqa úsh hápte burın Xiywa xanınıń arnawlı elshisi «Murtaza xoja bin Abbas Xodjin» menen bir divan begi, bir iyshan, jane jigirma bes kisi kelgen. Ol general` Kaufmanǵa xat, jáne rus bendelerin alıp kelgen, - dep jazdı.

1873 jılı jazda Xiywa ekspediciyası»na qatnasqan áskeriy shıǵıstanıwshı - ilimpaz A.L. Kun menen Murtaza xojanıń - Aral boyı Ámiwdar`ya del`tasındaǵı - etno+mádeniy miyraslar hám etno+mádeniy qádiriyatlardı izertlewde, etnografiyalıq simbiozları - «kewil - kewilden suw iship», oy - pikirleri jarasıp, ol sarı orvs penen «úlpet» bolǵan. Ol Murtaza xoja (biy) xan menen tuwısqan dep jazdı. Álbette, Ol intellektual` elita - Murtaza xojanıń joqarı dárejedegi sawatlı, mánawiyatlı, musılman bilimdanlıǵı, dep tan alǵan.

Murtaza xoja - ózi jol kórsetiwshi, sáwbetshisi - Kun A. menen atlı júrip, dár`yanıń «arjaq» hám «berjaq» *lanshaft*ların kórsetken.

4. Úlken oyın. Kaspiy artı áskeriy okrugke shet ellik agentler kelip, Merv xalqına Rossiya haqqında hárkıylı jalǵan xabarlar aytıp, Angliya tásirine ótkeriwge háreket etken. Bunnan xabar tapqan, Peterburg generalları tınıshsızlanıp, - Tashkentke kupiya telegraf jibergen, Tashkent generalı - Ámiwdar`ya bólimi «nachal`nike» kórsetpe berdi, ol - óz gezeginde - Xiywa xanına usınıs etip, Marı turkmenlerine kupiya elshilik (agent) jiberiwdi tapsırma bergen. 1881 jılı avgust ayında (komandirovannıy iz Xivı v Merv) «Xodja+ eli bey MURTUZ xodja», jaqsı niyette, aǔ patshanıń tapsırması, xannıń ózlik xatnaması menen, siyasiy oymaqta, ol hám xannıń elshisi, hám ol, «Peterburg jansızı» bolıp, shóllerdi gezip, qara qumlardaǵı qudıqlardan bar bolsa suw iship, zorǵa degende Merv eline barǵan.

Murtaza xoja Marı turkmenlerdiń tórt «xanı», úlken xanshaǵa, jigirma tórt aqsaqallarına, elshilik statusındaǵı - sıylıqlar beriw, olardı ardaqlaw, mexir - aqıbet aktın shólkemlestiriwge zor tayarlıqlar menen mámleketlik elshi xızmetinde barǵanı belgili boldı. Ol on altı túye tolǵan mulk, zatlardı turkmen aqsaqalları, Sayid Xoja - iyshanlar, ulama pirleri hám axun - mollalarına sarpaylar úlestirgen, altın shapan, sarpaylar hámmesine kewil sarayına - mánawiyat, jaqsı pázıylet bası bolǵan. Murtaza xojanıń diplomatiyalıq xızmettegi, ózlik keńlik - ózlik saqıylıq – ózgeni (turkmen eline bawrı keńlik) doslıq kópirdi tiklewi, umıtılmas waqıya boldı.

Juwmaq: «Úlken oyın» ǵa aralasqan - Xiywa, Merv xanları, Turkmen etno+klanı elitası, Kavkaz (Zakaspiy) menen Turkistan arasındaǵı konfliktleri, tariyxıy oymaqlar finishinde, bir neshe etno+elitalardıń taǵdirine apatshılıq alıp keldi, sonıń biri - Xoja+eli hákimi hám elshilik xızmetlerde bolǵan - Murtaza xoja sociallıq hám siyasiy ómirde jábir kórgen.

Ádebiyatlar

1. «O. J. Yusupov Arxivnıe dokumentı po istorii Xodja eli (Xujayli). V sbornike : Tezisı dokladov nauchno - prakticheskoy konferentsii «Xodjeyli - drevneyshey - gorod Respubliki Karakalpakstan» otvet. red. V.N.Yagodin. G.X.Xodjaniyazov . Xodjeyli, 1994., 26 - 31 str.

YANGI O‘ZBEKISTON YOSHLARINING VATANGA MUHABBAT HISSINI OSHIRISHDA TARIXIY SHAXSLARNING QAHRAMONLIKLARINI AKS ETTIRISH

Toreniyazov M., Erniyazova D.
Ajiniyoz nomidagi NDPI
Tarix o`qitish metodikasi kafedrasi assistent o`qituvchi

Tezis Yangi O`zbekistonning asosiy kuchi, taraqqiyotimizning asosiy ustuni bo‘lgan yoshlarimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash jarayoni va bu jarayonda ta`lim tizimining o`rnini muhokama etishga bag‘ishlangan. Shu bilan birga yoshlarni vatanparvarlik tarbiyalash tizimi hamda bugungi kunda vatanparvarlikni singdirishda to‘sqinlik qiladigan ayrim muammolar bilan ham tanishtirib o‘tamiz.

Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasining asosi milliy tarbiyamiz, Unsur Ul Maoliy Kaykovus, Yusuf Xos Hojib, Abu Rayhon Beruniy, Imom Buxoriy, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy, Abu Nasr Farobiy, Abdulla Avloniy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat kabi ulug‘ mutafakkirlarimizning ma’naviy-ilmiy merosiga asoslangan. Ayni vaqtda dunyoning rivojlangan davlatlari tajribasida sinovdan o‘tgan zamonaviy tarbiya texnologiyalaridan foydalanish Konsepsiyaning zamon bilan hamnafasligiga xizmat qiladi.

Konsepsiyada O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasini zamonaviy asosda ilmiy-texnologik isloh qilish borasida olib borilayotgan ishlar va uni bugungi kun ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan tayanch kompetensiyalar, fazilatlar asosida shakllantirish ishiga katta ahamiyat berilgan. Buning uchun oila, maktabgacha ta’lim, umumiy o‘rta, o‘rta maxsus kasb-hunar, oliy ta’lim muassasalari, mahallalarning ijtimoiy-pedagogik hamkorlikni yangi darajaga ko‘tariladi.

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida Vatan mavzusi, vatanparvarlik g‘oyasi alohida o‘rinni egallaydi. Ulug‘ shoir tug‘ilib o‘sgan shahrini qaynoq muhabbat bilan sevgan. “Hayrat ul-abror”da o‘z kindik qoni tomgan zamin ta’rifiga alohida maqolat bag‘ishlagan bo‘lsa, “Saddi Iskandariy” dostonida ham Xurosonu Movarounnahrni madh etadi. Ulug‘ shoir talqinicha, Vatan jannat bog‘laridan afzal, falakdan ham keng, yettinchi osmondan-da yuksakdir. Vatan — durri tobon, Vatan — nur, Vatan — mehri duraxshon, Vatan — sulton, Vatan — tanu jon.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ob’ektlari millati, tili, jinsi, ijtimoiy mansubligidan qat’i nazar, barcha yoshlardan, xususan, quyidagilardan iborat bo‘ladi:

- Maktabgacha ta’lim muassasalari tarbiyalanuvchilaridan;
- Umumiy o‘rta ta’lim muassasalari, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limi muassasalari o‘quvchilari va oliy ta’lim muassasalari talabalaridan;
- Uyushmagan yoshlardan;
- Oliy ta’lim muassasalari talabalari va tinglovchilaridan;
- Tashkilot va korxonalarda faoliyat olib borayotgan yoshlardan.

Yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda jadid harakati alohida ahamiyatga ega. Jadidchilik umum milliy harakat sifatida:

1. Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg’onish mafkurasi bo’lib xizmat qildi.
2. Maorif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqardi.
3. Mustaqillik uchun kurash olib bordi. Uning g’ayrat va tashabbusi bilan dunyo yuzini ko’rgan “Turkiston muxtoriyati” bu yo’ldagi amaliy harakatlarning dastlabki natijasi edi.

Buxoro amirligi va Xiva xonligida jadidchilik harakati Turkistondagi kabi X1X asr oxiri XX asr boshlarida shakllangan bo'lsa ham, bu xududlardagi tarixiy sharoit undagi jadidchilik harakatiga xam o'ziga xos xususiyatlar baxsh etdi. Buxoro va Xiva jadidlari ham maorifni isloh etishni, amir va xon xukmronligini cheklash, mavjud tuzum sharoitida islohotlar o'tkazib, jamiyat taraqqiyoti va milliy mustaqillikni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan edilar.

Jadidlarning xalq ma'rifati uchun kurash dasturi uch asosiy yo'nalishda ko'rinadi. 1. Yangi usul maktablarini ochish, ko'paytirish orqali. 2. Turli ma'rifiy jamiyatlar ochish orqali. 3. Umidli iqtidorli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish orqali.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1929) –O'rta Osiyo jadidchilik harakatining yo'lboshchisi. XX asr o'zbek milliy matbuoti va yangi usuldagi maktab asoschisi, milliy teatr tashkilotchilaridan biri,adib va shoir edi. U Toshkentda 1901 yilda usuli jadid maktabini ochgan va shu maktablar uchun maxsus o'quv dasturlari tuzgan. Uning "Adibi avval" (1907), "Adib us-soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixiqavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya"(1912),"Eryuzi"(1916-1917), to'rt qismdan iborat "O'zbekcha til saboqlari" (Shorasul Zunnun va Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo'lib tanildi. U o'zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o'zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy Guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni" singari darslik, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida yozilgan «Turkiy guliston yoxud axloq» asari (1913yil) mashxo'r bo'ldi.

Jadidchilik harakatining Buxorodagi yirik vakillaridan biri- Abdurauf Fitrat (1886-1938). U 1909 yilda Istambulda nashr etilgan "Munozara" asarida Buxoro amirligi idorasiga ma'lum islohot – o'zgarish kiritish g'oyasi va "Usuli jadid" deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat butun vujudi, otash va jo'shqin yuragi bilan, ijodi va faoliyati bilan mamlakat yoshlarini rivojlangan yangi dunyo tomon safarbar etadi.

Fitratning "Hind sayyohining qissasi" asari ham 1912 yilda Istambulda nashr etilgan bo'lib, bunda Buxoro amirligiga ma'lum darajada o'z e'tiroznomasini bayon etadi. Bir zamonlar ilm va din quvvati bo'lgan Buxoro, nega tanazzulga yuz tutdi? Har kuni bir Abu Ali Ibn Sino, Farobiy va boshqalarni jahonga hadya etgan yurt nima sababdan bunchalar abgor holga tushib qoldi? Bu qorong'u zulmatdan qutulish yo'li bormi?,- deya savollar berar ekan, javob sifatida ma'rifatni ko'rsatadi.

Turkistonda jadidchilik harakatining faol tashkilotchi – ishtirokchilari haqida to'xtaladigan bo'lsak, bular: Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy, Saidahmad Siddiqiy – Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov (Toshkent), Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo'jaev, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abdulvohid Burxonov, Sadriddin Ayniy, Abudulqodir Muxiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza Hakimzoda Niyoziy, Abdulhamid Cho'lpon, Ishoqxon Ibrat, Muhammadsharif So'fizoda (Farg'ona vodiysi), Polvonniyozhoji Yusupov, Bobooxun Salimov (Xorazm) lar nomini birinchilar safida keltirishimiz mumkin.

Farzandlarimizni ilm-fan va ta'lim-tarbiya asosida voyaga yetkazish maqsadga muvofiq ekan, o'z o'rnida tarbiya esa ma'naviyat bilan chambarchas bog'liqdir. Zero, yoshlar kelajak egalari hisoblanadi.Yoshlarimiz ta'lim-tarbiyasida esa ma'naviy tarbiya katta ahamiyatga ega. Eng muhimi, farzandlarimiz tarbiyasiga etiborli bo'laylik, aynan shu mezon bolalarimizni ma'nan, ruhan sog'lom, o'z ota-bobolariga, tariximizga, Vatanimizga,

ona tilimizga, o‘z milliy qadriyatlarimizga hurmat bilan qaraydigan barkamol bo‘lib o‘sib unishining asosidir.

Yangi O`zbekiston yoshlarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalash turli shakllarda, jumladan, ilmiy, amaliy anjumanlar, savol-javob kechalari, kitobxonlik, elektron o‘yinlar, mashhur kishilar bilan uchrashuvlar tarzida va boshqa shakllarda tashkil etilsa, shu orqali ma’naviy-ma’rifiy ishlarning rang-barangligini ta’minlaydi.

Adabiyotlar

1. “Shunqorlar” harbiy-Sport o‘yinlarireglamenti. 2019y.
2. A.I.Ibragimov. X.X.Sultonov “Vatantuyg’usi” T. 2016 y.
3. Baxrom Irzaev. “O’zbek yoshlari va xorijiy ta’lim” T., “Akademnashr” 2018.
4. Behbudiy B. “Behbudiy kutubxonasi”, “Oyina” jurnali, 1914 yil 26 aprel, №27. Tanlangan asarlar. Jild-II.-T.: Akademnashr, -2018yil 14-bet.
5. Munavvarqori A. “Qizil O’zbekiston” 1927 yil, 7 iyun. Ziyouz. Com.
6. Qosimov B. “Milliy uyg’onish”, T.,”Sharq”,2004 yil,53-bet.
7. Toshqulov J. Yoshxivaliklar: siyosiy qarashlarining tadrijiy rivojlanishi// Xalq va demokratiya, 1992, 3-4-son.

EKINSHI SEKCIYA

JAŃA ÓZBEKSTAN DÁWIRINDE TIL HÁM ÁDEBIYATTÍ ÚYRENIW JÁNE OQÍTÍW MÁSELELERI

****

IKKINCHI SEKSIYA

YANGI O‘ZBEKISTON DAVRIDA TIL VA ADABIYOTNI O‘RGANISH VA O‘QITISH MASALALARI

****

ВТОРАЯ СЕКЦИЯ

ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ ЯЗЫКУ И ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ В ПЕРИОД РАЗВИТИЯ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА

****

SECOND SECTION

ISSUES OF LEARNING AND TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE IN THE ERA OF NEW UZBEKISTAN

ПЕДИНСТИТУТ ПИТКЕРИЎШИСИ – ПРОФЕССОР, ИЛИМ ДОКТОРЫ

[1]Пирниязова А.К., [2]Саитова Ш.Б.
[1]Әжинияз атындағы НМПИ, қарақалпақ тили билими кафедрасы, филология илимлериниң докторы
[2]Әжинияз атындағы НМПИ магистранты

1934-жылы Қарақалпақстандағы ашылған дәслепки жоқары оқыў орнында тек еки қарақалпақ тили ҳәм әдебияты, физика-математика бөлимлери бар еди. Усы қәнигеликлерди ийелеген дәслепки қарлығашлар Республикада қәнигели кадрлар болып жетилисип, билимлендириў тараўында хызмет атқарған. 1949-жылы пединститутты тамамлаған Азиза Нурмаханова дәслеп өзи туўылып өскен Мойнақ районында оқытыўшы, мектеп директоры болып ислеген. Соңынан Нөкис педагогикалық училищесинде 1951-жылға шекем оқытыўшы болған. Сол жылы Москвадағы Илимлер Академиясының Тил билими институтының аспирантурасына кирип, 1954-жылы Орайлық Азия бойынша ҳаял-қызлар арасында дәслепкилерден болып кандидатлық диссертация қорғаған. «Қарақалпақ тилиндеги келбетлик фейил ҳәм оның синтаксислик функциялары» деген темадағы диссертациясы қарақалпақ тил билимине қосылған үлкен үлес болды.

Ол 1966-жылы Ташкентте «Түркий тиллердеги (өзбек, қарақалпақ ҳәм қазақ тиллери материалларында) жай гәплердиң типлери» деген темада докторлық диссертация жақлады. 1970-жылы оған профессор илимий атағы берилди.

Профессор А.Нурмаханова өз өмири даўамында 350 б.т. аслам илимий мийнетлер дөреткен болса, олардың көпшилиги дерлик қарақалпақ тилине бағышланды. Оның қарақалпақ тили бойынша мийнетлери синтаксис, орфография ҳәм сөйлеў мәденияты, сөзлик дүзиў мәселелерине арналған. Оның дәслепки еки мақаласы қарақалпақ тили сөйлеў мәдениятының теориялық ҳәм әмелий тәреплерине арналған [Нурмаханова, 1957, 1959].

1957-жылы рус графикасы тийкарында жетилистирилген алфавит қабыл алынды. 1959-жылы А.Нурмаханова менен С.Ниетуллаев бирге авторлықта дүзген «Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги» (10,5 б.т.) халқымыз ушын оғада зәрүрли көмекши қурал болды [Нурмаханова,1959].

30000 сөз ҳәм терминлерди қамтыйтуғын «Қарақалпақша-русша сөзлик» профессор Н.А.Баскаковтың редакторлаўында 1958-жылы Москвада басылып шықты [2]. Сөзликти дүзиўге, редакторлаўға ҳәм баспаға таярлаўға Д.С.Насыров, К.Убайдуллаев, М.Нурмухамедов, Н.А.Урумбаев ҳәм А.Нурмаханова қатнасқан. Бул - қарақалпақ тилиндеги аўдарма сөзликлердиң ишинде дыққатқа ылайық сөзликлердиң бири.

Ҳәр қандай қубылыстың басып өткен жолын, тарийхын үйренбей турып, оның ҳәзирги жағдайын, мазмунын билиў қыйын. Усылар есапқа алынып соңғы ўақытларда Республикадағы жоқары оқыў орынлары болған Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети ҳәм Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының қарақалпақ тили ҳәм әдебияты қәнигелигиниң оқыў жобаларына «Қарақалпақ тил билиминиң изертлениў тарийхы» тийкарғы пәнлердиң бири сыпатында киргизилген, профессор А. Нурмаханованың қарақалпақ тил билимин изертлеўге қосқан үлеси, оның мийнетлери ҳаққында кең түсиник бериледи [Дәўлетов, т.б.:61].

Қарақалпақстанның илими менен билими ушын бул уллы инсанның ислеген хызметлери ҳеш қашан умытылмайды. Қарақалпақ халқы әййемнен ҳаял-қызларды,

ананы жүдә сыйлаған халық. Бул ҳаққында белгили тарийхшы профессор С.П.Толстов былай жазған еди: «Қарақалпақ халқының қәлиплесиўине қатнасқан ең ески компонент б. э. ш. VII-II әсирлердеги Сак-Массагет қәўимлери-апасиаклар. Массагетлер негизинен қуяшқа табынады. Бир характерли жери жерди, ананы, ҳаял-қызларды қәстерлейди. Жерди адамның ырысы, анасы деп есаплаған. Ҳәтте олардың басқарыўшы көсемлери ҳаяллар Тумарис, Аққағаз деп аталған ҳаял патшалары болған».

Бул дәстүр, миллий пәзийлет әўладтан әўладқа өтип, өзин ҳәр сапары ақлап келмекте. Әлбетте, ҳәр дәўир өз заманының пидайы аналарын жаратады. Халқымыздың тарийх жылнамаларында аты қалған Тумарис, Гүлайым, Қумар аналық, Жумагүл, Айымхан ҳ.т.б. аналар қатарында Азиза Нурмаханованың аты да мәңги өшпейди. Оның мийнетлери ылайық баҳасын тапты.

Филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына хызмет көрсеткен илим ғайраткери Азиза Нурмаханованың туўылғанына быйыл жүз жыл толып атыр. Ол өзиниң саналы өмирин халқымыздың илими менен билиминиң айдын жолына арнаған инсан. Соның менен бирге ол - «Қызлар» (1968), «Шығыс шынары» (1973), «Улбала» (1976) повестьлерин, «Қымбатлым мениң» романын дөреткен шебер жазыўшы.

Илимпаз ҳәм жазыўшы бул әдиўли Ана әўладты тәрбиялаў исине белсене қатнасқан, ел халқына пидайы хызмет еткен. Ол өз өмирин тил билимин изертлеўге арнады. Педагогикалық институт 90 жыл даўамында қаншама қәниге оқытыўшылар, илимпазлар ҳәм жәмийетлик искерлер таярлаған болса, буны тек бир инсан мысалында көрсетип бердик.

Әдебиятлар

1. Дәўлетов А. Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминиң тарийхы. Нөкис, 2001.
2. Қарақалпақша-русша сөзлик. Москва, 1958.
3. Насыров Д.С., Бекбергенов А. Каракалпакское языкознание. Нукус, 1989.
4. Нурмаханова А. Тилдиң мәденияты ҳаққында «Қызыл Қарақалпақстан», 1957 – жыл 2-февраль.
5. Нурмаханова А. Тил мәдениятының раўажланыўы. Труды комплексного научно-исследовательского института. Вып. I, 1959, 46-55- б.
6. Нурмаханова А., Ниетуллаев С. Қарақалпақ тилиниң орфографиялық сөзлиги. Нөкис, 1959.
7. Нурмаханова А. Орфография ҳәм алфавиттиң жаңа варианты ҳаққында. «Совет Қарақалпақстаны», 1963, 3-февраль.
8. Нурмаханова А. Типы простого предложения в тюркских языках. Грамматические и интонационные особенности (на материале узбекского, каракалпакского и казахского языков). – Ташкент, 1965.
9. Нурмаханова А. Виды простых предложений в тюркских языках. Ташкент, 1965.
10. Нурмаханова А. Типы предложений в тюркских языках по модальности и интонации. Ташкент, 1966.
11. Нурмаханова А. Түркий тиллериниң салыстырмалы грамматикасы. Алматы,1971.

ӘЖИНИЯЗ ЛИРИКАСЫНДА ЎАТАН ТЕМАСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫЎЫ

Давлетов Б.А.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты доценти, филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз шығармаларында Ўатан темасы айрықша орын ийелейди. Шайыр Ўатан темасындағы қосықларында өз елин, халқын, туўылған жери, оның гөззал тәбиятын терең лапыз бенен жырлайды. Шайырдың усы темадағы шыгармаларында «Еллерим барды», «Бардур», «Мегзер», «Елди көрер күн бармекен?», «Көринли», «Йоқты», «Барды» ҳәм т.б. қосықлары киреди. Илимпаз К.Мәмбетовтың пикиринше, «Еллерим барды» қосығы Қазақстанда болған сапарында, Қожбанның сораў бойынша жазылған»лығын атап көрсетеди. [2.20]. Ал, А.Муртазаев Әжинияздың бул қосығы ҳаққында «Әжинияздың әжайып сүўретшилик өнери мәнисин тапқан» дейди [3.46].

Шайыр қосықта ана Ўатанын, өз журтын, ели-халқын, гөззал қызларын, ғошшақ жигитлерин, туўылған жериниң әжайып тәбиятын, көллерин, қуўларын, ғазлар-үйреклерин, малларын т.б. тәрийплеп, шеберлик пенен көркем түрде сүўретлеп береди. Мысалы:

Жайлаўым Үргениш, арқасы теңиз,
Жаўырыны қақпақтай, маллары семиз,
Руқсатсыз бир-бирине салмас из,
Бирликли Қоңырат еллерим барды [1.35].

Б.Генжемуратов бул қосық ҳаққында былай жазады: «пүткил дүньяның аңлары шайыр жырлаған көллерде болыўы мүмкин емес, ал, бул елди, журтты, қарақалпақ халқы жайласқан географиялық орынды улығлаў нийетинде келип шыққан» [5.22].

Әжинияз халқымыздың туўры сөзлилигин, батыр, палўан жигитлерин, жилўа-назлы, сулыў қызларын төмендегише тәрийплейди:

Беллеске хан палўанын қоймаған,
Күш-қарыўы бир бойына сыймаған,
Шақырмаса мерекге бармаған,
Қоңыраттың гүжектей палўаны барды [1.36].

Ямаса:

Сөйлегенде шекер етер сөзиңди,
Көргенде биймағрур етер өзиңди,
Бәҳари тойдырар еки көзиңди,
Ләйли, Зулейҳадай қызлары барды [1.35].

Қосықта қарақалпақ қызларының шийрин сөзлилигин, көргенде көз қуўанатуғын гөззаллығын Ләйли, Зулайҳалар киби сәнемлер екенлигин үлкен йош пенен жырлайды. Үлкемиздеги жабайы өсимликлерден саналған сүтилмек, қаншийе, геўирек, мазалы қаўынларын, бағдарлардағы алма-анарларын ҳәм де саялы тереклерин де, улыўма сулыў тәбиятымыздың шийрин ҳәм бийбаҳа инәмларын көркем образлы етип тәрийплеп көрсетеди. Мысалы:

Жылында мийўелеп, үш рет пискен,
Аты сүтилмектей жемисим барды [1.35].

Әжинияздың «Барлур», «Барды» қосықлары да «Еллерим барды» қосығы менен мазмуны жағынан үнлес болып келеди. «Бардур» қосығында Рустем сыпатлы, Ғөруғлыбектей айбатлы, Дәўлетиярбектей ғайратлы жигитлерин, Искендер Зулқарнайн, Ҳәзирет Сулайман киби данышпан беглерин, аталықларын, ел басқарған бийлерин үлкен мақтаныш пенен тәрийплейди. Мысалы:

Йигитлери бардур Рустәми дәстан,
Қәҳәр етсә, душманны қылырлар йексен,
Ҳайбатыдан титрер Хажар, Ҳиндстан,
Ғөруғлыбек киби ерлери бардур [1.40].

Ямаса:

Йўз йигитке, тәнҳа өзи барабар,
Ҳәзирети Әлий киби шерлери бардур [1.40].

«Елин мақтаў, халқының абаданлығын көриў, өз елиниң ғәрезсиз болып жасаўын тилейди». [4.52]. Қосықта гиперболалық сүўретлеўлер, көркем теңеўлер арқалы батыр, мәрт жигитлерин, елимиз батырларын мақтаныш етеди.

«Барды» қосығында он төрт урыў халқымыз, кәрўанлары болған сулыў қалалар, ылақ ойнап, көкпар ойнаған шоқ жигитлер, Шаҳсәнем, Шийрин сыяқлы гөззал қызлар, Жайҳун, Сайҳун еки дәрья т.б. елимиз тәбияты, оның бийбаҳа байлықлары йошлы түрде жырланады. Мысалы:

Үш ай шабағы бар, үш ай саўыны,
Үш ай қабағы бар, үш ай қаўыны,
Төрт мәўсимә етар аның таҳамы,
Небир шийрин-шийрин жемиси барды [1.60].

Халқымыздың төрт мәўсимдеги турмыс-тиришилиги, ҳеш ўақытта аш қалмайтуғынлығы, бир-биринен татлы жемис, мийўелери көркем теңеўлер менен образлы түрде сүўретленген:

Бири сүтилмекдур, бири атшоқай,
Собығын жесеңиз, шекер әселдей,
Жамбылша, қаўыны, шийрин пәшектей
Жылына үш писер мийўасы барды [1.60].

Туран халқының бир адамның баласындай татыў-туўысқанлығы, дослығы да қосықта терең сәўлеленген:

Бас қала дийерлер әййемде Туўран,
Иба-иззет билән қылады мийман… [1.60].

Үлкемизде бәҳәр-жаз мәўсимлериниң ерте басланыўын да сөз етеди. Сондай-ақ, шайыр «Көңлим мениң» қосығында ел-халықтың турмыс-тиришилигиниң қыйын болғанына налыш етеди:

Дәртимниң йоқ ҳеш даўасы,
Бузылды көнлим Хийўасы,
Үмидўар инсан дүньясы,
Шәўкетсиз дәўрана мегзер [1.37].

Бунда қыйыншылық турмыста, аўыр шараятта жасап атырса да, халықтың келешекке үлкен үмитлер менен қәдем таслаўын нәсиятлайды:

Ашық – ярсыз, бүлбир – гүлсиз,
Кийик – шөлсиз, сона – көлсиз,
Зийўар айтар, йуртсыз, елсиз,
Адам бир дийўана меңгер [1.37].

Инсан баласы ел - журтсыз дийўана сыяқлы көринетуғынлығын, жәмийетте ҳәр бир нәрсениң өз мәканы бар екенлигин атап өтеди:

«Елди көрер күн бармекен?» қосығы өзге журтларда жүргенинде дөреткен шығармаларынан бири. Қосықта ел-журтына деген сағынышы, яр-досынан айралықта жүрген ўақытларындағы налышлары, және, дос-яранлары менен тезирек көрисиўди аңсаған сезимлери жырланған. Мысалы:

Арзыў әйлер көнилимиз өз йўртымызға барғалы,
Ярыў дослар ҳәм қәдирдан билән бирге жүргели,
Рәҳим әйле, патшаҳым, елге жеткер сен мени,
Я иләҳим, елимди көрер күнлер бармекен? [1.45].

Шайырдың «Меңзер» қосығында ҳәр бир инсан өз елинде султан киби өмир сүретуғынлығын айрықша атап қорсетеди:

Ҳәр ким өзиниң йуртында,
Дәўлетли султана меңзер [1.44].

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияз лирикасында Ўатан темасы терең сүйиспеншилик пенен жырланған. Шайырдың ҳар бир қосығы жас әўладты Ўатансүйиўшиликке, қәдирлеп-қәстерлеўге, көз-қарашыгындай қорғаўға ҳәм ўатанға садық болыўға тәрбиялайды.

Әдебиятлар

1.Әжинияз. Зийўар. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, «Қарақалпәқстан», 1988.
2. Мәмбетов К. Әжинияз. – Нөкис, «Билим», 1994.
3. Муртазаев А. Шайырдың муҳаббаты. –Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
4.Пахратдинов Ә. Әжинияз шайырдыҳ көркемлик дүньясы. – Нөкис, Qaraqalpaqstan,2014.5
5.Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. – Нөкис, Билим, 1997.

Т.ҚАБУЛОВТЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ТИЛ ҲӘМ ОНЫ ОҚЫТЫЎДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Бекбергенова М.Д.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты
Қарақалпақ әдебияты кафедрасы доценти, филология илимлериниң кандидаты

Қарақалпақстан халық шайыры Т.Қабулов XX әсир қарақалпақ әдебиятының көрнекли ўәкиллериниң бири. Оның "Қарабуға", "Ашығыңман", " Дийдар", "Патулла зор", " Сен туўылған ақшам", "Тамшы", " Сен бар- дүнья бар", " Ең жақсы намаға жаным садаға" ҳәм т.б. қосықлар томпламлары белгили. Шайыр Толыбай Қабуловтың поэзиясының тематикасы Ўатан мухаббаты, садықлық, туўған жерге сүйиспеншилик, адамгершилик пәзыйлетлери, ҳадаллық, ҳуждан пәклиги, әдеп -икрамлылық, тарбия мәселелери, жаслық жигер, гоззаллық ҳаққында сөз етиледи.

Шайыр дөретиўшилигиниң өзгешелиги ҳаққында әдебиятшы алымлар проф.К.Алламбергеновтың "Қара буғадан қанат қомлаған халық шайырының поэзиясы" [1.91 - 94], проф. К.Оразымбетовтың "Шайырдың екинши өмири" [2.] атлы мақалалары жазылды. Ф.и.д.,проф. К.Алламбергенов шайыр Т.Қабуловтың поэзиясының өзгешелиги тийкарғы тематикасы "мийнет, гоззаллық, мухаббат оның дөретиўшилик лирикасының үш жипек тары",- деп белгилеген еди.[3.280].

Ф.и.д. Қ.Оразымбетов көркем сөз шебери Т.Қабуловтың дөретиўшилигиниң өзгешелиги: лирикалық жанрда шығармалар дөреткенин атап өтеди. "Т.Қабулов көркем дөретиўшиликтиң шайырлық жолын таңлады... Ол лирикалық поэзияны дөретиу менен шуғылланды.[2]

Шайыр Т.Қабуловтын косыкларынын тили образлы, көркем, терең мәнили, поэтикалық шеберлик пенен дөретилген.

«Шайыр Толыбай Қабулов қарақалпақ поэзиясында өз алдына жолы бар сөз шебери. Ол тәбият ҳәм өмир қубылысларына сезгирлик пенен көз таслап, олардың ишинен әдебий образ жасаўға қолайлыларын усталық пенен таңлап, өз жанрын таўып

жазыўға айрықша кеўил аўдарады. Т.Қабулов ушын турмыстың майда-шүйделерине шекем қосыққа айланып кетип атырғанға усап кетеди. Оның дөретпелеринде логикалық ойлаў усылына бай, жазыў стили, тилиниң көркемлигиниң өзгеше формасы менен руўхый туйғыларға толы образлы үлгилерде баян етилетуғын қосық қатарлары оғада көп. Шайыр өмирдиң мәнисин философиялық колоритте шебер бере билиўши ой-пикир ийеси екенлигин биз оның «Поэзия сөйлейди» қосығында анық көремиз:

Өмир-мәңги мектеп!
Алтын босаға!...
Ол маған пал берер тилла кесадан.
Өмир-бул гөзаллық! Оның тасқынын,
Мен тек ақ қағазға торлап жазаман.
Поэзия сөйлейди,
Өмир өрлейди...

Өмир - бул қарама-қарсылықлы тиришилик. Онда бийғамлыққа, ҳайярлыққа орын жоқ. Шайыр өз әрманларында умтылыўлар, талпыныўлар арқалы бахытқа ерисиў жолында өзине мәдаткар табады.»[3.280]

. Көркем шығарманың тили поэтикалық тил деп аталады. Оның тийкары халық тили болады. Поэтикалық тилди дөретететуғын көркем сөз шебери Т.Қабуловтың қосықларына дыққат аўдарғанымызда туўылып өскен жерине терең сүйиспеншилик сезимлери бериледи..

Қара буға деп аталған бурыннан,
Аўыл мениң ата журтым туўылған,
Усы жерде жаслығымның бәҳәри,
Қызыл гүлдей шешек атып қубылған [4.3]

Сондай-ақ шайыр қәлеминдеги көркемлеў қураллары поэзиясының көркемлигин байытқан. Т.Қабулов лирикасында эпитетлерден өнимли пайдаланылған.

Халқымның шетинен дийқан, қаҳарман,
Кеўлинде жадырап, жайнап атар таң,
Атызында «Ақ алтын» деп аталған,
Әжайып байлықтың кәрўаны барды.[5.12]

Мине, қосық қатарларының екинши қатарында таңның жайнап атыўын сезим толы толғаныс пенен эпитетти сүўретлесе, үшинши қатарда миллий байлығымыз ақ пахтаны «Ақ алтын» аты менен атайды. Бул метонимиялық сүўретлеў усылы саналады. Метонимиялар көркем ой-пикирди ықшамлап бериў ушын, ал гейде сүўретленип атырған заттың, адамның, ўақыяның яки ҳәдийсениң бояўлары және де рәң-бәрең қубылыслары, я болмаса образдың және де тулғалана бериўи ушын зәрүр.

Шайыр дөретиўшилигинде теңеўлердиң хызмети де айрықша көзге тасланады. Мысалы:

Әтирапта аңлып жүрген жаў бардай,
Кешке қарай көзи жанған ғәўҳардай,
Туяқлары сытырласып сес берген,
Баўрайында қуланы көп таўлардай. [5.46]

Автор ўақыя ҳәдийселерге болған өз қатнасларын билдириў қуралы сыпатында теңеўлерди көп қолланған.

Билим бериў сапасын жақсылаўда заманагөй технологияларды шеберлик пенен пайдаланыў бүгинги күнде актуал мәселелерден саналады. Т.Қабулов

поэзиясын үйренгенде бир қатар оқытыў технологияларынан пайдаланыўға болады. Мысалы кластер, зиг-заг, пинборд, каскад схемасы, инсерт методлары бугинги күнде оқытыў процесинде актив қолланылып келинбекте.

Шайыр Толыбай Қабуловтың шайырлық кредосы "Шайыр шайыр саналмаған бурын ҳәм Қәлбинде халкының сөзи болмаса". Сөз шебери Т.Қабулов халық жырын жырлаған. Оның көп 200 ден аслам қосықлары нама салынған. Солардын ишинде: "Ассалаўма алейкум", «Ең жақсы намаға жаным садаға", "Бир әжайып бостан", "Кел Жайхунның бойларына", "Бәҳәр келди" х.б.

Т.Қабуловтың «Пәндиў-нәсият» қосықлар топламының атынан-ақ белгили болып турғанындай, бунда дидактикалық лирикалық ең жақсы шығармалары енгизилген. Ақыл-нәсият қосықларына бурын онша итибар берилмеди, ҳәттеки оны қаралаған ўақытлар да болды. Жасларға қарата жазылғын бул қосықлар өзиниң мазмунының тәсирлилиги, көркемлилиги, шеберлиги менен үлкенлерге де козғаў салады. Онда ата-ананың жасларға деген ең жақсы тилеклери сүўретленеди, ондағы қайсы қосықты оқысақ та салмақлы ой, терең пикир жатыр.

Ҳар бир талантлы шайыр заман менен бирге жасайды. Т. Қабуловтың қосықлары да бүгинги күнниң талабын сүўретлеў менен баҳалы.

Өмир деген аққан дәрья ақыры.
Оған бир пул жердиң ойлы, тақыры
Сениң ушын ҳәр бир адам өзинше
Дарья болып ағыуына хақылы. [6.35]

Өмирден өз пайыңды алып жүриў ушын ақыл керек. Мине усыған байланыслы шайыр адамға жағымлы қосық қатарларын дөретип, жасларға насият етип қалдырады.

Алсан егер ақылды,
Болсаң егер ақыллы.
Бул өмирден бәрхама,
Аласаң өз ҳақыңды.[6.48]

Жасларға нәсият формасында жазылған бул косықларының ҳәр кайсысы өз алдына тәсирли қосық болып, онда жақсылыққа үйретиўши жаңа пикирлер дүньяға келеди.

Нәсиятым: билип бәрҳә шамаңды,
Шерт өзиңниң билетуғын намаңды
Бир нәмәрттиң көз-қарасы бойынша,
Бахалаўшы болма, бирақ заманды...[6.18]

Жаманның сөзине ерген адам да набыт болады. Шайыр усыдан сақ бол деп ескертип турғандай.

Жағымпазды көрсем мен,
Жанып кетким келеди,
Оны жанған отларға,
Салып кетким келеди.[7.25]

Дүньяда жақсылар болмағанда, дүньяның қызығы да болмас еди. Усы ойды шайыр жүда шеберлик пенен сүўретлеген.

Адамға жаксылық қыл,
Жақсылық қош қылындур.
Сақлар ол сулыўлықты,
Жәҳәнди жас қылып тур.[7.18]

Шайыр дүньяны мәңги ҳәм сулыў қылып турған нәрсе жақсылық деп жуўмақ шығарады.

Шайырдың дыққатқа ылайық шығармаларының бири- «Ашкөзлер»[8.73] ертеги. Ол халық ертеги тийкарныда жазылған. Бул шығарманы оқытыўда «рөли ойынлар» методынан пайдалансақ болады.

Жуўмақлап айтқанда, Т.Қабулов көркемлеў қуралларын өзиниң қосық қатарларында шебер пайдалана билген. Шайыр қосықларында қолланылған сөзлери, ҳәр бир гәптеги пикир, рән-бәрен бояўлар менен сүўретлеген. Шығармаларының тили көркем өзгешеликлери көркемлеў қураллары арқалы қәлиплескен, Оның поэзиясының идеясын байытыў ушын үлкен хизмет етеди. Соның ушын Т.Қабуловтың поэзиясында көркемлеў қуралларының баслы хизмети жай баянлаў емес, ал көркемлеп суўретлеў, кестелеп поэтикалық образ жасаў болып табылады. Бул шеберлик шайырдың поэзиясында терең мазмун ҳәм гөззаллық бағышлайды. Соның менен бирге шайыр лирикасынның көркем тилин ҳәм жаңа инновациялық технологияларда үйрениў изертлениўин күтип турған астуал мәселелерден саналады.

Әдебиятлар

1.К. Алламбергенов. "Қара буғадан қанат қомлаған халық шайырынын поэзиясы"./ Әмударья, 2009, №4, 91 - 94б.б.

2.К.Оразымбетов. Шайырдың екинши өмири.// Еркин Қарақалпақстан.2010.16 январь.

3. Пахратдинов Ә., Алламбергенов К., Бекбергенова М. XX әсир қарақалпақ әдебияты тарийхы. Нокис. "Каракалпакстан", 2011

4. Қабулов Т. Қара буға. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2008.

5. Қабулов Т. Өмир сени жырайман. Нөкис, «Билим», 2019.

6. Қабулов Т. Пәндиў-нәсият. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995.

7.Қабулов Т. Дийдар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.

8. Қабулов Т. Сен бар – дүнья бар. Нөкис, «Қарақалпақстан»,2007.

ЯРКАЯ ЗВЕЗДА КАРАКАЛПАКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ

Дильманов И.

Декан факультета Иностранных языков НГПИ имени Ажинияза

Ажинияз Косыбай-улы… Когда мы слышим это имя, на ум приходит такое понятие, как «гордость нашей нации».

Ажинияз Косыбай улы (литературный псевдоним Зийуар) родился в 1824 году на южном побережье Аральского моря, у самого устья реки Амударьи в ауле «Камыс бугат» (территория нынешнего Муйнакского района), где проживали выходцы из каракалпакских родов ашамайлы и кият. Отец Ажинияза Косыбай и мать Назира были отважными, правдивыми, справедливыми, добрыми и красноречивыми людьми. С самых молодых лет Ажинияз был одаренным и усердным к учебе. Он сначала учился в медресе имама Ходжамурада. После смерти матери был вынужден прервать учёбу, но занимался у своего дяди Елмурада.

Ажинияз много занимался переписыванием книг и стал знатным человеком среди населения. Уже в 16 лет он переписал отдельные произведения Алишера Навои. Далее он продолжает свою учебу в Хиве. Приехав учиться в Хиву Ажинияз вначале занимается в медресе Шергазихана, где ранее учился и туркменский поэт-классик Махтумкули. Затем он оканчивает медресе Кутлимурод-инака. Ныне у входа в медресе Кутлимурод-инака имеется надпись: «В этом медресе в 1840-1845 годах учился поэт Ажинияз Косыбай-улы».

В медресе Кутлимурата-инака наряду с исламскими учениями, изучались и наследия восточных классиков, Навои, Хафиза, Саади, Физули. Ажинияз усердно изучал произведения этих великих мастеров поэзии. Поэт мечтал оказать благотворное воздействие на жизнь своего угнетённого народа.

Образованный человек, выдающийся поэт, пламенный патриот Ажинияз не мог остаться равнодушным к такому событию, как Кунградское восстание 1858-1859 годов, явившееся одним из крупнейших событий в истории народов, населявших Хорезмский оазис. Как одного из руководителей Кунградского восстания его ссылают в Туркменистан. Во время ссылки он переводит на каракалпакский язык многие произведения Махтумкули. Через три года он возвращается в свой родной аул, но опять подвергается преследованию и уезжает в Казахстан.

Годы пребывания Ажинияза в Казахстане совпали с расцветом его поэтического творчества. В эту пору он создаёт большинство своих известных поэтических произведений.

Одарённость поэта ярко проявляется в любовной лирике. Стихотворения поэта «Моя любимая», «Красавицы», «Красавицы из Бозатау», «Ах, Дариха», «Нет у меня другой любимой, кроме тебя», «Одна пери» можно смело отнести к шедеврам любовной лирики. Поэтическое мастерство не оставляют никого равнодушным и продолжают оказывать сильное влияние и на наших современных поэтов.

Жизнь и творчество Ажинияза изучаются в программах школ и вузов, а его книги вышли и продолжают выходить в свет на каракалпакском, узбекском и русском языках. Именем поэта названы школы, улицы. Один из крупнейших и старинных вузов Каракалпакстана - Нукусский государственный педагогический институт носит его имя. Его стихи вдохновляют наших композиторов и певцов на создание новых музыкальных произведений. В годы независимости на основе либретто Героя Узбекистана, поэта Ибрагима Юсупова композитор Нажмаддина Мухамаддинов создал оперу «Ажинияз».

Выдающийся каракалпакский поэт и мыслитель Ажинияз Косыбай-улы своим неповторимым и глубоко содержательным творчеством внес достойный вклад в развитие культуры и литературы, воспитание молодежи в духе патриотизма и благородных идеалов, укрепление исторической дружбы и сплоченности узбекского и каракалпакского народов. Гуманистические и философские взгляды талантливого поэта, нашедшие отражение в его стихах и дастанах, занимают важное место в сердце нашего народа.

Ажинияз Косыбай-улы – великий поэт, тонко и отчётливо познающий мир, внесший большой вклад в обогащение духовного мира своего народа, не только развивал каракалпакскую классическую литературу, но и обогащал её культурой и литературой соседних народов. В его произведениях нашли своё яркое отражение господствовавшие в то время феодальные отношения, где мастерски и умело переданы мечты народа, надежды на светлое будущее, изящное и любовное отношение к жизни.

Заслуживает особого внимания, что яркая личность, получивший образование в знаменитых медресе Шергазихана и Кутлимурод-инака в Хиве, обрел славу истинно народного поэта, большого ученого и наставника, искусного каллиграфа не только в нашей стране, но и во всем соседнем регионе. Так, его прекрасные поэтические произведения пользуются большой популярностью среди туркменских, казахских, кыргызских читателей, а также, представителей других народов.

16 июля 2024 года принято постановление Президента Республики Узбекистан «О широком праздновании 200-летия со дня рождения сына известного каракалпакского поэта и мыслителя Ажинияза». Оно предусматривает издание «Избранных произведений» поэта на узбекском и каракалпакском языках, создание сценических произведений, посвященных жизни и творчеству поэта, художественно-публицистического фильма «Ажинияз» и организация их презентаций, организацию музея поэта в НГПИ им.Ажинияза, благоустройство места захоронения Ажинияза в Муйнакском районе и установление мемориала, создание в этом районе экопарка имени Ажинияза, проведение в ноябре этого года в Государственном академическом Большом театре Узбекистана имени А.Навои и Каракалпакском государственном академическом театре имени Бердаха литературно-художественных вечеров памяти, посвященных 200-летию поэта.

В городе Нукусе среди учащихся творческих школ пройдет конкурс молодых артистов страны, конкурс сочинений, посвященных жизни и творчеству Ажинияза на тему «Спой ты из песен Ажинияза».

В том числе, к юбилею готовятся преподаватели и студенты факультета иностранных языков. Они внесли свою посильную лепту в организацию музея, подарив в его фонд уникальные экспонаты, а также, принимают активное участие в различных конкурсах, посвященных 200-летию Ажинияза, организованных институтом. Очень отрадно отметить, что празднование юбилея Ажинияза совпало со сдачей в эксплуатацию нового здания Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза. Это радостное обстоятельство стало своеобразным подарком для всех нас. Профессорско-преподавательский состав и студенческая молодёжь факультета иностранных языков и в дальнейшем будет стараться быть в авангарде.

По инициативе нашего государства Шавката Мирзиёева, празднование 200-летия со дня рождения яркого представителя Ажинияза Косыбая-улы включено в план проведения юбилейных мероприятий ЮНЕСКО.

Неповторимость и глубокое содержательное творчество великого поэта и мыслителя занимает важное место в сердце нашего народа.

I.YUSUPOV POEZIYASÍNDA ADYEKTIVLIK FRAZEOLOGIZMLERDIŃ LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ MÁNILERI

Orazımbetov A.
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, Qaraqalpaq tili kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatı

Hár bir kórkem sóz sheberi xalıqtıń bay tájiriybelerin meńgeriwge, onı óz shıǵarmalarında orınlı payalanıwǵa tırısadı. Kórkem shıǵarmalarda óziniń ótkirligi,

obrazlıǵı menen hár bir tildiń ayrıqsha bir kórinisi bolıp tabılatuǵın frazeologizmlerde anaw yamasa mınaw formada óz sáwleleniwin tabadı. Frazeologizmler hár bir tildiń ayrıqsha leksika-semantikalıq baylıǵı bolıp, pikirdi mánilik jaqtanda, emocional-ekspressivlik jaqtanda kórkemlep, obrazlı bayanlawdıń tildegi tayar quralı bolıp esaplanadı.

Leksika-grammatikalıq jaqtan frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ajıralmaslıǵı, pútinligi, turaqlılıǵı, kóbinese bir leksikalıq birlik sıpatında qollanılıwı olardı jeke sózler xızmetinde belgili bir sóz shaqabına qatnaslı jobada qarawǵa da múmkinshilik beredi [Berdimuratov:133].

Adyektivlik frazeologizmler gáp ishinde kelbetlik xızmetinde qollanılatuǵın turaqlı sóz dizbekleri. olar zattıń hár qıylı belgilerin obrazlı túrde súwretleydi. Dúzilisi jaǵınan neshe sózden turıwına qaramastan bir leksikalıq birlik sıpatında qollanıladı.

I.Yusupov poeziyasında frazeologizmler júdá ónimli paydalanıladı. Sonıń ishinde adyektiv frazeologizmler qaharman obrazın jaratıw, xarakter, portret, peyzaj jasaw ushın sheber qollanılǵan.

Adyektivlik frazeologizmler kelbetlikler sıyaqlı leksika-semantikalıq jaqtan adamlarǵa, haywanatlarǵa hám zatlarǵa tiyisli bolǵan túr-tústi, sırtqı kórinisin, sapanı, tábiyǵıy belgilerdi, minez-qulqı, hal-awhal t.b. belgilerdi bildirip keledi.

1. Zattıń túr-túsin, sırtqı kórinisin bildirip keletuǵın adyektivlik frazeologizmler.

Tır jalańash qara botalaq balalar,
Uyqılap atır peshexana ishinde («Tımırıq»).
Biri Janna, hawayı kóz, **ǵaz moyın**,
Kósh irkildi Aqbulaqtıń basında («Watan topıraǵı»).

2. Dám-mazanı bildiretuǵın adyektivlik frazeologizmler:

Bunda ómir qawınınday shabbazdıń,
Tolıp tasar **til úyirgish** shirege («Kún shıǵıs jolawshısına»).

3. Zatqa tiyisli tábiyǵıy belgilerdi bildiretuǵın adyektivlik frazeologizmler

«Biymezgil qonaq pa?» dep shıǵıp kórsem,
Birew tur **tuwǵan ayday** besi kúngi (Keshki jol oyları).

4. Adamnıń minez-qulqın bildiretuǵın adyektivlik frazeologizmler:

Sóz iyesin sabaqlasa,
Qamırdan qıl suwırǵanday («Awıl, awıl…»)
Nama tanımaǵan nadan,
Búlbil sayrasa da turmas («Shóldiń iyisi alsa turmas»).
Ózi jas bolsa da, biziń Paxırbay,
Tek **ólip kórmegen** edi-aw, yapırmay («Suw peri»).

5. Hal-awhaldı bildiretuǵın adyektivlik frazeologizmler.

Hárre jıyǵan palǵa shıbınlar qonıp,
Áwmeti júrgenniń dáwleti tasar («Dollar»).
Dar astında **yalǵanshıǵa túkirgen**,
Shayır Mashrabtiń báyitlerinen («Watan topıraǵı»).
Ash kóz dúńyadaǵı kóp urıslardı
«Dollar sawashı» dep atasa bolar («Dollar»).

I.Yusupov poeziyasında qollanılǵan adyektivlik frazeologizmlerdi analizlep qaraǵanımızda semantikalıq birigiwshiligi jaǵınan kópshiligi frazeologiyalıq birlikler menen frazeologiyalıq dizbekler, qurlısı boyınsha sóz dizbegi túrindegi frazeologizmlerdiń jiyi qollanǵanın kóremiz.

Shayır frazeologizmlerdegi sózlerdiń ornın almastırıp qollanıw arqalı ózi názerde tutqan nársege oqıwshınıń ayrıqsha dıqqatın awdarıw ushın hám uyqaslıqtı saqlawdı názerde tutadı. Mısalı:

Bayterekseń ósken góne tamırdan,
Dilwarlıǵıń **qıl-suwırǵan qamırdan** («Ana tilime»).
Shırlaǵan dawısı **jegendey jandı**,
Tómende anası esinen tandı («Watan topıraǵı»).

Bunda shayır «jandı jegendey,» «qamırdan qıl suwırǵanday», frazeologizmlerindegi sózlerdiń ornın almastırıp qollanǵan.

Shayır adamǵa baylanıslı belgilerdi bildiretuǵın adyektivlik frazeologizmlerdi de dara sózler sıyaqlı awıspalı mánide basqa zatlarǵa baylanıslı metaforizaciyalıq usıl menen sheber qollanǵan. Mısalı:

Kópti kórgen qussań qanıq bárine,
Zamanlar joq sen sáwbetles bolmaǵan («Alasar qus áńgimesi»).
May shıǵarıp iyjan túyip jer edik,
Ishten tınǵan bále ekenin bilmedim («Kendir menen xoshlasıw»).

Shayır tildegi sózlerdi júdá sheber, úylesimli, kórkem etip paydalanıw nátiyjesinde ayırım sóz dizbekleri tutas bir mánini ańlatatuǵın birlikke aylanǵan. Mısalı:

Rok-kontsert áwiretin ashqanday,
Tap **jillixanadan jańa qashqanday** («Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar»).
Sheshiń iynińizden uzın shapandı,
Qoyıń **til qıshıtqısh** «danalıqlardı» («Isbilermenlerge»).
Sonshelli **peylinen azǵan** bul insan,
Sezgen bolsa kerek oyanıp hújdan («Plaxa» izlep…»).

Bunnan shayırdıń ózine tán bolǵan jeke stillik ózgesheligi ayqın kórinedi. Jeke-avtorlıq frazeologizmlertildiń frazeologiyalıq úlgisi tiykarında ayırım sóz sheberleri tárepinen dóretilgen frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp, olar da belgili dárejede kórkem-súwretlewdiń ózine tán usılı hám olar til obrazlılıǵı ushın paydalanıladı. Til sheberleri tárepinen dóretilgen jeke-avtorlıq frazeologizmlerdi xalıq tilin bayıtıwǵa qosılǵan úles sıpatında bahalawǵa boladı [Yusupova: 173].

Shayır sóz dizbeklerin júdá úylesimli ornalastırıp, olardı bir leksika-grammatikalıq mánige kórkemlep jámley alıwı nátiyjesinde xalıq tilinde frazeologizmlerge aylanıp ketken qatarlardı dóretken. Óz shıǵarmalarında frazeologizmlerdi, orınlı qollanıwı arqalı shıǵarmanıń kórkemlilik, tásirliligin arttırıwǵa erisedi.

Ádebiyatlar

1. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили (лексикология), Нөкис, 1994. –188 бет
2. Yusupova B.T. Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyasí. Tashkent, 2020. – 268 bet.

Q.MÁTMURATOVTÍŃ «TERBENBES» SHÍǴARMASÍNDA *MOYÍN* TIREK SÓZI MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLER

Shınnazarova S.
Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatı

Házirgi dáwirde til biliminde máni túsinigi bir qansha birliklerge qatnaslı bolıp keledi − leksikalıq máni, grammatikalıq máni hám t. b. sıyaqlı mániler bar. Frazeologiyalıq máni − anıq bir tildegi frazeologizmniń ańlatqan mánisi. Ol frazeologizmdi qurap turǵan

komponentlerdiń mánisinen basqasha bolıp keledi. Olay bolsa, frazeologiyalıq máni quramındaǵı komponentlerdiń mánilerinen ózgeshe, basqa, olardan kelip shıqqan máni emes, al ulıwma frazeologizmnen ańlasılǵan jámlewshi, astarlı máni bolıp tabıladı. Frazeologizm hám máni túsinikleri quramalı bolıp, frazeologiyalıq máni menen sózdiń frazeologizm quramında ańlatqan mánileri barlıq waqıtta teń yamasa birdey bolmawı múmkin. Solay etip, frazeologizmniń quramındaǵı sózler ańlatqan mániden basqa, geyde olar menen baylanısqan, obrazlı, awıspalı ekinshi bir máni frazeologiyalıq máni boladı. Qaraqalpaq tilinde quramındaǵı komponentleri leksikalıq máni bildirmeytuǵın ayırım birliklerde frazeologiyalıq mániler boladı. Komponentleriniń birewi leksikalıq máni ańlatpaytuǵın yamasa tildiń házirgi kózqarasınan leksikalıq mánini bildirmeytuǵın frazeologizmler tilde kóp ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde de basqa da tiller sıyaqlı frazeologiyalıq sóz dizbekleri, olardıń túrleri, kórkem-súwretlewshilik imkaniyatları haqqında aytılǵan kóplegen bahalı pikirlerdi keltiriwge boladı. Tilshi ilimpazlar qaraqalpaq tiliniń usınday bir baylıǵı haqqında bir qansha unamlı pikirler bildiredi. Olardan qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen belgili ilimpaz prof. E. Berdimuratov [Berdimuratov: 239] «Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń elementlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar, sonday-aq onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas procesimizde pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik ottenokleri menen jetkeriwde ayrıqsha rol atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine, usı kózqarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri jatır» dep jazǵan edi. Onıń mine usınday sıpatı kórkem shıǵarmalarda keńnen paydalanıwına múmkinshilik jaratadı. Solayınsha, frazeologizmler tildiń kórkemlew quralına aynalıp, eń bahalı, tili tásirli kórkem shıǵarmalardıń tilinen óz ornın iyeleydi.

Frazeologizmlerdiń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stillerinde qollanılıwı da ayrıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın máselelerdiń birinen esaplanadı. Frazeologiyalıq dizbekleriniń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stillerinińiń túrlerinde sonıń menen birge awızeki sóylew stilinde qollanılıwı haqqında óziniń stilistika tarawına qatnaslı miynetinde A. Bekbergenov [Bekbergenov: 40] bılay dep jazadı: «Frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem ádebiyatta, publicistikalıq stilde hám sóylew tilinde keńnen qollanılıp, hár qıylı emocional-ekspressivlik belgilerge iye boladı».

Til arqalı qarım-qatnas barısında jazıwshı yamasa sóylewshi tilden hár qıylı birliklerdi, sonıń ishinde turaqlı sóz dizbeklerin paydalana beredi. Bunda olar frazeologiyalıq sóz dizbeklerin tayar túrinde qollanadı. Basqa sózlerden turaqlı sóz dizbekleriniń pikirdi jetkerip beriwdegi ayırmashılıǵı sonnan ibarat − ol oy-pikirdi anıq, tolıq hám barlıq mánilik ózgeshelikleri, mánilik renkleri menen jetkerip beredi. Onda xalıqtıń kóp dáwirlerden beri toplaǵan qıyallarınıń jemisi kórinedi. Sonıń ushın da bul birlikler oǵada tásirli bolıp keledi. Frazeologiyalıq sóz dizbegi ańlatqan mánini ekinshi bir sóz benen sol dárejede tolıq jetkerip beriwge bolmaydı, tásirlilik jaǵınan olardıń kemisligi bayqaladı. Sonıń ushın jazıwshılar menen shayırlar kórkem shıǵarma dóretiwde turaqlı sóz dizbekleriniń usı artıqmashlıqlarınan keńnen paydalanadı.

Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin K. Mátmuratovtıń «Terbenbes» shıǵarmaları tilinen kóplep tabıwǵa boladı. «Terbenbes» romanı tilinde hár qıylı stillik maqsetlerde paydalanılǵan frazeologizmler qurılısı jaǵınan da, semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha da, sóz shaqaplarına qatnası boyınsha da hár qıylı bolıp keledi. Olardıń qollanılıw órisi de hár qıylı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik ózgeshelikleri jaǵınan ayrıqshalanıp keliwi menen de sıpatlanadı.

Moyın tirek sózi menen kelgen frazeologizmler:

1. Jigit emes sen ne, úylenbey-aq *ǵarrılıqtı moynıńa alǵanıń ba*? ushırsań ushırsesh!-dep Ulday Qanıyazǵa liykinli baqtı. (120-bet)
2. «Shamasın abaylayın» dep Lepeske sálem berip, qasına bağıshlap kórip edi, sálemge qolın bergeni bolmasa, amanlıq-esenlik soramaq túwe, *moynın da burmadı*. (136-bet). *Ǵarrılıqtı moynıńa alǵanıń ba*- frazeologizminde moynına alıw dizbegi-tán alıw mánisin berip, óziniń aldında kelgen sózdi anıqlastırıp keledi. Ekinshi mısaldağı *moynın da burmadı* dizbeginde bolsa, itibar bermedi, qaramadı degen mánisti bildiredi.
3. Men poshaqqa túyilgen *tekedey moynımdı sozıwım* menen hayranım shıǵıp qala berdim.(177-bet). *Tekedey moynımdı sozıwım* -bunda bir nárseden dámeleniw mánisin bildiredi, bunda adamnıń háreketin tekeniń moynın bir nársege sozıw háreketi menen teńep kórsetilgen. Bul frazeologizm arqalı adamnıń bir qatar aǵzaları háreket-qıymıl atqara alıw imkaniyatı, olardan: moyın, bas, qol, ayaq, kóz, awız sıyaqlı adam músheleriniń háreket-qıymıl atqarıwı menen baylanıslı bolǵanlıqtan, moyınnıń sozılıw háreketi ataması frazeologizmler arqalı ańlatılıp tur.
4. -Ákesi úyretpeytuǵun shıǵar!-Bul Jálimbet Jálim-bet!-dep sozdı Lepes, oǵan qarap *moynın tawlap*, - Áke úyretpeydi emes! (210-bet)
5. «*Quwdıń moynınday sozılǵan moynıńnan aynalayın*,baxtıńnan aynalayın!»-kempir, Lepesti anası bolıp súyip, anası bolıp aylanıp-tolǵanıp, kóz jasların uzın jeńleri menen súrtip turdı.(220-bet).

Tuwra mánide quw qus túri bolıp, al onıń moynı sozılıńqı, uzın boladı. Mısalda Lepestiń arıqlıqtan moynı sozılıp turǵanlıǵın, moynınıń kórinisin beriw ushın bul dizbek qollanılǵan, biraq bul mısalda frazeologizm emes, teńew arqalı adam moyın denesi quw degen qustıń moynına uqsatılǵan.
6. Niyazbek nandı julqıp tartıp jegen sayın tap tellesin shaynap atırǵanday: -Qarız-ǵa!- baqırdı, *moyın tamırları* bilewlenip. (233-bet).

Bul mısalda da moyın tamırı dizbeginde awıspalı mánis emes, tuwra mánide adamnıń moyın tamırınıń ashıwlanıw sezimi menen sırtqa bórtip shıǵıwı kórsetilgen.
7. *Ǵaz moyını* kem-kemnen uzayıp, *quw moyınǵa* aylanıp baratırǵanday, onı sozıp, tap kelip qalǵanday, jol boyındağı putalarǵa húreyli bağıs penen tigiledi.(100-bet).
Mısaldağı semız adamnıń moynınıń kórinisi ǵaz moyınǵa, al adamnıń moynın sozıw háreketi bolsa quwdıń moynına uqsatılǵan, yağnıy metaforalar arqalı adam kórinisi berilgen, bul mısalda moyın adam múshesi ataması frazeologizm sóz ushın tirek sóz bolıp kelmegen.
8. Lepes dawam etti:-Kómekshi qazıwshılardıń sáskelik jarması,túslik *tamaǵı meniń moynıma*.(15-bet). Mısalda *tamaǵı meniń moynıma* degen frazeologizm arqalı olardıń tamaǵın tawıp beriwge men juwapkermen .

Juwmaqlap aytqanda, Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» shıǵarmasında adamnıń sırtqı múshe aǵzalarınıń atamaları tirek sóz bolıp kelgen somatikalıq frazeologizmler kóplep qollanıladı. Bul jazıwshınıń somatikalıq frazeologizmlerdiń mánisin tereń bilgenligi menen birge, onı qaharmanlardıń ishki tuyǵı-sezimlerin ańlatıwda, háreketlerin janlı tárizde sıwretlep beriwde orınlı túrde paydalana alıwınan derek beredi. Sonday-aq, shıǵarmada qollanılǵan sırtqı dene músheleri aǵzaları tirek sóz sıpatında qatnasqan frazeologizmler qaraqalpaq xalqınıń milliy dástúrleri, sana-sezimi menen qatnaslı bolıp, adam músheleriniń dógerek dúnyanı ańlaw, sezip biliw, ol arqalı óz kózqarasların salıstırıp biliw imkaniyatların da belgilep kórsetedi.

Ádebiyatlar

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, 40-бет.

2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968, 239-бет.
3. Қ.Мәтмуратов. «Тербенбес» романы. Нөкис, «Билим», 2004.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ШАЙЫР - ЖЫРАЎЛАР МИЙРАСЫНЫҢ МИЛЛИЙ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Торткулбаева Т.А.
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты доценти

Қарақалпақ аймағы қазақ әдебиятының пайда болыўындағы тийкарғы дәреклердиң бири өз раўажланыўының көп әсирлик бай тарийхына ҳәм дәстүрлерине ийе бир тутас миллий қазақ фольклоры менен классикалық әдебияты болып табылады.

Әлбетте, бул дәректиң қәлеген миллий әдебияттың белгили бир дәўирлериниң, ямаса жекке бир жазыўшы, шайыр дөретиўшилигиниң пайда болыў ҳәм қәлиплесиўинде тийкарғы фактор болатуғынлығы айта қаларлықтай жаңалық емес. Бирақ, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен әдебиятының пайда болыў ҳәм қәлиплесиўинде бул дәреклердиң атқарған хызметиниң орны айрықша болғанлығын баса айтыўымызға туўра келеди. Себеби, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен әдебияты өзиниң пайда болыўы ҳәм қәлиплесиў дәўирлерин де сол милий әдебияттың тутас өзинше бир тармағы сыпатында әдебият ҳәм фольклор мийрасларынан саға алып раўажланғаны өз өзинен түсиникли.

Буған қарап, оқыўшыда «фольклор менен әдебият эстетикалық система сыпатында ҳә дегеннен пайда болмайды, бул узақ дәўирлер нәтийжесин емес пе?» деген сораўлардың туўыўы тәбийи. Бирақ, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен әдебиятының пайда болыў ҳәм қәлиплесиўи ушын бундай узақ дәўирлер шәрт емес еди. Себеби, бул аймақтағы қазақ ақын-жыраўлары бирден жоқ жерден пайда болған саз ҳәм сөз өнери ийелери емес еди. Олардың айрымлары сол анаў туўылған журтта жүрген ўақытларда-ақ үлкен өнер ийелери сыпатында аты шыққан, халық арасында кеңинен таныс жыршы жыраўлар ҳәм ақын-жыраўлар еди. Олар жаңа миллий орталыққа келгенде, тек өзлерин, бала-шағасын, мал-мүлкин алып келиў менен шекленип қалған жоқ, өзлери менен бирге өзлериниң ата-бабасынан киятырған көп әсирлик көңил мүлки, руўҳый дүньясын да алып келди.

Ең баслысы - олар өзлери жол азабының талай қысыўметлерин көрип, талай жоғалтыўларға ушыраса да, халықтың сан мың әсирлик бай фольклоры менен классикалық әдебиятының бай үлгилерин яд сандығында қәстерлеп умытпай сақлап келди. Бул дүнья өзлериниң де, халықының руўхый күши еди. Сонлықтан да олардың биринши гезектеги ўазыйпасы усы бар байлықты жоғалтып алмай, таза қәлпинде сақлаў, оны халық арасына таратыў, халықтың руўхый азығы қылыў, байытыў ҳәм раўажландырыў еди.

Жаңа миллий орталық, қонысқа көш пенен бирге келген бундай талант ийелери жоқарыдағы ўазыйпаны өз халқының патриоты ҳәм үлкен сөз, саз шебери сыпатында зәбердеслик пенен инабатлы атқарды. Бул ўазыйпаны атқарыўда олар өз халқының бай фольклоры менен әдебиятын дөретиўши ақын-жыраўлар мийрасхоры сыпатында майданға келип, олардың көп жыллық көркем-эстетикалық дәстүрлеринен, атқарыўшылық ҳәм дөретиўшилик уқып ҳәм ҳуқықынан пухта пайдаланды.

Солай екен, қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен қазақ әдебияты, өзиниң пайда болыў ҳәм қәлиплесиўиниң дәслепки дәўирлеринде пүткиллей усы дәстүр көриниси сыпатында келип шықты десек, асыра айтқан болмаймыз. Бул болса өз гезегинде усы аймақ әдебиятының миллий тамырларын беккемлеўши, миллий өзиншелигин тәмийинлеўши ҳәм келтирип шығарыўшы тийкарғы көркем-эстетикалық факторлардан есапланады. Олай болса, бул мәселеге азы-кем болса да арнаўлы тоқтап өтиў, әлбетте, мақсетке муўапық екенлиги өз-өзинен белгили.

XIX әсирдиң екинши ярымы менен XX әсирдиң басы қарақалпақ аймағы қазақлары тарийхтың ең бир аўырманлы, аса уллы ўазыйпаларды шешиўи тийис ең жуўапкерли қыйын да, қурамалы да гезеңлери болды. Ең баслы қыйыншылық, олар бул дәўирде қарақалпақ аймағына, айырым жерлерде аўыл-аўыл, ямаса руў-руў бир қәўим болып оқшаў орналасып, толық отырықласып, биологиялық тиришилигин сақлап қалыўы ушын материаллық тийкар таўып, хожалықларын тиклеп алғаны менен, ендиги жағы қалай болады, өз тилимизди өз үрип-әдет, дәстүр-салтымызды, миллий тилимиз менен миллий қәдриятларымызды, мәдений мийрасларымызды сақлап қалып, оны буннан былай раўажландыра аламыз ба, яки бул аймақтың тийкарғы ийелери болған қарақалпақларға қосылып, ассимиляцияланып кетпеймиз бе, деген мәселелер еди, яғный бул дәўирдеги қарақалпақ аймағы қазақ этнотопарына өзлигин сақлап қалыў күн тәртибиндеги ең баслы машқала болды [2,68].

Буның жақсылыққа жорыўтуғын унамлы жуўапларын бәринен бурын сол дәўир қарақалпақ аймағы қазақларының этнотопарының ҳүкимдар басшылары, яғный айтқанда усы көшти баслап келген, руў бийлери менен ақсақаллары, батырлары, ең баслысы-өз дәўирлериниң алдыңғы қатар ўәкиллери болған, халықтың көрер көзи ҳәм сөйлер сөзи есапланатуғын жыршы, жыраўлары менен ақын-жыраўлары билетуғын да еди. Сол ушын да олар үлкен үмит ҳәм исеним менен халықты бул аймаққа баслап келди. Себеби, бул аймақ-олардың нәзеринде халықты жүз берген сиясий-руўхый ҳәм тәбийий апатшылықтан ўақтынша сақлап қалатуғын физио-биологиялық баспана мәсканы емес, ал оның өзлиги, руўҳиятын, мәнәўиятын, миллий өзиншелигин де аман сақлап қалатуғын ҳәм буннан былай раўажландырыўға кең мүмкиншилик алатуғын қолайлы миллий мәдений орталық та еди.

Олардың ойынша, бул ушын толық тарийхый тийкарлар бар болды.

Бизиңше де, бул пикирлерде объектив ҳақыйқатлық бар. Ҳақыйқатында да, XIX әсирдиң екинши ярымы менен XX әсир басында Қарақалпақ аймағында қазақ этнотопарының халық сыпатында миллийлигин, өзлигин сақлап қалыўына ҳәм раўажландырыўына мүмкин болған қолайлы социал-экономикалық, мәдений, моральлик-психологиялық, мәнәўий-руўхый объектив шараятлар ҳәм миллет аралық геосиясий, геогенетикалық миллий этноорталық бар ҳәм қәлиплескен еди. Бул орталық ҳақыйқатында да, қарақалпақ аймағында көшип-қонысланған қазақ этнотопарының өзлерин, өзлигин сақлап қалыўға ғана жәрдем етип қоймастан, оны байытыўға ҳәм раўажландырыўға да үлкен тәсирин тийгизди. Усы дәўирлердеги қарақалпақ аймағы қазақ әдебиятындағы дәстүр ҳәм жаңашылық мәселесин изертлеўши алым Қаржаўбай Жумжановтың сөзи менен айтқанда, бул аймақта иргелес отырған усы туўыс халықлардың дослығы, баўырманлығы қазақ этнотопарының басына тар жол, тайғақ кешиў дуўшакер болған қыян-кески, ала-сапыран заманда бул қыйыншылықларды жеңиўге жәрдемлескен, қыз алысып, қыз берисип, бир нийет, бир мақсет пенен үрим-путақ өсирген [2,34].

Бундай туўысқанлық байланыс изи фольклолық ҳәм әдебий мийрас дөретиўшилерине де өз тәсирин тийгизген. Сонлықтан бириниң жырын екиншиси мереке-мейлис, той-бәзимлерде жатсынбай атқарған.

Екиншиден, бундай байланыслар олардың саз ҳәм сөз шебери сыпатындағы жекке дөретиўшилигиниң раўажланыўына да жаңа бағыт-бағдарлар берип отырған [1,57].

Улыўма, жоқарыдағы тарихый-генетикалық факторларды қарақалпақ аймағы қазақ ақын-жыраўлары мийрасларының сақланыўына да, өз бетинше раўажланыўына да үлкен мүмкиншилик жаратып берген факторлар деп баҳаласа болады.

Қарақалпақ аймағындағы қазақ фольклоры менен әдебияты, анығырағы усы аймақтағы жыраў-шайырлар мийрасы биринши гезекте миллий мәдениятта мийрасхорлық дәстүриниң жемиси сыпатында келип шықты. Буның себеби – бул мийрас (қарақалпақ аймағы қазақ жыраў-ақынлар мийрасы) бир тутас миллий қазақ фольклоры менен әдебиятының ажыралмас бир бөлеги ҳәм өзинше бир түри болғанлықтан XIX ҳәм XX әсирдиң биринши ярымындағы бир тутас қазақ фольклоры менен әдебияты өзине дейинги бул әдебият түрлеринен қандай шайыр-жыраўлар дөретиўшилигин мийрас етип қабыл алған болса, бундай мийраслылық дәстүри усы дәўирдеги қарақалпақ аймағы қазақ фольклоры менен әдебиятында да өзиниң көркем көринисин тапты [3,29].

Усы көз-қарастан бул мәселеге көз жуўыртатуғын болсақ, қарақалпақ аймағындағы қазақ шайыр-жыраўлар мийрасы өзиниң жанрлық, формалық қасийетлери, көркем-эстетикалық сыпатлары, жыршылық, жыраўшылық ҳәм шайыршылық, улыўма саз ҳәм сөз өнери дәстүрлери бойынша өзине дейинги бир тутас миллий қазақ фольклоры ҳәм әдебиятынан түпкиликли парық етпейтуғын еди.

Сол ушын да биз «Қарақалпақ аймағындағы қазақ жыраў ҳәм шайырлары мийрасы түрлери» дегенде биринши гезекте бир тутас миллий қазақ фольклорының түрлерин көз алдымызға келтиремиз. Атап айтсақ, бир тутас миллий қазақ фольклорындағы ол, мейли, лирикалық жанрларға киретуғын турмыслық жырлары ма (төрт түлик туўралы өлеңлер, наўрыз өлеңлери, қыз бенен жигит айтысы, жарапазан, бәдик, той бастар, жар-жар, беташар, ойын-сауық тақпақ өлеңлери, жаңылтпаш, өтирик өлеңлери, хошласыў, жоқлаў өлеңлери ҳәм т.б.), эпикалық жанр есапланған ертек ҳәм ертек емес халық аўыз-еки прозасы түрлери аңызлар, шешенлик сөзлер, мифлер, ири эпослық шығармалар болған «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» жырлары менен «Қозы Көрпеш-Баян сулу», «Қыз Жибек», «Айман-Шолпан» усаған ашықлық жырлары – бәри, бәри қарақалпақ аймағы қазақ шайыр-жыраўларының пир тутқан миллий-руўҳый мәдений мийраслары еди. Соның ушын да қарақалпақ аймағы шайыр-жыраўлары, бул миллий-руўҳый эстетикалық дүньяның нызамлы мийраслары есапланып қоймастан, оның атқарыўшылары, таратыўшылары ҳәм ҳуқықый қайта дөретиўшилери болды. Олар бул бай мийрасты атқарыў, таратыў ҳәм қайта дөретиў арқалы өзлериниң жекке дөретиўшилик өнерлерине де үлкен тийкарлар салды.

Әдебиятлар

1. Бердібаев Р. Кәусар бұлақ. – Алматы. 1989 ж
2. Жұмажанов Қ. Қарақалпақ аймағындағы қазақ әдебиеті. – Алматы. 2006 ж
3. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. –Нөкис. 2003ж

PIRLS XALIQARALIQ BAHALAW TALAPLARI TIYKARINDA BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINIŃ TEKSTTI ÓZLESTIRIWINDE QÁLIPLESETUǴIN KOMMUNIKATIVLIK KOMPETENCIYALAR

Utemuratov B.K.
Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı Mektepke shekemgi, baslawısh hám arnawlı tálim metodikaları kafedrası docenti, f.i.k.

Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2018-jıl 5-sentyabrdegi “Xalıq bilimlendiriw sistemasın basqarıwınıń jana principlerin endiriw is ilajları haqqında”ǵı PQ-3931-sanlı Qararı[1], sonday-aq, Ózbekstan Respublikası Minstrler Kabinetinin “Xalıq bilimlendiriw sistemasında bilimlendiriw sıpatın bahalaw tarawındaǵı xalıqaralıq izertlewlerdi ótkeriw haqqında”ǵı 2018-jıl 8-dekabrdegi 997-sanlı qararında[2] oqıtıwshılarǵa bir qansha wazıypalar belgilep berildi.

Bul zamanagoy talaplar xalıq bilimlendiriw sistemasında bililmlendiriw sıpatın bahalawdaǵı xalıqaralıq izertlewlerge tayarlıq kóriwge kirisildi. Bilimlendiriw sıpatın bahalaw boyınsha xalıqaralıq izertlewlerdi ámelge asırıw milliy orayı tárepinen PIRLS, TIMSS, PISA baǵdarlamaları tiykarında oqıwshılardıń oqıw, matematika hám tábiyiy—ilimiy sawatlılıǵın, dóretiwshilik pikirlewin bahalaw hám rawajlandırıwdıń innovaciyalıq metodların islep shıǵıw hámde engiziwge baǵdarlanǵan ilimiy izlenisler alıp barılmaqta.

Oqıwshılar ushın oqıwdıń áhmiyeti hám zárúrligi, PIRLS baǵdarlaması sheńberinde bahalanatuǵın jastaǵı oqıwshılar endi ǵana oqıw kónlikpesin payda etip, usı kónlikpelerden basqa pánlerdi úyreniwge kirisip atırǵanı aytıladı. Oqıwdı úyreniwdiń tiykarǵı maqseti, onıń ózine tán ózgeshelikleri, tekstlerdiń dúzilisi hám ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmatlar beriledi.

Izertlewde tiykarǵı itibar túsine alıwdı, ózlestirilgen maǵlıwmatlardı qalay jańa joybar hám jaǵdaylarda qollana alıw qábiletlerin kórsetiwge qaratılǵan. Oqıwshı hám tekst arasındaǵı óz ara qatnas ornatılǵanda ǵana teksttiń mazmunın túsiniw hám oqıw arqalı maqsetke erisiledi. PIRLS bahalaw baǵdarlaması ushın tekstlerdi tańlap alıwdıń tiykarı oqıw arqalı negizgi maqsetlerge erisiw ushın bir neshe tekst túrleri usınıladı. Bundaǵı tiykarǵı maqset, oqıwshılar ushın hám mektepten tısqarı alıp barılatuǵın sabaqlardıń bir-biri menen sáykeslesiw ortalıǵın jaratıwdan ibarat.

PIRLS baslawısh klass oqıwshılarınıń klass hám klastan tıs oqıwın bahalawda eki maqsetti: kórkem oqıw kónlikpesi menen informaciyalardı alıw hám paydalanıwǵa qaratılǵan.

Kórkem ádebiy kitaplardı oqıwda oqıwshılar waqıyalar, waqıya bolıp ótken orın, obrazlar, aqıbetler, personajlar, shıǵarma ortalıǵı, keshirmeler hám ideyalar menen bayıtılǵan tekstti oqıydı hám teksttеn zawıq aladı. Ádebiyattı túsiniw hám qádirlew ushın hár bir oqıwshı tekstte sáwlelengen waqıyalar, keshirmeler, tilden paydalanıw sheberligi, kommunikativlik kompetenciyalardıń qáliplesiwi, kórkemlik forması haqqında bilimin qıyalınan ótkeriwi tiyis. Ádebiyat jas oqıwshılar ushın ózleri ele basınan keshirmegen hádiyseler hám keshirmeler haqqında túsinikke iye boladı. Kórkem shıǵarmada súwretlengen waqıyalar, háreketler hám juwmaqlar qıyalıy bolsada, oqıwshıǵa olar real turmısta bolǵanday etip kóz aldına keltiredi hám qıyalında basınan ótkeredi. PIRLS xalqaralıq baǵdarlamada qollanılǵan tekstlerdiń bir bólegi kórkem janrǵa tiyisli boladı.

Tildi úyreniwde baslawısh klass oqıwshıları ushın ayırım qaǵıyda hám anıqlamalardı yadlap alıw emes, bálki átiraptaǵı turmıstı baqlaw arqalı oqıwshılardıń ózleri “tapqan” yaki ádebiy dereklerden tayar alınǵan til materialların maqsetke muwapıq analiz hám sintezlew úlken áhmiyetke iye. Úyreniletuǵın grammatika hám sóz jasalıwǵa baylanıslı, leksikalıq

túsiniklerdiń ózgesheliklerin anıqlaw procesinde belsene qatnasıw, úyrenilgen dálillerdiń sáykes hám ózgeshe táreplerin salıstırıw, sonday-aq, úyrenilgen teoriyalıq bilimlerdi hár qıylı sóylew xızmetine dóretiwshilik jaqtan engiziw-bulardıń barlıǵı oqıwshıda dialektikalıq pikirlew kónlikpesin rawajlandırıw ushın múmkiinshilik jaratadı.

Baslawısh klass oqıwshıları hár qıylı temalardı qamtıp alǵan kórkem hám informaciya beriwshi tekstler ilimiy, tariyxıy, geografiyalıq yamasa sociallıq tekstlerdi oqıwı múmkin. Balalardı sawat ashıwǵa úyretiwde logikalıq tapsırmalardan paydalanıp, oqıwshılardıń oy-pikiri rawajlandırıladı[3].

Oqıtıwshı teoriyalıq xarakterdegi ulıwmalastırıw zárúr bolǵan materiallardı toplaw basqıshında da, berilgen bilimlerdi ámeliyatqa engiziw ushın da balalardıń turmıslıq tájiriybesine, sóylewge baylanıslı ámeliyatqa súyenedi. Tilge baylanıslı bilimdi úyreniw nátiyjesinde oqıwshılar sóylewdiń sıpatın úyrenedi, sanalılıǵı artadı hám lingvistikalıq kompetenciyaları rawajlanıp baradı.

PIRLS baǵdarlamasına boyınsha tekst penen tanısıp shıǵıw ushın oqıwdı úyreniw procesinde waqıt azlıǵın esapqa alıp, ilimiy áhmiyetke iye tekst bir márte tiykarǵı informaciyanı ózlestiriw maqsetinde qabıl etiledi, bul proceste tómendegi kónlikpeler qáliplesedi:

- kishi kólemge iye tekstte teması boyınsha ne aytılǵanın, al tolıq shıǵarmanıń mazmunı boyınsha boljay alıw;
- tekst mazmunın qurawshı tiykarǵı hám ekinshi dárejeli informaciyanı ajırata biliw;
- tekstti túsiniw ushın tayanısh sózler menen gilt sózlerdi qollanıw;
- oqılǵan tekst tiykarında juwmaq shıǵarıw, ulıwmalastırıw;
- teksttiń jańalıǵı menen ajıralıp turatuǵın bahalı informaciyanı belgilep qoyıw.

Demek, ulıwma bilimlendiriw mekteplerinıń aldında turǵan tiykarǵı másele, mektep oqıwshıların sociallıq turmısqa tayarlaw, olardı kerekli bilim hám kommunikativlik kónlikpeler menen támiyinlew bolıp tabıladı. Usınnan kelip shıǵıp, oqıtıwshılar hám ata-analar mektep oqıwshılarınıń kommunikativlik kompetenciyası qáliplesiwin shaxstıń tabıslı sociallıq belsendiligi ushın tiykar sıpatında kórip shıǵıwı zárúr.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’kimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” gi PF 5712 sonli qarori.

2.O‘zbekisron Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Xalq ta’lim tizimida ta’lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish to‘g‘risida” gi 2018-yil 8-dekabrdagi 997-sonli qarori.

4. Safarova R., G‘ulomov M., Inoyatova M. Savod urgatish darslari, Toshkent, Tafakkur, 2012

К ВОПРОСУ ОБ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА
(На примере текста Ажинияз Косыбай улы)

[1]Ходжаниязова А.А., [2]Елмуратова С.А.
[1]НГПИ имени Ажинияза, к.п.н., доцент
[2]НГПИ имени Ажинияза, к.ф.н., доцент

На современном этапе одной из главных задач в подготовке высококвалифицированных кадров является научное определение содержания обучения русскому языку студентов-каракалпаков. Как известно, русский язык для студентов национальных групп неязыковых факультетов служит средством получения научной информации, фактором активного включения в сферу науки, производства и общественной жизни. В настоящее время обучение русскому языку должно быть направлено на обогащение русской речи студентов национальных групп нефилологических факультетов специальной лексикой, без должного знания которой нельзя обеспечить профессионализированный уровень владения русским языком. Учитывая ограниченное количество часов, отведенное на изучение русского языка, работа по развитию русской профессиональной речи должна вестись комплексно со словом, словосочетанием и законченным текстом. В конечном счете, она предполагает автоматизацию объективно отобранных языковых средств и моделей их использования в речевом акте.

Таким образом, чрезвычайно актуальной является необходимость формирования у будущих специалистов умений работать с литературой на русском языке по избранной специальности. При чтении специальной литературы, в частности на русском языке, специалисты должны уметь не только распознавать слова, составляющие рецептивный минимум, но и уметь понимать значения незнакомых слов, относящихся к их потенциальному и продуктивному словарю. Особое значение это имеет при дефиците времени, отводимого на изучение русского языка в неязыковом вузе.

Основной целью обучения русскому языку в национальных группах неязыковых вузов следует признать обучение научной речи с установкой на подготовку к самостоятельному чтению специальной литературы, на выработку умения получать информацию из текста по специальности, так как студентам, как правило, приходится пользоваться учебниками и учебными пособиями на русском языке по специальности.

Обучая русской речи студентов национальных групп важным является формирование мышления на данном языке, а последнее способствует развитию речевой деятельности на русском языке. От утверждений о полной и неразрывной связи мысли со словом через признание наличия разных уровней осознания и абстрагирования во внутренней речи [Баев,1967: 25], современная психолингвистика пришла к выводу о разложимости акта порождения высказывания на несколько этапов, где первым является зарождение мысли, а последним - проговаривание.

Бесспорно, обучение русскому языку на неязыковых отделениях в высших учебных заведениях опирается на общеизвестные принципы традиционной дидактики (принципы доступности, связи обучения с жизнью, систематичности, сознательности, наглядности), а также на принципы обучения обоснованные известным ученым Л.В. Заиковым. Это принцип комплексной мотивации; принцип проблематики, согласно

которому каждое задание должно содержать проблему, а студенты должны определять способы ее решения, принцип вариативности.

Не менее важным принципом является принцип текстоцентризма, обусловленный природой художественного слова. По этому поводу Кулибина И.В. пишет: «В одном предложении писателя можно найти больше, чем кажется на первый взгляд, каждое слово может нести (передавать) столько информации сколько мы над ним думаем» [Кулибина,2002:38] эта особенность определяет необходимость обучения русскому языку на текстовой основе. Текст становится предметом изучения и единицей обучения речи, - отмечают авторы пособия по методике преподавания русского языка. [Быстрова,2004:55]

Ажинияз Косыбай улы

Ажинияз Косыбай улы (1824-1878, литературный псевдоним Зиуар) родился в ауле Ашамайлы-Кыят, на южном побережье Аральского моря – у самого устья Амударьи.

Приехавший учиться в Хиву, Ажинияз сначала занимался в медресе Шергазы, а затем окончил медресе Кутлымурат-инака (в медресе Шергазы до него учился туркменский поэт Махтумкули, поэзия которого оказала благотворное влияние на творчество Ажинияза). Молодой поэт не ограничился изучением религиозных книг, он жадно поглощал знания об окружающем мире. Это чувствуется во всем творчестве Ажинияза. Поэт мечтал о просвещении своего народа.

Кунградское восстание 1858 – 1859 годов, явившееся одним из крупнейших событий в истории народов Хорезмского оазиса, перевернуло всю жизнь Ажинияза и определило его судьбу как поэта.

При кровавом подавлении восстания особенно пострадали те каракалпаки, которые жили в местности Бозатау. Множество людей было ограблено, убито, оставшиеся в живых были угнаны и проданы в рабство.

Непосредственный участник восстания, Ажинияз был одним из его идеологов. Поэт разделил участь тех бозатауцев, которые попали в плен и были угнаны врагами. Тяжелые испытания, обрушившиеся на соотечественников, породили знаменитую историческую песню Ажинияза «Бозатау», которая стала одной из самых популярных национальных песен каракалпакского народа. Ажинияз был и автором мелодии к ней.

Бозатауская трагедия омрачила мечту поэта о светлой судьбе народа, о его единстве. Начинается долгая скитальческая жизнь Ажинияза вдали от родины. Он уходит к казахам, живущим за Аральским морем, а затем еще дальше – в Оренбург, Татарию, Башкирию, в уральские степи.

Ажинияз внес весомый вклад в каракалпакскую классическую поэзию, обогатив ее ценнейшим опытом восточной классики.

Согласно принципу профессиональной ориентации на занятиях по русскому языку актуализируется профессиональная лексика, обучение ведется на материале, связанном со специальностью. Это могут быть биографические справки о великих ученых, познавательные и художественные тексты, касающихся открытии, достижении в области той или иной науки. Желательно при этом пользоваться терминологическими словарями. Например, словарь юридических или экономических терминов. В процессе работы над лексикой реализовать всевозможные коммуникативные установки – подготовить рассказ с использованием данных слов; определить лексику, значимую для данной специальности характер ситуации для использования этой лексики и т.д. Кроме того, можно использовать игровую и проектную технологию. Например, угадать по описанию – о каком известном ученом

идет речь; о каком научном событии и открытии идет речь? и т.д. Наряду с этим, в соответствии с принципом профессиональной ориентации необходимо у студентов формировать умения ориентироваться в профессиональной среде.

Методика преподавания языков на сегодняшний день предполагает в процессе обучения использовать сферы общения и ситуации, которые связаны с будущей профессией студентов в условиях естественной коммуникации. Для этого надо выработать навыки и умения в употреблении тех или иных сложных предложений, характерных для языка специальности, продолжать пополнять словарный запас студентов, научить их беседовать, выражать свою точку зрения.

Овладение монологической и диалогической речью с учетом специальности способствует дальнейшему профессиональному росту специалиста, активизирует знакомство с научной литературой на сайтах Интернет, а также закрепит навыки извлечения основной информации из текста при реферировании, конспектировании и т.д.

Студент, изучая язык специальности, учиться:

-пересказывать текст;

-строить собственное монологическое высказывание;

-логически мыслить.

В целом, на занятиях русского языка при изучении языка специальности с помощью подобных упражнений можно проверить умение студентов пользоваться речевыми моделями, что способствует прочному формированию речевых умений.

Литературы

1. Баев Б.Ф. Психология внутренней речи: Автореф. дисс… д-ра психол. наук.-Л.,1967
2. Кулибина Н.В. Художественный дискурс как актуализация художественного текста в сознании читателя. Журнал «Мир русского слова» М., 2002, №3, стр.38
3. Обучение русскому языку в школе под редакцией Е.А. Быстровой., Москва, Дрофа, 2004, с.55

K.KARIMOVTÍŃ SHÍǴARMALARÍNDA NAQÍL-MAQALLARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ

Mambetova G.

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası docenti, filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı

Xalıq naqıl-maqallarınıń teması júdá keń bolıp, olarda xalıq turmısınıń hámme tarawlar sóz etilgen. Naqıllarda pikir ómir dárejesinde qısqa, ıqsham hám erkin bildiriledi. Olar kóbinese, salıstırıw tiykarında payda boladı hám erkin obrazlarǵa tiykarlanadı.

K.Karimov shıǵarmalarında naqıl-maqallar ónimli qollanılǵan. Kópshilik túrkiy tillerde, sonıń ishinde, qaraqalpaq tilinde leksikologiyada búgingi kúnge shekem «Turaqlı sóz dizbekleri (frazeologizmler), naqıl-maqallardı bolsa onıń bir túri» [Бердимуратов:131-133] sıpatında qaralıp, naqıl-maqal, jumbaqlardıń tillik bir qatar tárepleri mánilik, strukturalıq¸ grammatikalıq jaqtan maqalalar kóleminde azı-kem úyrenilip kelindi. [Альниязова:101-102].

Búgingi til biliminde awızeki dóretiwshiliginen naqıl-maqal, jumbaqlar, jańıltpashlar, aforizmler, idiomalar t.b. sıyaqlı birlikler paremiyalıq sistemada úyrenilmekte. Bul, óz gezeginde, strukturası, semantikası jaǵınan jaqın bolǵan birliklerdi jıynaqlap, toparlastırıp

úyreniwde qolaylılıq payda etedi. Turaqlasqan birliklerde, naqıl-maqallarda sıńarlas sózler, mánilik salıstırıwlar, qanday da uǵımnıń jasırılıwı, izleniwi hám onıń sheshimleri boyınsha da, mánisi boyınsha da juplasqan kóriniste boladı. Naqıl-maqallar strukturası: abstrakt-konkret nárselerdi, janlı-jansız nárseler haqqında, tábiyiy-jasalma, adamzatlıq emes, haywanatlar haqqında hám taǵı basqa da formalarda keledi.

Naqıl-maqallar adamnıń pikirlewin ósiredi, sóz baylıǵın arttıradı. Naqıl- maqallar xalıqtıń ol yaki bul másele boyınsha shıǵarǵan húkimin basqaǵa jetkiziwde járdem beriwshi qural bolıp esaplanadı. Mısalı, Ertede Túrkistanda jasap atırǵan qalıń qaraqalpaqtı junǵarlar shawıp, *«atańdı jaw shapsa qosılıp shap»* degendey, junǵardan soń kóp ótpey qazaq xanlarınıń qısımı menen qaraqalpaqlardıń bir bólegi Sırdı jaǵalap Tashkent, Ferǵana, onnan ótip Samarqand penen Buxaranı panalaǵan bolsa, bir toparı eski babalarınıń jurtı Ámiwdáryanıń quyar ayaǵı, Aral jaǵasına kóship kelgen desedi. (18-bet). *«At baspayman degen jerin úsh márte basadı»* degenindey, Aqsuwattan kóship kiyatırǵanlardıń ortasında Qulshıdan basqa hesh kim bilmeytugın «ata jurtqa» endi bir awıl asıǵıp kiyatır. (18-bet). Dáslepki mısalda *«atańdı jaw shapsa qosılıp shap»* naqılın folklorlıq shıǵarmalarda ushıratpadıq. Sonlıqtan da, bul naqıldı jazıwshınıń jeke stillik sheberliginen dóregen aforizm dep atawımızǵa boladı. Ekinshi mısalda qaharmannıń pikirlerin naqıl-maqaldan soń jazıwshı baylanıstırıwı ushın *degendey, degen*, háreket mánisindegi sózdi óz ornında qollanıladı, adam qanday da nárseni kelesi márte sonı islemeymen dese de sol ózi qálemegen nársesin qanday da sebepler menen ushıratadı, degen mánisti bildiredi.

«Zer menen aq dáwdiń kózin oyarsań» degen ata-babamız, -dep Qulshı biy bir hámiyan tengeni dasturxannıń shetine tasladı. (58-bet). K.Karimov tárepinen «Aqqapshıq» romanında xalıq danalıǵınıń sarqılmas baylıqları naqıl-maqallar, idiomalar, hátteki aforizmler sıpatında usınılǵan. Mısalda keltirilgen «*Zer menen aq dáwdiń kózin oyarsań»* degen naqıldı ata-babamız aytqan gáp formasında keltiriledi. Mánisi boyınsha pul, aqsha, dúnya bolsa sonıń kúshi menen niyetlerińe erisiwine boladı. Bul arqalı qaharmannıń pulǵa bolǵan qatnası, kózqarasın kóriwimizge boladı.

Tánri jarılqasın, qullıq biy aǵa: *«Attıń dáwleti shabadı, áwmeti shabadı»* dep esittim bir kekseden. (69-bet). Bul qatar mısalda naqıl emes, al aforizm túrinde paydalanǵan. Sebebi, kekse ǵarrınıń aytqan gápi danalıq sóz sıpatında ekinshi adamǵa nusqalıp kórsetilse de, qaharman tilinen kekse ǵarrı sol gáptiń avtorı sıpatında atap ótilgen. Gáp ishindegi itibarǵa alınǵan aforizm mánisi jılqınıń shabısta jeńip keliwi, márreden birinshi bolıp ótiwi sol attıń júyrikligine de paylı ekenligi názerde tutılǵan.

Awılǵa barǵanıńda birewler «kimseń, neseń?» degenge uqsaǵan sawallar bere baslaǵan edi, seyis: *«Onıń nesin soraysań aǵa, bir jetim bende, qudaydıń qulı, Muhámmedtiń úmmetimen»* degennen soń onıń menen hesh kimniń isi bola qoymadı. (80-bet) Bul mısalda da joqarıdaǵı sıyaqlı naqıl emes, al aforizm berilgen. Biraq bul topardaǵı sózler de ulıwmalastırılǵan mazmunǵa iye ekenligi menen naqıllarǵa uqsas boladı.

Ayırım danalıq sózler shıǵarma tilinde naqıl-maqallıq xızmette qaharmannıń tilinen aforizmlik xızmetlerde de keliwin ushıratamız hám ol tolıq naqıl-maqallıq xızmetke ótti dep ayta almaymız. Mısalı, Óteǵul degen ǵarrınıń tilinen berilgen násiyat sózler mánisi boyınsha naqıl-maqalǵa uqsaǵanı menen bul til birliginiń xızmetin atqara almaydı. Sonda Ótegul atamız: *«Jeti áwladıma shekem ash ta qılma, toq ta qılma, jaw qolında hesh birin bende qılma»,* degen tilek tilese «áwmiyin» dep pátiya beripti de, Adaq atamızǵa qarap: *«Hay bir shıdamın joq bala ekenseń, Adaq bol, bir yarım qadaq bol*», dep kózden ǵayıp bolıptı. (263-bet)

«Balanı bastan, qatındı jastan» degen pikir maqulıraq, óziniń óspirim payıtında atqa minip, biylik etkeni yadına tusti. (270-bet) Bul mısalda balanı bastan emes, al jastan, jas

waqtınan degen komponent bolıwı kerek bolsa da, sol eki komponent jazıwshı tárepinen strukturası ózgeshe tártipte qurılǵan.

Sonıń menen birge, shıǵarmanıń tásirsheńligin, kórkemligin asırıw maqsetinde jazıwshı tárepinen bunnan basqa da naqıl-maqallardıń kórkemlew quralı xızmetinde qatnasqanın mısallar quramında beriliwin tómendegi gáplerdiń quramında da ushıratamız:

«Onıń ústine súlderdiń hám onı misli shayqustay ilip ketkenniń kim ekenligi Qayırga emes, tek allaǵa ǵana ayan edi, kim biledi, biri hayalı, biri eri shıǵar, yaki shorısıdur, hárqalay *«er menen qatın ortasına esi ketken túsedi»,* degen emes pe?». (310-bet)

«Jol tosıp, qaraqshılıq etetuǵın, qurallı qorǵawshıları bolmaǵan kárwanlardı talawdı kásip etken Dordjidiń ulı aqsham óz ákesi menen qonaqtıń ústinde tartısqan, ákesi «joshını» balasınıń tonawına uzil-kesil qarsı bolıp, «usınnan mına jigitti tonar bolsań meniń sendey ulım joq», dep gápti kesip aytıp, qolın siltegen edi, biraq «*úyrengen ádet qalama, kótere ber mushıńdı*» degen yanlı qaraqshı ǵarrı uya Dordjidiń gapin tıńlamadı, úyden shıǵa sala qıslawdaǵı ezi usaǵan tórt-bes sherigine barıp, jamanlıq ushın dúzilgen rejesin olar menen bolisiwge asıqtı». (310-bet)

«Aldımnań el shıqsa, qudayı qonaq bolarman», degen oy Qayırdı alǵa jeteler edi. Tún jarpı shamalasqanda *«aldımnan qıslaw gezleser»* degen oydıń pushka shıqqanına kózi jetken Qayır jımıńlasqan juldızlardıń sáwlesinde, otqa jaqqanday putalar qarayıp kórinip turǵan bir ıldıyda atınıń basın tarttı. (311-bet)

Juwmaqlap aytqanda, K.Karimov shıǵarmalarında naqıl-maqallar hár túrli strukturada, ayırımları ekinshi komponentleri túsirilip qaldırılıp, yamasa komponent quramındaǵı sózlerdiń basqa sinonimlik variantlar menen almasıp qollanılıwın, ayırım mısallarda aforizmlerdiń de naqıl-maqallıq xızmetlerde jumsalǵanlıǵın ushıratamız. Bul óz gezeginde, shıǵarma tiliniń jáne de kórkemliligin, tásirsheńligin támiyinlewde xızmet etken.

Ádebiyatlar

1. Альниязова Г. Қарақалпақ нақыл-мақалларының аксиологиялық семантикасы // Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий ҳәм улыўмаинсаний қәдириятлар системасында. (конф. мат) 2015, 101-103-б.
2. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис. «Билим» 1994, 131-133-б.
3. Каримов К. Ағабий (I-II). –Нөкис, Билим, 2017, 476-б.
4. Каримов К. Ағабий. Аққапшық. (III). –Нөкис, Билим, 2016, 266-б.

TURKIY XALQLAR QAHRAMONLIK EPOSLARI

(tatar xalq alplik hikoyatlari misolida)

Allambergenova N.G.

Ajiniyoz nomidagi NDPI O‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti

Tatar xalq og‘zaki epik ijodi namunalarini o‘rganish XX asrning 80-yillariga to‘g‘ri keladi. Tatar xalq qahramonlik eposlari haqidagi birinchi yirik tadqiqot F.Urmenchevning (Geroicheskiy epos tatarskogo naroda. Kazan, 1984) tatar qahramonlik eposlarini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqoti bo‘ldi.

Flora Vagipovna Axmetova-Urmanche tomonidan tatar tilida “Tatar eposi. Dostonlar” nomli kitobi tatar xalq epik merosiga bag‘ishlangan tadqiqotlar ichida o‘zining ko‘lamdorligi bilan ajralib turadi. Kitobga tatar xalqining juda katta epik merosi jamlangan. Izohlar, sharhlar yozilgan. Har bir og‘zaki ijod namunasining yozib olinishi va o‘rganilishi haqida ma’lumotlar berilganligi kitobning ilmiy qimmatini yana-da oshiradi. Kitob uch

qismdan iborat. Birinchi bo‘lim “Muhabbat dostonlari” deb ataladi va unga “Yusuf qissasi”, “Sayfulmulk”, “Tohir bilan Zuhro”, “Layli bilan Majnun” kabi romanik dostonlar kiritiladi. Ikkinchi bo’lim “Tarixiy dostonlar” deb ataladi va undan tatar xalq og‘zaki ijodiga mansub “Idege”, “Tuktamishxan”, “Abilqasim”, “Kuplandi” kabi tarixiy dostonlar o‘rin olgan. Uchinchi qism “Alplik hikoyatlari” deb atalgan bo‘lib, bu bo‘limda “Alipmamshan”, “Alpamisha”, “Alpansha hikoyati”, “Alfamish”, “Meshak Alip”, “Aq Kubak” kabi hikoyatlar keltiriladi.

Tatar olimi Fatix Urmanche o‘zining “Turk qahramonlik eposi. (Qiyosiy-tarixiy ocherklar) kitobida “Tatar eposi. Dostonlar” kitobi nashr qilinishini ijobiy baholagani holda, uchinchi bo‘limni muallif “Alplik hikoyatlari” deb nomlaganini ma‘qullaydi, biroq bu hikoyatlarning uchinchi bo‘limda berilishiga e‘tiroz bildiradi: “Sibir tatarlarining tegishli afsonalarini F.V.Axmetova “Alplik hikayatlari” deb ataydi. Bu asarlarning janrga mansubligini berilgan so‘zlar bilan belgilashda u to‘g‘ri bo‘lsa kerak. Ammo mazkur asarlarni kitobning oxirgi bo‘limiga qo‘shganda haqli emas”, - deya yaratilish jihatidan eng qadimiysi bo‘lgan qahramonlik dostonlari kitobda ham birinchi joylashtirilishi maqsadga mufofiqligini ta’kidlaydi [2.10].

Tatar xalq og‘zaki ijodidagi alplik hikoyatlari ichida Alpomish syujetli quyidagi hikoyatlar o‘rin olgan: “Alipmamshan”, “Alpamisha”, “Alpansha hikoyati”, “Alfamish”.

Folklorshunos M.Jo‘rayev “Yoqut qahramonlik eposi Olonxo va o‘zbek xalq dostoni “Alpomish” (an’anaviy motivlarning tarixiy va qiyosiy tahlili)” nomli maqolasida “O‘zbek xalq qahramonlik dostoni “Alpamish” syujeti qadimgi turkiy mifologiyaning arxaik an’analari bilan bog‘liq bo‘lgan folklorning o‘ziga xos asari va turkiy xalqlar nomoddiy madaniy merosining eng yaxshi namunalaridan biridir. Bu dostonning o‘ziga xos milliy variantlari qozoq, qoraqalpoq, tatar, boshqird, oltoy, no‘g‘ay, tojik xalq og‘zaki ijodida qayd etilgan, “Qo‘rqut ota kitobi”da bayon etilgan o‘g‘uz varianti ham ma’lum”,[4,30]- deya “Alpomish” dostoni syujetining deyarli barcha turkiy xalqlar og‘zaki ijodida ham mavjudligini ta’kidlab o‘tsa, folklorshunos R.G.Yagfarov: “Barcha turkiy xalqlarda “Alpomish”ning asosiy syujet liniyasi o‘zgarishsiz qoladi”, - deya mazkur asarlarning bir syujetdan o‘sib chiqqaniga e‘tibor qaratadi[3.8].

Tatar folklorshunoslarining ma’lumotlariga ko‘ra, “Alpomish” syujeti bilan bog‘liq yozib olingan o‘n ikkita variant mavjud bo‘lib, ular, asosan, uch turkumga bo’lib o‘rganilgan. Birinchi turkum Sibir versiyasi unga “Alipmamshan”, “Altmamshan”, “Atmamshan alip” nomlari bilan ataladigan 6 ta variant kiradi. Ikkinchi turkumni “Alpamsha”, (Alpansha) nomi bilan atalgan va Qozon tatarlari orasida tarqalgan to‘rt variant tashkil qiladi. Uchinchi turkumni Qozonda bir necha marta nashr qilingan “Qissasi Alfamish” va undan tarqalgan “Alfamish” varianti tashkil qiladi [1.485].

Tatar xalq og‘zaki ijodining epik ijod mahsuli bo‘lgan mazkur hikoyatlar syujet qurilishi jihatidan o‘zbek xalq qahramonlik dostoni “Alpomish” syujetiga yaqin turadi. Ulardagi farzandsizlik, qahramonning tug‘ilishi, sinov, safar, qahramonning qaytishi kabi motivlar har ikki xalq og‘zaki ijodining o‘xshashliklarini ko‘rsatib turadi. O‘zbek xalq qahramonlik dostoni hajman katta va doston shaklida yozilgani bois, tatar xalq alplik hikoyatlaridan syujetning ko‘pqirraligi bilan ajralib turadi. Masalan, “Alipmamshan” hikoyasi: “Alipmamshanning otasi Aytubi xon bo‘lgan, onasi Ko‘nersuluv bo‘lgan, singlisi Qarlig‘achsuluv, xotini Marjonsuluv bo‘lgan ekan” [1.482]-deb boshlansa, “Alpansha hikoyati”da Alpomish uchta aka-ukaning uchinchisi deb ko‘rsatiladi: “Burun-burun zamonda butun dunyoga o‘z kuch-qudrati bilan tanilgan podsho bor edi. Bu podshoning uch o‘g‘li bo‘lib, eng kattasi Mustafo, o‘rtanchasi Koltaf, eng kichkinasi Alpansha ismli edi”[1.493],- deb boshlanadi. Mazkur kitobdan o‘rin olgan “Alfamish” hikoyati esa

“Alfamish degan kishining otasi bir boy kishi bo’ladi. Boybo‘ri degan bo‘ladi. Bolasi bo‘lmaydi. Bolasi bo‘lmagach, akasining bir bolasini oladi. Tug‘ishganinikini. Asrab olishga oladi. Bu bola juda-juda zo‘r bo‘ladi… Ismi Oltan” [1.516].

Tatar xalq og‘zaki ijodiga mansub “Alfomish” alplik hikoyati syujet tarkibi jihatidan “Alpomish” dostonining o‘zbek versiyalariga juda yaqin turadi. Hikoyatda Toychiqxon, Qayqubod, Yodgor, Qaldirg‘och kabi obrazlarning mavjudligi har ikki xalq qahramonlik eposlari o‘rtasidagi o‘xshahsliklarni ta’minlovchi asosiy omillardan sanaladi.

Adabiyotlar

1. Ахметова Ф. Татар эпосы. Дастаннар. Казань. 2004.
2. Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. Казань.2005.
3. Ягфаров Р. Башкирский народный эпос «Алпамыша и Барсынхылу»: генезис, специфика, поэтика. Автореферат. Казань. 2007.
4. Жураев М. Якутский героический эпос олонхо и узбекский народный дастан «Алпамыш». //Якутский героический эпос олонхо – шедевр устного и нематериального наследи ячеловечества в контексте эпосов народов мира. Материалы Международной научной конференции. г. Якутск, 18-20 июня 2013 г.

THE ROLE OF AJINIYAZ’S POETRY IN UPBRINGING YOUNGER GENERATION

[1]Arzieva B., [2]Koyshekenova T.

[1]NSPI named after Ajiniyaz docent of the department of English language and literature

[2]NSPI named after Ajiniyaz senior teacher of the department of English language and literature

Ajiniyaz Qosibay Uli is one of the greatest Karakalpak poets of the XIX-th century who made great contribution to the development of the Karakalpak poetry and the East poetry as well. His poetic works are well-known not only to the Karakalpak people, but to the Uzbek, Kazakh, Turkmen and other peoples. The first President of the Republic of Uzbekistan I. A. Karimov, appreciating the talent of the poet, wrote that "The bright lyricism of Ajiniyaz is the unfaded artistic monument of the youth, beauty and good" [1].

Ajiniyaz, a prominent figure in the literary landscape, is celebrated for his profound influence on the cultural and ethical fabric of his time. His works not only reflect the artistic sensibilities of his era, but also delve deep into the complexities of upbringing—the formative processes that shape individuals within their familial, social, and educational contexts. This article aims to explore the upbringing characteristics presented in Ajiniyaz's literary oeuvre, illuminating how his narratives encapsulate the values, morals, and experiences passed down through generations. The significance of upbringing in literature cannot be overstated; it serves as both a reflection and a critique of societal norms. Through his storytelling, Ajiniyaz Qosibay Uli draws upon his own life experiences and cultural heritage, weaving them into narratives that resonate with readers. By examining the elements of family, community, education, and morality in his works, we gain insight into the holistic view of human development that Ajiniyaz Qosibay Uli advocates. As we embark on this exploration of Ajiniyaz Qosibay Uli's literature, we will uncover the ways in which his writing not only entertains but also educates, offering timeless lessons on the virtues of compassion, knowledge, and integrity. Through a thematic analysis, we will reveal the intricate connections between upbringing and the overarching messages

embedded in his prose. Ultimately, this study seeks to highlight Ajiniyaz's lasting legacy as a literary voice of moral consciousness and cultural identity, reaffirming the relevance of his works in today’s discourse on upbringing and personal development.

The significance of Ajiniyaz Qosibay Uli's songs about the land is very great in inspiring young people to feel love for their homeland, to give them a great spirit. In the poems of the poet Ajiniyaz, the dreams of the people, the joys of dance, even the joy of the people he skillfully depicts the sorrowful days he has experienced, for example, in his poem "Bozatau."

Jer hám el bilendur, el hám jer bilen,
Jersiz eldiń kuni dńrba-dár bilen,
Ómiri óter jurektegi sher bilen,
Qádiriń seniń bizge ótti, Bozataw.

In the poems «Ellerim bardı», «Bolmasa», «Ayrılsa», «Jaqsı» the poet expresses the desire to love one's homeland, brotherly people, close relatives, to respect them carefully, to be a true hero of one's country and people with his words, he adorned it with art [2].

Sorasan' elimdi Qojban bizlerden,
Qalpag'ı qazanday ellerim bardı.
Qa'te shıqsa, keshirin'ler so'zlerden,
Qıtay, Qonırat atlı ellerim bardı.

Thus, the works of the poet Ajiniyaz, performed on the duttar, are very important in giving the younger generation a path - a plan and advice, it is a spiritual source that awakens in the hearts of young people a sense of life and love for their homeland, as well as raises them to a high level of humanity and calls them to acquire knowledge. Our people respect the merits of our great ancestor Ajiniyaz, who took his place in the hearts of our people with his high skill and magical arts. From them to future generations remained wonderful songs and melodies that could not be replaced with gold. These works are a priceless treasure for the younger generation, an inexhaustible source, a great school for our modern young composers. Knowledge of our national heritage, which is the national values accumulated by our people over the centuries, and its wide dissemination in the performance of our students is one of the main tasks facing specialists, artists and future teachers of music today is calculated. As a result of the analysis of experience, students are recommended to practice in music circles to educate them in the spirit of patriotism based on the works of Ajiniyaz Qosibay Uli. The poet's love for the Motherland, humanistic ideas, subtle lyricism and great poetic skill let him reach to the top of the Karakalpak poetry. The heritage of the poet-classic, his well-known epigram "The best creation of the world is a human-being" (Бул дуньянын корки адам баласы) remain valuable today, they play a great role in the upbringing and education of the young generation in our country.

Ajiniyaz Qosibay Uli's literary works reflect a rich tapestry of upbringing characteristics that showcase the influence of his cultural and social environment. Key findings indicate that themes of familial bonds, community values, and the interplay between tradition and modernity are central to his narratives. His experiences during formative years shaped his perspectives, leading to a profound exploration of identity and belonging in his writings. The upbringing characteristics in Ajiniyaz Qosibay Uli's works provide valuable insight into his literary contributions. They highlight how personal history and social context can inspire creativity and engage readers on a deeper level. By understanding these elements, one can appreciate how Ajiniyaz Qosibay Uli navigates

complex themes of human experience, thereby enriching the literary landscape and offering unique commentary on societal dynamics.

References

1. Karimov I. A. The speech in honour of the jubilee- the 175-th anniversary of the poet Ajiniyaz. The newsapaper «Erkin Karakalpakstan», December 21, - № 150 (17278), - 1999.
2. Ажинияз танламалы шыгармалары. Нокис, Каракалпакстан, 1988.
3. Kalimbetov A. Lyricism ofAjiniyaz. Tashkent, - 1981.
4. Tajetdinova, S., & Bazarbaeva, S. (2024). IMPROTANCE AND NECESSITY OF POET AJINIYAZ'S WORKS IN THE EDUCATION OF YOUNG PEOPLE. *Modern Science and Research*, *3*(2), 906–909. Retrieved from https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30412
5. Yusupov I. The poet singing the people's sorrow and a person's dreams. The article in the book: Ajiniyaz. Selected works. Nukus, Publishing house «Karakalpakstan», - 1994.

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ В ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Жалгасов Н.М.

(PhD) старший преподаватель кафедры английского языка и литературы НГПИ

Культурно маркированное содержание языкового знака создаётся в ходе когнитивно-дискурсивной деятельности человека, которая начинается с замысла высказывания и выбора слов в соответствии с этнокультурными правилами построения речевого общения и заканчивается контролем за словопорождением или словоупотреблением. Особенно это важно помнить исследователям, занимающимися лингвокультурологическими проблемами художественного дискурса.

В данной статье проанализированы особенности употребления провербиальных образований сравниваемых языков в художественном дискурсе.

Иногда жанр текста определяется его коммуникативно-прагматической функцией, где находит своё выражение авторская интенция [Сафаров: 13]. Авторская интенция, связанная со структурой паремиологических единиц – частое явление в художественной литературе:

My lord: I stand rebuked. I am sorry: I can say no more. But if you prophesy that I shall be hanged, I shall never be able to resist temptation because I shall always be telling myself that I may as well be hanged for a sheep as a lamb [Shaw: 98].

Пословицы могут служить прототипами фразеологических единиц. В этом случае некоторые компоненты пословиц либо заменяются другими словами, либо просто опускаются. Такие фразеологизмы часто являются авторской инновацией:

Johnny (shakes Chris by the hand): Speak of the devil, we was just talkin' about you. Прототипом данной фразеологической единицы является пословица *Speak of the devil and he is sure to appear* – Лёгок на помине.

В контексте пословица может изменять грамматические формы составляющих компонентов, исходя из времени, наклонения и залога основного глагола. Так, в следующем контексте изменилось время, залог и даже модальность глагола:

If you're, George, you'll go to your office and write me your check for three hundred thousand dollars… You can't be hung more for a sheep than you can for a lamb [Dreiser: 210].

Пословицы считаются коммуникативными ФЕ со структурой предложения, часто цельнопредикативными. В контексте пословицы могут быть самостоятельными предложениями или входить в состав сложного предложения:

"You must not forget that there is still the possibility that the girl catalane Perez was deceived. The proof of the pudding is in eating [Maugham: 22].

В данном отрывке художественного произведения употреблена пословица, являющаяся самостоятельным предложением в контексте: *The proof of the pudding is in eating* – Всё проверяется на практике. В следующем контексте эта же пословица входит в состав сложного предложения:

They will tell you that the proof of the pudding is in eating, and they are right [Shaw: 26].

Большое количество антропоцентрических провербиальных образований использовано в романе-эссе Т. Кайыпбергенова под названием «Қарақалпақнама» (1998). К примеру, пословица *Абайламай сөйлеген – аўырмай өледи* – (букв. Умрёт, не заболевши) используется в ситуации, когда художественный персонаж учит другого человека говорить, тщательно подумав, а также быть осторожным в выборе слов [Кайыпбергенов: 16]:

Қорқақлық бахытсызлықтың белгиси. «Қорқақлық» дегенде тек өлим ямаса суўық жарақтан қорқынышты түсиниў қәте. Орынсыз сөз сөйлеўдиң қорқынышы – әне ҳақыйқый қорқыныш! «Абайламай сөйлеген – аўырмай өледи» деген халық даналығы тийкарсыз емес. Вот перевод данного контекста: Трусость – признак несчастья. Трусость не надо понимать лишь как страх перед смертью или холодным оружием. Настоящий страх – это страх сказать что-то неуместное (поступить опрометчиво). Народная мудрость о том, что «говорящий необдуманно, попадет в беду», не лишена основания. Отсюда следует, что пословица реализует следующее значение: «Говорящий необдуманно попадёт в беду» или «Слово не воробей, вылетит – не поймаешь».

Другими яркими примерами антропоцентрических провербиальных образований, употреблённых в этом романе, служат каракалпакские пословицы с оценкой человека: с положительной оценкой: *Есаплы дос жаңылыспайды* – Расчётливый друг не ошибается [Кайыпбергенов: 74]; с отрицательной оценкой: *Асқынласаң әўлиени арала, қапа болсаң тасқын суўды жағала* – (букв.) Если возгордишься – походи по кладбищу, если одолела грусть – поброди вдоль берега [Кайыпбергенов: 106]; с сочетанием положительной и отрицательной оценок: *Адамның ең мехирли досты да адам, адамның ең жаўыз душпаны да адам* – Самый добрый друг человека – человек, самый лютый враг человека – тоже человек [Кайыпбергенов: 112]:

Дос билип жүрип душпаныңа айланған бир дос сениң сырыңды билмейтуғын жүз душпаннан қәўипли. «Адамның ең мехирли досты да адам, адамның ен жаўыз душпаны да адам»,- дейди даналар. Перевод: Друг, который сознательно превращается во врага, более опасен, чем сотня врагов, которые не знают твоего секрета. Мудрецы говорят: Самый добрый друг человека – человек, самый лютый враг человека – тоже человек. Понятно, что положительная оценка актуализируется в первой части пословицы благодаря компонентам *мехирли досты* «добрый друг», а

отрицательная оценка – во второй части паремии благодаря компонентам *жаўыз душпаны* «лютый враг».

Приведём контексты ранее указанных каракалпакских пословиц:

Ең абзал нәрсе – достыңның пайдасын өзиңдикинен жоқарырақ қойыў. Оның жуўабы болмаса, және жаман. Сол ушын да даналар «Есаплы дос жаңылыспайды» дейди [Кайыпбергенов: 74]. Перевод: Самое лучшее качество человека – это ставить интересы других выше своих собственных. Если друг не ответит тебе тем же, это неприятно. Вот почему мудрецы говорят: «Расчётливый друг не ошибается».

В романе Ш. Сейтова «Жаман шығанақтағы Ақтуба» (1992) обнаружен ряд каракалпакских паремий с оценкой человека: с отрицательной оценкой: *Адамның көкиреги, доңыздың гүркеси* – (букв.) Человеческая душа – это свиной хлев [Сейтов: 84]:

«Түндеги ислер әдеттеги бир жумыслар қусайды-аў! Урлық па, урлық емес пе?! деп ойлап жүрген мен де ақмақпан! «Адамның көкиреги, доңыздың гүркеси» деген усы-дә!»деди ишинен өзинен өзи. Перевод: «Кажется, ночью они занимались обычной работой! Глупо, что я подумал о воровстве. «Человеческая душа- это свиной хлев» - сказал он себе.

С отрицательной оценкой, даже с ироний: *Ешек жойытпағанның бәри ақыллы* – Кто не терял осла, тот всегда умничает [Сейтов: 494]:

Пәй-пәй-пәй-пәй! Соған ақылымыз жетпей жүрген шығар жүдә! «Ешек жойтпағанның бәри ақыллы», туўе!-Нөкербай ашыўланды. Перевод: Как будто мы не понимаем этого! «Кто не терял осла, тот всегда умничает» - сердито сказал Нукербай.

Таким образом, анализ лингвокультурологического и прагматического содержания провербиальных образований сравниваемых языков продемонстрировал большую разницу, связанную с национальным духом и этнокультурными особенностями их носителей. Однако во всех сопоставляемых языках обнаружены пословицы с прагматическим значением одобрения, совета, критики, насмешки, предостережения, отвержения и т.п.

Литература

1. Кайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. Роман-эссе. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1998. – 328 б.
2. Сафаров Ж.Ш. Структура дипломатического дискурса и его лексико-фразеологический состав: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2000. – 26 с.
3. Сейтов Ш. Жаман шығанақтағы Ақтуба. Роман. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – 567 б.
4. Dreiser Th. “Sister Carrie” – Penguin, 2012. – 494 p.
5. Maugham W.S. "The Circle”. – New York: By George H. Doran Company, 1939. – 86 p.
6. Shaw G. B. «Major Barbara». – www.fulltextarchive.com/page/MAJOR-BARBARA/; Hard Press, 2006. – 98 p.

ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ ДҮЗИЛИСИ

Бекбергенов Қ.А.
Өзбекстан илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий изертлеў институты, филология илимлериниң кандидаты, үлкен илимий хызметкер

Жуп сөзлер дүзилиси бойынша да өзине тән болған бир қатар өзгешеликлерге ийе. Олардың компонентлери дүзилиси жағынан ҳәр қыйлы сөзлер болып келеди: түбир сөзлер, суффикслер арқалы жасалған дөренди сөзлер ҳәм қоспа сөзлер.

Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги жуп сөзлер дүзилисине қарай төмендеги түрлерге бөлинеди:

1. Еки компоненти де түбир сөзлерден болады: ата-баба, бақ-дәўлет, ес-ақыл, қазан-табақ, қол-аяқ, оқ-дәри, ақ-қара, қыз-жигит, бир-еки, сиз-биз, сақал-шаш, көз-қулақ ҳәм т.б.

Бундай сөзлердиң бир компоненти ямаса еки компоненти де басқа тиллерден өзлестирилген сөзлер болыўы да мүмкин: ғәрип-қәсер, дос-яр, дүнья-мал, тәлим-тәрбия, пақыр-пуқара, заң-закон, костюм-шалбар, газета-журнал, хат-хабар, арзыў-әрман ҳәм т.б.

2. Биринши компонент – түбир сөз, ал екиншиси суффикс арқалы жасалған дөренди сөз болады: есап-санақ, от-жем, өнер-билим, тамыр-таныс, саўда-сатық, ой-сезим, ойын-күлки, кел-кетли ҳәм т.б.

3. Биринши компонент – суффикс арқалы жасалған дөренди сөз, ал екиншиси - түбир сөз болып келеди. Бул типтеги жуп сөзлер ҳәзирги қарақалпақ тилинде онша көп емес: гүзли-бәҳәр, ертели-кеш, ыссылы-суўық, атлы-пияда, уйқылы-ояў ҳәм т.б.

4. Еки компоненти де дөренди сөз болып келеди. Бундай жуп сөзлердиң компонентлери: а) көпшилик жағдайда сөз жасаўшы бир суффикстиң жәрдеминде жасалған болады: атлы-арбалы, әкели-балалы, урыс-кейис, алысық-берисик, үзил-кесил, онлап-жүзлеп, дайылы-жийенли, келим-кетим, қызыллы-жасыллы, ойлы-бәлентли, талас-тартыс, ондай-бундай ҳәм т.б.; б) гейде олар ҳәр қыйлы сөз жасаўшы аффикслер арқалы жасалған болыўы да мүмкин, бирақ бундай жуп сөзлер ҳәзирги қарақалпақ тилинде аз ушырасады: жыйын-терим, ашым-айырық.

Жуп сөздиң қурамындағы дөренди сөзлер көбинесе төмендеги сөз жасаўшы аффикслер арқалы жасалады:

а) -лы//-ли аффикси: ағалы-инили, азлы-көпли, барлы-жоқлы.

б) -ыс//-ис аффикси: барыс-келис, жүрис-турыс, урыс-қағыс, урыс-кейис, атыс-шабыс.

в) -лық//-лик аффикси: аманлық-есенлик, зорлық-зомбылық, саўлық-саламатлық.

г) -ым//-им аффикси: алым-берим, келим-кетим.

д) -ла//-ле аффикси: айлап-жыллап, көплеп-көмеклеп, онлап-жүзлеп.

е) -дай//-дей аффикси: ондай-бундай, андай-мындай.

ж) -малы//-мели (-балы//-бели, -палы//-пели) аффикси: аўмалы-төкпели, алмалы-салмалы.

з) -лай//-лей аффикси: олай-булай ҳәм т.б.

5. Биринши компонент – жай сөз (түбир ямаса дөренди сөз), екинши компонент – қоспа сөз болып келеди. Жуп сөзлердиң бундай типте жасалыўы да ҳәзирги қарақалпақ тилинде өнимли емес: кели-келсап, кеше-күндиз, жан-жаныўар.

Ал гейпара жуп сөзлерде биринши компонент қоспа сөз болып, екиншиси жай сөз болып келеди: ағайин-туўған, бүгин-ертең.

6. Еки компоненти де қоспа сөзлерден болған жуп сөзлер: аржақ-бержақ, өйер-бүйер, өйтип-бүйтип, ояқ-буяқ. Мысалы: Жалаңаяқ-жалаңбас, арман-берман жуўырған (Т.Қайыпбергенов).

7. Биринши компонент мәнили сөз болып, ал екиншиси оның жаңғырығы сыпатында қолланылады: ғарры-ғурры, шала-шарпы, былқ-сылқ, албырап-далбырап, гөне-көкси, биреў-мireў, мол-молақай, жол-жөнекей ҳәм т.б.

8. Көрсетип өтилгениндей-ақ, қарақалпақ тилинде аз санда үш компонентли жуп сөзлер де ушырасады: ашна-яр-дос, қатын-бала-шаға, гелле–бас-сыйрақ, бир-еки-үш ҳәм т.б. Бирақ бундай сөзлерди үш компонентли жуп сөз деп есаплаў дурыслыққа сәйкес келмейди, себеби үш компонент болса, оны жуп деп айта алмаймыз. Бизиңше, оларды, жоқарыда 5-пунктте көрсетилгендей, биринши компоненти – жай сөз (ашна, қатын, гелле, бир), ал екиншиси жуп сөзден (яр-дос, бала-шаға, бас-сыйрақ, еки-үш) дүзилген жуп сөзлер деп қараў керек: ашна - (яр-дос), қатын – (бала-шаға), гелле – (бас-сыйрақ), бир – (еки-үш), себеби олардың биринши ҳәм екинши компонентлери бөлек турып ҳеш жупласпайды, яғный ашна-яр, қатын-бала, гелле-бас деп айтылмайды, ал екинши ҳәм үшинши компонентлер тилде бурыннан қәлиплескен жуп сөз болып есапланады (яр-дос, бала-шаға, бас-сыйрақ) ҳәм олар бир сөз сыпатында биринши компонент пенен жупласып жаңадан жуп сөз дүзген. Сонлықтан да олардың бириншиси жай сөзден, ал екиншиси жуп сөзден дүзилген жуп сөз деп қараўға болады. Сол ўақытта олар «жуп сөз» деген улыўма атамаға қайшы келмейди. Мысалы: Бул ўақытта ҳаял - бала-шаға асханадааўқат таярлаў менен бәнт еди (А.Әлиев).

Жуп сөз компонентлери тек тийкар түринде емес, ал белгили бир грамматикалық формаларда да жупласады. Бул формалар сол компонентлердиң жупласыўы ушын да хызмет етеди:

а) тартым формасында: еси-дәрти, қысы-жазы, басы-аяғы, басы-қасы, ҳаслы-зады, аўзы-басы, бары-жоғы, түри-түси, тажы-тахты, ўақты-сәти.

б) сеплик формалары: анда-санда, анда-мында, аннан-мыннан, оны-буны.

в) атаўыш фейилдиң -ыў//-иў//-ў формасы: жазыў-сызыў, аўырыў-сырқаў.

г) келбетлик фейилдиң -ған//-ген, -қан//-кен формасы: өткен-кеткен, азған-тозған, көрген-билген.

д) ҳал фейилдиң -ып//-ип//-п (болымсыз формасы -май//-мей, -бай//-бей, -пай//-пей) формасы: асығып-үсигип, ағып-тамып, қысылып-қымырылып, айлап-жыллап, албырап-далбырап, көплеп-көмеклеп, онлап-жүзлеп, ҳарымай-талмай, аспай-саспай, аямай-ашымай.

е) анық мейил фейилиниң өткен мәҳәл формасы: өлдим-талдым, келди-кетти, туўды-питти, ушты-күйди, барды-келди.

ж) буйрық мейил формасы: кел-кет.

Көплеген жуп сөзлерге сөз жасаўшы аффикслер жалғанып жаңа мәнидеги сөзлер жасалады. Бундай аффикслердиң қатарына төмендеги аффикслер киреди:

а) -лы//-ли: ар-уятлы, дүнья-маллы, қазан-табақлы, қайғы-ҳәсиретли, қарыў-жарақлы, мал-дүньялы, ҳәўли-ҳәремли, саз-сәўбетли, ақыл-парасатлы. Мысалы: Ақыл-парасатлы биржан керек (К.Алламбергенов).

б) -сыз//-сиз: ағайин-туўғансыз, азық-аўқатсыз, ата-анасыз, барыс-келиссиз, даў-жәнжелсиз, кемис-кутықсыз, талас-тартыссыз, хабар-атарсыз, ойын-күлкисиз, ис-ҳәрекетсиз. Мысалы:

Ҳешким емес, бул мәзи сексеўиллер

Шет-шебирсиз даланы қаплап өскен (И.Юсупов).

в) -лық//-лик: аш-жалаңашлық, геўиш-мәсилик, жақын-жуўықлық, жоқ-жуқалық, жора-жолдаслық, кемис-қутықлық, көйлек-ыштанлық, қатар-қурбылық, өли-тирилик, сиз-бизлик, тамыр-таныслық, тәлим-тәрбиялық. Мысалы: Қыстан соң жоқ-жуқналық көп еди (И.Юсупов).

Солай етип, қарақалпақ тилиндеги жуп сөзлер дүзилиси жағынан ҳәр қыйлы сөзлер болып келеди ҳәм түбир сөзлер, суффикслер арқалы жасалған дөренди сөзлер ҳәм қоспа сөзлерден жасалады.

ӘӨЖ: 811.512.12

АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТОНИМИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Карибаева А.У.

ф.ғ.к. доцент, РАМның корр мүшесі,

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты,

Қазақстан, Тараз.

Метонимия - тілде стильдердің бәрінде бірдей қолданыла бермейді. Метонимияның ең көп қолданылатын жері, көркем әдебиет стилі. Метонимияның көркем әдебиет стиліндегі қолданылу мәселесі метафорадан өзгешелеу, өйткені, бұл екі троптың жазушы не ақын шығармаларындағы қолдану дәрежесін бірдей деуге болмайды. Сондықтан, ақын шығармаларында кездесетін сөздердің көпшілігі, метонимия арқылы шығарманы көркемдеп, бейнелеп суреттей білуінде. Мысалы: Көк сорпа боп жеткізгенде үйіңе, Естен кетпес жеті әкемді сөккенің. Қыстағы қаймағы алынып, Өзеннің күбісі шайқалды. Мұнда «көк сорпа» терлеу мағынасындағы сөзді әсірелеп жеткізсе, ал өзеннің көктемде мұзы еріп, толып-тасып жатқан көрінісінің «қыстың қаймағы», «өзеннің күбісі» деген метономиялық құбылыспен әсірелеп суреттелген. Мысалы, Ырғалса бірге өзімен ырғалады, Қыз талдың күміс мұздан сырғалары.

Мұнда жас талдың не ағаштың қатқан мұздарын, «күміс мұздан сырғалары» деп әсірелеуі, ақынның табиғат бейнесін жанды суреттеуі - бұл бейнелегіш құралдардың биік нысанасы деп түсінеміз.Даланың мынау дархан Жақсылығын,Ән-жырдың көк тіреген ақ сырығы - деген мысалдағы Жақсылық жырауды «дархан далаға» теңеуі, ән - жырдың «көк тірегі ақ сырығы» деп әсірелеп айтуы, бұл жыршыға деген үлкен құрметінің айғағы.

Метонимиялық ауыстыруларда, заттың не құбылыстың өзі емес, ұғымы да өзгеріске түсуі арқылы, небір бейнелегіш-көркемдегіш құралдар арқылы, ақын өз шығармаларын шыңдай білген.Мысалы, «Досқа сыр» атты өлеңінде:Әйтеуір қалғайсың деп мені сүйіп,Бір қызға жақсы сөйлеп жалпақтадым.Үстіме көк бастоннан костюм киіп,Басыма қоқырайған қалпақ та алдым.

Мұндағы «бастон» сөзі матаның аты, негізінен АҚШ-тың Бостон деген қаласының атымен аталған.Сол «бастон» материалдан тігілген болса, «қоқырайған қалпақ» деп отырғаны ерлердің киетін бас киімі.Бұндай метонимиялар, тілімізде географиялық немесе этнографиялық метонимия деп аталады.Екі нәрсенің арасында, белгілі бір байланыс болады. Сондықтан, ақынның өлең қатарларындағы кездесетін сөздерінде екі нәрсені алмастырып айтқандығын байқаймыз. Мәселен, Төлеген шығармаларында, метонимияның басқа да үлгілеріндегі сөз ауыстырулары кездеседі. Мысалы:Жарқыраған көк тасында көшенің,Ізі қалған Сәкен бәтеңкесінің.Жамбыл

жыры аспанында жаңғырып,Әуеніне кетті әлемді таң қылып.Алатаудың ақ шыңдары КүләшшаКүләш әнін қайталайды мәңгілік.Саяңда жүр құрбылары СаттардыңОсындағы талай залдар куәсіИса еліне, жыр тыңдатқан шақтардың.

Бұл өлең жолдарындағы «Ізі қалған Сәкен бәтеңкесінің» дегенде «Сәкеннің ізінде қалдырған мұрасын» түсінеміз. Ал «Жамбыл жыры аспанында жаңғырып» дегенде оның «өлеңдерінің бүкіл әлемге танылғанын» байқаймыз. Сондай-ақ «Күләштың әнін» басқа да әншілердің жалғастырып айтатынын түсінсек, ал «Иса еліне жыр тыңдатқан шақтардың» дегенде «сол уақыттардағы кең залдарда Исаның өз еліне, Қазақстан жеріне тыңдатқан өлеңдері жайлы» ұғымға ие боламыз.

Сөз ауыстырудың бұл түрі тек мағына емес, тілдің бейнелегіш-көркемдегіш құралдары арқылы сөз ауыстыру десек те болады. Бірақ бұл ауыстырулар бұрынғының жолымен метонимия құбылысына енеді. Біз бұларды тілімізде мағына ауыстыру,- деп түсінсек, ал сөз ауыстыру дегенді өз алдына қарастыруымызға болады. Өйткені ақын - жазушылардың шығармаларында, арнау өлеңдер көп кездеседі. Әрине бұлардың тілін зерттегенде, зерттеушінің жаңа мәселе көтеруіне мүмкіндік туады. Сондықтан, тілшілердің алдына метонимиялық сөз ауыстырулар деген мәселені қоюымызға болады.Метонимия – көркем әдебиетте, тек жеке сөз ретінде ғана емес, тұтас бір оралым, тіркес күйінде қолданылады. Төлеген өлеңдерінде бұл құбылыс жиі кездеседі. Мәселен, ақынның бейнелегіш құралдар арқылы, метонимия тәсілімен жырлаған «Туған жер»өлеңінде: О, менің байтақ мекенім,Жанымның қаршығасы сен.Сан жүйрік армандарымның,Тұлпарын қамшылайсың сен.Бақыт па ең қонған басыма,Қиялды ойнатасың сен.Бұл өлең қатарларындағы «жанымның қаршығасы», «тұлпарын қамшылайсың», «қиялды ойнатасың» деген оралымдар туған жерге, ата мекенге арнайы метонимиялық құбылыспен жырлау арқылы қыран құстың бірі – қаршығаға теңеуі, өз арманын тұлпарға теңеуі, өз ойын бақытқа теңеуі ақынның терең логикалық шеберлігін байқатады. Метонимияны көркем әдебиетте қолдану мәселесі, оның шығармадағы аздығы немесе көптігі, ең алдымен әрбір жеке автордың сөз қолдануындағы өзіндік шеберлігімен тығыз байланысты. Шығармада метонимияны қолдану үшін шеберлік керек.

Метонимияны А.Байтұрсынов «алмастыру» деп алады. Метонимия өз ара шектес заттар мен себептес құбылыстардың, өзара байланысты ұғымдарымен шартты сөздерінің бірінің орнына бірін қолдану тәсілі. Метонимиялық сөз ауыстыруларды заттың не құбылыстың өзі емес,ұғымы да өзгеріске түсуі арқылы, небір бейнелегіш – көркемдегіш құралдар арқылы ақын өз шығармаларын шыңдай білген.Төлеген шығармаларының лексикасын зерттеу мұнымен шектелмей, оның келешекте әлі де толығырақ зерттеу біздің міндетіміз Оның шығармалары тұнып тұрған лексика, сөздік қор мен сөздік құрам, сөзжасам мәселелерін және олардың проблемаларын шешеді деп ойлаймыз.

Төлеген өлеңдерінің көпшілігі қара өлең ұйқасымен жазылған. Ұйқас мәселесінің өзінен-ақ Төлегенге тән табиғи ізденісті көресің. Ал Т.Айбергенов поэзиясындағы ырғақ мәселесіне келсек ол ырғаққа күшті мән берген. Оның рухы, өлеңге біткен қайнар қуаты, мазмұнды беруде ерекше нақыс, өзгеше көрік, өң береді. Мысалы: Гүл шығады ғой тасқа да, Тауға да керек астана, Тасқа да керек астана, Басқаға сенен айталман, Әнім бұл менің басқада, Сөздермен сан рет салып қайтарға, Сәнім бұл менің жамылған шығар, Жаңғырған басқа тойларға, Жүрісім менің басқа жорғамен шайқалған.

Төлеген - шебер ақын. Ол қандай құбылыстың болса да негізіндегі поэзиялық қасиеттерін таба білетін, әрбір құбылыстың жасырын құлпын ашып, құпия сырын жая білген. Ақынның шеберлігі оның талантының ерекшелігі болатын. Төлеген орынсыз пәлсапаға, дидактикаға, басы артық сөздерге бара бермейтін ақын. Соңғы екі жолы бос, мазмұнсыз тек ұйқас үшін келіп, соңғысы ой түйіні ретінде жүріп отырады. Мысалы:Көкірегіңде сағыныш барда мұрат та сенде бар жаным, Алдында тұрған қыраттың саған көрінбей жатқан ар жағын, Жазира белдер қуанышыңды болмасын мәңгі шектемек, Алдыңнан орман кес-кестеп шықса сағынышыңмен көктеп өт.Мысалы, «Қыздар» атты өлеңінде: Әнбісің төсі алқынған,Таңбысың көкке шарпылған.Көгілдір үйрек – көп қаздар,Көлбеңдеп өткен алдымнан.Аққудай мұнда қыздар-ақ,Тоймайды көзің жүз қарап.деген өлең қатарларында қыздарды «төсі алқынған», «көкке шарпылған», «көгілдір үйрек», «қаздар», «аққудай қыздар» деген тіркестер мен оралымдар арқылы шебер бейнелеген.Сондықтан, ақынның қайсы өлеңін, оқысаң да, дірілмен, ұзақ толғаныспен оқисың. Қуатты әсерінің күші сезімінде, сезім бойлап арманыңды асқақтатып жібереді.Сондықтан, ақын шығармаларында кездесетін сөздердің көпшілігі, метонимия арқылы шығарманы көркемдеп, бейнелеп суреттей білген.Осындай бейнелеу – көркемдеу құралдары А.Байтұрсынов шығармаларында да кездеседі. Мысалы: Қырағы қиын жазбас, сұңқарым – айҚажымас қашық жолға тұлпарым - ай,Үйілген өлексені өрге сүйреп,Шығармақ қыр басына іңкәрім – ай. Бұл мысалдардағы метафоралық өрнектер ақын тапқан көркемдік тіркестер. Ойды үстемелеп жеткізу қызметін атқарып тұр. Мұндай құбылыстар синекдохаларға жатады. Мәселен, ақынның бейнелегіш құралдар арқылы, метонимия тәсілімен жырлаған өлеңдерінен, Қарлығашы үміттің, Ақ сазаны Аралдың деген қатарларда, қызды құстардың ішіндегі көркем де киелі құс есептелетін қарлығашқа теңеуі, балықтың ішіндегі асылы, ақ сазанға теңеуі байқалады.Телміріп тас төбеден ай төнеді, Аспанда алтын қазан сияқтанып. деген мысалдарда, келтірілген сөздердің өзінің тура мағынасында емес, ауыспалы мағынада, теңеу арқылы жұмсалып тұрғандығын байқау қиын емес. Тілімізде, бір заттың немесе құбылыстың өзара іргелестігі, шектестігі негізінде, атауларының алмасуын, соған орай сөздің ауыспалы мағынада жұмсалуы, метономия болса, ақын шығармаларында бұл құбылыс кеңінен қолданылады. Мәселен, балықтың өзін су түбінде жататын асыл тас маржанға теңеуінің өзі де, шығарманың көркемдік айнасы болып есептеледі. Мысалы: Білген соң қымбат - арзанын,Алдына тастап маржанын. деген мысалдардан байқаймыз. Сондай-ақ өзі сүйген қызды: Қиялдаған Науайының, Жоқ жары ма деп едім, Қайта туған Абайдың, Тоғжаны ма деп едім. деп Абай, Науайы сияқты шығыстың жұлдыздары сипаттаған сұлулықтың символын көрсетеді.

Бұл мысалдардағы «қарлығашы», «ақ сазаны» өз кейіпкері қыздың бейнесін теңеу арқылы берсе, ал аспандағы айды алтын қазанға теңеуі, сондай-ақ Науайының армандаған жарын Абайдың Тоғжанына ұқсату арқылы, өзі ұнатқан кейіпкер бейнесін, шынайы суреттей білген.Сондықтан, ақын шығармаларында кездесетін сөздердің көпшілігі, метонимия арқылы шығарманы көркемдеп, бейнелеп суреттей білген. Екі нәрсенің арасында, белгілі бір байланыс болады. Сондықтан, ақынның өлең қатарларындағы кездесетін сөздерінде екі нәрсені алмастырып айтқандығын байқаймыз.

Сөз ауыстырудың бұл түрі тек мағына емес, тілдің бейнелегіш-көркемдегіш құралдары арқылы сөз ауыстыру десек те болады. Бірақ бұл ауыстырулар бұрынғының жолымен метонимия құбылысына енеді. Біз бұларды тілімізде мағына

ауыстыру, сөз ауыстыру дегенді өз алдына қарастыруымызға болады. Өйткені ақын-жазушылардың шығармаларында, арнау өлеңдер көп кездеседі. Әрине бұлардың тілін зерттегенде, зерттеушінің жаңа проблема көтеруіне мүмкіндік туады.Сондықтан, метонимиялық сөз ауыстырулар деген мәселені қоюымызға болады.

Әдебиеттер

1.Кәрібаева А.Ө. Төлеген Айбергенов шығармаларының лексикасы.-А.,2019.
2. Айбергенов Т. Алтын қалам.Өлеңдер жинағы.А.,2015.
3.Байтұрсынов А.Тіл тағылымы. А.,1997.
4.Болғанбаев Ә.Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы.-А.,1997.
5. Айбергенов Т.Арман сапары.-А.,

МИСТИКАЛЫҚ ГҮРРИҢЛЕРДИҢ КӨРКЕМЛИГИ

Ктайбекова З.К.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты филология илимлери бойынша философия докторы (PhD)

Мистика – бул инсаныйлық қәбилетлерден тысқары исеним. Ол адамдағы метафизикалық күшлер менен тығыз байланыслы болған сырлы қубылыс болып саналады.

Мистика, тийкарынан, философиялық мийнетлерде [3], теологлардың көзқарасларында диний - философиялық илимлер сыпатында қарастырылады [4].

Жәҳән әдебияттаныўында мистика ҳаққында ҳәр қыйлы көзқараслар бар. Илимпаз М.И.Шахнов: «Мистикалық трансқа ениўдиң объективлик шәрти руўхтың ҳәлсизлиги, мысалы, адам өзиниң ҳәлсизлигин және жарамсызлығын сезинетуғын жағдайда болыўында. Мистикалық идеяларға бейимлилик адамларда бахытсызлық, қорқыныш жағдайында жийи ушырасады» [5.10] деп жазады.

Бизге мәлим болғанындай, мистика мифология менен де тығыз байланыслы. Себеби, дүньяда, жәмийетте инсанлар тәғдиринде жақсылық пенен жаўызлық, әдиллик пенен әдилсизлик, жақсылық пенен жаманлықтың гүреси барқулла жүз берип турады.

Қарақалпақ әдебиятында усындай ўақыялар орын алған мистикалық шығармалар бүгинги күнде бир қатар жазыўшылардың дөретиўшилигинде айқын көзге тасланбақта. Жазыўшы А.Әбдиевтиң «Ана ҳаққында ода», Ҳ.Өтемуратованың «Бахталаслар» гүрриңлеринде мистикалық сүўретлеўлер арқалы шығарма сюжети көркем түрде сәўлеленген. Мистикалық шығармаларда, тийкарынан, турмыста қандай да бир сырлы ўақыялардың жүз бериўи ямаса жумбақлы ўақыялардың философиялық шешим табыўы менен жуўмақланыўы сыяқлы ҳәдийселер өз көринисин тапқан.

А.Әбдиевтиң «Ана ҳаққында ода» гүрриңиниң сюжетинде перзент тәрбиясы мәселеси сәўлеленген. Гүрриңде ата-анасының басына жеткен нәкас перзент тәғдири көркем сүўретленген. Ата-анасы мәңгилик дүньяда, жәннеттиң мийўели бағларында сайранлап жүреди. Усындай күнлердиң биринде Ана жүрегине ашшы нала, қышқырық жетип, тынышын алады. Ана баласының мәңгилик дүньяға келгенин сезеди. Ерке өскен туңғыш перзент Жағалтай екенин аңлап, оның дозақтан өкирген даўысын еситип, жаны төзбеген Ана баланың Әкесинен оны бейишке алып келиўди өтиниш етеди. Лекин перзентинен көп жәбир шеккени ушын Әке оған қарсы болады. Ананың шыдамы таўсылып, баласын қутқарыў мақсетинде дозаққа атланады. Дозақта

жанған отқа тасланған бенделердиң жүзлери пүткил бедени күйип, қызарған, қарайған, тапланған. Айырымлары уймаға батқан. Олар суйықлыққа биротала батып та кетпейди, отта да күйип күл болмастан, мәңги азап-ақыретке сазаўар етилген бенделер еди. Бул жердегилер ғарғыс алған бенделер, жынаят, урлық, қылаплық, намақул ислер ислеген, адамгершиликке жат, иплас ислер менен шуғылланған адамлар.

Ата-анасын көрген реҳимсиз, нәкас перзент уялмастан олардан жәрдем сорайды:

« – Аға, Апа, мени қутқарың! – деп бақырды Ата-анасына көзи түскен иплас ул қыйыншылыққа шыдам бере алмай.

– Жәрдем бер, қутқарайық, Пирим! – деп жалында Ана» [1.220].

Әкеси дәслеп, жәрдем бериўге қайыл болмайды. Ана бийшара бейиштен дозақ туңғыйығына өтиў ушын ҳәрекет еткенинде, үш ретте де нәтийже шықпайды. Әкесиниң разылығын алған соң ғана, баласы қыйналғанда бейиште сайранлап жүриўди өзине мүнәсип көрмеген, меҳри дәрья Ана туңғыйыққа иркинишсиз өтеди.

Баласын ийнине көтерип, бир әмеллеп таўға көтерилген Ана таста еңбеклеп, бармақлары менен тырмасып, өрмелеп, аяқ-қоллары қанға боялып, перзенти жанында болғаны ушын күш-қуўаты артып, таў шыңына жетеди. Перзентин мойнына миндирген Ана ҳайўан, қуслар топылысынан қорқпастан илгери умтылады. Өз айыбын кеш болса да түсинген баласы Анасынан кеширим сорайды. Анасы жанында болғаны ушын күшине күш қосылған жигиттиң ғайраты тасады ҳәм теңизден Анасын мойнына миндирип, алып өтеди. Анасын төбесине көтерген улды от та күйдирмейди.

Жақсылық тәрепдары болған Алла нәкас перзентти де жәннетке киргизеди. Перзент Әкесиниң аяқларын сүйип, табанын жалап, кеширим сорайды. Бийшара Әкеси еки мәрте теўип тасласа да, үшинши рет улының ийнинен көтерип, баўырына басады. Улын қасына алған Ананың шадлығы менен жәннет пүткиллей шырайланып кетеди.

Гүрриң сюжети Данте Алигьеридиң «Илаҳийда комедия»сы ҳәм А.Ариповтың «Жәннетке жол» шығармалары менен үнлес келеди. Реаль емес ўақыялар ҳаққындағы түсиниклер, Адам ата ҳәм басқа да пайғамбарлар ҳаққындағы китапларда қәлиплесип, кең тарқалған.

Гүрриңде реаль емес дүньядағы Ананың перзент ушын жанын пидә етиўи, ҳәттеки, дозақта жасаўға да қайыл болыўы автор тәрепинен көркем образлы түрде ашып берилген. Әкеси қанша қатал болып турғаны менен Ананың, перзенттиң жалынышлы нәзери, көзқараслары алдында, баласының өзине ислеген барлық қылаплықларын кешireди.

Шығыс ҳәм Батыс әдебиятындағы реаль емес дүнья, ондағы мәкан ҳам заман, ғайрытәбийий образлар арқалы жазыўшының шығарманы көркемлеп сәўлелендириўи автордың әдебиятлар арасындағы әдебий тәсирлерден тәсирлениўи нәтийжесинде жүзеге келгенлигинен дәрек береди. Автор Бейиш, Дозақ, Жәннет, Риязат дийўалы сыяқлы мәкан элементлерин улыўмаластырған ҳалда жақсылық пенен жаманлық, нәкаслық пенен кеңпейиллик гүреслерин айқын сүўретлеп берген. Реаль емес дүнья менен байланыслы хронотоп көркем сүўретлеў принциплери автор фантазиясы арқалы жеке стильлик изленислериниң нәтийжесинде шеберлик пенен ашып берилген.

Жазыўшы Ҳ.Өтемуратованың «Бахталаслар» гүрриңинде муҳаббат темасы сәўлеленген. Гүрриң сюжетинде периште яңлы нәзелим қызға еки жигит – студент ҳәм Әжелдиң ашық болыўы сүўретлеп берилген. «Атқаратуғын хызмети, мәңгилик мийнеткешилиги ушын оған Уллы Руўх еки нәрсени сыйлық еткен: биринши –

мәңгилик өмир, екиншиси – жигирма бес жас, бул да мәңгиге берилген, ол қартайыў дегенди билмейди, мудамы жигирма бес жасар ғошшақ болып тура береди, оның денеси тозыў дегеннен бийхабар» [2.36]. Әжел жер бетиндеги гөззал қызға ашық болады. Бул қыздың тәғдиринде студент жигитке турмысқа шығып, төрт перзентли болыў жазылған. Әжел сонда да жер бетине ушып келип, кеўил билдирмекши болып, қыздың қолынан тартады.

Әжелдиң ҳәрекетин бақлап отырған Уллы Жаратыўшы оған ғәзепленип, жаза береди.

Қыз бийхабар тәризде скамейкада студенттиң жазған ашықлық хатын оқып отырғанында, Әжел қасына келип, оған ашық екенлигин, өзи менен бирге алып кетпекшилигин айтады. Қарсылық билдирген соң Әжел қыздың ақ билегинен услағанында, ол асаў тайдай қутырынып кетеди. Әжел биринши мәрте адам баласына жалынады, лекин қыз қайылшылық билдирмейди. Әжел бийшара, бәрибир, жуўапсыз муҳаббаты болған қыздың изинде, барқулла сергиздан болып, бақлап жүреди. Ол студент жигит пенен қыздың тойының болыўына пүткиллей қарсы. «Еки бахталас ҳәр күни периште яңлы қыздан көзин үзбейди» [2.42].

Гүрриң мазмунында реаль дүньяда жасап атырған инсан баласына, гөззал қызға ышқысы түскен усы дүньяда жасап атырған студент жигит ҳәм реаль емес өмирде жасаўшы Әжелдиң пинҳамы, ашықлық сезимлери автор тәрепинен шеберлик пенен берилген. Гүрриңде Уллы Руўҳ, Уллы Жаратыўшы сыяқлы мифологиялық образлар, бул дүнья менен мәңгилик дүньяның арасындағы байланыслылық, инсан тәғдирине не жазылғанын алдын ала көре алыўшылық сыяқлы көркем сүўретлеўлердиң берилиўи жазыўшы тәрепинен жеке стильлик изленислери, дөретиўшилик ҳәм поэтикалық шеберлиги нәтийжесинде өз көринисин тапқан.

Жуўмақлап айтқанда, ҳәзирги дәўир қарақалпақ әдебиятында мистикалық гүрриңлердиң қәлиплесиўи менен бирге олар өз изертлениўине де илимий қәдем қойылыўы керек деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1.Әбдиев А. Қарақалпақ қосығы. (Повестьлер, гүрриңлер, тымсаллар, интермедиялар. – Ташкент, «Tamaddun», 2021. – Б. 216-226.

2. Өтемуратова Ҳ. Жулдызым жоқары. (Новеллалар, гүрриңлер). – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1995. – Б. 35-42.

3. Можейко М.А.Мистика. Новейший философский словарь. –Минск, 1999.

4. Маркелов Д.М. Протестантские таинства: история, теология, семиотика. – Тверь, 1999.

5.Шахнович М.И. Современная мистика в свете науки. – Ленинград, 1965.

6. Асқарова Ш. Қазақ және түрк прозасындағы мистика //Вестник КазНУ. Серия филологическая. Том 188. №4 (2022). – Б.161-170. https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/issue/view/73

7.Қурбанова Н. Нореал ҳаёт тасвирида образ ва хронотоп **(**Данте Алигьери ва Абдулла Орипов ижоди мисолида): Филол. фан. б-ча фалс. докт. (PhD) дисс. автореф. – Бухоро, 2021. – 48 б.

БИР ПОРТИРЕТ ТАРИЙХЫ

Есебаев М.М.
НМПИ, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы үлкен оқытыўшысы, ф.и.б.ф.д.(PhD)

Өзбекстан Республикасында ең туңғыш жоқары оқыў орынларының бири болып, 1934-жылы қарақалпақстаннаң сол ўақыттағы пайтақты – Төрткүл қаласында шөлкемлестириледи.

1990-жылы 20-августтағы Өзбекстан Республикасы Министирлер кеңесиниң №293-санлы қарары Қарақалпақстан Республикасы Министирлер Кеңесиниң 1990-жыл 14-сентиябрдеги №223/9 қарары менен Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты қайтадан ашылды.

Жаңадан ашылған пединистуттың ректоры академик Ж. Базарбаев, проректорлар, профессорлар А. Матекеев, Қ. Қощанов, Ж. Нарымбетов, К. Алламбергеновлар, профессорлар Қ. Камалов, А. Нажимов, Қ. Жумажанов, Қ. Қосназаров, Г. Ҳамидуллаев, М. Әжибеков, Б. Шамамбетов, М. Мәмбетуллаев, М. Тилўмуратов, М. Бердимуратов, О. Асамадинов, Ө. Әлеўов, А. Пазылов, А. Пахратдинов, О. Доспанов, К. Қурамбаев, Ю. Ибрагимов, А. Ниязов, А. Бекбергеновлардан басқада бир қатар белгили илимпазларды жыйнап жаңа пединиститутың жәмәәтин шөлкемлестирди.

Соның ишинде қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы лаўазымына профессор К. Алламбергенов тайынланған екен. К. Алламбергенов «Амиўдәрья» журналының бас редикторлығы лаўазымын таслап институт жәмәәтине келип қосылды. Кеңесбай аға да кафедраға белигили илимпазларды ҳәм талантлы жасларды жыйнап жаңа кафедра ағзаларын менен толықтырды. Профессор Қ Камалов, профессор А. Пахратдинов, профессор С. Баҳадырова, ф.и.к. М. Бекбергенова, С. Қазақбаев, Қ. Мәмбетовларды жыйнап кафедраның жәмәәтин дүзди.

Усы жыллары жаңадан дүзилген педагогикалық институт ушын өз журналы болыў керек еди. Усы басламаны К. Алламбергенов алып шығып Ректор, Ж. Базарбаевқа усыныс етедиледи ҳәм қоллап қуўатланады. Бул усыныс институт кеңесиниң күн тәртибине қойылып ҳәм бир аўыздан мақулланды. 1992-жылы журнал ашылды, бул жаңадан ашылған журналдың атын «Қарақалпақстан муғаллими», ҳәзирги «Илим ҳәм жәмийет» деп атады.

Бул журналдың редакция қурамы белгиленди: Бас редакторы Академик Жуманазар Базарбаев болды, редактор етип профессор Кеңесбай Алламбергеновты бекитти, Жуўаплы хаткер, журналист Азат Жумабаев, сүўретлеў редакторы Марат Есебаев, корректор Мырзагүл Сейтжанова, ағзалары, шайыр Шарапатдин Аяпов, Қабыл Мәмбетовлар болды.

Журналдың ҳәмме ағзаларын Кеңесбай аға өзи ҳәр жақтан жыйнап бир жәмәәт дүзди. Мен, Есебаев Марат Нөкис педагогикалық училищесинде «Сүўретлеў өнерин оқытыў методиксы» ҳәм «Сүўретлеў өнери» деген пәнлерден оқытыўшы болып ислеп атыр едим. Усы училищеде «Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты» пәни оқытыўшысы болып Сәрсенбай Қазақбаев пенен бирге ислеп атыр едик. Сәрсенбай Қазақбаев институт ашылыўдан, институтқа өтиўдиң жолында жүрди ҳәм 1991-жылы институтқа қарақалпақ әдебияты кафедрасына оқытыўшы болып өтти.

Жолы болар жигиттиң, жеңгеси шағар алдынан дегендей, жаңағы жоқарыда айтқан «Қарақалпақстан муғаллими» журналына сүўретлеў редакторы керек болып, «Билим» баспасынан, «Қарақалпақстан баспасынан» художниклерди ҳәр ким әкелип Жуманазар Базарбаевқа жолықтырып көреди, бәри жасы үлкен жигитлер екен, сонда

Жуманазар аға жас кадр табың өзлериңиздиң жумсаўыңызға жақсы болады деп тапсырма береди.

Усындай күнлердиң биринде Кеңесбай аға, Сәрсенбай Қазақбаевқа кафедраға классик шайырлардың портиретин ислетейик художник тап дийди. Сәрсенбай аға педучилищеге маған келип Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырдың портиретлерин салып бер деп илтимас етти. Менде яқшы дедим, көрейин деп келисим бердим. Мслиный краскада салдым, үш портиретте жақсы шықты. Сәрсенбай аға, Кеңесбай аға ға көрсетип ҳәм оны кафедраның төрине илдирип қойған екен.

Бир күни ректор Жуманазар аға түсликке қайтып баратырап, Кеңесбай ағаның кафедрасына бир жумыслар менен қайырылып барып қалады ҳәм мен салып берген классик шайырлардың портиретин көрип, портиретлер Жуманазар аға ға унайды. Ҳаў Кеңесбай мына портиретлерди ким салды деп сорайды. Сонда Кеңесбай аға педучилищеде муғаллим жигит салды дейди, және жаспа деп сорайды, аўа жас жигит деп жуўап береди. Художник мурнымыздың астында екен ғо, онда неге художник излеп жүрмиз деп, усы жигитти ертең мениң алдыма шақырып алып келиң, сөйлесип көрейик, жумыс усыныс етейик келиссек жумысқа алайық дейди.

Сәрсенбай Қазақбаев училищеге келди, ал Марат басыңа бахыт қусы қонды, кешеги салып берген портиретиң ректор Ж. Базарбаевқа унап қалды ҳәм сени шақырып атыр, соған дурысланып кийинип бар, сени бизиң баслық Кеңесбай Алламбергенов алып киреди деди. Ереңни азанда ерте иниституттың бас бинасының биринши этажында қарақалпақ әдебияты кафедрасына бардым. Барсам, орта бойлы, дуғыжым, айбатлы, көзи үлкен, сусты басым К. Алламбергенов отырған екен. Мен К. Алламбергеновты биринши мәртебе көриўим. Мен өзимди таныстардым Есебаев Марат Матекович деп. Фамльямды еситип, журналист Қуўатбай Есебаевтың иниси екенсең ғо, мен университете журналистикада оқытып едим. Жазыўшы ағаң Дәўлетимурат Есебаевты да таныйман, жақсы талантлы жазаўшы деди. Шаңарағыңыз гил талант екен ғо деди. Онда түп дерегиңди сорап отырмайман себеби ағаларыңды жақсы таныйман, соның ушын мақсетке көшемен деди.

Жақында салып берген портиретиң Жуманазар аға ға унап қалып еди, соған бизлерде «Қарақалпақстан муғаллими» журналы ашылып атыр еди, соған сүўретлеў редакторы керек, сол мәселеде сени шақырып сөйлесе жақ деди, ҳәзир мениң менен бирге барасаң деп өзи ректор Ж. Базарбаетың қабыллаўына алып кирди.

Ректор, Жуманазар Базарбаев жүдә көзи қырағы өткир, сусты басым, ҳәр бир сөзи салмақлы, жай парахат салдамлы сөйлейди екен. Мен бундай үлкен белгили адамлар менен биринши ушырасыўым, жас жигит пен, қымырылып қысынып отырман. Әсте сөйлеп шаңарағам ҳаққында сорады, соң мағлыўматымды сорады, орта мағлыўматлыман, көркем өнер училищесиниң «Художник оформитель» бөлимин питкердим, ҳәзир педучилищеде оқытыўшымын дедим. Сөйтип айлығымды сорады. Толық ставкада ислеймен. Айлығың жаман емес екен деди.

Онда балам бизге жумысқа өт деди ҳәм саған усынысларымыз бар деп таныстырды. Биринши сени сырттан оқытамыз, екинши қарақалпақ әдебияты кафедрасында лобарант болып ислейсен, үшиншиден «Қарақалпақстан муғаллими» журналының сүўретлеў редакторы болып ислейсең еки штат пенен училищедеги айлығыңнан асыңқырайды, болама деди. Және төртиншиден оқыўды питкергеннен соң қарақалпақ әдебияты кафедрасына муғаллим етип алып қаламыз деп ўәде берди. Бул ўазыйпалардаң бәрин К. Алламбергеновқа жүкледи. Сол ўақытта келисимимди алып арзамды жаздырып алды ҳәм кадрларды шақырып ҳәзир буйрық таярла деп тапсырма берди.

1992-жылдың 5-майынан баслап педигогикалық иниституттың «Қарақалпақстан муғаллими» журналының сүўретлеў редакторы болып ислей басладым. Сол жылы «Қарақалпақ тили ҳәм әдебияты» қәнийгелигине оқыўға да кирдим, мен ушын бул үлкен бахыт еди.

Кеңесбай аға жүдә талапшаң, күшли шөлкемлестириўши уқыбына ийе еди, оннан көп нәрселер үйрендик. Редикция да мынаў мениң исим, анаў сениң исиң деген жоқ еди. Келген мақалалардың карректурасын ҳәмме жабылып еки үш мәртбе оқыйтуғын едик, өзи шәртли түрде редактолық паласаны оқып болып басыўға рухсет беретуғын еди.

Дәслеки жыллары «Қарақалпақстан муғаллими» журналының тиражы 17000 мыңға жетти. Себеби, Қарақалпақстан Риспубликасы Билимлендириў Минстирлигине қараслы барлық мектеплер журналға жазылатуғын еди. Булардың барлығын К. Алламбергенов өзи шөлкемлестирди. Бул журналды Республика бойлап үгит нәсиятлап барды. Журналда мектеплер ушын керекли методикалық усылдағы мақалалар жарық көрип турды. Мектептиң алдынғы тәжирийбели жетекши муғаллимлериниң мақалалары да жәрялanып турды.

Журналды ҳәр түрли Рубрикалар менен байытты, мәселен: «Илим ҳәм техника», «Ана тарийхымызды үйренемиз», «Поэзия», «Проза», «Танысыңыз, жаңа сабақлықлар, қолланбалар, хрестоматиялар», «Медицина тәлим тийкарлары», «Экономикалық тәлим дәўир талабы», «Миллий мектеп машқалалары», «Әдепнама», «Муҳаббат, семья, тәрбия», «ҚМ сәнелери», «ҚМ» ның жас алымлер минбери», «Педтехнология методика ҳәм тәжирийбе», «Устазлар шежиреси», «ҚМ» ның қызықлы бети» усындай көп ғана рубрикалар бар еди.

Кеңесбай ағаның тийкарғы жумысы кафедра баслығы еди, сол жумысынан аўысып, редакцияда айлап та көрмес едик, бирақ ҳәр күни, түнниң бир ўағында келип ҳәр қайсысымыздың столымызға ислейтуғын жумысларымызды жазып тапсырма берип кетеди, бизлерде тапсырған жумыслардың қайсысы, орынланды, қайсысы орынланбады, себеплерин жазып столдың үстине қойып кететуғын едик. Және бир айланып келип жаңа тапсырмалар берип кетеди. Кейин билсек сол ўақлары докторлық диссертация жумысын жазып жүр екен. Сол жумысының арасында редакциядан хабар алып тапсырмалар берип үлгереди екен.

Оның сондай әдети бар еди, тапсырған жумысты қанша тез орынласаң үстине және сол қурақым тапсырма берип бара береди. Сол жол менен сени шыныктырады. Сол арқалы сениң сабырыңды сынайды, сениң ақыл закаўатыңды да сыннан өткереди. Усы талапларға ким сабыр етип шыдаса сол адам оның менен ислес болып қалады. Шыдамасаң өзиң әсте таслап кете бересең. Көп жигитлер шыдамады таслап кетти. Усы талапларға мен шыдап ислестим, бир өзим сүўретлеў редакторы, бухгалтер, кассир, жуўаплы хаткер лаўазымларын бәрин бир ийиннен атқардым. Услай етип Кеңесбай ағаның исенимине кирип туўысқандай аға ини болып ислестик.

Кеңесбай аға докторлық диссертациясын жазып питкерген екен. Бир күни редакцияға келип, маған айтты Қарақалпақ мәмлекетлик университетине барып, илимий советке жумысымды апарып тапсырып қайтайық деди. Сонда көрдим 500 беттен зыят жумыс жазған екен, былай айтқанда еки докторлық жумыс. Қара зил еки дипломатқа салып бардық. Өзи ишке кирип кетти, бираздан соң шықты, жарқыраған жүзи недәўир қараўытқан, қапа, индемеди пияда кайттық үйине жақынлағанда тил қатты, жумысымды қабылламады деди. Маған ескертти барғанымызды ҳеш кимге айтпа гәп усы жерде қалсын деп айтты. Яқшы деп келисим бердим ҳәм үйине шекем апарып изиме үйге қайттым.

Кейининен еситтим сол күни кешке жақын профессор Ә. Пахратдиновтың үйине барып болған ўақыяларды айтып берип жарылыпты. Ол ўақлары Әбдисайыт аға докторлық диссеттациясын жақлап келген, Ташкенте таныслары бар екен. Әбдисайт аға айтыпты, саған бир хат жазап беремен сол хатты мен айтқан адамға апарып бересең, кейин сениң жумысыңды қабыллайды депти ҳәм хат жазап берипти, ертеңиси Кеңесбай аға Ташкентке ушып кетипти Әбдисайыт ағаның айтқан адамына хабарласқан ҳәм жумысын советке қабыллапты.

Кеңесбай аға қуўанып келди ҳәмме жумысларды бизлерге бөлистирип берди. Маған қарамаң өзлериңиз билип ислей бериң, маған қарасып турың жигитлер мен докторлық жумысымды бир жақлы етип алайын деди. Мен арқалы шешилетуғын анаў-мынаў жумыслар болса хабарын жеткерип турың деп кетти. Сол жазған 500 бетти қысқартып 250 бетке әкелип қайта ислеп шықты, сонда айтатуғын еди, және бир диссертация жазғандай болдым деп. 1997-жылы Кеңесбай аға «Едиге дәстанының генизиси, эволюциясы ҳәм типологиясы» деген темада докторлық диссертация жақлады.

Услай етип ўақытлар өте берди, мен де 1998-жылы оқыўымды табыслы тамамладым. Ректор, Жуманазар Базарбаев мениң мийнетимди баҳалады, ўәдесинде турып мени 2000-жылы қарақалпақ әдебияты кафедрасына асисстент оқытыўшы етип жумысқа алды. Мен, Академик Жуманазар Базарбаевтан миннетдарман, оның кең пейиллиги, жоқары адамгершилиги, бир сөзлиги мениң ядымда мәңги қалды. Оның руўхларына ҳәмийше дуўа етемен. Бул жағдай мениң өмиримде үлкен бурылыс болды. Себеби усы жылы Кеңесбай аға маған «Қарақалпақ халық дәстанларында мифлик мотивлер» (генезиси, эволюциясы ҳәм теплогиясы) деген дисертация темасын берди ҳәм өзи илимий басшы болды.

Кеңесбай аға қарақалпақ тили ҳәм әдебияты факультети деканы лаўазымында ислеп факультетти басқарды. Мен қасында 2002-жылы руўхыйлық ислери бойынша декан орынбасары, 2003-2004-жыллары оқыў ислери бойынша декан орынбасары болып бирге ислестик.

Ол жаллары «банер» деген зат жоқ, өзлеримиз қолымыз бенен безейтуған едик. Кеңесбай аға маған классик шайырлар менен жигрмаланшы әсир жазыўшы шайырларының портирелерин салдырды. Маған үш күнде бир портирет салыўды буйырды. Дәслебинде үлгерип салып жүрдим. Жумыстан рухсат жоқ, кеште жумыстан бос ўақлары саламан. Енди сүўретте творчество ғо, бир күнлери тез питеди, айрым ўақытларда айтқан күнге питпейди. Кейин ала еки күнде бир портирет саласаң деп тапсырма берди. Бул мүмкин емес еди, еки күнде бир портирет салыў. Мен айттым Кеңесбай аға Сиз де жазыўшысыз ғо, ертең азанға бир повесть жазып келсеңиз, мен де бир портирет салып келемен дедим, бир ўақлары ойланып турып күлди ўа-ҳа, ҳа- лап. Илдиң бала деди, яқшы 3-4 күнде бир портирет питсин деди. Солай етип факультетти безеп тасладық. Бундай мийнетлерди қатты қәдирлейтуғын еди.

Усы қатарда айрым устазларымды да еске алып кетпекшимен. Бул дәўирлерде илимде белгили орны бар адамлар менен бирге ислестик, оларға шәкир болып жанында жүрдик биз будан бахытлымыз. Бақытлы болыўымыздың себеби бала гезимизде бундай адамларды телевизор арқалы көретуғын едик, профессор дегенниң өзи, шашы ақ, маңлайы жылтырақ, көп илим ислеп шашы түсип қалған екен-аў деп ойлап жүрер едик. Тәғдирдиң тақазасы менен сол адамлар менен дуз-дәмек болдық ҳәм бирге ислестик.

Профессор Қонысбай Камалов «Әдебият теориясы», «Әдебияттаныў» деген пәнлерден оқытты, жүдә саўатлы, билимли адам еди. Оның көп илимий мийнетлери бар, «Дала бүркити», «Қарақалпақ әдебиятында көркем методтың эволюциясы» ҳәм бағы басқа усындай белгили илимий мийнетлер жаратты. Институт ашылған ўақытта қарақалпақ тили ҳәм әдебияты факультетиниң биринши деканы болды. Қонысбай аға да мениң салған портиретимди көрип жүдә жақсы шығыпты, усы Әжинияз бенен Бердақтың портиретин үлкен етип салып бер, активи залдың есигиниң еки қапталына қояйық деди. Бийиклиги 2 де 50см, ени 2 метир, үлкен етип салып бердим. Азанда ерте келип илдирип атырсақ Жуманазар аға жоқарығы көтерилип келип зор, жақсы болыпты деп рахмет айтты. Басшыдан алғыс еситиў бул үлкен нәрсе. Қонысбай ағаның да рахметин еситип, пәтиясын алдым.

Сондай ақ, профессор Ә. Пахратдинов устазымыздың қарақалпақ илиминде айрықшы орны бар, себеби жоқарғы оқыў орынларында «Қарақалпақ әдебиятын оқытыў методиксы» (2004) бул кейин ғәрезсизлик дәўиринде ислеген китабы. Бул пәнинди биринши болып жаратқан алым. Оның көп илимий мийнетлери бар. Әбдисайыт аға көбирек қарақалпақ әдебияты тарийхы менен айланысып, «Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў ҳәм изертлениў тарийхынан» (1990), «XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы» (1996), «Аббаз шайырдың көркемлик дүньясы» (2009), «Садық шайырдың көркемлик дүньясы» (2013), «Әжинияз бүлбилзибан» таңламалы шығармалары. (2014), «әжинияз шайырдың көркемлик дүньясы» (2014) усындай бир қанша илимий мийнетлер дөретти. Мен Әбдисайыт ағаның қасында оның пәнлериниң семинарларын оқыттым.

Ибрайым Утеўлиев факультет деканы, «Қарақалпақ әдебияты» кафедрасының баслығы лаўазымларында иследи. Бир аққеўил, кишпейил инсан еди. Изинде жақсы бир қанша илимий мийнетлер қалдырды.

Сәпиўра Бәўетдинова қарақалпақ әдебияты кафедрасында бирге ислестик, достымыздың өзине ылайықлы жақсы илимли, билими бар еди. Нағыз ҳақыйқый фольклорист еди. Фольклористика бойыншы жақсы илимий мийтетлер етти. Оның «қарақалпақ халық қосықлары» (1960)-1990-жыллар хестоматиясы 2019-жыл «Қарақалпақстан» баспасынан шықты және «қарақалпақ халық қосықлары» (XX әсирдиң 60-90-жыллары) Нөкис «Қарақалпақстан» баспасы 2019-жылда жарық көрди.

Айта берсек бундай еслеўге ылайық устазлар көп, Орақбай Доспанов онында қарақалпақ тил илиминде орны айрықшы еди. Ол ағамаз да иске жүдә талапшаң еди «Қарақалпақ тил билими кафедрасын» көп жылларбасқарды. Сондай ақ, Айман Нәжимов, Айжарық Бекбергенов, Әбдиқәдир Ниязов, Азиза Аймурзаева, Шернияз Шамшетдинов, Орақбай Сайымбетов факультет деканы болды, Доспановтан кейин, тил билими кафедрасының баслығы лаўазымларында иследи.

Шайыр Ибрайым ағаның мына «Сен дегенде» қосығы усындай инсанларға жазылған шығар деп ойлайман. Мысалы,

Жулдызлардың ең жақсысын
Терип – терип алағойған,
Адамлардың ең жақсысы
Сол жақтығы барағойған.

***

Сен туўарсаң ақылды да,
Сулыўды да, батырды да…
«Халық» деп сениң атыңды да,
Ким қойса да дана қойған.

Асқар таўдай адамлықты,
Ағын суўдай ҳадаллықты,
Уллылықты, еденликти,
Көкирегине қуяғойған.

***

Қосық – теңиз, болсам – балық,
Ис буйырса сиздей халық,
Аяғымда қолға алып,
Басым менен жумалайман.

Ҳақыйқатынан да Ибрайым аға уллы талант ийеси, халқымыздың ақ кеўил, кең пейиллиги, ақыл парасатлығы, ҳадаллығы, сондай уллы батырларды желилистирген, ийбели гөззал қызларды тәрбиялаған халық екенлигин тәрийплейди. Бул халық ушын аяғыңды қолға алып, басың менен жумалап хызмет етсең арзыйды – деп адамға уғындырады. Бул қосық қатарлары жоқарыда биз сөз еткен, ели ушын, оның уллы келешеги, бахты ушын аянбай хызмет еткен инсанларға арнайды.

Кеңебай Алламбергенов Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтында Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы, факультет деканы, оқыў ислери бойынша проректоры лаўазымларында иследи. Ол 2013-жылдан баслап Әжинияз атындағы НМПИ ниң Қарақалпақ әдебияты кафедрасы баслығы ҳәм усы институтта шығарылған «Қарақалпақстан муғаллими», соңынан «Илим ҳәм жәмийет» журналының бас редакторы лаўазымында иследи. Ол үлкен алым, устаз сыпатында еки илим докторы ҳәм он филология илимлери бойынша философия докторларын таярлады. Усындай шәкиртлерди таярлап илимде өзиниң мектебин жаратқан белгили инсан еди.

К. Алламбергенов өткен әсирдиң 80-жылларынан баслап әдебияттаныў илими тараўанда табыслы дөретиўшилик мийнет етти. Ол «Қарақалпақ әдебиятында айтыс», «Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге», «Миллий идеология ҳәм қарақалпақ фольклоры», «Ҳәзирги әдебий жөнелис», «Қарақалпақ әдебияты», «ХХ қарақалпақ әдебияты», «Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ әдебияты» сыяқлы бир неше монография, сабақлық, оқыў қолланбалары менен бир қатарда 300 ден аслам илимий мақалалардың авторы. Оның авторлығында қарақалпақ халық дәстаны тийкарында «Әмир Темур ҳәм Ер Едиге», (Уллы атланыс) ҳәм «Қырық қыз» драмасы Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик музикалы акедемиялық театырында сахналастырылды.

К. Алламбергенов 1985-жылы кандидатлық, 1997-жылы докторлық диссертациясын жақлады, 1994-жылы доцент, 1998-жылы профессор илимий дәрежесин алыўға еристи. 1993-жылы «Дәрья тартылған жыллар» романы ушын ҚР Бердақ атындағы мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты болды. Жазыўшы 2018-жылы қарақалпақстан халық жазыўшысы атағын алды.

К. Алламбергенов өзиниң дөретиўшилик еткен дәўиринде қарақалпақ әдебиятының ири жанрларының бири проза жанрында бир қанша гүрринлер, повестьлер, романлар ҳәм дарамалық шығармалар дөретип өзинен үлкен әдебий мийрас қалдырды. Қарақалпақ миллий әдебиятының раўажланаўана, қарақалпақ әдебияттыныў илиминиң раўажланыўына салмақлы үлес қосты.

Кеңесбай Алламбергеновтың илимий басшылығында «2021-жылы 6-август күни Өзбек тили, әдебияты ҳәм фольклор институты жанындағы илимий дәреже бериўши илимий кеңесинде «Қарақалпақ халық дәстанларында мифлик мотивлер» (эволюциясы ҳәм типологиясы) 10.00.08- фольклортаныў бойынша табыслы қорғап, «филология пәнлери бойынша философия докторы» (PhD) илимий дәрежесин алдым. Бул Кеңесбай ағаның қоллап қуўатлаўы бизлерге аталық ғамқоршылығының арқасында болды

Жуўмақлап айтқанда Акдемик Ж. Базарбаев, профессор К. Алламбергенов, профессор Қ. Камалов, профессор Ә. Пахратдинов, профессор А. Нәжимов, профессор О. Доспановтай ҳәм тағы басқада илимде белгили орны бар инсанлар менен бир илим дәргайынан кирип шыққаныма, олар менен ҳәм сәўбет болғаныма, айрымлары менен дуз-дәмек болғаныма ҳәм оларға шәкирт болғанымнан

бахытлыман. Тәдиримниң усындай инсанлар менен ушырастырғанына мыңнан-мың разыман.

Бир портирет себеп мениң өмириде усындай үлкен бурылыс болды, устазлардан көп илим сырларын үйрендик, олардың ағла пазилетлерин, жоқары адамгершилигин, инсанға деген меҳир муҳаббатын көрдик. Бул инсанлар ҳәр қайсысы бир төбе еди. Устазларымыздың руўхлары шад болсын жатқан жерлери жайлы болсын. Оларға ҳәмийше тәзим етемиз!.

QORAQALPOG‘ISTON HUDUDIDA BIR XIL NOM BILAN ATALUVCHI NEKROTOPONIMLAR

Yusupov S.Sh.
Nukus DPI Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi o‘qituvchisi

Toponimlarda xalqning o‘tmishi, urf-odatlari, boshidan kechirgan turli xil siyosiy-ijtimoiy, etnomadaniy jarayonlar o‘z aksini topgan bo‘ladi. Shunga binoan toponimiya muayyan til lug‘at boyligining muhim tarkibiy qismi, o‘tmish voqealari darakchisi sanaladi.

Toponimlarning ma’lum qismi avliyolar, pirlar, mashhur afsonaviy shaxslar ismlari bilan bog‘liq. Mik,To‘rtchoriya, Bog‘mozor (ota), O‘smat ota, Novqa ota Novqa (Nayqat), Turot bobo, Avliyo ota, Shahid ota va boshqalar.

Qoraqalpog‘iston hududidagi nekrotoponimlarning katta qismi antroponimlar, ya’ni kishi ismlari va etnonimlar, ya’ni urug‘, qabila, millat nomlari bilan atalgan.

Bunday nomlarda ko’chish haqida H. Hasanovning aniqlashicha, “nomlarda “ko‘chish” qonuniyati ham bor. Dovonning nomi shu yerdan boshlangan soyga, qishloqning nomi toqqa, tog‘ning nomi shaharga, shaharning nomi esa viloyatga o‘tadi va hokazo[2].

Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududidagi nekrotoponimlarni, ularning nomlanish tarixini o‘rganar ekanmiz, asosan, islom diniga aloqador insonlar ya’ni, shu yerlik xalqqa islom dinini targ‘ib qilgan insonlar nomiga qo‘yilganligini ko‘rishimiz mumkin.

Masalan:“Ayimbet eshon” nekrotoponimi Chimboy va Taxtako‘pir tumanlarida joylashgan.

Chimboy tumanidagi Ayimbet eshon nekrotoponimi Ayimbet eshon Qoraqalpoqlarning keneges urug‘ining eshoni bo‘lgan 1900 yillar atrofida yashab o‘tgan.Katta diniy ta’limga ega bo‘lgan. Ayimbet eshon dafn qilingan qabriston shu inson nomi bilan nomlangan.

Taxtako‘pir tumanidagi Ayimbet iyshan nekrotoponimi.Qaymaqbay o‘g‘li Ayimbet eshon 1853-yili Dauqara qishlog‘ida boy oilada dunyoga keladi. Qaymaqbay o‘g‘lining diniy savod olishi uchun Ayimbet eshonni shogirtlikka beradi. Ayimbet eshon savod chiqarib diniy bilim olib kuchli ulamo bo‘lib yetishadi. Taxminan 1900-yillarda o‘zi masjit ochib shogirtlariga ta’lim beradi. Shu masjitda qozoq,qoraqalpoq,qirg‘iz bolalari ta’lim oladi. Ayimbet eshon 1929-yilda olamdan o‘tadi va o‘zi bolalarga talim bergan masjitga dafn qilinadi. Shu yerlik xalq bu masjitni Ayimbet eshon dafn qilinganligi sababli Ayimbet iyshan qabristoni deb atashadi.

“Oxun bobo” nekrotoponimi To‘rtko‘l tumani va Chimboy tumanlarida joylashgan**.**

To‘rtko‘l tumanidagi Oxun bobo nekrotoponimi eshonlardan bo‘lgan Oxun ismli inson yashab o‘tgan. Oxun bobo dafn qilingan qabristonga Oxun bobo nomi berilgan.

Chimboy tumanidagi Oxun bobo nekrotoponimi shu yerlik xalq orasida Oxun

[2.]Аҳмедов С. Н. Жиззах вилояти топонимларининг семантик хусусиятлари, Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферат, Самарқанд – 2019

bobo aslida Sulton Uvays bobo bilan zomondosh bo‘lgan degan taxminlar bor. Oxun bobo olamdan o‘tganda uning tobuti yaqinlari va har tarafdan kelgan insonlar orasida tobutni men olib ketaman deb bahs-munozara bo’lib ketadi. 10 ta tobut yasaladi va 10 tarafga olib ketiladi.

“Pirman eshon” nekrotoponimi Shomanay va Qanliko‘l tumanlarida joylashgan.

Shomanay tumanidagi Pirman eshon nekrotoponimi. Pirman eshon haqida ma’lumotlar deyarli saqlanib qolinmagan. Faqatgina 19 asrda yashab o‘tganligi va shu yerlik xalqning aytishiga qaraganda Aqpan eshon bilan aka uka deyishadi va Pirman eshon ham diniy bilmga ega inson bo‘lgan. Pirman eshon olamdan o‘tib dafn qilingan qabristonga Pirman eshon nomi berilgan.

Qanliko‘l tumanidagi Pirman eshon nekrotoponimi. Asl ismi Pirmuhammed bo‘lgan bu insonning qachon dunyoga kelganligi haqida ma’lumot yo‘q.Pirmuhammed yoshligida bolalardan kaltak yeb yuradigan bola bo‘lgan. Kunlarning birida xalq masjit soladi va masjitning tomini bostirishga terak yetmaydi shu paytda Pirman eshon terakni qo‘li bilan ushlab tortadi shunda terak cho‘zilib uzayadi. Ana shu voqeadan keyin xalq uni ilohiy kuchga ega deb biladi va hurmat qozonadi. O‘z o‘limidan oldin vasiyat qiladi vasiyatga ko‘ra mening jasadimni ikki buqa qo‘shilgan aravaga solinglar va buqalar to‘xtagan joyga dafn qilinglar deydi. 1811-yil olamdan o‘tadi va farzandlari vasiyatini ado qilishadi. Pirman eshon dafn qilingan joy qabristonga aylanadi va Pirman eshon qabristoni deb nomlanib ketadi.

Qayd qilib o‘tgan misollarimizdagi **Ayimbet eshon,Oxun bobo, Pirman eshon** kabi nekrotoponimlar turli xil tumanlarda ham mavjudligining sababi aynan har xil tumanda shunday nomlar bilan yashab xalqga diniy bilim bergan insonlar nomiga qo‘yilgan nekrotoponimlar. Aslida bu insonlar mutlaqo boshqa boshqa insonlardir.

Qoraqalpog‘iston hududida va yana **“Dovud ota” “Miskin ota”** nekrotoponimlari mavjud.

“Dovud ota” nekrotoponimi Qo‘ng‘irot va Beruniy tumanlarida mavjud.

Qo‘ng‘irot tumanidagi bu nekrotoponim vujudga kelishiga sababchi inson payg‘ambar emas aslida bizday oddiy inson bo‘lgan. Dovut ota 1787-1874-yillar oralig‘ida yashagan. Aslida tug‘ilib o‘sgan joyi Qozog‘istonning Oqto‘be viloyati bo‘lgan. Dovud ota Osov otaning o‘g‘li bo‘lgan,Osov ota esa Baraq otaning o‘g‘li bo‘lgan. Dovut ota aslida botir jangchi, o‘z qishlog‘ining biyi bo‘lgan. Qozog‘istonga ruslar bosqini davrida 420 oilani olib Amudaryo bo‘ylariga kelgan. Ushbu ma’lumotlar Qozog‘istonlik Mirzan Jetpisbayevning “Dav otovli Dovud” nomli asarida keltirilgan. Dovut ota olamdan o‘tgach, shu qabristonga dafn qilinadi va qabristonga Dovut ota nomi berilgan. Bu ma’lumotlarni Dovud ota qabristoni nazoratchisi Mirzatayev Mayram Ziynellayevich ham aytib o‘tdi.

Beruniy tumanidagi Dovud ota nekrotoponimiga esa shu yerlik xalq nekrotoponimga Dovud Payg‘ambar nomini berishgani.

“Miskin ota” nekrotoponimi To‘rtkul,Amudaryo va Taxtako‘pir tumanlarida mavjud.Ushbu tamanlardagi Miskin ota nekrotoponimlarining bir xil nom bilan atalishining sababi ushbu nekrotoponimlarga birinchi bo‘lib Miskin odam dafn qilinganligi.Miskin arabcha so‘z bo‘lib kambag‘al,faqir,muhtoj degan ma’nolarni bildiradi.Tabiiyki bunday insonlar hamma joyda ham topiladi. Shu sababli ham bu nom bilan ataluvchi nekrotoponim Qoraqalpog‘istonning bir qancha tumanlarida mavjud.

Bu ma’lumotlar asosida shuni anglashimiz mumkin u ham bo‘lsa Qoraqalpog‘iston hududida diniy ulamolar va ularning din yo‘lida qilgan ishlarini qadrlashgan va shu insonlar olamdan o‘tib dafn qilingan qabristonga diniy ulamoning nomini abadiylashtirish maqsadida ularning nomini berishgan.

Yana qoraqalpoq millati turli xil urug‘larga bo‘linganligi sababli ayrim qabristonlar qaysi urug‘ vakillari dafn qilinganligiga qarab urug‘ nomi bilan atalgan. Bir nechta hududda joylashgan ammo nomi bir xil urug‘ (etnonim) nomi bilan ataluvchi nekrotoponimlar ham mavjud.

Masalan: “Jamansha avliye” nekrotoponimi Taxtako‘pir tumani va Chimboy tumanlarida mavjud.

“Qo‘stamg‘ali” nekrotoponimi Bo‘zatov va Qorao‘zak tumanilarida mavjud.

“Jamansha avliye” “Qo‘stamg‘ali” nekrotoponimlarining bir qancha tumanlarda mavjudligi shundaki u ham bo‘lsa ushbu urug‘ vakillari turli xil tumanlarda yashaganligida.

Bilamizki musulmon din vakillari juda bolajonli xalq hisoblanadi. Qoraqalpog‘istonda **“Bola avliyo”** nomi bilan ataluvchi nekrotoponimlar mavjud buning sababi eng birinchi yosh bola dafn qilinganligi deb bilamiz.

Masalan: “Bola avliyo” nekrotoponimi Qo‘ng‘irot va Mo‘ynoq tumanlarida joylashgan.

Qoraqalpog‘iston hududining ko‘plagan tumanlarida ko‘p millatli (etnonim) xalq yashab kelmoqda. Tabiiyki bu millatlarning qabristonlari alohida bo‘lgan. Yana bir e’tiborga loyiq tomoni bu millatlarning hammasi ham bir dinda emas. Ana shuning uchun ham bu millat va din vakillarining qabristonlari alohida qilingan.

Masalan:“Qozoq” nekrotoponimi To‘rtko‘l tumani. **“Qozoq avliyo”** nekrotoponimi Amudaryo tumani. Bu nekrotoponimlarning aynan Qozoq millati nomi bilan atalganligi ushbu tumanlarda qozoq millati yashab kelayotganligida.

“Rusmozor” nekrotoponimi Beruniy tumani. **“Rus qabristoni”** nekrotoponimi Mo‘ynoq tumani. **“Rus avliyo”** nekrotoponim**i** To‘rtko‘l tumani

“O‘ris avliye” nekrotoponimi Qorao‘zak tumani.**“O‘ris avliye”** nekrotoponimi Chimboy tumani.

Ushbu nekrotoponimlarga aynan rus millati nomi bilan bog‘liqligi shundaki u ham bo‘lsa ruslar bosqini davrida ko’plab rus millati vakillari Qoraqalpog‘istonning barcha tumanlariga kelishgan ayrimlari shu hududlarda yashab qolgan. Ushbu millat vakillari olamdan o‘tib dafn qilingan nekrotoponimlariga o‘z millati nomini berishgan.

Musulmon olamida yoshlik davrida olamdan o‘tgan insonlarni shahid deb atashadi. Ana shunday inson olamdan o‘tgandan keyin dafn qilingan qabristonga Shahid nomi berilgan nekrotoponimlarning bir qanchasi mavjud.

Masalan:“Sheyitlik”nekrotoponimi Qo‘ng‘irot tumani**. “Sheytlik ata”** nekrotoponimi Kegeyli tumani. **“Shahidlik”** nekrotoponimi To‘rtko‘l tumanini**. “Shahid mozor”** nekrotoponimi Amudaryo tumani.

Tahlil qilganimizdek Qoraqalpog‘iston hududidagi nekrotoponimlar nomi kelib chiqishida islom dini ,ayrim millat va urug‘ nomlari tasiri juda kata bo‘lgan. Bu hol shu yerlik xalqning milliyligi va o‘ziga xosligi hisoblanadi. Hududdagi nekrotoponimlarga qo’yilgan nomlar shu yerlik xalqning uzoq o‘tmishi,dini,millati va madaniyati haqida darak berib turadi.

Adabiyotlar

1.Ahmedov S.N. Jizzax viloyati toponimlarining semantik xususiyatlari, Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (phd) dissertatsiyasi avtoreferat, Samarqand – 2019

2. Axmedov B. O‘zbek qavmlari // Sirli olam. – 1992. – 9-10 son.

3.Begmatov E., Uluqov N. O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘ati. –Namangan, 2006. –103 b.

4. Yusupov S.S. “Ota” indikatorli nekrotoponimlarning grammatik xususiyatlari / “Turkiy xalqlar filologiyasining dolzarb masalalari: nazariya va innovatsion ta’lim texnologiyalari”

mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. – Nukus, 2023. – S. 87-91.

АБАЙ МЕН ӘЖІНИЯЗДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕР

Найзабаев Ә.А.
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті,
«Бауыржантану» ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері,
педагогика ғылымдарының магистрі

Біз бұл мақаламызда қазақ және қарақалпақ халықтарының ұлы классиктері, данышпан ақындары – Абай Құнанбайұлы мен Әжінияз Қосыбайұлының шығармаларындағы кейбір өмірбаяндық тарихи фактілерді сөз етіп, екі сөз зергерінің ақындық еңбектеріне аз-кем тоқталмақпыз. Ол үшін екі ақынның қайталанбас шығармаларын тудырған дәуірін, сол кездегі қоғамдық-саяси қарым-қатынас пен олардың жасаған тарихи ортасы туралы қысқаша айта кету керек.

Абай – қазақтың кең сахарасының шығысында XIX ғасырдың орта кезінде 1845 жылы Шыңғыс тауын мекендеген Тобықты руынан шығып үстемдік жүргізген аға-сұлтанның отбасында дүниеге келіп, XIX ғасырдың екінші жартысында баға жетпес шығармашылық еңбектерін жазған ақын. Абайдың балалық шағы XIX ғасырдың ортасында өтеді. Бұл кезде орыс патшасы қазақ жерлеріне әскери қамалдар салу арқылы, қазақтың ең шұрайлы жерлерін отарлап, ол жерлерге орыс шаруаларын қоныстандыра бастаған. Ал, XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жеріне сауда-саттық капитализмі баса көктеп кіре бастаған болатын. Осы тұста қазақ халқының иығына бір жағынан орыс патшасының озбырлығы мен алым-салығы түссе, екінші жағынан қазақтың бай мен бек, болыс, би сияқты топтарының халықты жаудай талағаны ауыр тиеді. «Әрине, ол салық елдің қанаушы тобы: бай-шонжарлары, би, старшындары, атқамінерлері, елубасылары өз қолдарынан үлестіретін болғандықтан, шаруалардың ауқатына қарамай, түтінге үлестірілетін. Сондықтан халық оны «түңлік басы салық» дейтін. Бұл салықтармен қатар, патшалықтың «лау-көлік салығы» қатар жүреді. Және ол түңлік басына әр болыстың «қара шығын» дейтін үстеме салығы болады. Ол болыстық әкімдердің сойысы, мінетін аттары, әр алуан «сыбағасы» есебінде үстеме шығын болып, момын елден жиналады» [1.9 б.], - деп Абай тұсындағы дәуір шындығын тарихи деректерге сүйеніп жазады М.Әуезов.

Ал, Әжінияз болса Хиуа хандығына қарасты, Хорезм ойпатында XIX ғасырдың басында ашамайлы руының сақыу тиресі (сандаулы) – Қоңырат арысынан шыққан дәулетті, әрі батырлар әулетінде 1824 жылы дүниеге келген.

Осы мақаламызға материал жинау барысында Әжінияздың шыққан тегіне байланысты қарақалпақ тіліндегі қолға түскен материалдардан байқағанымыз оның дәулетті бай отбасынан шыққаны жөнінде жазылмаған екен. Әжінияздың шыққан отбасы әр кітапта әртүрлі баяндалады. Мысалы, ғалым Қырықбай Байниязовтың «Қосықтың күші» деген зерттеу кітабында: «...орта халлы дийхан семьясында тууылған», [6.32 б.], немесе «Мезгили менен тойып ыссы ауқат ишиу, жумсақ шөрек жеу дегенлер Әжинияз усаған камбағал талабанлардың турмысында сийрек ушырасатуғын уақыя еди»[6.36 б.] - десе, Сражаддин Ахметов, Камал Мәмбетов құрастырған 10-сыныпқа арналған «Қарақалпақ әдебияты» оқу құралында: «Ата-бабалары балықшылық, аңшылық, хәм егин егип күн көретуғын адамлар болған»

[2.71 б.], - деп жазады. Ал, Москва университетінің баспасынан 1960 жылы жарық көрген «История литератур народов Средней Азии и Казахстана» деген кітапта: «Крупным мастером лирики был Ажинияз Косыбай-улы (1824-1878), происходивший из зажиточной семьи» [6.201 б.], - деп тайға таңба басқандай етіп «из зажиточной семьи» деп жазылған. Осындағы «из зажиточной семьи» дегенде Әжініяздың «дәулетті бай семьядан» шықандығы айтылған. Бұл соңғы кітаптағы дерек алдыңғы екі кітаптағы деректерден әлдеқайда бұрын басылған. Біз Әжинияз өмірбаянының осы тұсы келешекте әлі зерттеліп, нақтыланар деген мақсатпен 1960 жылғы Москвадан жарық көрген кітаптағы нақты жазба дерекке сүйеніп, Әжініяздың дәулетті отбасынан шыққанын жазуды мақұл көрдік.

Табиғи таланты биік Әжинияз да көркем шығармаларын XIX ғасырдың екінші жартысында жазады. Түркістаннан Хорезмге көшіп келген қарақалпақтардың бір бөлігі Хиуа хандығының бұйрығымен Әмудің төменгі ағысына қоныстанып, асау дәрияның екі бойында егін егіп, балықшылық кәсіппен өмір сүріп жатқан ел болатын. Үргеніш қаласында отырған Хиуа ханы алыста орналасқан қарақалпақтарды іштерінен шыққан билерін өзіне тартып, солар арқылы басқарады. Бұл туралы «Қарақалпақ бийлери хәм салық жыйнаушылары тәрепинен түскен салғырт көлеми тағы да арттырылып өндирилди. Буның устине «шапар пулы», «кесир пулы» сияқлы толып атырған салғыртлар төлетилген. Өндирис қуралары, жер, мал-мүлик урыу атына есапланса да, оны тийкарынан сол урыудың бий, кәткудалары, байлары, дин ийелери пайдаланған. Сөйтип, салғыртлардың ауырманлығы мийнеткеш халықтың мойнына түскен» [2.147 б.], - деген деректер Абай тұсындағы қазақ тұрмыс-тіршілігіндегі саяси жағдаймен қарақалпақ халқының да бірдей хәлде болғанын байқаймыз. Бұл дерекетерден Қырда – орыс патшасы, ойда – Хиуа ханы қол астындағы халықтарға ел басқаруда әділетсіз әдіс-айла, бірдей тәсіл қолданғанын аңғаруымызға болады.

Екі халықтың да басынан өткен әртүрлі тарихи жағдайлар мен оқиғалар адамдардың арасындағы жағымсыз мінез құлықтар Абай мен Әжинияз шығармаларында барынша көркем суреттеліп шыншыл реализммен баяндалғанын көреміз.

Абай:

...Ақша беріп жалғасқан,
Ақысын әрең сол алды.
Орыс сыяз қылдырса,
Болыс елін қармайды.
Қу старшын, аш билер,
Аз жүрегін жалғайды [3. 71 б.]

Немесе:

Ұрысса орыс,
Елге болыс
Үйден үрген итке ұқсап.
Өзі ұлыққа
Қадірі жоққа
Қарамай, өз халқына.
Сөз қайырмай
Жөнді айырмай,
Жұртқа шабар талпына [3. 71 б.], -

деп орыс ұлықтарымен ауыз жаласқан қазақтың болыстарын оңдырмай әшкерелейді. Орысқа жағымпаз, ал өз қазағына жөнсіз шапқан кейбір болыстарды «Үйден үрген итке ұқсатады». «Орыс» деп шенегенде орыс халқын айтпай, сол кездегі қазақ ортасындағы әдет бойынша ұлықты «орыс» деп атаған қалыппен айтқан екен. «Сыяз» - орыстың «съезд» сөзі. Абайдың шенейтіні патша аппаратының болыс, старшын, елубасы, билері. Алым-салықты халықтан жиятын да солар болатын. «Бұлар патшалық әкімшілігінің қазақ арасына орнатып отырған аппараты», [1.123 б.] - дейді М.Әуезов. Орыстың сиязын пайдаланып, өз елінен арамдықпен пайда таппақ болысты Абайдың жек көргені соншалық:

Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек,
Сыбырменнен топ жасап бөлек-бөлек.
Арамдықпен бар ме екен жаннан аспақ,
Өзімен-өзі бір күні болмай ма әлек.

Қолдан келе бере ме жұрт меңгермек,
Адалдық, арамдықты кім теңгермек,
Мақтан үшін қайратсыз болыс болмақ,
Иттен қор боп, өзіне сөз келтірмек [3. б.], -

деп өздерін «мен жақсымын» деп айқайлап жүргендерді сын садағына алады.
Қалың қазақтың ұйытқысын бұзған, елдігін кетірген үстем тап өкілдерінің сорақылығын айтып:
«Аузымен орақ орған өңкей қыртың», «Бас-басына би болған өңкей қиқым, Мінеки бұзған жоқ па елдің сиқын» деп Абай ширыға, ашулана, күйіне түседі.

Абай өзі де ел билеп, болыс болған. Болыс болғанда жалтақ, қорқақ, әрі жағымпаз болыс емес, халқының қамын ойлаған халықшыл, білімді, әрі әділ болыс болған адам. Сондықтан Абайды ортасы мен айналасы болыстықтан босатпаған. Әділ билікпен, болыстықпен «тым болмаса осымен бірдеңе істеп болмас па екен» деп Абай партиялық сайлауға, тартысқа да түседі.
Сөйтіп жүріп патшаның құлы болып құлқынын ғана ойлайтын бишара болыстарды Абай сынап:

«Болыс болдым, мінеки,
Бар малымды шығындап.
Түйеде қом, атта май
Қалмады елге тығындап.
Сөйтсе-дағы елімді,
Ұстай алмадым мығымдап,
Күштілерім сөз айтса,
Бас изеймін шыбындап.
Әлсіздің сөзін салғыртсып,
Шала ұғамын қырындап.
Сыяз бар десе, жүрегім
Орнықпайды суылдап.
Сыртқыларға сыр бермей,

Құр күлемін жымыңдап...» [3.92 б.], - деп малын шашып, шығынға батып, болыс болған пенденің әлеуметтік-психологиялық кескінін аямай жазған. Абай бұл өлеңінде сұмырай болысты өз тілімен сөйлетіп, ішкі сырын, ащы шындықты болыстың өз аузымен айтқызған. Өзін-өзіне әшкерелеткен. Болыстың өз аузымен басынан өткен жайларды баяндатып өлең жазу тәсілі ақын шығармасын әрлеп,

көркейте түскен. Абайдың осы өлеңі туралы әдебиеттанушы ғалым Қаржаубай Жұмажанов: «Абай сол дәуірдегі болыстардың барлық сырын астарламай-ақ сол табиғи қалпында беріп отыр», - деп, бұл ойын одан әрі сабақтап, - Қарақалпақ әдебиеті тарихының білікті зерттеушісі Баекеш Қалімбетов «Әжінияздың лирикасы» еңбегін жазғанда Абайдың Әжініязбен, Әжінияздың айырым шығармаларын Абай сатираларымен салыстырып, образ жасау шеберліктерінен үндестік табады. Ғалым Әжінияздың «Ала құс» сатирасын былай талдайды:

«Аспанда жүр ала-ала көрініп,
Жерге түссе құйрығынан сүрініп.
Балақ жүні тепкірінен түріліп,
Тарландай тітіренер біздің ала құс.
Ала құстың бүркіт көбі тырнағы,
Хасла жаздырылмас ұрса қармағы,
Елге ауыр түссе керек салмағы,
Соңындай бимаза біздің ала құс».

Халқымыз көбінесе тұрақсыз, сатқын адамдарды сауысқанға теңейді. Ал сұм адамдарды - түлкіге, аңқау адамдарды түйеге теңеп тағылымды сөздерменен көпшілікті дұрыс болуға уағыздайды. Көп ұнамсыз адамдарға «хаққедей шық-шықтап» деп Абайдың «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңі мен Әжінияздың «Ала құс» атты сатиралық өлеңін салыстырып: «Әжінияз бұл жерде «Ала құс» арқылы өзі жасаған дәуірдегі ел билеген алаяқтарды хәккеге (сауысқанға – Ә.Н.) теңеп, көркем образды сөзбен әжуа етіп, түйреп отыр» [5. 324 б.], - деп жазады.

Әжінияздың біршама шығармаларында қарапайм халқына емес, ханның жарлығын орындауға қызмет етіп жүрген атқамінерлердің образы керемет ашылған. Мысалы «Болмаса» деген өлеңінде ақын:

Моллалар хун чекип, хатларын язар,
Бойнында потасы дәруиш ел гезер.
Баш-башына болып пуқара тозар,
Хәр йуртның патшасы әдил болмаса [4. 68 б.], -

деп әділетсіз патшаның әділетсіз істерінен елдің тозып кететінін, халыққа жаны ашитын оқымысты молдалардың болған жайды азап шегіп, қан жұтып отырып хатқа түсіретінін айтқан. Бұл арада Әжінияз барлық әділетсіздіктің басы-патшада екенін ашық айтады.

«Керек» деген өлеңінде:

Сөгис келтирип атаға,
Исин жиберип қатаға,
Ауылдағы кәткудаға,
Саны жоқ пара пул керек[4.92 б.], -

деп сол ханға қызмет етіп жүрген атқамінер ауылдағы «кәткұдалардың» парақорлығын, ақшаның құлына айналып, әділетсіз ісімен ата-бабаларына сөз келтіріп жүргендерін сүйектерінен өткізіп жазса:

Халық сораған аталыққа,
Исин жүритип қаталлыққа,
Күш берип өнбес салыққа,
Халықты постырған шул керек[4.92 б.], -

деп ханға сатылған «аталықтардың» салық жинаудағы халықты сүліктей сорған сорақы қылықтарын, халықты бостырып жібергенін әшкерелеген. Осы өлеңде ақын

тағы да әділетсіз патшаны «тегин ақшаға», «соғысқа» құмар, «адамды пақсаға көмген» залым екенін бейнелеп былай дейді:

Қумартып тегин ақшаға,
Адамды көмип пақшаға,
Халықты сораған патшаға,
Күнде-күнде урыс керек. [4.92 б.]

Әжинияз қаламына іліккен Хиуа ханының елбасқару жүйесіндегі Бек, Бегілербегі, би, аталық, найыптардың атауы ғана емес олардың есімдері де аталады. «Айтса ада болмас Хажыниязы, Бес жүз мөхирдарлы бийлери бардур» [4.62 б.] деп Әжинияз өз дәуірінде қарақалпақта 500 бидің болғанын жазған. Солардың он тоғызының аты-жөні «Бардур» өлеңінде тұр. Басқа өлеңдерінен де аты аталатын атқамінерлердің есімін кездестіруге болады. Әжинияз бұл нақты деректерді қайдан алуы мүмкін? 1858-1859 жылы Қоңыраттағы көтерілісті басуға сол билердің ішінен «Хиуа ханына актив жәрдем берген» [6.41 б.] билердің есімі архив қорларында сақталған ба? Қазіргі заманның қарақалпақ тарихшыларының зерттеу жұмыстарында осы мәселе қарастырылған ба екен?! ..

Қорыты айтқанда әрқанда ақын өзі жасаған заманның көзі мен құлағы. Демек, ақын болған адам өзі жасаған заманы жайында пікір білдіруі керек. Сол үшін де ақын-жазушылардың шығармашылық еңбектері өз халқы және өмір сүрген заманы туралы айтқан әділетті пікірлері мен де өлшенеді.

Екі ұлы классик Абай мен Әжинияздың шығармаларын кең түрде салыстырып зерттеу арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы екі халықтың басынан өткен көп шындықты қазіргі жас ұрпақ аша түсіп, оны бүгінгі және келер заманмен кең байланыстыра отырып үлкен зерттеу еңбек жазса болады. Бұл – келешектің ісі!

Әдебиеттер

1. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар (құрастырып, басапаға әзірлеген Н.Ақбаев). – Алматы, «Санат», 1995. – 320 бет.
2. С.Ахметов, Қ.Мәмбетов. Қарақалпақ әдебиеті. Орта мектептің 10-класы үшін сабақлық. Нөкіс: «Билим» баспасы 1996-жыл. 288 б.
3. Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинаға. – Алматы: Жазушы. – Т-1: Өлеңдер мен аудармалар. – 2005 – 296 бет.
4. Әжинияз. Шығармалары. Өзбекстан ССР илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы. Н.Дәуқараев атындағы тарийх, тил хәм әдебият институты. «Қарақалпақстан» баспасы. Нөкис-1975
5. АБАЙ. Энциклопедия. (Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев: ред. Алқасы: З.Ахметов, (Л.М.Әуезова), Б.Г. Ерзакович т.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, 1995. – 720 бет.
6. К.Байниязов «Қосықтың күші». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977 жыл.

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

Жалилов С.

Нукус ДПИ Ўзбек тили кафедраси

Ўзбек тилининг ижтимоий-сиёсий лексикаси масалалари Ҳ.Дадабоев, А.Ўразбоев, З.Исақова, А.Тўрахожаева, Р.Шаропова каби олимларнинг докторлик ва

номзодлик ишларида махсус ўрганилди. Сўнгги йилларида ўзбек тилининг қўлланиш доираси амалда ниҳоятда кенгайгани, уни илмий асосда ривожлантиришга қаратилган тадқиқотлар, тилимизнинг ўзига хос хусусиятларига бағишланган илмий ва оммабоп китоблар, ўқув қўлланмалари, янги-янги луғатлар чоп этилаётгани жамият тафаккурини юксалтиришга ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Миллий мустақилликка эришганимиздан буён ўтган давр мобайнида кундалик турмушда, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида улкан ўзгаришлар рўй берди. Бу ўзгаришлар барча жабҳалардаги каби ўзбек халқининг алоқа воситаси бўлган ўзбек тилида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Бу тараққиёт, айниқса, унинг луғат таркиби ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Янги давлатчилик тизимининг шаклланиши, миллий қонунчиликнинг яратилиши, ижтимоий-сиёсий соҳадаги туб ислоҳотлар, демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш, кишиларимизнинг сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги даражасини юксалтириш, халқаро муносабатларнинг жадал ривожланаётгани каби ижтимоий ҳаётимизда рўй берган улкан ўзгаришлар ўзбек тили луғат таркибининг, хусусан, ижтимоий-сиёсий лексикасининг такомиллашуви ва тараққиётида етакчи омиллар сифатида намоён бўлди. Умуман олганда, “Ижтимоий-сиёсий лексика бу – сиёсат ва халқаро муносабатлар (дипломатия)га, мафкуравийлик хусусиятига эга бўлган ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий, фалсафий соҳаларга алоқадор тушунчаларни ифодаловчи ҳамда ижтимоий-сиёсий коммуникацияда фаол иштирок этадиган сўз ва бирикмалардан иборат лисоний тизимдир [Р.Шаропова 14]. Бу тизимнинг лисоний хусусиятларини, аниқроғи, унинг таркибидаги терминларнинг меъёрлашиши ва мўътадиллашуви жараёнини чуқур ўрганиш ва муносабат билдириш тилшунослик олдида турган долзарб масалалардан биридир. Шу билан бирга, бу жараённинг қонун билан тартиблаштирилиши масаласига ҳам жаиоб берган бўламиз. Давлат тили ҳақидаги қонуннинг 7-моддасида “Davlat tili rasmiy amal qiladigan doiralarda o‘zbek adabiy tilining amaldagi ilmiy qoidalari va normalariga rioya etiladi.

Давлат тили расмий амал қиладиган доираларда ўзбек адабий тилининг амалдаги илмий қоидалари ва нормаларига риоя этилади. Давлат ўзбек тилининг, бойитилиши ва такомиллаштирилишини таъминлайди, шу жумладан унга ҳамма эътироф қилган илмий техникавий, иқтисодий-сиёсий атамаларни жорий этиш ҳисобига таъминлайди.”, дейилган.

Миллий мустақилликка эришганимиздан буён ўтган давр мобайнида кундалик турмушда, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётида улкан ўзгаришлар рўй берди. Бу ўзгаришлар барча жабҳалардаги каби ўзбек халқининг алоқа воситаси бўлган ўзбек тилида ҳам ўз ифодасини топмоқда. Зеро, ҳар қандай тил доимо шу тил эгаларининг ҳаётидаги барча воқеликларни акс эттиргани ҳолда, мавжуд шарт-шароит, давр билан боғлиқ равишда ўсиб, ривожланиб боради. Айниқса, тил сатҳлари ичида лексика ижтимоий ҳаётнинг тараққиёт даражаси билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун жамиятдаги ҳар қандай ўзгариш, аввало, тилнинг луғат таркибида ўз ифодасини топади. Шунга кўра тилнинг сўз бойлигини ўрганиш билан шу тилда сўзлашувчи халқнинг турмуш тарзи, узоқ ўтмиши, бугунги ҳаёти ва ҳатто унинг тараққиёт даражаси ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш мумкин1. Ўз навбатида, жамиятнинг тараққиёти ҳам кўп жиҳатдан муайян тилнинг ривожига чамбарчас боғлиқдир.

Ўзбек тилининг истиқлол даври тараққиёти, айниқса, унинг луғат таркиби ривожида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Янги давлатчилик тизимининг шаклланиши, миллий қонунчиликнинг яратилиши, ижтимоий–сиёсий

соҳадаги туб ислоҳотлар, демократик фуқаролик жамиятини барпо этиш, кишиларимизнинг сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги даражасини юксалтириш, халқаро муносабатларнинг жадал ривожланаётгани каби ижтимоий ҳаётимизда рўй берган улкан ўзгаришлар ўзбек тили луғат таркибининг, хусусан, ижтимоий-сиёсий лексиканинг такомиллашуви ва тараққиётида етакчи омиллар сифатида намоён бўлди.

Истиқлол даври ўзбек тили ижтимоий-сиёсий лексикасига янги аспектда ёндашиш, аниқ лисоний баҳо бериш ва долзарб мавзу сифатида тадқиқ қилиниши керак бўлган масалалардан биридир.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони. “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора тадбирлари тўғрисида”. – Тошкент, 2019 йил 21 октябрь.
2. “O‘zbekiston Respublikasining Davlat tili haqida”gi qonunga o‘zgartishlar va qo‘shimchalar kiritish to‘g‘risida. Toshkent, 1995-yil 21-dekabr.
3. Шаропова Р. Ижтимоий-сиёсий терминларнинг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини. Дисс автореферати. Қарши, 2019.

К ВОПРОСУ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСКОЙ АУДИТОРИИ

Генжебаева Г.К.

старший преподаватель Нукусский государственный педагогический институт, кафедра русского языка и литературы

Преподавание русского языка в каракалпакской аудитории представляет собой уникальную задачу, учитывающую культурные, социальные и языковые особенности региона. Русский язык, как язык межнационального общения, играет важную роль в образовании и интеграции студентов в современное общество. Преподавание русского языка в Каракалпакстане действительно представляет собой интересный и сложный процесс, учитывающий множество факторов. Рассмотрим подробнее ключевые аспекты и вызовы, связанные с преподаванием русского языка в Республике Каракалпакстан.

1. Социокультурный контекст

Республика Каракалпакстан — это уникальный регион с богатой историей и культурным многообразием. Она характеризуется многоязычностью и многокультурностью. Русский язык, как язык межнационального общения, сохраняет свою значимость, несмотря на изменения в статусе и использовании. Уважение к историческим корням и культурным традициям играет важную роль в мотивации студентов к изучению языка.

Историческая значимость: Русский язык был широко распространен в советский период, что создало определённый лексический и культурный контекст для его изучения [1.52].

- **Современные реалии:** Несмотря на снижение его статуса, русский язык остается важным для межкультурного общения и профессиональной деятельности.

2. Методические подходы к преподаванию

Эффективное преподавание русского языка в каракалпакской аудитории требует применения адаптированных методик:

- **Коммуникативный подход:** Основное внимание следует уделить развитию устной речи и навыков общения, что способствует повышению мотивации студентов [3.87].
- **Интеграция культурных элементов:** Включение материалов, отражающих как русскую, так и каракалпакскую культуру, способствует лучшему усвоению языка и формированию межкультурной компетенции.

3. Проблемы и вызовы

При преподавании русского языка в каракалпакской аудитории возникают ряд проблем:

- **Лингвистические барьеры:** Разница в фонетике и грамматике каракалпакского и русского языков может затруднить изучение.
- **Мотивация студентов:** Нехватка интереса к русскому языку, обусловленная современными тенденциями, требует поиска новых методов вовлечения студентов в изучение.

4. Рекомендации по улучшению преподавания

Для повышения качества преподавания русского языка в каракалпакской аудитории следует:

- **Разрабатывать учебные программы:** Создание адаптированных учебных материалов, учитывающих интересы и потребности студентов.
- **Проводить курсы повышения квалификации для преподавателей:** Это позволит внедрять новые методики и подходы в учебный процесс.
- **Стимулировать внеучебные активности:** Организация клубов и мероприятий на русском языке поможет повысить интерес студентов [2.23].

Преподавание русского языка в каракалпакской аудитории является многогранной задачей, требующей учета социокультурного контекста и применения современных методик. Успех в этом направлении зависит от способности преподавателей адаптировать свои подходы и находить новые пути для вовлечения студентов в изучение языка. Это, в свою очередь, будет способствовать не только языковому развитию, но и культурной интеграции, что крайне важно в многоязычной Республике Каракалпакстан.

Литературы

1. Анисимов Г. А. Изучение межфразовых связей. Русский язык в национальной школе.1986 №4. с. 28.
2. Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция. Уфа, 1984.
3. Леонтьев А. А. Место интенсивных методов в обучении иностранным языкам, Сборник «Проблемы обучения русскому языку иностранцев» Москва: Русский язык ,1977.

АНАЛИЗ ЯЗЫКА КАК МЕТОД ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Григорьева М.И.
старший преподаватель Нукусский государственный педагогический институт, кафедра русского языка и литературы

Национальная оценка предназначена для описания достижений учащихся с целью получения приблизительной оценки уровня знаний по учебной программе учащихся определенного возраста или класса. Она обеспечивает данные для аудита системы национального образования, чтобы информировать тактиков о ее ключевых аспектах.

Как правило, оценка включает в себя предъявление тестов учебных достижений или выборке испытуемых, при этом внимание уделяется определенному контингенту (например, пятиклассникам или тринадцатилетним испытуемым). Преподавателей, а иногда и родителей, директоров школ и самих учащихся, могут попросить предоставить «фоновую» информацию (другой термин - контекстная информация), которая связана с достижениями учащихся. Как правило, для этого используются анкеты. Подобная информация помогает понять зависимость результатов обучения от влияния внешних факторов, таких как домашние условия, уровень подготовки преподавателей, их отношение к учебным программам и способность преподавателей представлять учебный материал.

В целом разные системы национальной оценки по всему миру имеют общие черты. Везде оцениваются знание учащимися родного языка, или грамотность, а также математические способности (способности к количественному мышлению). В некоторых системах оцениваются достижения учащихся в естественных науках, искусстве, музыке, владении вторым языком, а также в социальных науках. Практически во всех национальных системах оцениваются достижения учащихся начальных классов. Во многих системах национальная оценка проводится также и в средней школе, обычно в период обязательного обучения.

В каждой стране есть свои национальные особенности. Во-первых, национальные оценки отличаются частотой проведения. В некоторых странах оценка бывает ежегодной, хотя оцениваемые учебные программы могут каждый год меняться. В других системах оценка проводится не так часто. Во-вторых, системы отличаются структурами, ответственными за оценку. Где-то эту функцию выполняет министерство образования, где-то - национальный исследовательский центр либо консорциум образовательных органов, университет или экзаменационная комиссия. Третье отличие заключается в том, что в одних странах участие школ бывает добровольным, а в других - обязательным.

В ст. 4 Джомтьенской декларации «Всемирная декларация об образовании для всех» (Всемирная конференция по образовании для всех) утверждается, что базовое образование должно быть ориентировано на «действительное получение образования и на результаты больше, чем на выборочное приобщение к материалам, продолжительное участие в организованных программах и заполнение сертификационных требований. Активные и основанные на участии подходы особенно полезны для обеспечения эффективности обучения и предоставления учащимся возможности в полной мере раскрыть свой потенциал. Поэтому необходимо определить приемлемые уровни эффективности обучения для образовательных программ, а также развивать и применять системы оценки объема полученных знаний» [Всемирная декларация об образовании для всех: 5).

Это заявление подразумевает, что в странах, принимающих участие в программе «Образование для всех», улучшение качества образования должно сопровождаться поддержкой. В результате национальное правительство и спонсорские организации значительно увеличили поддержку мониторинга учебных достижений на основе национальной оценки. Нередко предполагалось, что национальная оценка нс только обеспечит информацию об уровне образования в государстве, но и само использование подобных сведений приведет к росту достижений учащихся.

Все системы национальной оценки предназначены для получения ответов на один или несколько следующих вопросов.

• Насколько хорошо построен процесс обучения (по отношению к общим ожиданиям, целям учебного плана и подготовке учащихся к для дальнейшему обучению или к жизни)?

• Демонстрирует ли оценка сильные и слабые аспекты знаний и умений учащихся?

• Действительно ли отдельные подгруппы генеральной совокупности учащихся плохо выполнили тест? Например, существуют ли различия в результатах тестирования между: мальчиками и девочками; учащимися городской и сельской местности; учащимися, принадлежащими к различным языковым или этническим группам; учащимися из разных регионов страны?

• Какие факторы связаны с результатами обучения? До какой степени учебные достижения меняются в зависимости от характеристики образовательной среды (например, ресурсов школы, подготовки преподавателей и их компетентности и вида школы) или от домашних условий и общественных обстоятельств?

• Используются ли государственные стандарты при решении вопросов о наличии необходимых ресурсов (учебников, квалифицированных преподавателей и качества других входных данных)?

• Изменяются ли достижения учащихся с течением времени? Этот вопрос особенно интересен, если в образовании проводятся реформы.

Функционирование национальной системы оценки качества образования позволит государству и обществу получать объективную информацию о состоянии образования, необходимую для обеспечения конституционных прав граждан на качественное образование, будет способствовать кардинальному решению задач соответствия качества предлагаемых образовательных услуг установленным государственным стандартам, поддержанию устойчивого развития образовательной сферы.

Литература

1. Всемирная декларация об образовании для всех - Джонтьен, 1990 г.
2. Грини В., Келлаген Т. Оценка национальных достижений на национальном уровне. Книга 1. Международный банк реконструкции и развития/Всемирный банк, 2008, 2011. - Москва, Логос – 2011.

ЛИНГВИСТИКА И ФИЛОЛОГИЯ

Толегенова Г.Ж.
Старший преподаватель кафедры русского языка Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Слово филология происходит от древнегреческого φιλολογία - «любовь к слову». Филология изучает культуру народа, которая выражается в языке этого народа и в его литературном творчестве. Раньше область знаний, которая изучала литературу и язык, называли словесностью. Затем словесность разделилась. В употребление вошли названия языковедение и литературоведение. Языковедение стало изучать язык как систему, а литературоведение стало изучать культуру, выраженную в языке и литературном творчестве. Но все равно языковедение, и литературоведение до сих пор называеся одним, общим словом – филология. Сфера научных интересов лингвиста сосредоточена на изучении языков, филолога - на изучении текстов, литературы, написанной на конкретном языке. Хотя полноценное изучения текста предполагает в том числе и его лингвистический анализ, значит

филологу приходится отчасти становиться лингвистом. А изучать язык также невозможно в отрыве от письменной культуры, поэтому лингвист должен уметь работать с текстами как филолог

Филолог, если он не лингвист, в своей научной работе обязательно придает оценочный характер. Литературовед не может и не должен абстрагироваться от собственного восприятия, тогда как языковед оценивать объект исследования не может – он нейтрален. Язык для филологов – не обычная система символов, а литературное и культурное наследие его носителей. Деятельность специалистов данного профиля основана на собственном восприятии человека. Филология считается более широкой областью, чем лингвистика, поэтому, говоря о представителях данных специальностей, можно отметить, что все лингвисты являются филологами, но далеко не все филологи – лингвисты. В иностранной системе образования в большинстве случаев лингвистом считается специалист по теории языка и прикладному применению, филологом – исследователь художественных произведений, специализирующийся на литературе. С языкознанием его деятельность практически не соотносится, за исключением внимания к конкретным выразительным средствам.[1:55]

Несмотря на все отличия, сфера деятельности у филологов и лингвистов одна – изучение языка и всех его аспектов.

Филолог и лингвист: в чем разница?

В переводе с латинского языка слово «лингвист» обозначает «языковед, специалист по изучению языков». Именно лингвисты разбирают язык буквально «по кирпичикам», изучая его историю возникновения, структуру, сравнивая один язык с другим и погружаясь в бездну старинных и редких диалектов. Лингвистику часто считают сферой теоретических знаний, однако и практики в ней тоже немало. Лингвисты занимаются созданием школьных учебников и словарей, а также разработкой методов преподавания иностранных и родных языков. Что такое филология? Если дословно перевести это слово с греческого языка, оно обозначает не что иное как «любовь к языку». Филологи изучают один, конкретный язык, но погружаются в его изучение полностью, уделяя огромное внимание культурному наследию и литературным произведениям, написанным носителями языка. В то время как лингвисты воспринимают язык более сухо и схематично.[2:19]

Филология занимает особое место в парадигме современного гуманитарного знания. Для этой парадигмы характерны две черты – антропоцентризм и текстоцентризм.

Антропоцентризм – такой принцип исследования, который роднит филологию с другими гуманитарными науками.

Принцип антропоцентризма заключается в том, что «научные объекты изучаются прежде всего по их роли для человека по их назначению в его жизнедеятельности по их функциям для развития человеческой личности и ее совершенствования»

У филологии имеются две функции: широкая универсальная, она связана с воплощением духовной культуры народа в письменных текстах и вторая функция филологии – узкая специальная, связана с лингвистическим и литературоведческим толкованием художественных текстов. Эти две функции в филологии взаимосвязаны и одна без другой не существует. Филология как наука имеет комплексный характер, функциями филологии определяются его сложная внутренняя структура. Внутренняя структура – общие дисциплины и частные вспомогательные.

Общие дисциплины в филологии – являются две – языкознание и литературоведение. Частные и вспомогательные дисциплины их много: палеография, герменевтика, текстология, лингвистическая теория текста, тория дискурса, поэтика, риторика, культура речи и другое. Традиционно все же под филологией понимают совокупность двух дисциплин – языкознание и литературоведение.

Филология – это сложно структурированная область гуманитарного знания, главным объектом изучения которого является текст. Филология занимает важное место в структуре современной антропоцентрической гуманистической паридгмы так как филология служит средством познания и самопознания духовной культуры разных народов через их языковую , письменность и художественную литературу.

Филологи же пропускают язык через собственную эмоциональную сферу, давая ему богатую палитру оценочных суждений. По этой причине филология охватывает более широкий спектр жизнедеятельности человека (культурологию, историю, социологию и особенно — литературу). Говорят, что любого лингвиста в какой-то степени можно назвать филологом, но не каждый филолог станет воспринимать язык так сухо и схематично, как лингвист. Речь, прежде всего, идёт о подходах к изучению языка. Лингвистика больше напоминает техническую науку, потому что главная её задача заключается в скрупулёзной исследовательской работе. Что же касается филологии – это наука гуманитарная с начала и до конца. Она делает ставку на интуитивное восприятие мира, борется за классический литературный язык, воспевая его разнообразие и богатство.[3:43]

Интересным фактом является то, что российские лингвисты очень холодно и спокойно воспринимают присутствие в русском языке иностранных заимствованных слов, считая языковые трансформации обычным явлением, в то время как для большинства филологов это является чуть ли не национальной катастрофой.

Иными словами, ключевая разница между лингвистом и филологом в том, что для первого язык — это объект для изучения, который он, как специалист, воспринимает со стороны. Для второго же язык — это инструмент, которым он пользуется изнутри, изучая его развитие в литературном направлении.

Невзирая на все различия, лингвистов и филологов объединяет изучение языка и любовь к нему. Профессионалы обычно не придают значения этим условным границам, поскольку и лингвисты, и филологи могут работать в разных областях. Чаще всего они становятся преподавателями русского языка и литературы, преподавателями иностранных языков, журналистами, редакторами или переводчиками.[4:77]

Может ли лингвист работать филологом?

Безусловно, лингвист может работать по специальности «Филология», но для этого ему необходимо пройти профессиональную переподготовку. Также и филологи могут с успехом получить работу преподавателей-лингвистов, пройдя соответствующие курсы. Если раньше приобретение второй специальности часто было сопряжено с получением второго высшего образования, сейчас существует масса возможностей для того, чтобы обрести новую профессию в максимально короткие сроки. При этом уровень образования и качество оказываемых образовательных услуг находятся на должной высоте. Именно такую перспективу предлагает всем желающим Современная научно-технологическая академия (СНТА).[5:98]

Литература

1. Гращенков, 2017 Гращенков П.В. Композициональность в лексической и синтаксической деривации разноструктурных языков: Дис.д-р филол. наук. М. МГУ им. М.В. Ломоносова, 2017.
2. Исакадзе,Кобозева,Фундаментальные направления 1997.
3. Лютикова синтаксис именной группы в безартиклевом языке: 2017
4. Лютикова Е.А. Формальные модели падежа: теории и приложения.М.2017.
5. МитренинаО.В.РомановаЕ.Е.,СлюсарьН.А.Введениевгенеративну ю грамматику.М.2012. 6. Рудницкая Е.Л. Базовые синтаксические структуры 2012

ОСОБЕННОСТИ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО АСПЕКТА ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Исмагилова М.Ф.

старший преподаватель Ургенчский государственный педагогический институт, кафедра «Узбекский и русский язык, литература»

Текущие экономические и социокультурные изменения в современном мире приводят к увеличению культурных обменов. Несомненно, прямые отношения между государственными учреждениями, социальными группами и отдельными личности со своими индивидуальными особенностями, требуют от человека деликатного подхода при общении. Важнейшее условие эффективности межкультурного сотрудничества – это взаимопонимание и общение между культурами, толерантность и уважение, что, конечно, связано с его полученными источниками знаний. Высшие учебные заведения многих стран заинтересованы в том, чтобы их выпускники не только стали специалистами своего дела, но и никогда не исчезал у них интерес к проблемам, связанными с формированием коммуникативной компетенции. Среди многих дисциплин особое место занимает «Лингвострановедение», которая включена в учебную программу студентов, для которых русский язык является неродным. Лингвострановедение - это комплексная дисциплина, которая изучает язык в неразрывной связи с культурой и историей народа, говорящего на этом языке. Преподавание данной дисциплины особо важно, так как ее основная цель – это формирование у студентов социокультурной компетенции, позволяющей им адекватно понимать и интерпретировать различные языковые единицы в соответствии с национально-культурными особенностями изучаемого языка.

Важно понять, что данное воздействие направлено на достижение соответствующих учебных целей, в противном случае его нельзя назвать обучающим. Все обучающие воздействия дисциплины подразделяются на основные и вспомогательные.

К первым относятся:

а) изложение учебного материала и б) учебную задачу;

ко вторым:

а) подзадачи, которые обучающий ставит, когда обучаемый не может справиться с основной задачей; б) вопросы и указания обучающего; в) показ обучающим этапа решения учебной задачи или воспроизведение им микрофрагмента учебной деятельности.

Учебная задача - является универсальным инструментом педагогического воздействия, поскольку педагогическая деятельность осуществляется только путем решения педагогических задач. Как отмечал В.В. Репкин, «стать предметом

деятельности материал может лишь в том случае, если он включается в контекст задачи. Задача является той всеобщей и обязательной формой изложения материала, в которой он только и может быть включен в процесс обучения» [Бондаренко: 111].

На протяжении всей истории методики преподавания иностранного языка лингвисты, методисты и преподаватели иностранного языка не потеряли интереса к проблемам, связанным с формированием коммуникативной компетенции, основными их аспектами являются лингвистические, устно-коммуникативные, страноведческие и лингвокультурологические исследования.

Региональное языкознание, несомненно, является лингвистической дисциплиной филологического характера. Он изучает языковые факты, отражающие особенности национальной культуры.

В целом, лингвострановедение является неотъемлемой частью современного образования в области иностранных языков, в том числе русского языка как иностранного. Лингвострановедческий аспект – основной ключ формирования межкультурной компетенции у студентов. Задача преподавателя – научить не только языковым навыкам, но и методам общения на межкультурном уровне [Томахин: 47].

Вот основные методы обучения русскому языку студентов через лингвострановедческий аспект:

1.Использование аутентичных текстов и материалов:

– работа с художественной, публицистической, научно-популярной литературой, отражающей особенности русской культуры;

– анализ русских пословиц, поговорок, фразеологизмов, отражающих культурные традиции;

– использование видео-, аудио- и визуальных материалов (фильмы, музыка, изображения) для знакомства с русской культурой.

2. Страноведческие проекты и презентации:

– подготовка студентами докладов, презентаций, проектов о различных аспектах русской культуры, истории, традиций;

– организация "культурных встреч", где студенты делятся знаниями о своей культуре.

3.Ролевые и деловые игры:

– проигрывание ситуаций межкультурного общения, знакомство с нормами русского речевого этикета;

– моделирование деловых переговоров, встреч, интервью с учетом культурных особенностей.

4.Экскурсии и культурные мероприятия:

– посещение музеев, выставок, театров для погружения в российский культурный контекст;

– участие в русских праздниках, фестивалях, народных гуляньях.

5.Лингвострановедческие справочники и словари:

– использование лингвострановедческих словарей, справочников для изучения культурно-маркированной лексики;

– работа над переводом и интерпретацией культурно-специфичных реалий.

Обучение эффективно, когда материальные и нематериальные учебные материалы взаимосвязаны и дополняют друг друга.

Ключевые элементы лингвострановедческого компонента в обучении:

1. Фоновые знания (реалии, безэквивалентная лексика, коннотативная лексика)
2. Невербальные средства коммуникации (жесты, мимика, проксемика)

3. Речевой этикет и правила речевого поведения
4. Культурные традиции, праздники, обычаи
5. Географические, исторические, политические, экономические реалии
6. Методические рекомендации по интеграции лингвострановедческого компонента:
7. Использование аутентичных материалов (тексты, видео, аудио)
8. Разработка заданий на сравнение культур, выявление культурных различий
9. Организация проектной деятельности, ролевых игр
10. Привлечение носителей языка, экскурсии, встречи
11. Создание лингвострановедческих словарей, баз данных
12. Эффекты применения лингвострановедческого подхода:
13. Повышение мотивации к изучению языка
14. Развитие межкультурной компетенции
15. Более глубокое понимание культуры страны
16. Улучшение коммуникативных навыков
17. Формирование толерантного отношения к другой культуре

Таким образом, лингвострановедческий аспект способен максимально приблизить студентов к пониманию и освоению русской культуры в процессе изучения языка. В практике преподавания иностранного языка позволить не только научить языку как средству коммуникации, но и познакомить с культурой страны в том виде, как она отражена в языке, научить говорить на языке, не вызывая удивления у его носителей. Несомненно, что он играет важную роль при обучению иностранным языкам и способствует коммуникативно-познавательной мотивации обучения.

Литературы

1.Бондаренко Е.Н. Лингвистический подход в обучении иностранному языку. Лесной вестник 3. -Мытищи, 2001. - С.111.

2. Выготский Л.С. Мышление и речь // Избр. психол. исслед. М., 1956. 517 с.

3. Митусова О.А. Лингвистический компонент модели современного специалиста // Строительство-2001: материалы Междунар. научно-практической конф. Ростов н/Д.: РГСУ, 2003. -С. 114–118.

4. Персикова Т.Н. Межкультурная коммуникация и корпоративная культура. – М.: 2008.

5. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация. – Москва: Слово. 2000. – 234 с.

6.Томахин Т.Д. Лингвострановедение - что это такое? //ИЯШ, 1996, №6.

7.Щукин Н.А. Методика обучения речевому общению на иностранном языке. - М.: Икар, 2011. - С. 154–157.

THE IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN INCREASING MOTIVATION AMONG YOUNG EFL LEARNERS

Sadikova Kh.P.

Assistant teacher, Nukus Branch of Tashkent University of Information Technologies Named After Muhammad Al- Khwarizmi

“Learners might not be fluent and accurate while doing communicative activities-but they should not remain quite” On joining these significant words said by Savignon, the researcher would like toemphasize the fact that the learning process is a highly effective

when the students are highly motivated and actively involved, in our case, – in language learning and acquisition process. So, the most important activities which, indeed, push the children to be motivated learners are communicative activities.[5]

Here, according to “Motivation: Where does it come from? Where does it go?,” by Littlejohn, Andrew (USA, 2001) the prospects for reward from learning English are motivating, but that relates to reward, not to satisfaction. Teachers of younger students can raise satisfaction levels by using games, puzzles and songs in the classroom, but the impact on motivation tends to be short-lived and specific to the activities rather than to the act of learning English. In addition, by Littlejohn Andrew [4] it is suggested that in order to successfully motivate every learner, teachers must find a balance between motivating learners and recognizing their work product appropriately. According to him, for example, teachers should get to know their pupils and understand where they are succeeding and where they are struggling. A pupil may have difficulty with the difference between verb tenses, but if the teacher can create an exercise in which the student can speak or write about a subject that they are really passionate about, their motivation level will naturally increase. Being able to describe their favorite activity in the new language would allow them to share with the teacher or the class something that makes them happy, while at the same time improving their knowledge of the English language.

The famous proverb "Don't give your students fish, but teach them how to fish" is perhaps true in language teaching. But how do we go about teaching them the language skills so that they become more interested in learning the language? Despite exposure to training in the communicative approach, may teachers still avoid practicing the approach because the communicative component, i.e. oral communication makes up only ten percent of the exam score on the English test. In other words, many teachers are more interested in training students how to read and write well in addition to teaching students to master the grammar component of the language.

The question that needs to be addressed is how teachers strike a healthy balance between preparing students for the standardized examinations and for life-long language skills. Most of the time, teachers are concerned with how to drill the students to obtain high scores on the English paper in the national examination. The problem for many English teachers, especially the non-specialists, is how to encourage genuine interest among students to continue to learn and use the English language once the examinations are over.

Based on this brief discussion, the authors believe that teachers are able to drive the students to learn the language and to sustain students interest in language learning if they can provide activities that are:

- ✓ communicative (game type)
- ✓ integrative (short/small activities form larger activities)
- ✓ enthusiastic
- ✓ group-based
- ✓ meaningful or relevant

In addition, it is highlighted by authors that these activities help promote:

- self-confidence
- experiences of success
- learning satisfaction
- good relationships among learners as well as between teacher and learner

Mainly, the research has shown that factors such as positive learner and teacher attitudes, which are interrelated to motivation, must be sustained for successful

transfer of language learning [1]. To foster positive attitudes and to motivate learning, in particular, the learning of English as a Foreign Language, an environment conducive to learning must be created. The authors suggested that the factors that help create such an environment include:

- a learning situation that has a "low affective filter" [2]
- providing various types of input which are auditory, visual, sensory, verbal and non-verbal in nature and input which is comprehensible or a little beyond the level of the learner
- providing a continuous and consistent exposure to the language being learned
- an environment where the teachers and the students are supportive and encouraging
- having access to situations wherein students are able to use the language as a "natural means of communication" [3]

So, according to the authors' research these factors should be present in any language learning program.

Also, I would like to point out the fact that most of all I liked the statement of the author "All these need to be given acknowledgment and recognition in the form of rewards and encouragement (e.g., prizes, public mention, etc.) to motivate and sustain interest in the use of the language,".

In summary, the goal of the current thesis is to increase students' desire for learning English by employing a variety of techniques with communicative activities, as these activities are often the most crucial for students to succeed in their studies. In addition to employing a variety of teaching techniques and communication activities, which are highly effective in piqueing children's interest in the learning process.

References

1. Finocchiaro, M. (1982). Motivation: Its Crucial Role in Language Learning. (ERIC Document Reproduction Service No. ED 223 3085).
2. Krashen, S.D. (1987). Principles and Practice in Second Language Acquisition. New York: Prentice-Hall.
3. Littlewood, W. (1995). Foreign and Second Language Learning.Cambridge:CUP.
4. Littlejohn, A., and D. Hicks (1996). Cambridge English for Schools.Cambridge: Cambridge University Press.
5. Savignon, S. J. 1997. Communicative Competence: Theory and Classroom Practice

MÁLIMLEME XIZMETINIŃ MEDIA QURALLARI MENEN BIRGE ISLESIWI

[1]Kallibekova G., [2]Nurbekova N.

[1]Berdaq atındaǵı QMU oqıtıwshısı

[2]Berdaq atındaǵı QMU magistrantı

Hár bir málimleme xızmetiniń jumıs procesinde óz qálemi, jazıw stili hám informaciyalardı keń auditoriyaǵa jetkeriw sheberligi boladı. Informaciyalardı yamasa maǵlıwmatlardı tarqarıwda hár bir jurnalist yaǵnıy málimleme xızmeti óz usıllarınan paydalana otırıp jumıs alıp baradı. "Eger gazeta bir tún hám kún dawamında kóbi menen 2 márte basılıp shıǵıwı múmkin bolsa, Internet-basılım anaw yáki mınaw waqıya haqqındaǵı xabardı jańalaw baǵdarında sheklenbegen imkaniyatlar hám tekst ushın keń maydanǵa iye. Dástúriy ǵalaba xabar qurallarınan internet jurnalistika ózinde multimedia imkaniyatlardı –

tekst, grafika, foto, audio hám video maǵlıwmatlardı jámlestirgenligi hám bir demde tarqatıw imkaniyatı menen ózgeshelenedi. ” Ilimiy izertlew jumısımızda málimleme xızmetiniń foto, video, infografika, diagramma, sonday-aq,ǵalaba xabar quralları menen baylanısın kórip shıǵamız. Nókis kánshilik institutında *Ustazımnıń ustazına bayram qutlıqlawı* atamasında video jayǵastırılǵan. Video menen birge tómendegishe mazmunǵa iye tekst jazılǵanlıǵın da kóremiz. *Ustazımnıń ustazına bayram qutlıqlawıNókis kánshilik institutı Jaslar awqamı baslanǵısh shólkemi tárepinen 1-oktyabr "Ustaz hám muǵallimler kúni" múnásibeti menen "Ustazımnıń ustazına bayram qutlıqlawı" atamasında ilaj ótkerildi.* Bul videonıń mediya metrikasına dıqqat awdarǵanımızda https://t.me/ndkinfjanaliqlari siltemesi menen jaratılǵan Nókis kánshilik institutınıń telegram tarmaǵında 30-sentyabr 2024-jıl 17:05 waqtı menen jayǵastırılǵanlıǵın kóremiz. «1-oktyabr Muǵállimler hám ustazlar kúni» ne arnap tayarlanǵan bul videonı kanal aǵzalarınan 445i oqıǵan hám 4 emociya belgisin bildirilgen. Sonday-aq, *1-oktyabr "Oqıtıwshılar hám ustazlar" bayramı kúni* ataması menen de video jayǵastırılǵan. «Qutlıqlaw» xeshtegi astında járiyalanǵan bul video 2024-jılı 30-sentyabr kúni 17:23 te jayǵastırılǵan hám ol 510 márte kóriliw, 6 imociya belgisi bildirilgen mediya metrikadan ibarat. https://t.me/uzdsminf_24 siltemesi arqalı jaratılǵan Ózbekstan kórkem óner institutınıń telegram tarmaǵında *1_oktyabr_Muǵallimler_hám_ustazlar_kúni* xeshtegi astına bayram ilájı haqqında maqala járiyalanǵan. Onda ilájdan alınǵan fotolar berilip, soń maqala mazmunı tómendegishe jarıtılǵan.

MUǴALLIMLER HÁM USTAZLAR KÚNINE BAǴÍShLANǴAN BAYRAM ILAJÍ BOLÍP ÓTTI

Óz ómirin jas áwlad tálim-tárbiyası hám olarǵa jol-joba kórsetiwdey iygilikli islerge baǵıshlaǵan muǵallimler hám ustazlarımızǵa qansha húrmet kórsetsekte arzıydı. Haqıyqatında da, ustaz, oqıtıwshı, muǵallim hár bir insannıń ómirde óz jolın tabıwına, elge, xalıqqa xızmet etetuǵın joqarı adamgershilik pazıyletlerine iye insan bolıp jetilisiwine biyminnet xızmet etetuǵın mashaqatlı hám pidayı kásip iyesi bolıp esaplanadı.Sáne múnásibeti menen paytaxtımızdaǵı payızlı orınlardıń birinde Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat men institutı Nókis filialı jámááti ushın bayram dasturxanı jayıldı. Onda Filial direktorı A.Ayapov hám basqalar shıǵıp sóylep, jıynalǵanlardı bayram menen qutlıqlap, jaslarǵa ilim-bilim sırların úyretiwdegi mashaqatlı, juwapkerli jumıslarında tabıslar tiledi.Ilaj filial professor-oqıtıwshıları atqarıwındaǵı koncert baǵdarlaması menen dawam etti.

Mediya metrikasına názer awdarǵanımızda fotolar 510 márte kórilgen bolsa, maqalanı 562 márte kórgenligin al, foto menen tekst telegram tarmaǵına jayǵastırılǵanda birdey waqıtta yaǵnıy 22:35 te járiyanǵanlıǵın, biraq bir tabloda berilmegenligin kóremiz. Bul bolsa óz náwbetinde kanal gúzetiwshilerinde túsinbewshilik keltirip shıǵaradı. Tarmaqqa maǵlıwmat yáki informaciya tarqatqanda málimleme xızmeti wákili onı oqıwshı yáki gúzetip barıwshılar ushın oqıwǵa qolaylı hám túsinikli formada jetkerip beriwi talap etiledi. Instituttıń telegram tarmaǵında bolsa bul inabatqa alınbaǵan. Informaciyalardıń bunday usılda jetkerip beriliwi járiyalanǵan fotolar qaysı tekstke tiyisli ekenligin auditoriya ózi anıqlap alıw kerekligin bildiredi. Sonlıqtan da, hár qanday informaciyanı tayarlaǵanda tekst penen fotonıń bir tabloda jariyalanıwı málimleme xızmeti wákiliniń ayrıqsha itibar qaratıwı kerek bolǵan usıllardan biri.

Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filialınıń https://t.me/uzdjtsunf siltemesi arqalı jaratılǵan telegram tarmaǵında *ǴXQ_Biz_haqqında* hám *Qaraqalpaqstan_TV* atamasındaǵı xeshtegler astında video jayǵastırılǵanlıǵın kóremiz. Onda tómendegi mazmunǵa iye tekst berilgen. *Aralboyınıń ekologiyalıq mashqalaları,*

qurǵaqshılıq hám suw resurslarınan aqılǵa uǵras paydalanıw máselelerine xalıqaralıq jámiyetshiliktiń itibarın tartıw maqsetinde Ekologiya, qorshaǵan ortalıqtı qorǵaw hám klimat ózgeriwi ministrligi hám ProRun shólkemi tárepinen usı jıldıń 14-15-sentyabr kúnleri Qaraqalpaqstandaǵı siyrek ushırasatuǵın tábiyiy orın – "Barsa kelmes" aymaǵında "Planetamızdıń keleshegine qosqan úlesimiz" atamasında xalıqaralıq ekomarafonı bolıp ótken edi. Xalıqaralıq ekomarafonǵa Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti Nókis filialınanda 50 den aslam kewilli professor-oqıtıwshılar hám studentler qatnasqan edi. Bul haqqında «Ózbekistan 24» telekanalınıń «Maxsus Reportaj» informaciyalıq baǵdarlamasında.

Bunnan málim bolǵanınday, informaciyalardı tarqatıwda, onı keń auditoriyaǵa jetkeriwde málimleme xızmeti wákilinıń basqa da ǵalaba xabar quralları menen tıǵız baylanısta ekenligin bilinedi. 2024-jılı 28-sentyabr kúni 12:45 te járiyalanǵan telekórsetiw videosı kanal aǵzalarınan 510 márte kórilgen. Sonday-aq, 2024-jıl 23-sentyabr kúni telegram tarmaǵında *Jaslar jetekshiligine talabanlar menen sáwbet ótkerildi* ataması menen járiyalanǵan informaciya*da* fotolar tekst penen birgelikte berilgenligin, sonday-aq, *tolıq oqıw ushın* dep filialdıń saytına kirip oqıw ushın silteme berip ótilgen. 18:04 te járiyalanǵan bul informaciya kanal gúzetiwshileri tárepinen 817 márte kórilgen. Bul joqarı oqıw ornınıń málimleme xızmeti wákili óz iskerligi dawamında rásmiy telegram tarmaǵı hám sayt gúzetiwshilerin sociallıq tarmaqlarda turaqlı uslap turıw ushın arnawlı jumıs isleytuǵınlıǵı málim boldı. Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutınıń telegram tarmaǵında járiyalanǵan materiallar haqqında izertlew alıp barǵanımızda https://t.me/qqaxai siltemesi menen jaratılǵan bul rásmiy kanalda da bir neshe videoroliklerdi kóriwimizge boladı. Mısalı 2024-jılı 28-sentyabr kúni *Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı haqqında tayarlanǵan video ónim* ataması menen telegram tarmaǵına usı joqarı oqıw ornınıń turmısınan tayarlanǵan videorolik jayǵastırılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. 19:17 de járiyalanǵan bul videonı kanal gúzetiwshileri 804 márte kórgen bolsa, onnan 18 emociya belgisin de bildirilgen. Bunnan tısqarı, instituttıń 2024-jılı 24-sentyabr kúni járiyalanǵan daǵaza formasındaǵı internet materialında infografika usılınan paydalanǵanlıǵın kóremiz. Bunda Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı student-jasları arasında "Eń jaqsı web-sayt" tańlawın ótkeriw shólkemlestirilgenligi boyınsha málim etilgen. Bul da málimleme xızmeti wákiliniń informaciyalardı jetkeriwde foto, video, infografika sıyaqlı hár túrli usıllardan paydalana alıw sheberligin bildiredi. Juwmaqlap aytqanımızda, málimleme xızmeti wákili sociallıq tarmaqlar arqalı maǵlıwmatlardı keń auditoriyaǵa jetkeriwde foto, viedeo, audio, infografika, ǵalaba xabar quralları menen birge islesiw sıyaqlı túrli usıllardan paydalana alıwı onıń jumıs iskerligin ele de jetilistiriw ushın xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Kallibekova G. Redaktor-jurnalist-oqıwshı baylanısı… ("Qaraqalpaqstan jasları" gazetası mısalında). Globallasıw processi hám ǵalaba xabar quralları xızmeti. Ilimiy miynetler toplamı. – Nókis: QMU, 2016. – B. 86-90.
2. Ózbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti "Globallashuv davrida PR va Xalqaro kommunikatsiyalar: An'analar va innovatsion yondashuv" ilmiy-amaliy konferentsiya to'plami 2020-yil 26-mart.
3. Orazov A, Jartibayeva B. Jámiyetshilik penen baylanıslarda baspasóz xizmetleriniń ornı hám roli. Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Xabarshısı. 2021. №4. – B. 311-314.
4. Qojiqbaeva Z. Baspasóz: Janrlar. Maket. Dizayn. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2011.

5. Marziyaev J.K. Modern karakalpak press and genres of journalistic works // Horizon: Journal of Humanity and Artificial Intelligence. Volume: 02 Issue: 06| 2023. ISSN: 2835-3064. – P. 148-157 // https://univerpubl.com/index.php/horizon/article/view/2014/1758

LEXICAL COMPETENCE AS THE FOUNDATIONAL BASIS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING

Alimbetova M.M.
PhD Student, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Introduction. In contemporary society, proficiency in foreign languages plays a crucial role in professional activities and global communication. Among the various aspects of language mastery, lexical competence stands out as a fundamental component. Lexical competence encompasses the knowledge and use of a wide range of words and expressions, as well as the ability to apply them correctly in various contexts. It is an integral part of linguistic competence and significantly contributes to the development of professional communicative competence, especially for students in non-linguistic higher education institutions [Brown&Lee,2015].

This article delves into the importance of lexical competence in foreign language learning, explores its key components, examines the levels of its development, and discusses methodologies for its effective cultivation. By understanding and enhancing lexical competence, learners can improve their ability to communicate effectively and navigate diverse professional environments.

Definition of Lexical Competence

Lexical competence refers to an individual's ability to understand, acquire, and use the vocabulary of a foreign language effectively. It includes not only the knowledge of individual words and expressions but also the capacity to utilize them appropriately in various communicative situations. This competence involves both passive skills, such as understanding spoken and written language, and active skills, such as expressing thoughts and ideas accurately [Nation, 2001].

Components of Lexical Competence

Lexical competence comprises several interrelated components that work together to enable effective language use:

1. **Motivational Elements:**
- Interest and engagement: A learner's motivation to acquire new vocabulary influences the depth and breadth of their lexical competence [Gardner,1985].
- Attitude toward the language: Positive attitudes and enthusiasm towards the foreign language enhance vocabulary acquisition and retention [Dörnyei,2014].

2. **Cognitive Elements:**
- Memory and Retention: The ability to remember and recall words and expressions is crucial for building a robust lexicon [Baddeley,2000].
- Understanding Word Relationships: Knowledge of synonyms, antonyms, and word families aids in expanding vocabulary efficiently.

3. **Practical-Activity Elements:**
- Active Usage: Regular practice in speaking and writing helps solidify vocabulary knowledge and facilitates its practical application [Thornbury, 2002].
- Contextual Application: Using words and expressions in relevant contexts enhances understanding and usability.

4. **Reflective Elements:**

- Self-Monitoring: The ability to assess one's own use of vocabulary and make necessary adjustments ensures continual improvement [Schmitt, 2000].
- Strategic Learning: Employing strategies such as mnemonics, context clues, and repetition supports effective vocabulary acquisition [Oxford, 1990].

Development of Lexical Competence

The development of lexical competence occurs through various levels and stages, each building upon the previous to enhance a learner's vocabulary and its application:

1. **Initial Level:**

- Familiarization with Basic Vocabulary: Learners are introduced to fundamental lexical units, focusing on correct pronunciation and basic comprehension [Nation, 2001].
- Recognition and Understanding: Emphasis is placed on recognizing and understanding commonly used words and expressions [Meara, 2014].

2. **Intermediate Level:**

- Vocabulary Expansion: Learners broaden their lexicon by acquiring new words and phrases and understanding their usage in different contexts [Coxhead, 2000].
- Contextual Usage: Application of vocabulary in meaningful contexts, such as sentences and short conversations, to reinforce understanding [Grabe & Stoller, 2011].

3. **Advanced Level:**

- Lexical Literacy: Development of the ability to select appropriate words and expressions based on the communication situation and audience [Nation, 2001].
- Nuanced Understanding: Mastery of nuanced meanings, idiomatic expressions, and specialized terminology relevant to specific fields [Hulstijn, 2001].

Methodologies for developing lexical competence

Effective development of lexical competence involves employing diverse methodologies and approaches that cater to different learning styles and contexts:

1. **Authentic Materials:**

- Films and Audio Recordings: Exposure to real-life language use through movies, podcasts, and interviews enhances vocabulary acquisition and comprehension [Richards & Rodgers,2001].
- Example: Watching a documentary on environmental science introduces specialized vocabulary in context.

2. **Context-Based Learning:**

- Situational Practice: Learning vocabulary within specific contexts, such as workplace scenarios or academic discussions, improves retention and application [Grabe & Stoller, 2011].
- Example: Role-playing a business meeting to practice using industry-specific terms.

3. **Terminology Integration:**

- Subject-Specific Vocabulary: Incorporating terminology related to the learner's field of study ensures relevance and practicality.
- Example: Engineering students learning terms like "load-bearing," "structural integrity," and "circuit board" [Gass & Selinker, 2008].

4. **Mnemonic Devices and Repetition:**

- Memory Aids: Using mnemonic techniques and spaced repetition systems aids in long-term vocabulary retention [Oxford,1990].
- Example: Creating acronyms or visual associations to remember complex terms [Baddeley, 2000].

5. Interactive Activities:

- Games and Quizzes: Engaging in vocabulary games, flashcards, and quizzes makes learning enjoyable and reinforces memory [Nation, 2001].
- Example: Using flashcard apps like Quizlet to practice new words daily [Coxhead, 2000].

6. Collaborative Learning:

- Peer Interaction: Group discussions, study partners, and collaborative projects provide opportunities to use and reinforce vocabulary [Vygotsky, 1978].
- Example: Participating in study groups where members quiz each other on new terms [Thornbury, 2002].

Conclusion. Lexical competence is an essential component of linguistic competence and plays a vital role in foreign language education. Its development is crucial for effective communication, professional success, and interdisciplinary collaboration. Building lexical competence requires systematic training, the application of diverse methodologies, and an understanding of the unique characteristics of students' professional fields. By fostering lexical competence, educators can enhance students' ability to communicate confidently and competently in foreign languages, thereby preparing them for successful interactions in both academic and professional environments.

References

1. Baddeley, A. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory? Trends in Cognitive Sciences, 4(11), 417-423.
2. Brown, H. D., & Lee, H. (2015). Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy. Pearson Education.
3. Coxhead, A. (2000). A New Academic Word List. TESOL Quarterly, 34(2), 213-238.
4. Dörnyei, Z. (2014). The Psychology of the Language Learner: Individual Differences in Second Language Acquisition. Lawrence Erlbaum Associates.
5. Gardner,R.C. (1985). Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation. Arnold.
6. Gass, S. M., & Selinker, L. (1994). Second Language Acquisition: An Introductory Course. Routledge.
7. Grabe, W., & Stoller, F. L. (2011). Teaching and Researching Reading. Routledge.
8. Hulstijn, J. H. (2001). Intentional and Incidental Second Language Vocabulary Learning: A Reappraisal of the Separation and Integration Hypothesis. Language Learning, 51(1), 141-180.
9. Meara, P.M. (2014). Vocabulary research in The Modern Language Journal: A bibliometric analysis. Vocabulary Learning and Instruction, 3(1), 1-28. doi: 10.7820/vli.v03.1.meara.
10. Nation, I. S. P. (2001). Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge University Press.
11. Oxford, R. L. (1990). Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. Heinle & Heinle.
12. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.
13. Schmitt,N. (2000). Vocabulary in Language Teaching. Cambridge University Press.
14. Hennings, D. G. (2005). Reading with meaning: Strategies for college reading (6th ed.). Prentice Hall.
15. Thornbury, S. (2002). How to Teach Vocabulary. Longman.

16. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
17. Алимбетова М. М. ЛЕКСИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ: ЯЗЫКОВАЯ ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ //Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования. – 2023. – Т. 2. – №. 13. – С. 11-1
18. Borasheva A. The Crucial Role of Teacher Support in Enhancing Willingness to Communicate, Professional, Communicative and Lexical Competences //Pubmedia Jurnal Penelitian Tindakan Kelas Indonesia. – 2024. – Т. 1. – №. 4. – С. 9-9.
19. Nuratdinova J. Developing professional communication skills in English of agricultural education students //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. B7. – С. 60-63.
20. Shakhnoza T. SOME WAYS OF DEVELOPING COMMUNICATIVE COMPETENCE //Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 184-187.
21. Abdullayeva D. ONE OF THE MAIN FACTORS IN THE MODERNIZATION OF EDUCATION IS IMPROVING FUTURE TEACHERS'COMPETENCIES IN FOREIGN LANGUAGES //Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. – 2023. – Т. 4. – №. 05. – С. 1-

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE ELIKLEWISHLERDIŃ SÓZ JASALIW SISTEMASI: KONVERSIYA

[1]Bayımbetova M.B., [2]Mambetniyazova H.M.
[1]Ajiniyaz atındaǵı NMPI, inglis tili hám ádebiyatı kafedrası assistent oqıtıwshısı
[2]Berdaq atındaǵı QMU, Inglis tili hám ádebiyatı baǵdarı 1-kurs studenti

Inglis hám qaraqalpaq tillerinde hár túrli sóz jasalıw usılları bar. Olardan biri bul – konversiya bolıp, yaǵnıy bunda bir sóz shaqabındaǵı sóz basqa bir sóz shaqabına ózgeredı hám óz mánisin ózgertedi. Til biliminde konversiya túsinigi marfologiya hám sintaksistiń shegi arasındaǵı baylanıs. Ilimiy izlenisler bizlerdi hár túrli gúzetiwler menen támiynlep beredi. Biraq bulardıń hesh qaysısı bul procestiń qalay júz beriwi haqqındaǵı jalǵız sheshim bolıp yamasa jeterli túsinik bolıp xızmet qıla almaydı. Buǵan qaramastan, hár bir teoriya ózi usınıs ete alatuǵın belgili tiykarǵa iye. Bul tiykarlarǵa súyengen halda bizler konversiya túsinigin úyreniwge hám onıń ústinde analiz islewge erise alamız. Hátteki múmkin bolǵan ózgerislerdi de ámelge asıra alamız. Bul morfologiyalıq yamasa sintaksislik procestiń juwap gilti esaplanǵan belgisi sonnan ibarat, ol óz quramındaǵı sózlerdi leksikalıq kategoriya menen baylanıslı ózgerislerge ushıratadı.

“Sózler sóylewde málim bir tilde grammatikalıq nızamlarǵa kóre birigedi hám qáliplesedi” degen gáp leksikologiyanıń grammatika menen bekkem baylanıslılıǵın taǵı bir mártebe tastıyıqlaydı [Arnold 2012: 19].

E. S. Kubryakovanıń sózlerine kóre, sóz jasaw modelleriniń ónimdarlıǵı hám aktivligi tekǵana intralingvistikaǵa emes, al ekstralingvistikalıq maǵlıwmatlarǵa da baylanıslı: 1) sóz jasawdıń málim bir túrine sáykes keletuǵın konceptual taypalardıń keńeyiw kólemi hám tezligi hám 2) sózlerdi sanı tuwındılıq tiykar bolıp xızmet etedi. Basqasha etip aytatuǵın bolsaq, sóz jasaw qatarınıń múmkin bolǵan kólemi málim bir model menen obyektlerdiń haqıyqıy dúnyası, konceptler hám múnasábetlerdiń ayriqsha dúnyası menen haqıyqıy baylanıslılıǵınan ibarat [Kubryakova 1965: 18, 20].

Eliklewishler/onomatopoeia til bilimi leksikasınıń basqa bólimlerinen seske eliklep sóz payda etiwi menen ajıralıp turadı. Olar leksikalıq topardıń aǵzası wazıypasın atqara

alıwına kóre basqa leksikalıq toparlar menen birigedi, mısalı, *boom* hám *truck* (1) ekewide birdey birlik san atlıqqa tiyisli. Mısalı:
(1) a. The loudness of the boom startled them. (*Júk mashinanıń dırıldısınıń shawqımı olardı shorshıtıp jiberdi*)
b. The loudness of the truck startled them (*Júk mashinanıń shawqımı olardı shorshıtıp jiberdi*).

Mısallardağı (1 a) *boom* júk mashinası mánisin bildiredi biraq (1 b) dağı *truck* júk mashina mánisin bildirsede bir-birinen parıq etedi, sebebi *boom* seske eliklew etiwinen kelip shıqan sóz, lekin *truck* júk mashinası mánisinde qaladı hám hesh qanday seske eliklemeydi.

Onomatopoeia sózler mánisi, morfologiyalıq qásiyetleri hám sintaktikalıq wazıypalarına kóre belgili bir sóz shaqabı toparına kiredi. T. Sugaharanıń sózlerine kóre, inglis tilindegi onomatopoeia atlıq, feyil, tańlaq sózler, ráwish retinde qollanılıwı múmkin (Sugahara 2010). Mısalı:
(2) a. His heavy boots clatter upon the round pebbles. *(Onıń awır etikleri taslardıń ústinde toqıldadı)* (Feyil)
b. The chug of the engine still filled our ears.*(Matordıń warıldısı ele qulaǵımızdan ketpey tur)* (Atlıq)
c. The carriage went bump, bump, bump over the sleepers. (*Vagon uyıqlap atırǵanlardıń ústinen bampıldap(signal berip) óte berdi)* (Ráwish)
d. This flabby lump of mortality. *(Bul qurbanlıqtıń bılshıyǵan gewdesi)* (Kelbetlik)
e. Whirr! The exploded cork whizzed through the air. (*Vızzz! Atılıp ketken qaqpaq hawada ǵıwıldap ushtı)* (Tańlaq)
Sonday-aq birdey sóz hár qiyli sóz shaqabı retinde de qollanılıwı múmkin. Mısalı:
(3) a. The cannons' booms startled them. *(Pushkiden atılǵan oqlardıń dańǵırlısı olardı shorshıttı)* (Atlıq)
b. The cannons boomed incessantly. *(Pushkiler toqtawsız dańǵırladı)* (Feyil)
c. The dogs' arfs began to bother everyone. *(Iytlerdiń arpıldısı (úriwi) hámmeni tinishsızlandırıp basladı)* (Atlıq)
d. The dogs continued to arf. *(Iytler arpıldap úriwin dawam ettirdi)* (Feyil)
(a) hám (c) mısallarindağı "boom" hám "arf" eliklewishleri atlıq retinde qollanılıp tursa, (b) hám (d) mısallarda "boom" hám "arf" eliklewishleri feyil sóz shaqabı retinde qollanılǵan.
(4) a. Boom! Arf!
b. The cannon went boom.
c. The dog barked "arf arf".
(a) mısalında "boom", "arf" eliklewishleri tańlaq wazıypasın atqaradı, (b) hám (c) mısallarda "boom", "arf" eliklewishleri ráwish wazıypasında qollanılǵan.

Qaraqalpaq tilinde de eliklewish sózler hár qıylı usıllar arqalı jańa sóz jasawda grammagikada belgili orındı iyeleydi. Eliklewish sózler basqa sóz shaqapları sıyaqlı dara túrinde yaǵnıy basqa sózler menen dizbeklespegen jaǵdayda belgili máni ańlatpaydı, Sonıń ushın eliklewish sózlerdiń mánilerin kontekstten biliwge boladı. Eliklewish sózlerden ásirese atlıq, kelbetlik, feyil sózler bir neshe usıllar arqalı jasaladı. Al eliklewishlerdiń ózleri basqa sóz shaqaplarınan jasalmaydı. Mine usı belgileri jaǵınan eliklewish sózler basqa sóz shaqaplarınan ózgeshelenip turadı.

Eliklewishlerge mısallardı alıp qarasaq, olar gáp ishinde atlıq, feyil, kelbetlik hám ráwish sóz shaqapları xızmetinde qollanılǵanın kóriwimizge boladı. Mısalı:
1(a) **Ǵawırlı** kem-kem kúsheydi. (Atlıq)
(b) Balalar qońıraw shalınıwdan birden **ǵawırlastı**. (Feyil)

2 (a) Alıslardan ǵazlardıń **ǵańqıldısı** esitildi. (Atlıq)
(b) Ele nesin kóripseń, qıl taqqan soń **ǵańqıldaydı**. (Feyil)
3(a) Júyrikten júyrik shıqsa ayaqları **tıpır-tıpır**. (Kelbetlik)
(b) Balalar ǵarrını kóriwden **tıpırlap** qashtı. (Ráwish)

Hár bir sóz ulıwmalıq máni bildiretuǵınlıǵı sıyaqlı eliklewish sózler ulıwmalıq mánige iye boladı. Máselen, „taq" degen sózdiń 7-8 túrli mánisi bar. Biraq bulardıń bári de ulıwma alǵanda bir ǵana seske eliklewdi bildiredi. Ulıwmalıq máni ańlatıwshı eliklewish sózler **eki** toparǵa bólinedi. Birinshi toparǵa kiretuǵın sózler tek ǵana bir nárseniń shıǵarǵan sestin bildirse (mısalı „sırt“ sózi terek japıraǵınıń úzilgende shıǵarǵan sestin bildirip, basqa nárselerdiń shıǵarǵan sestin bildirmese), ekinshi toparǵa kiretuǵın sózler bir neshe túrli zatlardıń shıǵarǵan sestin ulıwmalıq túrde ańlatadı. Eliklewish sózlerdiń geyparaları bir formada qollanıladı. Mısalı: *Ol jalt-jalt qaradı. Ot jalt- jalt etti.* Eger usı mısallardaǵı eliklewish sózlerdiń formaların ózgertip: *Ol jaltań-jaltań qaradı* - dep aytıwǵa bolǵan menen, *ot jaltań-jaltań etti* formasında aytıwga bolmaydı. Bul sózlerdegi “ań strukturalıq element tek birinshi mısaldaǵı “jalt-jalt”qa ǵana qosıladı. Sonday-aq: *Mıltıq taq-taq etti. Ol qapını taq-taq urdı* - degen mısaldaǵı taq-taq sózleriniń ekinshisi **ır** elementin qabıl etip; *Ol qapını taqır- taqır urdı*-dep aytıwǵa bolar edi [Embergenov:49].

Eliklewish sózler gápte aytılajaq sózdiń baǵıtına, negizgi oydıń ınǵayına qaray qollanıladı. Bul sózlerdiń geyparaları bir formada gezlesken menen olardıń xızmeti, mánisi sol gápte anıqlanadı. Formalıq jaqtan basqa sózlerge kópshilik jaǵdayda uqsap kelse de, mánisi jaǵınan ol sózlerge hesh uqsamaydı.

Juwmaqlap aytqanda, inglis hám qaraqalpaq tillerinde sóz jasalıwınıń bir usılı bolǵan konversiya morfologiyalıq hám sintaksis ortasındaǵı háriket retinde til biliminde belgili orınǵa iye. Bul proces arqalı sózler bir sóz shaqabınan ekinshisine ótedi hám jańa mánilerdi qálıplestiredi. Onomatopoeia/ eliklewish sózler konversiya arqalı jańa kategoriya menen baylanıstırılıp, basqa sóz shaqapları xızmetinde de qollanılıp, grammatikalıq jaqtan bayıtılıp baradı.

Ádebiyatlar

1. Арнольд И.В.Лексикология современного английского языка
Издание третье, переработанное и дополненное. Москва «Высшая школа» 1986, 77 с.
2. Кубрякова, Е.С. Что такое словообразование . –М.: Изд-во «Наука», 1965. – 78 с. 18, 20
3. Sugahara T. Onomatopoeia in spoken and written English: Corpus- and usagebased analysis: dissertation work. Hokkaido, 2010. p.211.
4. Ембергенов У. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеуиш сөзлер. Нөкис. «Қарақалпақстан» 1990.15 b.,49b.
5. Бекбергенов А. Рус ҳәм қарақалпақ тиллериниң салыстырмалы грамматикасы, Сөз жасалыўы ҳәм морфология. Нөкис «БИЛИМ» баспасы. 1995,137б.
6. Алькенова С.Н. Звукоизобразительные слова в английском и казахском языках. Горно-Алтайск – 2018. – 109 с.

THE USE OF ANTITHESIS IN AJINIYAZ’S SONG-CONTEST

[1]Dauletmuratova Kh., [2]Baymuratova G.
[1]Senior teacher, NSPI, English language and literature department
[2]4 th year student, NSPI, English language and literature department

Ajiniyaz Kosibay Uli, who wrote under the pen name Ziyar, was born in 1824 in the Moynak region, in the village of Kiyat and Ashamayli, near the "Qamıs Bóget" area, located

at the lower reaches of the Amu-Darya River on the southern shore of the Aral Sea. His father, Kosibay, was a poet with a deep knowledge of his country's history and a passion for hunting. His mother, Nazira, was known for her sharp wit and quick tongue.

Ajiniyaz Kosibay Uli is recognized as one of the greatest Karakalpak poets of the 19th century. His poetry is well-known not only among the Karakalpak people but also among the Uzbek, Kazakh, Turkmen, and other neighboring cultures.

When the 175th anniversary of the great classic poet was celebrated across the republic, honoring his significant contributions to the development of both Karakalpak and Eastern poetry. The former President of the Republic of Uzbekistan, I.A. Karimov, noted, "The vivid lyricism of Ajiniyaz is an enduring artistic monument to youth, beauty, and goodness" [Karimov: «Erkin Qaraqalpaqstan»].

My interest in the great poet's works from schoolbooks was special because they beautifully reflected the love for the motherland. The theme of Motherland and love for country holds a prominent place in Ajiniyaz's poetry. He is one of the poets who spent much of his life traveling to foreign lands. After completing his studies at the Khiva madrassahs, Ajiniyaz traveled for several years across Kazakhstan. While far from his homeland, he deeply missed it and expressed his longing, affection, and devotion through his poetry. As a humanist poet, he envisioned a bright future for his people. Many of his poems dedicated to his country are written in a narrative style. Some of these include "Ellerim bardı" (It's my country), "Dáwran bolmadı" (There wasn't time), "Megzer" (It's like), "Barmeken" (If there is), "Bardúr" (There is), "Ayrılsa" (Departing), "Qash-qash" (Run away), and "Khoshlasiw" (Saying goodbye), among others. The poem "Ellerim bardi" was composed at the request of one of the wealthiest men in Kizil-Horde, Khojban, while Ajiniyaz was in Kazakhstan. In this work, he speaks of his homeland and its people with pride and deep affection.

While reading his works and investigating the plot of the work we have learned how the poet used the language in his poetry, we took the song-contest between Ajiniyaz and Kiz Menesh and discover how the Antithesis as a powerful stylistic device was used in this song-contest (aytis) [Ájiniyaz: 122].

Antithesis is a powerful stylistic device used in both writing and speech to create contrast by placing opposing ideas or concepts in close proximity. This contrast helps writers highlight differences and often emphasizes a particular point.

Antithesis involves correlating two contrasting ideas or statements within a sentence or passage to emphasize the difference between them. The structure often includes parallelism, where the contrasting ideas are balanced by similar grammatical structures.

Contrasting ideas: The most important element of antithesis is the opposition between two concepts, words, or phrases. In the following examples in our analysis, we discovered this:

Kiz Meńesh: 1. Óleńdi *aytalmaydı* hesh kim mendey,
Men *aytaman* óleńdi kemengerdey…
2. Jolbarıstıń *erkegi, urǵashısı*,
Ekewi de ań alar qarap turmay,
Óleńdi ashıwlansam, jep qoyarman
Jaz baǵıp, *gúzde* soyǵan semiz surday
3. Aqınmın qızıl tilge jurttan ozǵan,
Keldiń be jeńemen dep meni, jazǵan,
Jatıp qalǵan jerińnen *súyreleklep*,
4. Hár aqın óz shamasın bilgen jaqsı,

Shaban at júyriklerden qashan ozǵan?

Parallel structure: Often, both parts of the antithesis are constructed in a similar grammatical way, creating a rhythm and reinforcing the contrast. In the following examples in our analysis, we discovered this:

Meńesh: 1. Xojeke, bıltır meni *kórmediń be?*
Meniń Menesh ekenim *bilmediń be?*
2. Xojeke, aytıp óleń *arıdıń ba,*
Bolmasa jasıń jetip *qarıdıń ba?*

Ájiniyaz: 1. Men ózim óleń aytıp *qarımadım,*
Awılıńa bir ármanım *darımadım.*

Highlighting conflicts or dualities the Antithesis is often used to explore themes of conflict, paradox, or balance (good vs. evil - jaqsi - jaman, life vs. death - ómir - ólim etc.). Making arguments more persuasive the Antithesis setting up opposing ideas, writers or speakers can strengthen their argument by making it clear what they are not advocating. In creating memorable phrasing, the Antithesis often creates a rhythmic, memorable line, making it an effective rhetorical tool.

Humans naturally respond to contrast, as it helps us categorize and understand information more easily. The use of antithesis creates a clear, logical opposition, making it easier for readers or listeners to grasp the significance of the message.

References

1. Karimov I.A. Ájiniyaz shayırdıń 175 jıllıq yubileyi qatnasıushılarına qutlıqlauınan. «Erkin Qaraqalpaqstan», 1999-jıl, 21 dekabrb №150 (17278).
2. Ájiniyaz. Tańlamalı shıǵarmaları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1994.
3. Kalimbetov A.Lirika Ajiniyaza. Avtoref. diss. na soisk.uch.st. k.f.n. Tashkent, 1981.
4. Qaraqalpaq ádebiyatı. 8 klass. Nókis, 2009.

THE USE OF TOTAL PHYSICAL RESPONSE METHOD IN TEACHING YOUNG LEARNERS

Esbergenova X.M.
Assistant teacher, Nukus Branch of Tashkent University of Information Technologies Named After Muhammad Al- Khwarizmi

Teaching English to primary school pupils is a difficult task that takes a great deal of imagination. According to Harmer (2001), young learners learn differently than older learners, adolescents, and adults. They are easily bored and lose interest after about ten minutes. Their environment remains filled of exciting activities. If English is taught in an entertaining way, students will be motivated to learn it more effectively. Today, great emphasis is placed on ways of teaching schoolchildren. There are several key principles that align with how children learn best:

1. Listening and Understanding: TPR emphasizes comprehension before production. Young learners first listen to commands and act them out, which helps them internalize vocabulary and grammar structures without the pressure of speaking immediately.

2. Physical Movement: The incorporation of physical activity into language learning caters to kinesthetic learners and keeps young learners engaged. Movement aids memory retention, as actions are often easier to remember than words alone.

3. Stress-Free Environment: TPR creates a low-anxiety atmosphere, allowing children to learn at their own pace. The playful nature of the method reduces the fear of making mistakes, which can hinder language acquisition.

4. Contextual Learning: By using real-life scenarios and actions, TPR provides context to language learning. This contextualization helps children understand the meaning behind words and phrases.

In the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev №2909 “On measures of further development of the system of higher education” adopted on April 20 in 2017 it was emphasized that many English teachers have improved their qualifications at the universities and institutes in their native country and abroad [1:3].

Child psychology holds that children learn language by practical application, hence language learning should be natural and straightforward. People speak before they read or write, according to Brown. Speaking is the most frequently utilized ability in the classroom, with twice as many uses as listening. According to Cameron (2001), a lot of teachers continue to teach English to young students using the old manner. For instance, teachers force pupils to continue studying by breaking down new vocabulary or grammar rules. Actually, if pupils study diverse topics, they will quickly forget the words and the content, making this strategy ineffective. This is a dull strategy, especially for younger students, seven to twelve years old.

Thus, one effective substitute approach for teaching English to young learners is Total Physical Response. Using their body language to recall certain directions or vocabulary might be beneficial for young learners. In addition to being able to learn, the pupils will be engaging and pleasurable. For kinesthetic learners who need to be actively engaged in the classroom, Total Physical Response is an excellent approach. It might be as easy as coupling instructions like "touch your nose" or "show me five fingers" with the act of performing the task yourself to employ this strategy. Youngsters can also effortlessly join in on a song that combines language and dance with their teacher. Children are less timid or hesitant to try new things since they are inherently curious and passionate about them.

A mother asking her young child to retrieve her favorite toy is one example of this. The youngster won't just say, "OK Mom, I'll get it!" and run off. The youngster will initially react by acting. The child will go retrieve the item in this scenario. This continues for several months until the child starts talking. The child is absorbing all of the language throughout this period even if she is not yet able to talk. The child can eventually begin to mimic the language after she has grasped it. In the classroom, TPR tries to replicate this impact.

Role plays, games, critical drills, and dialogues are the most often utilized TPR activities in classrooms. Songs and nursery rhymes, for instance They have outstanding TPR potential. Additionally, you will have ROI for the duration of your teaching career once you have developed unique, imaginative activities for the songs! Says Simon: The traditional TPR game. Games in circles: The kids mimic what the teacher says and does. The final pupil to respond is dismissed. (You may have this student keep an eye out for the next person to leave.) The Scavenger Hunt Task: Assign tasks to each student individually in teams of two, such as "Bring me something orange." Step out like a soldier. Say what color your favorite is. None of the educators mentioned using TPR to instruct kids in writing and reading. Similar resources are used by all teachers to support teaching English through Total Physical Response (TPR): the teacher's voice, gestures, and actions; classroom items; and various visual and auditory aids. Teachers that include the TPR method into their lessons, however, may not be fully conversant with all of its tenets, protocols, and methods. As a

result, they are unable to motivate kids and achieve effective educational outcomes. However, all concur that TPR is engaging, enjoyable, and memorable.

According to Harmer (2007: 84), some students find it easy to forget the material because they are not actively engaged in the learning process. A classroom cannot have a positive learning environment if there is no response or interaction between the teacher and students. Students will become bored and not enjoy learning if they simply sit in their chairs and listen to the teacher explain things.

Teachers ought to provide feedback to students in the same manner as parents do for their offspring. Teachers should refrain from too much correction in the early stages and should not interrupt to correct errors, since this will hinder learners. They ought to motivate their students by giving them praise and incentives. In a Total Physical Response course, there is typically no fundamental text. Later learning levels see an increased use of materials and realia.

Total Physical Response is a powerful method for teaching young learners that aligns with their natural learning processes. By combining language learning with physical movement, TPR enhances retention, motivation, and comprehension while fostering a positive learning environment. Although there are challenges in its implementation, the benefits far outweigh the drawbacks, making TPR an invaluable tool for educators aiming to teach languages effectively to young children. As educational paradigms continue to evolve, integrating methods like TPR will be crucial for fostering a generation of confident and capable language learners.

References

1. Постановление Президента Республики Узбекистан от 20 апреля 2018 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы высшего образования». № 2009, 20 апреля 2018.
2. Asher, J. (1984). Language by command. The way of learning (IC#6), 35. Retrieved May 2, 2011, from http://www.context.org/ICLIB/IC06/Asher.htm.
3. Allen Queen J. 2003 The block scheduling handbook. London: Sage publication Ltd. 251pg.
4. Diaz, L. (2005). TPR foreign language instruction and dyslexia. Retrieved May 3, 2011, from http://www.dyslexia.com/library/tprlanguage.htm.
5. Garcia, Ramiro. Instructor's Notebook: How to Apply TPR for Best Results. 2002. Sky Oaks Productions, 286pg.
6. Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 2001. New York: Longman. 370pg.
7. Larsen, Diane and Freeman. Technique and Principles in Language Teaching. 2000. Second Edition. New York: Oxford University Press.189pg.
8. Lynne Cameron. Teaching languages to young learners. 2001 New York. Cambridge University Press. 258pg.
9. Richard Frost, (2007). British Council. TPR world. Total physical response (TPR). Retrieved March 13, 2009, from

COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING METHODS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION FOR AGRICULTURAL STUDENTS

Nuratdinova J.
PhD Student, Nukus State Pedagogical Institute

Introduction

The effective communication of ideas and information is essential for agricultural students, who must be able to clearly and persuasively convey technical concepts to diverse audiences. However, traditional lecture-based approaches to teaching English language skills often fail to adequately prepare agricultural students for the communicative demands of their future careers. In response, many educators have advocated for the adoption of communicative language teaching (CLT) methods in English classrooms serving agricultural student populations.

Characteristics of Communicative Language Teaching

Communicative language teaching is an approach to second language instruction that emphasizes the use of the target language for genuine, meaningful communication, rather than just linguistic forms and structures (Richards, 2006).

CLT classrooms are characterized by:

- A focus on communicative functions (e.g. requesting, apologizing, describing) rather than just grammatical patterns
- Use of authentic language materials and tasks that reflect real-world language use
- Emphasis on fluency and the negotiation of meaning, rather than just accuracy
- Learner-centered activities that require active student participation and interaction
- Integration of the four language skills (reading, writing, listening, speaking)
- Tolerance of errors as a natural part of the language learning process

By positioning students as active communicators rather than passive recipients of language, CLT methods are well-suited to preparing agricultural students for the interpersonal and presentational demands of their future careers (Savignon, 2018).

Benefits for Agricultural Students

Research has demonstrated numerous benefits of using communicative approaches in English language education for agricultural students:

- Improved fluency and confidence in spoken English (Kaur & Pathania, 2015)
- Enhanced ability to effectively communicate technical information to diverse audiences (Rao, 2019)
- Stronger skills in listening, note-taking, and comprehending authentic English texts (Karim & Haq, 2014)
- Greater motivation and engagement in English language learning (Tsai, 2015)
- Development of critical thinking and problem-solving abilities (Boonkit, 2010)

These benefits help ensure that agricultural graduates are well-equipped to navigate the communicative demands of their future careers, from presenting research findings to international collaborators to negotiating contracts with suppliers.

Challenges and Considerations

While the use of CLT in English education for agricultural students offers numerous advantages, it also presents some challenges that educators must carefully navigate. These include:

- Resistance from students accustomed to traditional teacher-centered approaches (Karim & Haq, 2014)

- Difficulties in accessing authentic language materials and designing appropriate communicative tasks (Rao, 2019)
- Potential language proficiency gaps that require differentiated instruction (Tsai, 2015)
- Institutional constraints, such as large class sizes or rigid curricula, that limit opportunities for interaction (Kaur & Pathania, 2015)

Successful implementation of CLT in agricultural English classrooms requires careful planning, ongoing professional development for instructors, and institutional support to overcome these obstacles.

Conclusion

The use of communicative language teaching methods in English education for agricultural students holds great promise for preparing this population for the communication-intensive demands of their future careers. By positioning students as active, engaged communicators rather than passive recipients of language, CLT approaches foster the development of practical, real-world English skills that are essential for success in the agricultural industry.

Through a focus on communicative functions, authentic materials, and interactive learning activities, CLT helps agricultural students improve their spoken fluency, enhance their ability to effectively convey technical concepts, and strengthen their listening and comprehension skills. This, in turn, equips them to navigate a variety of high-stakes communicative scenarios, from delivering research presentations to international collaborators to negotiating contracts with suppliers.

Furthermore, the learner-centered nature of CLT classrooms has been shown to increase student motivation and engagement, as well as cultivate critical thinking and problem-solving abilities. These broader educational benefits align well with the needs of the modern agricultural sector, which demands not just technical expertise, but also strong communication, collaboration, and analytical skills.

Of course, the successful implementation of CLT in agricultural English education is not without its challenges. Educators must be prepared to address student resistance to unfamiliar pedagogical approaches, ensure access to appropriate language materials, differentiate instruction for diverse proficiency levels, and navigate institutional constraints. However, with careful planning, ongoing professional development, and institutional support, these obstacles can be overcome.

Ultimately, the compelling advantages of communicative language teaching make it an invaluable approach for cultivating the communicative competence of agricultural students. By equipping this population with practical, real-world English skills, CLT methods play a vital role in preparing the next generation of agricultural professionals to thrive in an increasingly globalized and interconnected industry.

References

1. Boonkit, K. (2010). Enhancing the development of speaking skills for non-native speakers of English. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 2(2), 1305-1309. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.03.191

2. Karim, K. M. R., & Haq, N. (2014). Communicative Language Teaching (CLT): Teachers' Attitudinal Shift. Humanising Language Teaching, 16(2). http://old.hltmag.co.uk/apr14/mart01.htm

3. Kaur, S., & Pathania, R. (2015). Communicative Language Teaching and its Impact on Students' Achievement in English as a Second Language. i-manager's Journal on English Language Teaching, 5(2), 10-16. https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1102408.pdf
4. Rao, Z. (2019). The role of English as a global language in teaching and learning practices. English Today, 35(1), 53-57. https://doi.org/10.1017/S0266078418000183
5. Richards, J. C. (2006). Communicative language teaching today. SEAMEO Regional Language Centre.
6. Savignon, S. J. (2018). Communicative competence. The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching, 1-7. https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0047
7. Tsai, Y. L. (2015). Student Motivation and Engagement in Flipped Classroom Approach. In Proceedings of the 23rd International Conference on Computers in Education (ICCE 2015) (pp. 761-763). Asia-Pacific Society for Computers in Education.

THE ROLE OF LANGUAGE AWARENESS IN TEACHING GRAMMAR

Bakhieva P.
PhD student, Nukus State Pedagogical Institute

Language awareness is aimed to raise learners' awareness of important linguistic features and help students construct their own grammar using personal exploration. As LA is essential in teaching, learning and using the language, there will be a need for increasing students' language awareness. In this case language awareness activities help to raise their own language awareness. Every language is learnt, taught and used completely by practicing more, doing various exercise and activities. Through activities learners raise their awareness of language that they are learning. The more do activities, the more aware of the language. In our work we have investigated the importance, types and elements of activities which raise learners' language awareness. Language awareness activities in our work devoted to the grammar. Through these activities students will be able to raise their awareness and language use. During doing activities learners should use their knowledge background of grammar [Carter:65].

Awareness raising activities help students to involve actively in the teaching process and it consists of **analysis** and **practice** activities. Analysis activity includes consciousness raising activities where students analyze texts, transcripts aiming to see the specific language points. The aim of analysis activity is to raise learners' ability of analyzing and make them sensitive and attentive all the features of language. In the given activity learners should analyze grammar points of language.

Example of analysis activity. Identify categories of meanings and use of -ing words in the text.

Jack is an intelligent and optimistic student. He often visits *fascinating* exhibitions. *Swimming* is his favorite sport.

He enjoys *playing* the piano.

*Analysis:*The-ing words have three categories of meanings in the text. They are nominal, verbal and adjectival. Inthe second sentence the word ―*fascinating*‖ is adjectival category as it describes what kind of exhibition it is. In the thirdsentence ―*swimming*‖ is nominal category because it is used as the subject of the sentence. In the fourth sentence―*playing* is a verbal category, it is used as gerund and describes an action.

Practice activities can be carried out by looking up a point of grammar in a reference, grammar and reporting back. Learners should learn the given grammar point in details by finding exact and complete facts from the books or grammar references. The aim of activity

is to revise learners' awareness of grammar and improve it through practicing and finding extra information of grammar which is new to learners.

Example of practice activity

In this activity students find modal verbs and explain their use and meaning in the sentences.

1. There is no way you *could* read when you were two!
2. You *have to* be a good communicator to be a press spokesperson.
3. You *should* try to get that poem published.
4. –—The weather *should* be good tomorrow, shouldn't it?‖
- —Actually the forecast said it *may* well rain.‖

Explanation: The modal verb *could* is a modal verb which determines the past ability. *Have to* is used to identify current or general obligation. "*Have to"* means others decide what to do. *Should* is used to give advice for somebody to do something. *Should* and *may* are used to express degrees of certainty. Both of them identify probability about now, the future or generally. The objective of abovementioned activities is that students construct their own grammar from

their own language experience and restructure their inter-language. Through analysis activities learners become more aware of the language use and by practice activities they increase awareness and review their knowledge.

LA activities consist of components which demonstrate how they bring about the process of raising awareness about the language. The basic elements are: **data, task, process, mode.**

Data is a basic source of activities which provides main information of the activity. It includes dictionaries, reference grammar, authentic texts, textbook extracts.

Task is an objective of the activity which identifies how the activities are done. Most commonly used tasks are identifying, guessing, analyzing, comparing, answering questions and explaining.

Process is performing tasks on the data and it includes cognitive, affective and social.

Mode is a type of doing an activity and involves individual, pair work, group work and whole class work [Bourke:12]

Language data of some kind are basis of any Language Awareness activity. The data are only of value if they are exploited in tasks. Carrying out the tasks, the process should be involved. Language Awareness activity carried out in class, involving individual, pair, group and whole class work. In our work we have tried to identify the role of awareness raising activities. These activities are essential and fruitful to be aware of language, learn and use the language effectively.

References

1. Bourke,M.J.(2008). A rough guide to language awareness. *English Teaching Forum, 1*,12-21.
2. Carter, R (2003). Language awareness. ELT Journal, 51(1) 64-65.
3. Hawkins,E.W.(1999). Foreign language study and language awareness. Language Awareness.8(3&4), 124-142.
4. Schmidt, R. (1993). Awareness and second language acquisition. Annual review of Applied Linguistics, 13,206-226
5. Wright,T.& Bolitho, R. (1993). Language awareness: a missing link in language teacher education? ELT Journal, 47(4), 292-304.
6. Rawdon Wyatt (2001).Check your vocabulary for English for the examination. A work book for students. Published by Peter Collin Publishing Ltd.

LEXICOGRAPHY AND DICTIONARY CLASSIFICATION

Ruzimov Sh.S.
Ph.D. Student, Nukus State Pedagogical Institute

Lexicography, derived from the Greek words lexicon (dictionary) and grapho (to write), encompasses the design, creation, and evaluation of dictionaries, including aspects such as word history, interpretation, meaning, and spelling. It has two primary branches:

1. Theoretical Lexicography, which focuses on the study and improvement of dictionary methodologies and structures.

2. Practical Lexicography, which involves the actual process of compiling dictionaries.

Theoretical lexicography enhances the development of terminological dictionaries through heuristic methods. Notable contributions to this field include the work of Sgusta and Wiegand, whose research helped establish lexicography as a scientific discipline within linguistics. In the 1980s, Wiegand's concept of metalexicography provided the theoretical framework for modern lexicography. Subsequently, scholars like Bergenholtz and Tarp advanced the modern theory of lexicographical functions, advocating for lexicography as an independent discipline separate from linguistics, viewing dictionaries as tools designed to meet various human needs. “First of all it considers lexicography an independent scientific discipline and not, as in the case of a large number of lexicographers, to be a subdiscipline of linguistics. The subject field of lexicography is dictionaries, a human-made product, whereas the subject field of linguistics is language, i.e. something inherent in human beings. Secondly, and in accordance with the former, dictionaries are considered utility products that are made in order to satisfy certain human needs.” [Henning Bergenholtz: 172].

Wiegand’s research explored the structural aspects and typologies of general bilingual dictionaries, addressing key issues in lexicographic practice. His collaborative work with Hausman led to the development of a theoretical approach allowing lexicographers to tailor dictionary content to specific informational needs.

Expert opinion plays a critical role in lexicon formation, ensuring compliance with both linguistic and extralinguistic requirements. For instance, V.D. Devkin emphasized the importance of lexicon formation, while O.S. Akhmanova and V.G. Gak focused on word selection and the synchrony-diachrony compatibility in dictionary compilation.

The first dictionary of the Turkic languages, *Devonu-lugatit-turk*, compiled by Mahmud Kashgari, highlights the influence of different languages on Uzbek, demonstrating how languages evolve through contact and interaction. Lexicography also serves broader social functions, such as facilitating comparative language teaching and promoting lexicon standardization.

Dictionaries can be broadly classified into two types:

Encyclopedic Dictionaries – These provide comprehensive information on a wide range of subjects, including science, culture, and notable figures, often supplemented with images and maps. ‘In encyclopedic dictionaries, words and phrases are placed in alphabetical order as the headword of the entry’ [Sodiqov: 120]. Examples include the Encyclopedia of Medicine and other specialized encyclopedias, such as legal works.

Philological Dictionaries – These focus on the detailed explanation of words or phrases, typically arranged alphabetically. Subtypes include explanatory, etymological, morpheme, phraseological, and synonym dictionaries. For example, phraseological dictionaries compare expressions with similar or opposite meanings, while etymological dictionaries trace the origins and evolution of words over time. Morphemic dictionaries deconstruct words into their smallest meaningful units.

Sadikov et al. classify explanatory dictionaries into two types: alphabetical and nested. In alphabetical dictionaries, entries are arranged alphabetically, as seen in various annotated dictionaries. In contrast, nested dictionaries arrange word stems alphabetically and include words with formative suffixes within the same entry, illustrating the relationships between the forms and meanings of derived words.

Bilingual dictionaries translate words or phrases between languages, such as Karakalpak-Uzbek, Uzbek-English, or Italian-Uzbek dictionaries. Some translation dictionaries span multiple languages, as in the case of the German-Russian-Uzbek Phraseological Dictionary.

Specialized dictionaries focus on specific fields and are often a subset of philological dictionaries. Among these, terminological dictionaries, which exist in monolingual, bilingual, or multilingual forms, are the most common. Examples include H. Hasanov's *Geography Terms* (1964) and N.T. Hotamov's *A short Russian-Uzbek Terminological Dictionary of Literary Terms* (1969).

Thematic dictionaries, such as Roget's Thesaurus, group words by meaning, while terminological dictionaries, like A.A. Askarov's *Latin-Uzbek-Russian Dictionary of Normal Anatomy* (1964), describe specialized terms across languages.

In her dissertation *Structural-semantic and Lexicographic Features of Logistics Terms in English and Uzbek languages*, Alautdinova categorizes dictionaries based on language count (monolingual, bilingual), lexical content (unlimited, chronological), and other criteria such as target audience and format (electronic or printed). [Alautdinova: 19]

Prominent linguist L.V. Scherba classified dictionaries into several types, including academic, reference, encyclopedic, general, and thesauri. Similarly, V.V. Morkovkin identified 12 distinct dictionary types, encompassing lexical, phraseological, and terminological dictionaries.

In summary, the evolution of lexicography, influenced by theoretical advancements and diverse classifications, highlights its crucial role in language development and its status as an independent discipline beyond linguistic study.

References

1. Alautdinova K. Ingliz va o‘zbek tillarida logistika sohasiga oid terminlarning struktur-semantik va leksikografik talqini. PhD diss. avtoref. -T., 2022.
2. Henning Bergenholtz et al. Two opposing theories: On H.E.Wiegand's recent discovery of lexicographic functions//Hermes, Journal of Linguistics №31-2003.
3. Sodiqov A. va b. Tilshunoslikka kirish. T., ‘O‘qituvchi’, 1981.

THE CONCEPT OF PHRASEOLOGY AND PHRASEOLOGICAL UNITS

Ruzimov Sh.S.
Ph.D. Student, Nukus State Pedagogical Institute

Language evolves not only through the creation of new lexical units but also by incorporating idioms and fixed word combinations. Phraseology, the study of these stable expressions, reflects cultural and linguistic traditions across languages. This field emerged in literary studies, particularly due to challenges in translating idioms and fixed expressions directly from one language to another. “The term "phraseology" was introduced in 1558 by the English scholar Neander” [3: 288]. Initially, it was limited to translation and literary studies, given the lack of direct equivalents for idiomatic expressions across languages. While many of these expressions are found in dictionaries, theoretical studies on

phraseology have appeared in linguistics manuals, particularly in the United States and Western Europe. English phraseology was initially studied within lexicography, grammar, stylistics and the history of language, but with the growth of linguistics, it has emerged as a distinct discipline. Russian and European scholars have played a significant role in advancing the study of English phraseology.

The modern scientific exploration of phraseology began with the contributions of Charles Bally and Y.D. Polivanov, who argued for its study as a separate linguistic discipline. This idea was further developed by V.V. Vinogradov, who categorized phraseological combinations based on their meanings. However, phraseology remained a subfield of lexicology until B.A. Larin's work positioned it as an independent field of study.

A.V. Kunin's contributions expanded phraseology beyond the confines of lexicology, establishing it as a key area in linguistic research. Prominent scholars such as N.N.Amosova, A.V.Kunin, B.A.Larin, V.A.Arkhangelsky, V.V.Vinogradov, A.I.Smirnitsky, S.S.Gorelik, I.A.Melchuk, and I.I.Rezvin have all contributed to its development. V.A. Arkhangelsky describes the characteristics of the phraseological system as follows: "The phraseological system reflects the heritage and values of the past; it is passed from generation to generation. The main reason for this factor is the abundance of phraseological combinations that make up the system and enrich language and speech." Despite this progress, unresolved challenges remain – particularly regarding the definition of phraseological units and their meanings, as well as distinctions from free combinations.

Stefan Gries proposed six key parameters for defining phraseological units:

1. Nature of elements,
2. Number of elements,
3. Frequency of occurrence,
4. Distance between elements,
5. Flexibility of elements,
6. The role of semantic unity and semantic non-compositionality / non-predictability.

These parameters help distinguish between various types of phraseological expressions and offer a framework for categorizing multi-word units that challenge traditional grammatical boundaries, such as "had better" and "twistin' the night away".

Despite the growing recognition of phraseology as an independent field, two main challenges persist: the vast scope of topics it covers and inconsistencies in terminology. Phraseological studies have a long history, dating back to Bally's 1909 classification, but only recently has the field been recognized as a distinct linguistic discipline.

Phrasemes include referential function, textual function, communicative function.

1. Referential phrasemes – describing objects, phenomena or real-life facts (e.g., idioms, lexical collocations, similes, compound nouns, phrasal verbs),

2. Textual phrasemes – structuring and organizing the content of a text or any type of discourse (e.g., complex prepositions, sentence stems),

3. Communicative phrasemes – conveying emotions or engaging in social interaction (e.g., proverbs, slogans, speech act formulas) [2: 42].

In Uzbek linguistics, phraseology has been actively researched since the 1950s. Scholars such as Y. Pinkhasov, M. Hasanov, Sh. Rahmatullayev, and A. Mamatov made significant contributions, with Rahmatullayev's work, including "The Main Meaning Types of Phraseological Units" (1955) and "Annotated Phraseological Dictionary of the Uzbek Language" (1978), being particularly influential.

Despite ongoing debates about the scope and object of research, scholars continue to study Uzbek phraseology from different angles. As defined by M. Ubaydullayeva, a phraseological unit is “a linguistic unit consisting of two or more words that expresses a single meaning, is grammatically and semantically indivisible, and is usually equivalent to a word” [3: 289].

While phraseologisms, like individual words, can be polysemous, their uniformity in form and pronunciation (isomorphism) sets them apart from single words. A. V. Kunin highlights these differences: “(1) Words and phraseologisms differ semantically and structurally; (2) Phraseologisms are combinations with a phraseological meaning, whereas words are formed from morphemes, not word units; (3) Phraseologisms are pre-formed in the language, not created during speech, unlike words, which can be formed through affixation and other processes” [1: 98].

The ongoing study of phraseology, both globally and in specific languages like Uzbek, reflects its importance in understanding cultural heritage and language evolution. However, more work is needed to resolve the theoretical and terminological challenges that continue to affect the field.

References

1. Ахманова А. С. Словарь лингвистических терминов. – М. 1966.

2. Granger S. Paquot M. Disentangling the phraseological web. Phraseology: an interdisciplinary perspective / edited by Sylviane Granger, Fanny Meunier. - Amsterdam / Philadelphia. John Benjamins B.V. 2008.

3. Ubaydullayeva M. Frazeologik birliklarning semantik-grammatik va funksional xususiyatlari. // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2024. № 2.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Уразова А.

Нукусский филиал Ташкентского университета информационных технологий имени Мухаммада аль-Хоразмий

Неотъемлемой составляющей общения и взаимодействия между людьми в обществе является язык. С помощью языка человек может решать различные проблемы, которые касаются его жизнедеятельности: от бытовых до глобальных вопросов, которые затрагивают весь мир. На сегодняшний день, русский язык является одним из самых популярных языков в мире благодаря своей богатой синтетической системе знаков, интонаций, морфем и флексий (8-е место по данным Ethnologue [2022, 25th edition]).

Современное профессиональное обучение русскому языку как иностранному требует специальной подготовки преподавателя. Важно, чтобы неязыковые аудитории увидели через русский язык отражение русской ментальности, русского характера и загадочной русской души и т.п. Это обстоятельство может быть обеспечено через изучение русского языка и литературы, сказок, пословиц и поговорок, а также при обучении грамматике, речевому этикету.

Изучение иностранного языка сложный процесс для иностранных студентов, обучающихся в иноязычной среде Он требует от преподавателя полного погружения в процесс и индивидуального подхода к каждому учащемуся.

- Определение уровня владения языком у учащихся — это важная задача, требующая индивидуального подхода. Если учащиеся находятся на начальном

уровне, желательно сосредоточиться на базовой лексике и простейших фразах. Использование игровых методов обучения, таких как ролевые игры и диалоги, поможет им преодолеть страх общения.

В случаях, когда студент свободно выражается, но допускает ошибки, важно создать поддержку, способствующую устранению этих недочетов. Здесь могут быть полезны аудиозаписи, где образцовое произношение будет служить ориентиром для ученика, а также совместная работа над текстами, в которой внимание будет уделено не только грамматике, но и интонации.

Важно также проводить регулярные тестирования и мониторинг прогресса, чтобы корректировать программу обучения и стимулировать учащихся к дальнейшему развитию языковых навыков.

- С группами дело обстоит иначе. Здесь необходимо определить средний уровень владения языком. Иначе нельзя ожидать, что слабые пойдут за сильными. Слабые просто сдадутся, потому что ничего непоймут. Каждый участник должен ощущать, что его возможности и усилия совпадают с общими целями. Одной из ключевых задач преподавателя является создание атмосферы поддержки и взаимопомощи, где каждый сможет развиваться в комфортном темпе.

Процесс обучения не должен превращаться в соревнование, где сильные навязывают свои стандарты, а слабые не могут догнать. Важно помнить, что группа – это своеобразный орган, где каждая частичка важна. Разнообразие уровней владения языком может стать преимуществом, если правильно организовать работу: более опытные участники могут делиться знаниями, а новички в свою очередь вносят свежесть и дополнительные вопросы, которые заставляют задуматься.

В итоге, создавая сбалансированную среду, мы не только обеспечиваем каждому члену группы возможность роста, но и способствуем формированию крепкой дружной команды, где каждый ощущает свою значимость и вклад.

У каждого учащегося есть слабые стороны, но некоторые принципы остаются одинаковыми для всех. Есть моменты, которые должны присутствовать в обучении любого человека.

1. Самое главное – это пополнение словарного запаса. Словарный запас необходимо постоянно пополнять и каждый день учить новые слова. Необходимо регулярно давать студентам новые слова, также из пройденных на занятиях слов, чтобы им было легче их выучить и запомнить, а затем использовать в повседневном общении в русской среде.
2. Следующими по важности являются диалоги навыки построения предложений. Диалог равен грамматике, и эти две особенности не могут существовать друг без друга. Чтобы эффективно сочетать эти два подхода, необходимо, чтобы устная практика на двадцать процентов включала повторение грамматических тем, рассмотренных на занятии. Рекомендуется по возможности чаще внедрять диалоги в учебный процесс, чтобы студенты имели возможность развивать свои навыки устной речи.
3. Разговорная речь — это ключ к успешному овладению языком. Погружение в живое общение позволяет учащимся не только расширить словарный запас, но и улучшить произношение, а также приобретать уверенность в своих силах. Выбирая тему для диалога, важно учитывать интересы учащихся: это может быть их хобби, любимые фильмы или увлечения. Нужно создавать атмосферу, в которой они будут чувствовать себя комфортно, чтобы свободно выражать свои мысли и идеи.

Пересказы — отличный способ практиковать язык, позволяющий учащимся развивать навыки восприятия и пересказа информации. Следует начать с простых текстов и постепенно усложнять материал, добавляя новые слова и конструкции. Можно задавать провокационные вопросы, чтобы активизировать дискуссию: "Что бы вы сделали в такой ситуации?" или "Как вы считаете, почему это важно?" Это способствует формированию критического мышления и стимулирует студентов на более глубокое взаимодействие.

Русский язык невероятно сложен. Мы, русскоязычные понимаем, например, что такое «семечка». Но иностранцам приходится разъяснять, составлять упражнения и находить нужные тексты, чтобы понимали все также хорошо, как и мы. Следует отметить, что на уроках русского языка как иностранного новая лексика должна даваться на основе старой грамматики, а новая грамматика – на основе уже выученных слов и выражений. Таким образом, можно обеспечить правильное запоминание пройденного материала, и вашим учащимся будет несложно понять то, что вы говорите.

Литература

1. Simons G. Welcome to the 25th edition [Electronic resource]: Ethnologue blog // official website of Ethnologue: languages of the world. URL: https://www.ethnologue.com/ethnoblog/gary-simons/ welcome-25th-edition.
2. Вьюгина, С.В. Практико-ориентированный подход при обучении русскому языку иностранных студентов. /С.В.Вьюгина //Материалы II Всероссийской научно-практической конференции «Язык в образовательном пространстве неязыкового вуза: теория и практика», 18-19 апреля 2019 г. - Новосибирск: НГТУ- 2019. - С.247-253
3. https://www.kakprosto.ru/kak-78587-kak-prepodavat-russkiy-inostrancam#ixzz4mhBHWJNV

ҚОҢЫРАТ РАЙОНЫ ЭТНОТОПОНИМЛЕРИ

Шамшаддинова С.С.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Әмелий филология кафедрасы еркин излениўшиси

Қоңырат районындағы көп ушырасатуғын жер-суў атамалары анық бир урыў, қәўим атамаларына байланыслы болып келеди. Яғный, ҳәр бир этнотопонимлик атамалар усы ортада жасайтуғын халықтың тарийхынан хабар береди.

Мәселен, *Адаққала* – Қоңырат районына қараслы тарийхый жер атамасы. Бул қала әййемги Әмиўдәрьяның қуяр аяғында Сарықамыс ойпатлығы жанында болған. Әндижан қаласы да әййемде Адақ деп аталған. Шайхы Сулайман сөзлигинде Адақ – аяқ сөзиниң әййемги варианты болып, дәрьяның соңы ямаса каналлардың соңы, дәрья жағасы деген мәнисти билдиреди. Хорезмде Адақтың “төмен, батыс, күнбатыс” деген мәнислери бар [Досимов, Эгамов, 1991: 115]. Бизиң пикиримизше, *адақ* атамасы әййемги дах қәўими атамасы менен байланыслы.

Өгиз – Қоңырат районына қараслы елатлы пункт (бурын канал болған). Бул оғуз қәўими атамасынан келип шыққан. Орта әсирлерде оғузлар Үстиртте Хорезм халқы менен қоңсы жасаған. Вамбери өзиниң мийнетлеринде Өгиз дәрьяны Оғуз кеткен деп қолланған. Демек, Қызкеткен каналының да түбири Оғуз кеткен деген сөзден келип шыққан. *Кеткен* сөзи Дәрья мәнисин аңлатыўшы ески түркий тилдеги *қатан, қатқан* сөзи *кеткен* болып сеслик өзгериске ушыраған.

Үстирт платосында орта әсирлерде жасаған оғуз қәўиминиң, кейин ала орта әсирлерден XIX әсирлерге дейин жасап келген түркмен руўларының излери бүгинги күнде топонимлерде көринеди. Мәселен, *Сағыр* (қудық) – салор қәўиминиң ишки руўларының бири. Бул сөздиң басқа да мәнилери бар. Тәжик топонимиясында: сагир – «аз, көп емес» деген мәнисти де береди [Рогозова, 1975: 83]. Ал М.Қашғарийдиң сөзлигинде: «сағыр – «түби тар, аўзы кең ыдыс» [Қашқари, 1997: 466] деп бериледи. Соған байланыслы атаманың мәнисин «суўы аз қудық» ямаса «аўзы кең, түби тар қазылған қудық» яки «суўы душшы, аўыз суўы бар жер» деп те түсиниў мүмкин. *Соржа (Саржа)* – ерсары қәўиминиң ишки руўларының бири.

Қоңырат этнотопоними усы аймақтағы қоңыратлардың атамасы тийкарында келип шыққан болса, *Қаңлы* сөзиниң келип шығыўы IV әсирге барып тақалады. "Қаңғай" Сырдәрьяның орта ағымындағы көшпели ҳәм ярым көшпели түркий қәўимлердиң үлкен бирлесиўинен келип шыққан мәмлекет болған. *Қаңлы* қарақалпақ, қазақ, өзбек миллетлери ишинде әййемги атын сақлап киятырған үлкен руў есапланады. Қаңлы мәмлекети гүллеп-жайнаған дәўиринде әййемги Хорезм де усы мәмлекет қурамына кирген.

Қыпшақ атамасы да орта әсирлерден берли түркий халықлардағы ири қәўим атынан келип шыққан. *Қыпшақ* сөзиниң мәнисин этнонимлер этимологиясын изертлеген алым Д.Айтмуратовтың пикиринше, *қуба (ирең) + шақ (шаш),* яғный "қуба иреңли шаш" дегенди аңлатады [Айтмуратов, 1990: 122].

Ашамайлы – елатлы пункт. Қоңырат арысына киретуғын руў атамасына қойылған. *Тарақлы* – мәкан пуқаралар жыйыны. Қарақалпақтың Кенегес арысына киретуғын руў.

Қоңырат районында қазақ миллетиниң Киши жүзине киретуғын бирнеше урыў-қәўимлер бар. Қазақлардың ең дәслеп Қоңырат аймағына көшип келиўи XVII әсир ақырларына туўра келеди.

"XVII әсирдиң ақырында (1681-1683-жж.) жоңғар әскерлери Жетисуў менен қубла Қазақстанға басып кирип, Сайрам, Жаңакент, Қараспан ҳәм т.б. қалаларды алады. Шубырысқан қазақлар қублаға, батысқа өзбек, қарақалпақ, ноғай, башқурт жерлерине қарап бағдар ала баслайды" [Қуттымуратова, 2018: 24].

Дәслеп мал шарўашылығы менен, кейин ала отырықшы халықлар менен араласып дийханшылықты меңгерген қазақ руўлары ўәкиллери ҳәзирги күнде Қоңыраттың дерлик барлық аймақларында жасайды. Қазақ руўларына қойылған жер-суў атамалары Қоңырат районында ушырасады. Мәселен, *Қазақ жап* – канал. Жап бойында қазақ руўлары жасайтуғын болғанлықтан усылай аталған. *Ардана* – қудық, Үстирт. Киши жүздиң Әлим руўына киретуғын руў атына қойылған. *Дуўана* – тумсық, Үстирт. Табын руўына киретуғын Дуўана киши руўы атына қойылған. *Қазақлы дегиш* – жер атамасы. Әмиўдәрья бурын Үстирттиң қубла-батыс қыры бойлап ағып Арал теңизге қуйып турған. Сол ўақытлары дәрья суўы пәтли болғанлықтан, ҳәр жер ҳәр жерде дегишлер пайда етип турған. Қазақ руўлары жасайтуғын сондай орынлардың бири *Қазақлы дегиш* аталған. *Табынсуў* – булақ, Үстирт. Қазақтың Табын руўы халқы да усы аймақты жайлап келгенликтен булақтың аты усы руў атамасына қойылған. *Балықшы* жер атамасы да адай руўының ишине киретуғын киши руў атамасына қойылған.

Әдебиятлар

1. Айтмуратов Д. Тюркский этноним "Кыпчак" // ӨзИА ҚҚФ Хабаршысы, 1990. - №4.

2. Досимов З., Эгамов Х. Жер атамаларының қысқаша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1991.

3. Қашқари М. Түркі сөздігі: Үш томдық. жинағы. 1-том.– Алматы: Хант, 1997.

4. Қуттымуратова Ы. Қарақалпақстан Республикасы Қоңырат районындағы қазақлар диалекти // филол. илимл. филос. докт… дисс. – Нөкис, 2018.

5. Рогозова Л.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимию Таджикской ССР – Москва, 1975.

“ДӘЎЛЕТИЯРБЕК” ДӘСТАНЫН АТҚАРҒАН БАҚСЫЛАР

Есемуратова У.Х.

Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Қарақалпақ әдебияты кафедрасы докторанты

Әсирлерден әсирлерге бақсылар ҳәм қыссаханлар атқарыўында саз бенен, саз әсбабының сүйемеллеўисиз де бүгинги күнге келип жеткен қарақалпақ халық дәстанларының бири – “Дәўлетиярбек” дәстаны. Қоңыратлы батыр, шабандоз, бақсы, шайыр ҳәм сазенде Дәўлетиярбек ҳаққындағы «Дәўлетиярбек» дәстанын Қаражан бақсы, Муўса бақсы, Жаңабай бақсы, Орынбай бақсы, Нарбай бақсы Көшекенов ҳәм т.б. бақсылар, сондай-ақ, Әбдимурат жыраў да жырлаған. Ҳәзирги күнде «Жаңа Өзбекстан жулдызлары» миллий сыйлығының ийеси, бақсы қыз Улдәўлет Сәрсенбаева дәстаннан үзиндилерди кәмине келтирип атқарып жүр.

Дәстанның қыссаханлар, шайырлар, бақсылар тәрепинен қайта ислеў берилип халық арасына таралып отырғанлығы белгили, себеби, дәстандағы ўақыялар менен ҳақыйқый тарийхта болған ўақыялар арасындағы ўақыт, жағдайлар бир-бирине сәйкес келе бермейтуғын жерлери ушырасып турады.

Дәстанның классикалық үлгисин бизге жеткерген бақсы әлбетте, Нарбай Көшекенов болады. Ол өткен әсирдиң 60-жылларында да дуўтарын бүлбилдей сайратып, бәлент ҳәўижли хош ҳаўазы менен дәстанды йошып жырлаған.

Қоңыратта сол дәўирлерде өткерилген фольклорлық экспедиция даўамында дәстанның аўызеки түрде атқарылатуғын бирнеше вариантлары бар екенлиги анықланады. Сондай вариантлардың бири 1969-жылы Нарбай бақсы Көшекеновтан жазып алынады. Нарбай Көшекенова 1891-жылы Қоңырат районында туўылады, ол жаслайынан сазға ҳәўес болып өседи. Атақлы қоңыратлы Жаңабай ҳәм Орынбай бақсылардың атқарыўындағы дәстанларды ҳәм халық қосықларын сүйиспеншилик пенен тыңлап өскен [1].

Кишкене Нарбай бақсы-жыраўлар айтқан жерден қалмай, түнлерде уйықламастан тыңлаған. Оның ата-бабасында бақсышылық өнери болмаса да жаслайынан дуўтар шертиўди, қосық айтыўды жақсы көретуғын болған. Ол мектепти питкергеннен кейин 1933-53 жыллары Қоңыратта узақ жыллар муғаллим болып ислейди. Сазға, қосыққа ҳәўеси бар Нарбай муғаллимшилик еткен жылларында бақсышылыққа қызығып, кишигирим мерекелерде, кейин ала тойларда қосық айтып, саз шертетуғын болды. Бирақ, бақсы болып жетисиў ушын белгили бир устаздан тәлим алыў, оның эпикалық ҳәм музыкалық репертуарын үйрениў керек еди. Ол сол ўақытта Қоңыраттағы атақлы Жаңабай бақсыға шәкирт түседи. Жаңабай бақсы көркем сөздиң, шийрин намалардың шебер атқарыўшысы еди. XIX әсирдиң ақыры XX әсирдиң басындағы Қоңыратқа, оннан тыс жерлерде атағы шыққан бақсы болған. Қоңыратта бул дәўирде Жаңабай бақсы ҳәм Орынбай бақсы жүдә кеңнен мәлим

еди. Жаңабай бақсы Сапарнияз улы (1887-1961) Қутым, Әўез бақсылардың шәкирти. Жаңабай бақсы репертуарында да «Дәўлетярбек» дәстаны болған [2].

Жаңабай бақсы мәрдикарлықта елинен алыс үлкелерде жүргенде өзиниң туўылған жери Қоңырат ҳаққындағы қосықларды айтып, сағынышын басатуғын болған. Сол қосықлардың ишинде “Дәўлетиярбек” дәстанынан Дәўлетиярбектиң Хийўа ханлығына жаманатлы болып түркменлер арасында жүргенинде Қоңыратты сағынып айтқан қосықлары да болған [3, 329-б.].

Орынбай бақсының эпикалық репертуарында да “Дәўлетиярбек” дәстаны болған. Ол китабый қыссаларды көбирек оқый алатуғынлығы себепли “Дәўлетиярбек” дәстанының жазба нусқасын атқарған. Бул нусқаның жазба тили Қоңырат араллы өзбеклериниң тилине жүдә жақын турады. Ол “Дәўлетиярбек”те Қоңыратты шын жүрегинен сүйген батырлы, шайырды көрген. Сонлықтан ол “Юсупбек”, “Ғәрип ашық”, “Гөруғлы”, “Саятхан-Ҳәмре”, “Ҳүрлиха” дәстанлары менен қатар “Дәўлетиярбек”ти де шын жүректен жырлаған.

“Дәўлетиярбек” дәстанының Нарбай бақсы (Қаражан бақсы вариантына уқсас тәреплери көп) варианты Қ.Мақсетовтың пикиринше, Бердақ бақсы тәрепинен қайта исленген болыўы керек, ол Бердақтың қызы Ҳүрлиманға, Ҳүрлиманнан Қаражан бақсыға мийрас болып қалған [2].

“*Қаражан бақсының айтыўына қарағанда,* - деп келтиреди Қ.Мақсетов дәстанн ҳаққында пикир жүргизер екен, - *Бердақ бақсы репертуарында “Дәўлетиярбек” дәстаны тийкарғы орынды тутқан... араллы өзбеклер арасында дөреген бул дәстанды араллы өзбек бақсылары, түркмен, қарақалпақ бақсылары үйренип алып халық арасында айтып жүрген. Усы дәўирде жасаған Бердақ бақсышылық етип Қоңыратқа көп келип турған, араллы өзбеклер арасында да жүдә көп болған. Сол ўақытта араллы өзбеклер арасынан шыққан Арзы бақсы менен дос болған ҳәм бирге мереке саўысқан. Қоңырат өзбеклери менен, оның бақсы-қыссаханлары менен, әсиресе Арзы бақсы менен жақын қатнаслары Бердақтың репертуарында “Дәўлетиярбек” дәстанының кириўине себепши болған болыўы мүмкин. Оның үстине қоңыратлылар “Дәўлетиярбек” дәстанын сүйип тыңлайтуғын болғанлықтан, олардың арасында жийи бақсышылық еткен Бердақ буған айрықша қызыққан да болыўы мүмкин. Қаражан бақсыдан 1939-жылы Сәдирбай Мәўленов, Шәмшет Хожаниязовлар тәрепинен жазып алынған “Дәўлетиярбек” дәстанының Бердақ үлгиси улыўма сюжет линиясы бойынша Қоңырат өзбек бақсылары ҳәм түркмен бақсылары вариантларына усаған менен мазмуны ҳәм формасы, қара сөзи, қосықлары бойынша өз алдына қарақалпақ миллий версиясын қурап турады. Соған қарағанда Бердақ бул дәстанның қарақалпақ версиясының пайда болыўында оғада үлкен творчестволық мийнет еткен деўге болады. Ол өзи қайта ислеген бул үлгини қызы Ҳүрлиманға үйреткен. Ҳүрлиманнан Қаражан үйренип алып айтып жүрген”,* - деп келтирип өтеди “Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар” китабында [3, 292-293 бб.].

Улыўма алғанда, «Дәўлетиярбек» дәстанының көплеген вариантлары Қоңыратта болғаны менен олардың барлығы жыйналып алынбаған. Лекин, өткен әсирдиң алпысыншы жыллары фольклоршылар тәрепинен жыйнап, жазып алынған нусқалары дәстанның классикалық үлгилеринен саналады. Қарақалпақ фольклортаныў илиминде дәстан арнаўлы түрде изертленбеди. Салыстырмалы түрде, кемшиликлерге ийе болса да түркмен фольклортаныўшылары өткен әсирде-ақ дәстанның түркменше версиясы бойынша бирқанша илимий жумыслар алып барды.

Әдебиятлар

1. Отчёт о научно-исследовательской работе. Подготовка научного издания ранее неопубликованных вариантов эпоса эпоса каракалпакского народа «Хурлиха-Хамре», «Гарип-Ашык», «Саятхан-Хамре», «Даулетярбек». Институт языка и литература им. Н.Давкараева. 2005 г.
2. Мақсетов Қ., Мақсетова Р. «Дәўлетярбек» дәстанын айтқан бақсы. // «Еркин Қарақалпақстан», 25-май 2000-жыл №62 (17344).
3. Мақсетов Қ. Дәстанлар. Жыраўлар. Бақсылар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1992. – 329-б.

ОБЗОР ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ ЖЕСТОВ В ОБРАЗОВАНИИ И ЗНАЧЕНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ

Жалгасбаева Ш.М.

Докторант Нукусского государственного педагогического института имени Ажинияза

Проблемы со слухом становятся все более актуальными в современном мире. По прогнозам, к 2050 году около 2,5 миллиарда человек будут иметь различные степени нарушения слуха, и более 700 миллионов человек будут нуждаться в реабилитации из-за его потери. Это касается не только пожилых людей: более 1,1 миллиарда молодых людей находятся под угрозой потери слуха из-за слишком громкого прослушивания музыки, что представляет опасность для слуха. На рис.1. представлена статистика распространенности потери слуха по данным Международной ассоциации здравоохранения.

Рис.1. Статистика распространенности потери слуха по данным Международной ассоциации здравоохранения.

Одним из ключевых аспектов исследования жестового языка является его динамическая природа. Динамические жесты, включающие не только позиционирование рук, но и их движения, ориентацию и изменение формы, играют

важную роль в передаче смыслов и эмоций в процессе общения. Это особенно важно при разработке систем для распознавания динамических жестов, таких как предлагаемое в данном исследовании программное обеспечение.

Глухие люди представляют значительную часть общества. По оценкам Всемирной федерации глухих, в мире насчитывается около 72 миллионов глухих, причем более 80% из них проживают в развивающихся странах. В Узбекистане, согласно данным Общества глухих, более 22 тысяч человек имеют проблемы со слухом, включая глухих и слабослышащих. Эти граждане сталкиваются с серьезными трудностями в повседневной жизни, особенно в области образования и общения, что особенно остро проявляется в сельской местности. Существующие образовательные учреждения, такие как специализированные школы-интернаты и профессиональные колледжи, хотя и предоставляют необходимые услуги, часто не могут обеспечить качественное обучение из-за нехватки квалифицированных переводчиков динамического жестового языка.

Согласно постановлению Президента Республики Узбекистан от 13 октября 2020 года «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы образования и воспитания детей с особыми образовательными потребностями», а также Указу Президента от 5 октября 2020 года «Об утверждении стратегии "Цифровой Узбекистан-2030"», развитие образовательной системы для лиц с ограниченными возможностями приобретает особое значение. В этом контексте Каракалпакский язык динамических жестов остается недостаточно изученной системой динамической жестовой коммуникации, используемой преимущественно в Республике Каракалпакстан. В отличие от таких известных динамических жестовых языков, как американский (ASL) или британский (BSL), Каракалпакский динамический жестовый язык привлекает меньше внимания исследователей, что ограничивает разработку специализированных технологий для его обработки и распознавания.

В Каракалпакстане с населением свыше 1,8 миллиона человек проживает более 5000 глухих и слабослышащих. Эти люди сталкиваются с проблемами в области обучения и социальной адаптации из-за ограниченного доступа к специализированным образовательным ресурсам и услугам.

Динамический жестовый язык — это система коммуникации, которая использует движения и ориентацию частей тела, таких как руки, предплечья и запястья, а также мимику для выражения мыслей и концепций. Он является основным способом общения для глухих и слабослышащих, а также служит мостом между ними и слышащими людьми. Однако в современном обществе глухие сталкиваются с множеством барьеров, включая сложности в обучении, интеграции и общении с окружающими. Люди с нарушениями слуха часто обладают теми же интеллектуальными способностями, что и слышащие, но из-за нехватки знаний динамического жестового языка у большинства слышащих, а также недостаточной грамотности среди глухих, возникает разрыв между этими группами. Для преодоления этого барьера необходимо создать надежные автоматизированные системы распознавания динамического жестового языка.

Разработка программного обеспечения для распознавания букв Каракалпакского языка динамических жестов на основе искусственного интеллекта представляет собой важный шаг в улучшении условий жизни и образования для глухих людей. Современные технологии машинного обучения и искусственного интеллекта играют ключевую роль в решении задач, связанных с обработкой динамических жестов, что может существенно улучшить коммуникацию и интеграцию людей с нарушениями слуха. Автоматическое распознавание динамических жестовых языков может значительно повысить качество их жизни, улучшить доступ к информации и облегчить их социальную адаптацию.

Цель данного исследования состоит в разработке программного обеспечения для распознавания динамических жестов Каракалпакского языка динамических жестов с использованием искусственного интеллекта. Это программное обеспечение на следующих этапах его развития будет направлено на улучшение образования и коммуникации глухих людей в Республике Каракалпакстан, обеспечивая им эффективные средства обучения и взаимодействия в повседневной жизни.

Задачи исследования включают в себя:

- Изучение значимости разработки модели искусственного интеллекта для распознавания каракалпакского языка динамических жестов
- Разработка модели искусственного интеллекта для инклюзивного обучения языку динамических жестов
- Тестирование работы программного обеспечения для распознавания алфавита Каракалпакского языка динамических жестов
- Оценка эффективности модели искусственного интеллекта для инклюзивного обучения языку динамических жестов учеников специализированной школы интернат

Обоснование выбора Каракалпакского языка жестов для анализа и разработки программного обеспечения

Выбор Каракалпакского языка динамических жестов обоснован его ограниченной изученностью и недостатком специализированных ресурсов и программного обеспечения для образования глухих людей в этом контексте. На момент проведения наше исследования не было обнаружено работ связанных нашей. Эта инициатива направлена на заполнение этого пробела и предоставление глухим людям возможности обучения и общения на своем родном языке динамических жестов, что улучшит их образовательный опыт и социальную адаптацию в их обществе.

В результате выполнения данной работы предполагается создать прототип системы, способной автоматически распознавать динамических жесты Каракалпакского языка динамических жестов с высокой точностью. Это станет значительным шагом вперед в области применения технологий машинного обучения для поддержки и развития динамических жестовых языков, а также поможет привлечь внимание к необходимости дальнейшего исследования и разработки решений для менее распространенных динамических жестовых языков.

Это станет значительным шагом вперед в области применения технологий машинного обучения для поддержки и развития динамических жестовых языков, а также поможет привлечь внимание к необходимости дальнейшего исследования динамических жестов.

Литературы

1. S. Mitra, "Gesture Recognition: An Overview," IEEE Transactions on Systems, Man, and Cybernetics, 2020.

2. D. Koller et al., "Deep Learning for Sign Language Recognition: A Review," IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence, 2021.

3. M. Wang et al., "Transfer Learning for Gesture Recognition in Low-resource Languages," in Proceedings of the ACM International Conference on Multimodal Interaction, 2022.

4. Seitnazarov K. K., Turemuratova B. K., Aytanov A. K. Stages and Methods of Data Collection for Developing an Artificial Intelligence Model for Recognizing Letters of

the Karakalpak Sign Language //2024 IEEE 25th International Conference of Young Professionals in Electron Devices and Materials (EDM). – IEEE, 2024. – С. 2530-2534.

5. К.К.Сеитназаров, Б.К.Туремуратова. Разница Между Глубоким И Машинным Обучением // Periodica Journal of Modern Philosophy, Social, 2022

6. Murphy, Kevin P. Machine learning: a probabilistic perspective. MIT press, 2012.

7. К.К.Сеитназаров, Б.К.Туремуратова. Применение технологии искусственного интеллекта в системе дистанционного образования// Новости образования: исследование в XXI веке, 2022.

ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВЛИК МӘНИНИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛДА БЕРИЛИЎИ

Косымбетова А.Е.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң таяныш докторанты

«Сөйлеўдиң экспрессивлиги» түсиниги оның бийтәреплиги, яғный тәсирлилиги, тиллик-стилистикалық қураллар жәрдеминде улыўма тиллик ағымнан ажыралып турағын күшли тиллик аңлатпа арқалы узатылатуғын сигнал менен байланыслы болған түсиник. Ямаса бул аңлатпадан келип шыққан көринисти қабыл етиўшиниң *унамлы ямаса унамсыз сезимлик реакциясы* ушын стимул болып хызмет етеди. [2:36]

И.В.Арнолд, Е.М.Галкина-Федорук, И.Р.Галперин эмотивликти экспрессивликтиң ажыралмайтуғын бөлеги деп есаплады. Атап айтқанда, Е.М.Галкина-Федорук сөйлеўдиң экспрессивлиги кушли экспрессивликти береди, ол туйғы-сезимлердиң аңлатпасы мудамы да аңлатпалы болыўын, бирақ аңлатпа мудамы да сезимлик болыўы мүмкин емеслигин айтып өтти.[1:124]

Экспрессивлик тилдиң түрли дәрежелеринде, фонетикалық, лексикалық ҳәм грамматикалық қураллар арқалы әмелге асырылатуғын категория. Бул тексттиң прагматикалық, семантикалық ҳәм стилистикалық дәрежелеринде әмелге асырылады ҳәм тексттиң эмоционал ҳәм субъектив-логикалық контсептуал мазмуны себепли жаратылады. Мине, биз бул мақаламызда шайыр Сағынбай Ибрагимов шығармаларында эмоционал-экспрессивлик мәниниң лексика-семантикалық усылда берилиўин анализледик. Шайырдың дөретпелериндеги антонимлерди аңлататуғын эмоционал-экпрессивлик мәнилерине қарай төмендеги түрлерге бөлиўге болады:

а) өкиниш мәнисинде келиўи:

Патшаның жолы ашық болыўы ушын
Пуқараның жолы жаўып қойылды –
мен бул тәртипти өзгерте
алмадым жердиң бетинде. (Брно дәптери, 50-бет)

Қыс аямәўизи
жаз шиллесинде
дәрўаза алдында өмирим өтти. (Брно дәптери, 58-бет)

Пәлек бир қолынан палын усынып
зәҳәр бере берди бир қолы менен... (Брно дәптери, 86-бет)

Сен дүнйаға аштың ҳақ көкирегиңди
ҳарамылар оған қара бүркеди. (Брно дәптери, 93-бет)

б)қыйналыў мәнисинде келиўи:

Өмиримниң бир толқынында
сени таптым және жоғалттым.

Бул теңизде жүзиўге мениң
тәбиятым имкан бериледи. (Брно дәптери, 54-бет)
Дем жетпей баратыр тар көшесинде
кең көшеси дәлдир етип қояды. (Брно дәптери, 86-бет)
Пәнийге көзимди жумып
бақыйға көзимди ашып атырман. (Брно дәптери, 95-бет)
г) шарасызлық, өкиниў мәнисинде келиўи:
Сен меннен сорадың
неге бул аспан
айырып билмейди жақсы-жаманды –
Бул саўалларға ҳеш жуўабым жоқ еди. (Брно дәптери, 72-бет)

Аўызеки ҳәм жазба түрде баян етилген ой-пикирге сөйлеўши менен жазыўшының қандай қатнаста екенлигин анықлаўда да синонимлер үлкен әҳмийетке ийе. Шайыр шығармаларында бул қубылыс узақ-алыс, сулыў –хошҳүрей синоним сөзлери арқалы берилген:

а)қыйналыў мәнисинде келиўи:
Сен меннен сорадың
узақ түнлерде неге
аспан *алыс*, жүдә ҳәм алыс. (Брно дәптери, 72 бет)
б)сүйсиниў мәнисинде келиўи:
Енди мен ядыма аламан сени,
қандай *сулыў* едиң... *хошҳүрей гүл* едиң. (Брно дәптери, 72 бет)

Эмоционал-экпрессивлик мәнини бериўде ең өнимли қурал фразеологизмлер. Шайыр шығармаларында сезимди билдиретуғын фразалар, әпиўайы ҳалатты билдиретуғын фразалар менен бирге болымсыз фейиллер келип инсандағы ҳәрқыйлы эмоционаллық жағдайын баянлайды.

а)қыйналыў, азапланыў мәнисинде:
Көз ашып көргениң мен болмадым –
Сен көрген түслер азап береди маған... («Таңламалы қосықлар», 312-бет)
Жақсылар *жәбир шексе* көзимниң алдында –
не ислей алдым мен, не ислей алдым... .(«Таңламалы қосықлар», 21-бет)
б)сын айтыў, кекетиў, мысқыллаў мәнисинде:
«*Қолын шошайтпаға* жарайды бул журт...» .(«Таңламалы қосықлар», 66-бет)
Өмирден не күтип едиң, *қаўынның*
жақсысын ийт жейди, ҳасыл атларды
ҳасыл адамлар минип кетеди. .(«Таңламалы қосықлар», 286-бет)
Сен услаған көзгирлерге бийпәрўа
бул дүнйаға бир арқа *кек жыйнадың*. («Таңламалы қосықлар», 13-бет)
в)аяў, жаны ашыў мәнисинде:
Қой аўзынан шөп алмаған ғәрипти
ким қылаплық, кими ғәрремлик пенен
қуда ҳәмирисиз-ақ суўтөкер етти... («Таңламалы қосықлар», 48-бет)
д)жақсы көриў, унатыў, ашық болыў мәнисинде:
уўыз ийим қурып балқып кетемен,
бир сыйқырың менен жаўладың алдың.(«Таңламалы қосықлар», 310-бет)

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, шайыр Сағынбай Ибрагимов дөретпелеринде қыйналыў, азапланыў, шарасызлық, өкиниш, пушайманлық сыяқлы унамсыз сезимлер менен бирге сүйсиниў, рәҳәтлениў сыяқлы унамлы сезимлер лексика-семантикалық

усыл арқалы шебер берилген. Бул қубылыс тек ғана тилдиң көркемлилиги ушын емес оның тәсир етиў кушиниң де жоқары екенлигин дерек береди.

Әдебиятлар

1.Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. / Е. М. Галкина-Федорук. – М.: Наука, 1958

2.Телия В. Н. Механизмы экспрессивной окраски// Человеческий фактор в языке: Языковые механизмы экспрессивно-сти./ В. Н. Телия, Т. А. Графова. – М.: Наука, 1991

3. Ибрагимов С. Бесинши мәўсим. Нөкис, «Қарақалақстан», 1986.

4.Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. Нөкис, «Билим», 2016.

TÚRK XALÍQ ERTEKLERINDE «SHÁRYAR» EPOSÍNÍŃ MOTIVLERI

Sultanova J.

Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı doktorantı

Túrli xalıqlardıń folklorlıq syujetlerin salıstırmalı úyreniw búgingi kúnniń folkloristika iliminde baslı máselelerdiń birine aylanbaqta. Belgili rus folklorshısı A.M.Smirnov «Rus geografiya jámiyetiniń» etnografiya bóliminiń jıynalısında «Dúnya erteklerinin házirgi jaǵdayı hám onıń aldaǵı ilimiy rawajlanıwı wazıypaları» dokladında ertek syujetleri ústinde islew boyınsha bir-qansha wazıypalardı belgilep berdi. A.M.Smirnov tárepinen belgilengen wazıypalar ishinde biziń itibarımızdı onıń: «…bar bolǵan barlıq ertek materialların, ilajı bolsa áhmiyetsiz dep esaplanǵan variantlarına deyin toplastırıw kerek.» -dep; «…zárúr bolǵan (syujetlerdi) materiallardı izlew ushın kóp waqıt hám miynet sarplamay, izertlewshilerdiń jumısın ańsatlastırıw maqsetinde barlıq materiallardı izbe-izlikke qoyıp, tártiplestiriw kerek»; «…ayrıqsha variantlardıń tekstin, kórkemliligin, motivlerdiń uqsaslıǵın, salıstırmalı analiz beriw arqalı olarǵa baha beriw»; «…ertektiń milliy hám xalıq-aralıq katalogine anıqlılıq kiritip barıw kerek»; «…bul jumıslarǵa aydınlıq kirgiziwde bir-neshe izertlewshiler emes, itimallıǵı bolsa, oǵan arnawlı úlken bir mektep kerek» -degen edi.

Qaraqalpaq folklorında «Sháryar» eposı óziniń janr ózgesheligi hám kóp mazmunı menen ayrıqshalanıp turadı. Ol ásirler dawamında qáliplesip, ertedegi mifologiyalıq syujet hám motivlerdi taza halında, kórkemlik tárepleri boyınsha muqıyatlıq penen saqlap kiyatırǵan folklorımızdaǵı epikalıq shıǵarmalardıń biri. Belgili ilimpazlar N.Dáwqaraev, Q. Ayımbetov, Q. Maqsetov hám t.b. miynetlerinde «Sháryar» eposınıń kompozitsiyalıq qurılısı, kórkemlik ózgeshelikleri, syujet motivleri boyınsha bahalı pikirler bildirilgen. Q. Maqsetov «Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri» kitabınıń «Turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar» bóliminde «Sháryar» eposı syujet motivlerin A.S.Pushkin ertekleri menen salıstıra otırıp, ol haqqında: «…eki shıǵarmada da dálil birligi, patshalardıń perzentsizligi, bala tuwǵan hayaldıń muptala bolıwı, patshanıń basqa hayallarınıń buǵan sebepshi kóriniwi, sońınan túsinisip ata hám balanıń qosılıwı, gúnalılardıń jazaǵa tartılıwı, shıǵarmalarda birdey beriledi. Bul syujetlik qubılıs eki shıǵarmada da barlıq jaǵınan úlken ózgeshelikler menen bayan etilgen. Joqarıdaǵıday mazmundaǵı túrk ertegi «Dilrukesh» te de, Osetin ertegi «Mıs minardaǵı tulǵası jez qız» erteklerinde de birdeyliklerdi ushıratamız. Bunday mazmundı «Apalı-sińlili úsh qız» atamasındaǵı qazaq erteginde de kóriwge boladı» [Maqsetov Q. 301-bet] -dep atap ótedi. Biziń wazıypamız qaraqalpaq xalıq eposı «Sháryar»dıń syujet motivleriniń túrk xalıq erteklerı motivlerine tásiri epizodların anıqlawǵa háreket etiw bolıp esaplanadı. Birinshi gezekte epostaǵı apalı-sińlili úsh qız

epizodına dıqqat qaratamız. «Sháryar» eposında: «…Patsha úyge úńilip qarasa, biri-birinen zıyada, aldı on toǵızǵa, keyni on jetige kelgen, úsh janan qız másláhát keńestiń ústinde otır eken. «Ǵarrı qızdıń yar dárti bar» degen naqıl áne sonnan qalǵan eken. Biri-birine sharıq iyirip, pilte burıp kómekke kelip otır eken. Áne sondaǵı sózi bul eken. Úlken qız otırıp: – Biziń eldiń patshası taxtın talaq etip, jurtın oyran etip, jurttan shıǵıp ketipti. Eger ol bizdi ayttırıp alsa, aq nekemizdi qıysa, qosılıp dáwran súrse, toǵız qatındı da xızmetke berse, aldıma bir arpanıń dánin salsa, qırıq mıń at, qırıq mıń adamǵa azıq-awqat tayarlap berer edim,—depti. Ortanshısı ayttı: –Áy, aqılı zayıl patsha dedi. Eger meni ayttırıp alsa, gúzarı biziń ústimizden bolsa, aq nekemizdi qıysa, qosılıp dáwran súrse, aldıma bir pillanıń jipegin salsa, qırıq mıń at, qırıq mıń adamǵa shadı-shámen dúzetip berer edim,—dedi. Sonda turıp eń genje qızı ayttı: –Ekewińiz hám aqılsız ekensiz dedi. Xannıń dárti qulmedi, xannıń dárti zermedi? Tań sáhár waqtı bolǵanda, Xoja Qızır Ilyastıń qolıma salǵan eki qurması mákiriw bolıp ketpese, bizdi patsha ayttırıp alsa, aq nekemizdi qıysa, qosılıp dáwran súrse, toǵız qatının xızmetke berse, ya húw andun, ya húw mundun, ya qaraman, ya suwdun, altınnan aydarı bir ul, gúmisten tulımı bar bir qız tuwıp berer edim» [Qaraqalpaq folklorı, 225-bet]. - degen qatarlar túrk ertegi «Dilrukesh» te: «…Qızlar hesh nárseni bilmes edi, úshewide otırıp sharq iyirip, jetispewshilikten jumıs islep, bir-birine dártlerin aytıp otır eken. Olardıń eń úlkeni aytadı: «Oh-h, eger meni padishax qostarı qılıp alsa qıyamet-qayım kúninde toyıp-toyıp awqatlanar edim», ortanshısı aytadı: «Eger meni padishax qostarı etip alsa, men oǵan qoy júninen kúnde bir tonnan kiygizer edim», eń kishkenesi bolsa: «Eger padishax meni qolına alsa, men oǵan sonday egiz balalardı tuwıp berer edim, biri kúlse lala gúller gúlleydi, ekinshisi jılasa kóz jaslarınan marvaridler shashıraydı»-degen eken. Bunday úsh qız epizodı túrklerdiń «Patsha balası haqqında ertek», «Úsh barmaqlı dáw», «Ryuzgar dáw» [Турецкие народные сказки, 31-58 betler] erteklerinde de ushırasadı, hámme erteklerde kishkene qız epizodı úlken eki qızg‘a qaraǵanda aqıllı, sheber, hár-bir sóylegen sózi tasqa basılǵan ottay bolıp, uzaqtı boljap qılǵan háreketleri anıq kórinip turadı.

Ekinshi bir epizod «Sháryar» eposında kál, basınıń bir sheti qotır bolǵan shopan yamasa xızmetker bala syujeti, oǵan onıń jaqsılıqları hám bergen járdemleri ushın Gulshara óz qızı Ánjimdi qalıńlıqqa beremen dep wáde beredi. Epostıń keyninde bul shopannıń shıǵısı Balxı-Badaxshan patshası balası ekenligi belgili bolıp, onıń tek qoy qarnınıń keptirilgen alaqanday bir bólegin basına jabıstırıp, qotır, kál bala atanıp, ústine góne kóksilerdi kiyip, shopan qálpinde júrgen shahzada ekenligi belgili boladı. [Qaraqalpaq folklorı, 280-bet]. Al «Patsha balası haqqında ertek», «Úsh barmaqlı dáw», «Ryuzgar dáw» [Турецкие народные сказки, 31-58 betler] erteklerinde úsh aǵayinliniń eń kishkenesi óziniń aǵalarınan kórgen jamanlıqlar ústinen haqıyqatlıqtı biliw ushın patshanıń genje balası, shahzada ekenligin jasırıp, ústine góne-kóksi kiyimlerdi kiyip, basına qoydıń qarnın teris awdarıp jabıstırıp kál, qotır xızmetker súlderinde júrip, arman etken arzıw-ármanlarına jetiw motivleri. Bul motivler «Sháryar» eposı kompozitsiyalıq qurılısında kórkemlik tárepleri, hár-bir obrazǵa hám epizodlarǵa berilgen súwretlewler keńnen bayanlanıp kelingen bolsa, túrk xalıq erteklerinde sol formalarǵa uqsaslıqta beriledi.

Búgingi kúnde folklordaǵı syujetler poetikası tipologiyası máselelerin úyreniwde, túrk erteklerin analizlewde kompleksli túrde qatnas jasawdı talap qıladı, bunda uqsas ertek motivleri hám obrazlar, syujet sxemaları genetikalıq tárepinen uqsas janrlardıń personajları salıstırıladı, ertek syujetlerinde uqsaslıq hám ózgeshelik parqın ajıratıp analizlewde basqa xalıqlardıń erteklerine de itibar qaratıp, olardı xalıq aralıq ertekler katalogi syujetleri qatarınan belgilep barıwdı talap etedi.

Ádebiyatlar

1. «Rus geografiya jámiyetiniń» etnografiya bóliminiń jıynalısında «Dúnya ertekleriniń házirgi jaǵdayı hám onıń aldaǵı ilimiy rawajlanıw wazıypaları» temasında A.M Smirnovtıń dokladı., SPb, 1911-jılı 21-yanvar.
2. Ayımbetov Q., Qaraqalpaq folklorı., Nókis 1977.
3. Dáwqaraev N., Shıǵarmaları toplamı, 2-tom, «Xalıq awız-eki dóretpeleri»., Nókis 1977.
4. Nurmuxamedov M., A.S.Pushkin ertekleri hám Orta Aziya xalıqları folklorı., Nókis 1986.
5. Maqsetov Q., Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri., Nókis 1996.
6. Qaraqalpaq folklorı., Kóp tomlıq. 9-13 tom., Tashkent 2009.
7. Турецкие народные сказки., (N.K.Dmitriev redaktorlıǵında) M., 1967.

САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Таджимова Ш.
докторант НГПИ имени Ажинияза

Совершенствование качества высшего образования, что считается средой формирования профессиональных кадров - является одним из значительных проблем 21 века. Именно по этой причине реформы в структуре образования и науки в условиях глобализации считается фактором определяющим решение множества проблем.

Кредитно-модульная система обучения (КМС) является современным подходом к организации образовательного процесса, направленным на повышение качества образования и вовлеченности студентов. Одним из важных принципов этой системы является самостоятельная работа, поскольку именно в ней больше всего проявляются их мотивация, целеустремлённость, самоорганизация, самостоятельность и самоконтроль [2].

Сегодня самостоятельная работа является одной из ключевых и активно обсуждаемых вопросов в высшем образовании, поскольку ей отводится от 40 до 60% учебного времени, предусмотренного для подготовки специалистов в рамках учебных программ. Поэтому самостоятельная работа играет значимую роль в повышении качества подготовки квалифицированного специалиста.

По мнению А.И.Зимней самостоятельная работа является следствием правильно организованной учебной деятельности на занятии, которые мотивирует самостоятельное её расширение, углубление и продолжение в свободное время. Самостоятельная работа является более широким понятием, чем домашняя работа, которая предполагает выполнение заданий, данных преподавателем для подготовки к следующему занятию [1].

Самостоятельная работа студентов может быть охарактеризована как важный компонент образовательного процесса, который подразумевает активное участие студента в организации своего обучения. В рамках КМС самостоятельная работа служит средством для реализации принципа индивидуализации, позволяя каждому студенту выбирать темп и способ освоения материала.

В процессе обучения английскому языку самостоятельная работа играет ключевую роль. Исследования показывают, что именно через самостоятельное

изучение языка студенты могут адаптировать процесс обучения под свои потребности и интересы [4].

Обучение английскому языку требует от студентов не только теоретических знаний, но и практических навыков, которые могут быть развиты именно через самостоятельную работу. Это может включать в себя чтение литературы, прослушивание аудиоматериалов, выполнение упражнений на онлайн-платформах и участие в языковых клубах. Такой подход не только улучшает языковую компетенцию, но и способствует развитию межкультурной коммуникации.

Самостоятельная работа предоставляет возможности для практики всех четырех языковых навыков: чтения, письма, аудирования и говорения. Выполнение различных заданий, таких как написание эссе, участие в онлайн-дискуссиях или создание презентаций, помогает закрепить полученные знания. Кроме того, изучение английского языка включает знакомство с культурными аспектами стран, где этот язык является основным. Самостоятельная работа может включать изучение культурных текстов, просмотр фильмов или участие в международных проектах, что способствует развитию межкультурной компетенции.

Организация самостоятельной работы требует от студентов навыков самоорганизации и управления временем. Они учатся планировать свое обучение, устанавливать цели и контролировать выполнение задач, что полезно не только в учебе, но и в дальнейшей профессиональной жизни.

Самостоятельная работа является важным аспектам в обучении не только иностранным языкам, но и другим немаловажным предметам, так как она способствует, во-первых, развитию самостоятельности. Студенты учатся планировать время и ставить цели. Во-вторых, Самостоятельное изучение способствует лучшему запоминанию и пониманию языка. Кроме того, студенты учатся оценивать свой прогресс и выявлять слабые стороны, т.е. формирует навыки самоконтроля [3]. Однако, несмотря на преимущества самостоятельной работы, существуют и определённые недостатки. Не все студенты способны организовать своё время и проявлять инициативу. Более того, студенты с разным уровнем знаний могут испытывать трудности в самостоятельном обучении. Преподавателям может быть сложно отслеживать процесс обучения и прогресс студентов.

Для повышения эффективности самостоятельной работы в КМС нужно создать чёткую структуру и инструкции по выполнению самостоятельных заданий. Также важно проводить промежуточные проверки и направлять студентов правильно.

Самостоятельная работа в кредитно-модульной системе является важным инструментом в обучении иностранным языкам. Она способствует развитию навыков, необходимых для успешного освоения языка, и формирует активную позицию студентов в процессе обучения. Однако для достижения максимальной эффективности необходимо учитывать потенциальные проблемы и предоставлять студентам поддержку и мотивацию.

Литература

1. Зимняя, И.А. Педагогическая психология - М., 2004.-С 248-261.

2. Таджимова, Ш. (2023). Компетентностный подход к обучению иностранному языку студентов вузов. Ренессанс в парадигме новаций образования и технологий в XXI веке, 1(1), 511–513. https://doi.org/10.47689/XXIA-TTIPR-vol1-iss1-pp511-513

3. Хасанова, Г. . (2023). Проблемы организации самостоятельной работы студентов высших учебных заведений в процессе кредитно-модульной системы

обучения. Общество и инновации, 4(11/S), 87–93. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp87-93

4. Чичиланова С.А. Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов технического вуза в процессе внеаудиторной самостоятельной работы. *Образование и наука. 2009. № 2 (59)*

INTERLINGVAL ASPEKTDA MUTANOSIB MUQOBILLIK TUSHUNCHASI

Tlektesov F.M.
NDPI tayanch doktaranti

Tillararo muqobillik, ya'ni turli tillardagi leksik birliklar o‘rtasidagi munosabat, tarjima tadqiqotlari va taqqoslovchi lingvistikada muhim muammo bo‘lib qolmoqda. Bu muammo asosida bir tildagi so‘z yoki ibora boshqa tildagi so‘z yoki iboraga qachon mutanosib muqobil bo‘lishi mumkinligi va bu mutanosib muqobillikni aniqlash uchun qanday mezonlar bajarilishi kerakligi yotadi.

An’anaviy tarjima nazariyasi bu muammoni amaliy nuqtai nazardan ko‘rib chiqib, ikki tilli lug‘atlar yaratish va bevosita tarjima amaliyotiga e’tibor qaratib kelgan. Biroq, kontrastiv lingvistikaning paydo bo‘lishi bilan, diqqat tillar tizimlaridagi interlingval muqobillikni chuqurroq tushunishga qaratildi. Bu o‘zgarish tillarning yuzaki o‘xshashliklarini emas, balki ularning ichki tuzilishi va semantik tarmoqlarini o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

Tillararo muqobillikni o‘rnatishdagi asosiy qiyinchiliklardan biri tillarning dunyoni qanday tasniflash va konseptualizatsiya qilishidagi farqlarda yotadi. Har bir til o‘ziga xos semantik maydonlar va leksik iyerarxiyalarga ega bo‘lib, bu esa ma'no va foydalanishdagi sezilarli farqlarga olib kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilida yomg`ir yog`ishi o`n besh xil leksik vosita bilan ifodalana olgani holda [https://www.merriam-webster.com: 7],

o`zbek tili bitta leksik birlik bilan kifoyalanadi. Bu farq tillararo haqiqiy mutanosib muqobillarni topish ishini murakkablashtiradi.

Manba til va tarjima tillarida yuqori darajadagi bilimga ega bo‘lgan zullisonayn shaxslarning roli bu muammolarni hal qilishda muhimdir. Ularning ikkala til tizimiga bo‘lgan intuitiv tushunchasi mutanosib muqobillik haqida aniqroq hukm chiqarishga imkon beradi, bu esa ko‘pincha qat'iy lug‘at ta'riflariga emas, kontekst mazmuni hamda undan qanday foydalanish tamoyillariga asoslangan bo‘ladi. Bu intuitiv bilim tillararo muqobillikni faqat ob’yektiv mezonlar bilan to‘liq aniqlab bo‘lmasligini ta'kidlaydi.

Shu bilan bir qatorda tillararo mutanosib muqobillik haqidagi har qanday ilmiy mulohazada qisman muqobillik tushunchasini ham hisobga olish kerak, boisi so‘z yoki iboralar ma’lum tilda bir lekisik birlik yoki boshqacha tuzlishda ifodalana olgani holida muqoyasa qilinayotgan yoki tarjima qilinayotgan til ayni tushunchni to‘g‘ridan-to‘g‘ri o`sha miqdordan iborat tuzilma yoki so`z bilan ifodalay olmasligi mumkin. Shuningek yuqoridagi holatning aksi ya’ni bir tilde bir ma’noda deb qabul qilingan ma’lum birlik kontekst talabidan kelib chiqib ikkinchi tilda turli tushunchalar bilan mos kelishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi "run" so'zi: "mashina boshqarish" (to operate), "musobaqada qatnashish" (to compete) yoki "biznesni boshqarish" (to manage) qo`llana olishi xususiyatidan kelib chiqib, har bir kontekst talabiga muvofiq ma'nolarning har biri boshqa tilda turli tarjimalarni talab qilishi mumkin.

Muqoyasa qilinayotgan tillar mansub xalqlarga xos madaniy qatlamga tegishli leksikonni iste’molga kiritish qiyosiy tipologiyaning tadqiqot ob’yekti bilan bog`liq mazkur holatni og`irlashtiruvchi ta’sirni yuzaga keltiradi. Tasviriy ifodalar, metaforalar va madaniy

hayot bilan bog‘liq terminlar tadqiqot uchun tanlab olingan manba tilning madaniy va tarixiy konteksti bilan chuqur bog‘liq bo‘lganligi sababli ularning so`zma-so`z tarjima qilinishi g`alizlik hamda manba tildan maqsad tilga tomon yo`naltirilayotgan leksik birliklarning mutanosib muqobiliga almashishi ya’ni to`g`ri tarjima qilinishi qarshilik ko‘rsatadi. Bunday birliklarni tarjima qilish uchun tanlab olingan tilda tushunarli mazmun ifodalashiga erishish uchun odatda so`zma – so`z tarjimadan chekinib, jarayonga ijodiy yondashgan holda parafrazlash yoki izohlab berish kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq bo`ladi.

Zero, tillararo mutanosib muqobillik statik (qotib qolgan, turg`un) munosabat bo`lmay, balki bir-biri bilan madaniy, kontekstual va lingvistik omillar ta'sirida munosabatga kirishuvchi o‘zaro dinamik munosabatdir. Bu o‘zaro munosabatni tushunish uchun kontrastiv lingvistikaning nazariy bilimlarini egallagan, sohada chuqur tajribaga ega zullisonayn tarjimon mazkur bilimlarni o`zining amaliy tajribalari bilan birlashtiradigan keng qamrovli yondashmog`i lozim. Bu yondashuv tillar va madaniyatlar o‘rtasidagi konseptual bo‘shliqlarni bartaraf etishga hamda mazkur turkumdagi izlanishlar nazariy va amaliy lingvistikaning rivojlanishiga va samarali, o`ta mohirlik bilan amalga oshiriladigan tarjima amaliyotlariga hissa qo‘shadi.

Yaqin o`tmishgacha tillararo mutanosib muqobillikning asosida nima yotgani va uning mezonlari nimadan iborat ekanligi haqidagi savol, ya'ni ma’lum tilning tanlab olingan (A) leksik birligi, boshqa tilning (B) leksik birligi qay darajada muqobil ekanligini aniqlash imkonini beruvchi mezonlar masalasi, faqatgina amaliy ishlar doirasida masalan, bilingval lug'atlarni yaratish jarayonida yoki tarjima nazariyasiga aloqador matnlar doirasida ko'rib chiqilgan edi. Kontrastiv lingvistikaning paydo bo'lishi bilan, bu muammo biroz boshqacha yo'nalishga o'tdi, ya'ni til tizimida tillararo mutanosib muqobillikning nazariy tushunish, bu hodisaning mohiyati va chegaralari, leksik birliklarning muqobil munosabatlariga ta'sir qiluvchi omillar til va nutqdagi omillar bir xilmi degan savollar paydo bo'ldi. Bu muammo qisman leksikografik xarakterdagi tadqiqotlarda, ikki tilli lug'atlarni tayyorlash va yaratish uchun nazariy asos ishlab chiqishga qaratilgan tadqiqotlarda allaqachon ko'rib chiqilgan edi. Kontrastiv lingvistika hal qilmoqchi bo'lgan vazifalar, savollar va muammolar doirasida tillararo mutanosib muqobillik muammosi alohida o'rin tutadi. U taqqoslovchi tahlilning mezoni va o'lchovi bo'lib, tillarning birliklari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni aniqlash - kontrastiv lingvistikaning asosiy vazifasini tillararo mutanosib munosabatlarni yaratadigan va buzadigan omillarni o'rganish sifatida belgilash mumkin. Bu yo'nalishda qilingan ishlar orasida [Sternin: 55-64], [Chervenkova: 65-73], [Devkin: 25-38] tadqiqotlarini qayd etib o`tish kerak.

Shu o`rinda asosiy e’tibor tizimli (til) mutanosib muqobillik masalasiga qaratilishini ta’kidlash lozim. Matnga xos mutanosib muqobillik masalalariga e'tibor tarjima lingvistikasi nuqtai nazaridan yetarli darajada ishlab chiqilgan [Barxudarov: 240], [Shveytsyer: 245], [Koller: 344]. Shunga qaramay, muallifning fikriga ko'ra, nutqiy, kommunikativ, matnli mutanosib muqobillik muammolari kontrastiv lingvistika uchun katta qiziqish uyg'otadi, shuning uchun bo'limlardan birida til tizimida (lug'atda) va nutqda (matnlarda) leksik birliklarning mutanosib muqobil munosabatlarini o'rnatishga yordam beruvchi omillar taqqoslanadi.

Tillararo muqobillik masalasida zullisonayn shaxslarning roli muhim ahamiyatga ega. Ular turli tillar o‘rtasidagi mutanosib muqobillikni aniqlashda va tarjima jarayonlarida o‘lchov vositasi sifatida ishlaydi. Zullisonayn shaxslar ikki til tizimining leksik va semantik jihatlarini chuqur bilishi tufayli tillararo muqobillikni aniqlashda qimmatli manba hisoblanadi.

Ikki tillilik tillararo muqobillikni tushunishda va baholashda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan bir nechta sabablar mavjud:

birinchidan, zullisonayn shaxslarning ikkala tildagi intuitiv bilimlari ularning fikrlari va qarorlariga asos bo‘ladi. Ular bir tilning leksik birliklarini boshqa tilning leksik birliklari bilan muvofiqlashtirishda kontekstual va madaniy omillarni hisobga olishadi. Bu intuitiv bilim leksik birliklarning haqiqiy ma'nolarini aniqlashda katta yordam beradi;

ikkinchidan, zullisonayn shaxslarning tarjima jarayonida rol o‘ynashi ularning ikki til tizimining turli semantik maydonlarini tushunishiga asoslanadi. Bu shaxslar tarjima qilinayotgan matnning kontekstini, uslubini va maqsadini hisobga olgan holda, eng mos keluvchi mutanosib muqobillarni tanlay olishadi. Bu, ayniqsa, idiomatik ifodalar, metaforalar va madaniy hayotga aloqador terminlarni tarjima qilishda muhimdir;

uchinchidan, zullisonayn shaxslarning ta'lim va tajribasi ularning kompetentsiyasini oshiradi. Ular bir tilning leksik birliklari bilan boshqa tilning leksik birliklari o‘rtasidagi nozik farqlarni va o‘xshashliklarni aniqlashda ancha bilim va ko`nikma ortirgan bo`ladi. Ularning bilimlari va tajribalari tillararo muqobillikni aniq baholash va to‘g‘ri tarjimalar yaratishda yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. - 240.
2. Koller W. Einfuhrung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg, Wiesbaden: Quelle & Meyer, 1992. - 344.
3. Девкин В.Д. Контрастивная лексикология. // Конфронтативная лингвистика. Прокопова Л.И. (рук.), Хельбиг Г., Девкин В.Д. и др. Киев: Лыбедь, 1990: 25 – 38
4. Стернин И.А. О понятии межъязыковой лексической эквивалентности. // Synchroner slawisch-deutscher Sprachvergleich. Berlin: Akad. der Wiss. der DDR, 1989: 55 - 64.
5. Червенкова И. Об эквивалентах в сопоставительном исследовании лексики. // Synchroner slawisch-deutscher Sprachvergleich. Berlin: Akad. der Wiss. der DDR, 1989: 65 -73.
6. Швейцер А.Д. Теория перевода: статус, проблемы, аспекты. М.: Наука, 1988. - 245.
7. https://www.merriam-webster.com/thesaurus/raining (murojaat sanasi 09.07.2024 y.)

PEDAGOGIKALIQ KOMPETENTLIKTI ÁLIPLESTIRIWDE INNOVACIYA

Kurbanbayeva O.

NMPI 1-basqısh tayanısh doktorantı

Keleshegimiz bolǵan jaslardı keshegi dástúriy tálim metodları yamasa tárbiyadaǵı pánt-násiyat jolı menen tárbiyalap bolmaydı. Texnika hám texnologiyalardı tez ózlestiriwshi, keń pikir hám oylawǵa iye bolǵan búgingi jaslarımızǵa pedagogikalıq tásir kórsetiw ushın pedagog kadrlar tek ǵana óz pánin tereń biliwi, bálki onıń sırların búgingi áwladqa usınıwdıń zamanagóy usılların biliwi kerek. Hár qanday innovaciyalardı jaratıw hám engiziwde pedagoglardıń sheberligi hám dóretiwshilik xızmeti zárúrli bolıp, bul óz gezeginde olardıń innovciyalıq xızmet kórsetiwine tiyisli pedagogikalıq shárt-shárayatlardı talap etedi. Sebebi pedagoglardıń innovciyalıq xızmetke tayınlıǵı innovciyalıq tálimniń rawajlanıwına tiykar saladı, yaǵnıy jámiyettegi, miynet bazarındaǵı hámde búgingi informaciya ortalıǵındaǵı ózgeris hám jańalanıwlarǵa pedagoglardıń tayın turıwları olardıń kásiplik kompetentligi menen baylanıslı boladı. Sonday eken, jas áwladqa nátiyjeli zamanagóy tálim beriw hám de milliy, ruwxıy-etikalıq qádiriyatlar tiykarında tárbiyalawdıń

mazmunı, mánisi, metodları, texnologiyaları, quralları arnawlı bir áwladtıń bilimi, intellektuallıq potencialı, qábileti, pedagogikalq-psixologiyalıq kóz qarastan ayrıqsha tárepleri rawajlanıp qáliplesip barıw jaǵdayları **“innovaciya”** túsinigi menen baylanıslı. Tálimniń sapası hám nátiyjeliligin asırıwǵa tiyisli zaman talabı pedagoglardıń innovciyalıq iskerligine bolǵan mútajlikti jáne de asıradı. Innovciyalıq xarakterge iye bolǵan tálim ortalıǵı padagoglardıń kásiplik kompetentligin rawajlandırıwda zárúrli áhmiyetke iye boladı.

“Innovaciya” túsiniginiń etimologiyalıq kelip shıǵıwı hám rawajlanıw evolyutsiyası maydanınan túrlishe jantasıwlar bar. Bul fenomen “ózgeriw”, “jańalaw” mánislerin bildirse, ulıwma mániste “innovaciya anglichan tilinen alınıp innovation, yaǵnıy jańalıq kirgiziw, - degen mánislerdi bildirip, sistema ishindegi ózgeris, sociallıq ómirde áhmiyetke iye perspektivalı ózgerislerdi payda etetuǵın jańalıqlardıń túrlerin jaratıw hám engiziw” retinde túsiniledi [A.Qudaybergenov: 2].

Pedagogikalıq innovaciya bolsa tálim sapasın asırıwǵa jóneltirilgen tálim sistemasındaǵı pedagogikalıq jańalanıwlar bolıp, bularǵa jańa pedagogikalıq ideyaları, procesleri, tálim hám tárbiya metod, forma, qural hám texnologiyalardı kirgiziw múmkin. Pedagogikalıq innovaciyalar tikkeley pedagoglar iskerligi menen baylanıslı boladı. **Innovciyalıq xızmet** - bul jańa social talaplardıń dástúriy normalarǵa uqsas kelmewi yamasa jańa qáliplesip atırǵan ideyalardıń ámeldegi ideyalardı biykar etiwi nátiyjesinde payda bolatuǵın kompleksli mashqalalardı sheshiwge qaratılǵan protsess bolıp tálim-tárbiya jumıslarına pedagog-xızmetkerlerdiń innovciyalıq jantasıwlardıń ayrıqsha qásiyetleri túrlishe, bıraq bir-birine júdá jaqın mazmunda belgilengen. Mısalı, pedagogdıń tálim-tárbiya proceslerine innovciyalıq jantasıwlarınıń ayrıqsha ózine tán belgilerine V.A.Slastyonın dóretiwshilik aktivlik, iskerlikke jańalıq kirgiziwge texnologiyalıq hám metodologik tárepten tayarlıq, jańasha pikirlew, joqarı mámile mádeniyatın kirilse, alım M.Jumaniyozova dóretiwshilik iskerlik filosofiyasın iyelewge umtılıw, pedagogikalıq izertlew metodların iyelew, avtorlıq kontsepsiyaların jaratıw qábileti, tájiriybe-sınaq jumısların joybarlaw hám ámelge asırıw, basqalardıń pedagogikalıq tájiriybelerin qollay alıw, kásiplesler menen sheriklik, pikir almaslaw, qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw hám saplastırıw, jańalıqların izlep tabıw hám olardı óz sharayatlarına maslap barıwın kiritedi. Áyne usı tayanısh kompetensiyalar tálimniń mazmunı hám qánige ushın zárúr bolǵan bilimlerdi belgilep beredi. Negizinde, bolajaq qánige óz salasında nátiyjeli iskerlik aparıwı ushın social-ámeliy háreketlerin orınlaw qábileti hám tayarlıqqa iyelewi kerek. Pedagogdıń innovaciyalıq xızmet - bul kásiplik tayarlıq sapasın asırıwǵa tiyisli hár qıylı innovaciyalardı qollaw boyınsha maqsetke jóneltirilgen iskerlik esaplanadı. P.I.Pidkasistiy innovaciyalıq ideyanıń payda bolıwı hám ámeliyatqa engiziwdiń bes basqıshın ilimiy tiykarlaǵan. Bular:

- bilimlendiriwge tiyisli yamasa tárbiyalıq wazıypaları sheshiw jolları haqqında tiykarlanǵan usınıslar;
- usı metodikanı keń kólemde sınap kóriw;
- ǵalabalıq yamasa sheklengen halda ámelge asırıw;
- innovaciyanıń tolıq ózlestiriliwi;

máseleni sheshiwdiń jańa jantasıwların izlep tabıw [P.I.Pidkasistov: 3].

Solay eken, pedagogdıń innovaciyalıq iskerligi tálim sistemasında jańalıqlardı islep shıǵıw hám paydalanıw tiykarında innovaciyalıq proceslerde ámelge asırıladı. Innovaciyalıq procesler innovaciyalıq tálim ortalıǵın jaratılıwma xızmet etedi. Haqıyqattan da, pedagoglardıń xizmet iskerliginiń hár birinde innovciyalıq jantasıwlardıń talap etiliwi olardı óz ústinde islewdi, kásiplik kompetentligin asırıp barıwın talap etedi. Innovciyalıq tálim ortalıǵı sharayatı pedagoglar iskerliginiń innovciyalıq xarakterge iye bolıwın támiyinleydi.

Sonday eken, pedagoglardıń hám bolajaq oqıtıwshılardıń kásiplik kompetentligin maqsetke muwapıq rawajlandırıwdıń zárúrli faktorlarınan biri bul innovciyalıq tálim ortalıǵı bolıp, ol ashıq tálim sistemasında ámelge asırıladı. Innovciyalıq tálim ortalıǵı bolsa innovciyalıq iskerlikti aparıw ushın zárúr bolǵan materiallıq, ruwxıy, ekonomikalıq, pedagogikalıq shárt-shárayatlar hám shólkemlestirilgen forma hám qurallar jıyındısı esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Кудайбергенов А. Бошлангич синф Укитувчиларини инновацио фолио лойихалашга тайёрлаш / масъул муҳаррир Р.Сафарова.-Т. Тафаккур,2011.10-6.
2. Общая и профессиональная педагогика: Учебное пособие студентов, обучающихся по специальности «Профессиональное обучение: В 2-х книгах. Под ред. В.Д. Симоненко, М.В. Регинespecialных. Брянск: Изд-во Брянского государственного университета, 2003. - Кн.1. – 174. с. hup://pedlib.ru/Books/1/0444/1_0444-102.shtml.
3. Педагогика / Под ред. П.И. Пидкасистого (Учебник для студестов педагогических учебных заведений), - М.: Рос. пед. агентство, 1995. http://ga.cfuv.ru/courses/os-ped-mast/Doc
4. Madumarov T., Kamoldinov M. Innovacion pedagogik texnologiyalar va uni tálim-tarbiya jarayonida qo‘llash uslubiy qo‘llanma. -T.: Talqin, 2012-y. 144 b.

QARAQALPAQ TILINDE KÓP MÁNILI SÓZLER HÁM OMONIMLERDI OQITIW

Karamatdinova G.T.

Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutı tayanısh doktorantı

Til-bul adamlarǵa óz pikirlerin bildiriw hám maǵlumat almasıwı imkaniyatın beretuǵın quramalı hám názik baylanıs quralı. Hár qanday tilde onıń baylıǵı hám tereńligine úles qosatuǵın til tarawları, tiykarınan, sózlik, grammatika, sintaksis hám semantika sıyaqlı til ilimleri bar. Til úyreniwshileri ushın qıyın bolıwı múmkin bolǵan tildiń ózine tán táreplerinińiń biri – omonimlerdiń bar ekenigi, imlası yakı aytılıwı birdey, biraq mánileri hár qıylı sózler. Bunday sózlerdiń qaysı mánide qollanılıp turǵanlıǵın sóz dizbegindegi yamasa gáptegi sózlerdiń óz-ara baylanısınan, aytılayın degen pikirden ǵana ańlawǵa boladı. Mısalı:

1.Ayzada suw sepkendey tereń *oyǵa* taldı. 2. *Oyǵa* ornalasqan jaylardıń barlıǵı suw astında qaldı. Bul mısallardaǵı ekewinde de *oyǵa* degen sóz ushırasadı, ol forması boyınsha birdey bolǵanı menen, gáplerdegi mánisi pútkilley basqasha – birinshisi gáptegi mánisi, ekinshisi gápte páske degen mánisinte qollanılǵan. Omonimlerdi úyreniwde kontekstke súyenemiz. Sebebi omonim sózdiń tuwrı jazılıwı hám mánisin ańlaw qıyın bolıwı múmkin. Til úyreniwshiler ushın omonimlerden xabardar bolıw hám oqıw, tıńlaw xızmeti arqalı olardıń túrli mánilerin anıqlaw shınıǵıw islew arqalı anıqlaw múmkin.

Tilde omonim sózler menen kóp mánili sózler arasınada jaqın uqsaslıq bar ekenligi, olardı parıqlaw oqıwshılar arasında qıyınshılıq tuwdıradı.

Kóp mánili sózlerdi omonimlerden ajıratıwǵa biz kontekstke súyenemiz, kontekst penen mánilik jaqınlıq penen hár qıyılılıqtı anıqlaymız. Usınıń menen birge bir formaǵa iye sózlerdiń kóp mánili yaki omonim ekenligin bir formaǵa iye sózlerdiń sinonimlerin tabıw arqalı bilimiz. Kóp mánili sózler bir sózdiń bir neshe awıspalı mánide keliwi, omonim bolsa bir qıylı formaǵa iye bolǵan birneshe sózler. Mısalı: 1.Mallarǵa *ot* orıp sal.

2.Doynaǵınan shıqqan *ot,*
Zamberektey atıldı. [Alpamıs dástanınan].

3. Waqıt *jas* ilimpazǵa tema tawıp berdi. 4.Rawshannıń *jas* denesine suwıq tiydi. Birinshi mısalda ot degen sózge shóp sózi sinonim bola aladı, al ekinshi gáptegi ot sóziniń sinonimi – jalın, shóp penen jalın arasında heshqanday baylanıs joq. Demek, birinshi hám ekinshi gápler oz ara omonim sózler bola aladı. Ekinshi hám úshinshi mısallardaǵı jas degen sózdiń sinonimlik qatarına shınıqpaǵan, qatpaǵan degen sózler kiredi. Bular mánilik jaqtanbir sinonimlik qatarǵa iye bolǵanlıqtan kóp mánili sózler qatarına kirgizemiz.

Kóp mánili sózler barhama bir sóz shaqabına tiyislı boladı. Sebebi kóp mánili sózlerde bir sózdiń tiykarǵı bas mánisi menen awıspalı mánidegi bir sóz shaqabına kiredi. Sebebi kóp mánili sózlerde sóz birew, onıń mánisi bir neshe boladı. Omonimler bolsa bir sóz shaqabında bolıwı da múmkin, baqsa-baqsa sóz shaqaplarınan bolıp keliwi de múmkin. Sebebi olar mánisi uqsas eki hám onnan artıq sózler. Mısalı: *jaǵa*(atlıq) – kóylek jaǵası, *jaǵa*(atlıq) – jol jaǵası – ulıwmalıq máni baylanıslıǵı bar (kóp mánili sózler). *Shash* (atlıq) – *shash* (feyil) - ulıwma mani baylanısı joq.

Omonimler menen kóp mánili sózler arasıdaǵı uqsaslıqtı shınıǵıwlar islew arqalı ajıratıw múmkin. Mısalı: «Juplıqta islesiw» metodınana paydalansaq boladı. Bunda har pardaǵa omonim, kóp manili sózler jazılǵan kespe qaǵazlardı tarqatıp qaysı túrine kiretuǵınların qaptalına belgilengen waqıt aralıǵında jazıw tapsırıladı. 1.Ol awılǵa *bardı*. *Bardı* talap, joqtı qıynap.

2.Gúlzada dostına *sırların* ayttı.Apam bazardan *sır* akeldi.

3.Bul jerde *tatar* gozzalları. Miynetkerinen jemisler *tatar*.

4.*Qoy* qozılaǵansha onı qorada *qoy*.

5. Atam tereń *oyǵa* battı. Japtıń ortası juda *oy* eken.

6. Ákeń murap bolǵansha, jerıń *oy* bolsın. Oqıw - *oy* azıǵı, bilim - er azıǵı. Bul usıl arqalı oqıtıwshı oqıwshılarǵa omonimler hám kóp mánili sózlerdi tereń parıqlay alıwı hám olardı jazıw, túsiniw, baylanıs qabiletlerinde ahmiyetli qollanıwları múmkin.

Ádebiyatlar

1. E.Berdimuratov. Házirgi qaraqalpaq tili.Leksikalogiya. Nókis. “Bilim.” 1994.
2. Sh.Allaniyazova, J.Táńirbergenov. Qaraqalpaq tilin oqıtıwda innovaciyalıq texnologiyalar (oqıw qollanba) Nókis. “Bilim.” 2015.
3. Piriniyazova A., Shınnazarova S. Házirgi ádebiy til(leksikologiya)di oqıtıwda innovaciyalıq usıllar. Toshkent: Tafakkur qanoti, 2020.

ADABIY TA’LIMDA DIDAKTIK MAETERIALLAR YARATISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Abdullayeva F.

Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI magistranti

Ma’naviy yetuk va barkamol shaxsni tarbiyalash, zamon talablariga javob bera oladiga yetuk kadrlarni tayyorlash mamlakatimizdagi islohatlarning bosh maqsadi hisoblanadi. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning: „Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug‘ ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san’atimiz ham albatta bo‘ladi“[1:2], – degan fikrlari adbiyot va san’at rivojining miustahkam tayanchidir.

Biz ajdodlarimiz qoldirgan buyuk merosga va bugungi kunda yaratilayotgan boy asarlarimizga tayansak maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bilamizki, bunday meros adabiyot darslarida o‘z aksini topgan bo‘lib o‘quvchilar uchun asosiy bilim manbayi bo‘lib xizmat

qilmoqda. O‘quvchilarimiz aynan adabiyot darslari orqali o‘z ma’naviyatini, dunyoqarashini, odob-axloq me’yorlarini, insonparvarlik, vatanparvarlik kabi ijobiy sifatlarni shakllantirib boradilar. Shunday ekan, ushbu jarayonda maktabda o‘rganilishi ko‘zda tutilgan asarlarni ilmiy va estetik jihatdan to‘g‘ri tahlil etish hal qiluvchi o‘rin tutishi va adabiy asarlar tahlili va unga xos bo‘lgan xususiyatlarni tadqiq etish adabiy ta ’lim amaliyotida muhim ahamiyatga ega ekanligi tabiiy. Mana shu xususiyatdan kelib chiqqan holda, adabiy ta’limdagi hozirgi jiddiy o‘zgarishlar va yangilangan pedagogik tafakkur tarzi maktabda o‘rganilishi ko‘zda tutiladigan badiiy asarlar tahliliga yangicha tamoyillar asosida yondashish kerakligini taqozo etadi.

Umumta’lim maktablari uchun yaratilayotgan zamonaviy darslikarimizda ham o‘quvchilar uchun qulaylashtirilgan tizim joriy qilindi. Ya’ni mavzuni yaxshi o‘zlashtirish uchun QR-kodlar, audio ovozlar, grafik organayzerlar, elektron resurslar shu bilan birga noodatiy multemidali metodlar joylashtirildi. Bu kabi keng imkoniyatlarni o‘z ichiga olgan ixchamlashtirilgan darsliklarimiz kelajak avlodning teran fikrli, keng idrokli va yetuk ma’naviyatli bo‘lib yetishishiga xizmat qiladi.

Bugungi kunda tubdan yangilanib borayotgan ta’lim tizimida didaktik materiallar yaratishning asoslarini ishlab chiqish va ularni ta’limga joriy qilish oliy va o‘rta ta’limda ko‘plab yutuqlarga sabab bo‘lmoqda. V.V.Kraevskiy “didaktik materiali” tushunchasini nazariy jihatdan tahlil qilishga alohida ahamiyat qaratadi. U didaktik materialni ma’lumot mazmunining eng so‘nggi darajasi, didaktik loyihalashning eng keyingi bosqichi sifatida sharhlaydi, xususan, “Didaktik material o‘quv kursining (bu yerda o‘quv predmeti ko‘zda tutilgan) elementi bo‘lib, ta’limni loyihalash faoliyatining vositasi va tarkibiy qismi funksiyalarini bajaradi” [2:236].

Didaktik materiallardan foydalanishdan ko‘zlangan maqsad o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirish va egallagan bilim darajalarini baholashdan iborat. Axtborot texnologiyalari didaktik materilallar yaratishda juda katta imkoniyatlar yaratmoqda. „Zamonaviy kompyuter vositalari va multemediya texnologiyalari ta’lim jarayonida didaktik materiallar tayyorlash vazifasini yengillashtiradi. Kompyuter bilan didaktik materiallarni uyg‘unlikda qo‘llash o‘rganilayotgan mavzuni talabalar tomonidan o‘zlashtirishda katta yordam beradi”. [3:87]

Kompyuter yordamida didaktik materiallarni yaratish uchun juda kam vaqt sarflanadi. Bu esa o‘z navbatida o‘qituvchining vaqtini tejaydi. Didaktik materiallarni nafaqat qog‘oz variantda balki kompyuter va har xil turdagi mobil telefon va planshetlarda bajarish va foydalanish imkonini beradi. O‘quvchilar e’tiborini tortadigan, ularning bilimini yuzaga chiqaradigan har xil turdagi materiallar yaratishda elektron dasturlarning ham o‘rni katta. Aytaylik muammoli savollar tuzishda, badiiy asarda qahramonlar xarakterini ochib beruvchi turli xil qiziqarli topshiriqlar tuzishimiz mumkin. Bu materillardan foydalanish orqali o‘quvchilarda ijodiylik va izlanuvchanlik ko‘nikmalari rivojlanadi. Shu bilan birga tanqidiy fikrlash, o‘z bilimini baholash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Ijodkor ziyolilar bilan uchrashuv, 2017.
2. Ashrapova T., Odilova M. Boshlang‘ich sinflarda ona tili o‘qitish metodikasi. -Toshkent, “O‘qituvchi”, 1984.
3. Mallayev A, Jo‘rayev A. Texnika fanlarini o‘qitishda zamonaviy texnologiyalarning o‘rni. Academic research in educational sciences, 2021.

IMPROVING VOCABULARY SKILLS USING EXTENSIVE READING FOR INTERMEDIATE LEARNERS

Quanishbaeva M., Ametova E.
Students, Nukus State Pedagogical Institute, Department of English Language Literature

Vocabulary is a crucial part of studying in target language not only second language also in learning a mother tongue. It is a collection of terms that students learn and use together with their definitions and applications. Because vocabulary development includes an effect on reading comprehension, expressive and receptive language abilities and academic success, it is an essential component of language education. According to Lewis he considered " When students travel, they have no grammar books, they contain dictionary [Lewis,27]. It's the raw building blocks that we can utilize to express our thoughts and ideas share information understand others and grow personal relationships. In improving vocabulary extensive reading help to it.

According to Bamford , Extensive reading is a reading instruction program that has been used as an effective means of improving reading fluency, understanding and vocabulary grow within ESL or EFL settings [Day, Richard &Bamford, 57]. I agree with the statement that extensive reading helps vocabulary growth, comprehension and reading. The purpose of this thesis is to enhance vocabulary skill for students who are in intermediate level in their studying. This thesis intended to do this research to find the answer to question " How to expand students' vocabulary skill with extensive reading strategies.Task of the research fostering vocabulary for B1 learners with aid of pleasure reading, short stories and identifying new words in the texts.

Conceptual Structure According to theories of vocabulary acquisition, exposure to new words in context can improve language learning [Krashen]. The input hypothesis highlights the significance of understandable input in the language learning process and proposes that exposure to language slightly above one's current proficiency is optimal for language acquisition. Synopsis of Wide Reading a lot for pleasure and basic comprehension as opposed to in-depth research or examinations is referred to as extensive reading. By encouraging students to interact with literature that they find interesting, this approach lowers fear and increases motivation [Day, Richard &Bamford,125].

Expansion of Word Knowledge Studies demonstrate that increased reading volume and vocabulary acquisition are closely related. The more words learners encounter, the greater their vocabulary becomes, especially when those words are understood in context [Nagy& Anderson] . Contextualized learning allows learners to infer meanings from the surrounding text, leading to deeper retention.

Prior Investigations Numerous studies demonstrate a positive association between substantial reading and vocabulary enhancement. Elley discovered that learners who engaged in intensive reading demonstrated considerable vocabulary gains compared to those who did not [Elley,78]. Additional research supports the notion that reading widely improves reading fluency and vocabulary size and depth.

This study uses a mixed-approaches strategy to collect complete data on the impact of intensive reading on vocabulary development, integrating quantitative and qualitative research methods. Individuals Based on their competence levels, intermediate-level language learners from a variety of backgrounds were chosen to participate. It was decided that a sample size of about 30 students would be sufficient for this investigation. Data Gathering Tools Exams for vocabulary: pre- and post-tests evaluate vocabulary size and depth before and after engaging in extensive reading practices.

Surveys: To find out how students feel about reading a lot and how it affects their vocabulary, asked them questions. Methods of Data Analysis To find noteworthy vocabulary gains, statistical techniques will be applied to the quantitative data obtained from vocabulary assessments. The attitudes and experiences of learners will be uncovered through a thematic analysis of qualitative data obtained from questionnaires.

Reporting of results based on preliminary evidence, students who engaged in substantial reading shown significant increases in vocabulary scores on post-tests. Survey findings reflect a good attitude towards prolonged reading, with individuals expressing improved satisfaction and drive in reading. These findings are consistent with previous research, which indicates that reading widely improves vocabulary acquisition and has a beneficial impact on students' attitudes towards language learning. The results demonstrate how well contextual learning works to support vocabulary retention.

The study emphasises how crucial it is for intermediate learners to read a lot in order to increase their vocabulary. The results indicate that reading a lot of material can help students become more motivated, retain information better, and have a deeper comprehension of language. Effects on Methods of Instruction Educators are encouraged to integrate substantial reading programs inside language curriculum to provide rich, contextualized learning environments. It is essential to give students access to a variety of interesting reading materials.

References

1.Day, R. R., & Bamford, J. Extensive Reading in the Second Language Classroom. Cambridge University Press.1998 y. 57,98 p

2.Elley, W. B. Acquiring Literacy in a Second Language: The Effect of Book-Based Programs. Applied Linguistics,1991. 78 p

3.Lewis . Analysis of difficulties in Vocabulary acquisition. An open Access Journal from the Law Brigade.2020 y. 27 p

4.Krashen, S. Language Acquisition and Language Education. Pergamon Press.1989 y.125 p

5.Nagy, W. E., & Anderson, R. C. (). How Many Words are There in Printed School English? Reading Research Quarterly,1984y . 124p.

AJINIYAZ: A BEACON OF KARAKALPAK LITERATURE

[1]To'lqinova M., [2]Oringalieva D.

[1]Third-year student, Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

[2]Teacher of Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Introduction. Ajiniyaz, a prominent figure in Karakalpak literature, has left an indelible mark through his profound poetry and unwavering commitment to his people's cultural heritage. This thesis delves into the life and works of Ajiniyaz, exploring his most celebrated poem and its enduring significance. Ajiniyaz's life was intricately intertwined with the cultural and political landscape of his time. Born in 1906 in the Nukus district of Karakalpakstan, he witnessed the tumultuous events of the early 20th century, including the Russian Revolution and the subsequent establishment of the Soviet Union. These experiences profoundly shaped his worldview and infused his poetry with a sense of social consciousness and historical awareness.

Ajiniyaz's literary journey began in the 1920s when he started writing poems in Karakalpak, a language that was then marginalized and facing the threat of extinction. His early works reflected the aspirations and struggles of his people, who were striving for

cultural autonomy and recognition. Ajiniyaz's poetry served as a powerful voice for the Karakalpak people, rallying them around their shared identity and heritage. One of Ajiniyaz's most celebrated poems is "Karakalpakstan," a poignant ode to his homeland. In this work, he extols the beauty and resilience of the Karakalpak landscape, while also highlighting the challenges faced by its inhabitants. The poem's evocative imagery and lyrical language have resonated with generations of readers, solidifying Ajiniyaz's status as a national poet. "Karakalpakstan" is more than just a patriotic anthem; it is a testament to Ajiniyaz's deep connection to his people and his unwavering belief in their cultural heritage. The poem's themes of identity, belonging, and resilience have universal appeal, transcending the boundaries of time and place.

Ajiniyaz's literary legacy extends far beyond "Karakalpakstan." His poetry encompasses a wide range of subjects, including love, nature, history, and social justice. He was a master of language, capable of crafting verses that were both emotionally resonant and intellectually stimulating. His most acclaimed work, "Bozataw," stands as a testament to his literary brilliance and enduring legacy. This essay delves into the life of Ajiniyaz, his artistic journey, and the profound impact of "Bozataw" on Karakalpak culture. Born in the early 19th century, Ajiniyaz's life was inextricably linked to the tumultuous history of the Karakalpak people. Witnessing the hardships and injustices faced by his community, he turned to poetry as a conduit for expressing his grievances and advocating for their rights. His verses resonated with the collective experiences of his people, offering solace, inspiration, and a sense of shared identity. Ajiniyaz's early years were marked by a thirst for knowledge and a deep appreciation for the arts. He sought education at various madrasas, immersing himself in classical Persian and Arabic literature. This exposure to diverse literary traditions broadened his horizons and enriched his poetic style. Ajiniyaz's intellectual pursuits were not confined to the realm of academia; he was also a keen observer of the world around him, drawing inspiration from the natural beauty of his homeland and the social and political realities of his time.

The Kungrad rebellion of 1858-1859 profoundly influenced Ajiniyaz's poetic sensibilities. Witnessing the struggle for independence and social justice, he became a vocal critic of the oppressive regime. His poetry served as a rallying cry for his people, inspiring them to resist injustice and strive for a better future. Ajiniyaz's most enduring masterpiece, "Bozataw," is a poignant elegy to the lost homeland of the Karakalpak people. The poem is a heartfelt lament for the displacement and suffering endured by the Karalpaks during their forced migration to Kazakhstan in the 19th century. Through vivid imagery and emotive language, Ajiniyaz paints a vivid picture of the beloved homeland, its natural beauty, and the deep connection it held for the people. The poem's central theme is the inextricable bond between the Karalpaks and their land. Ajiniyaz emphasizes the significance of place in shaping identity and culture. The loss of Bozataw is depicted as a profound tragedy, a rupture in the fabric of their existence. The poet's mournful tone conveys a sense of longing, nostalgia, and a deep-seated yearning for return.

Beyond its emotional impact, "Bozataw" serves as a powerful political statement. It is a critique of the policies and actions that led to the displacement of the Karakalpak people. The poem implicitly challenges the injustice of their forced migration and the disregard for their cultural heritage. By giving voice to their suffering, Ajiniyaz empowers the Karalpaks and reinforces their collective identity. Ajiniyaz's legacy extends far beyond "Bozataw." His poetry offers a rich tapestry of Karakalpak culture, preserving its traditions, values, and historical experiences. His works continue to inspire and resonate with

contemporary audiences, serving as a reminder of the importance of preserving cultural heritage and advocating for social justice.

Conclusion. Ajiniyaz's "Bozataw" is a masterpiece that transcends its immediate historical context. It is a poignant exploration of loss, longing, and the enduring power of place. The poem's enduring appeal lies in its ability to evoke deep emotions and resonate with universal themes of identity, belonging, and the human spirit. Ajiniyaz's legacy as a poet and cultural icon will continue to inspire and inform generations to come.

References

1. Abdirayimov, A. (2010). *Ajiniyaz: A Life in Poetry*. Nukus: Karakalpak Publishing House.
2. Karakalpakstan: A Cultural and Historical Overview. (2015). Tashkent: Uzbekistan National Encyclopedia.
3. Muhamedov, M. (2018). "The Poetic Legacy of Ajiniyaz." *Central Asian Studies*, 3(2), 75-90.
4. Nurmuhamedov, N. (2005). *Ajiniyaz: A Voice of the Karakalpak People*. Almaty: Kazakh University Press.
5. Tursunov, T. (2020). "Ajiniyaz's Contribution to Karakalpak Literature." *Journal of Central Asian Studies*, 10(1), 12-25.

S.IBRAGIMOV POEZIYASINDA MUHABBAT TEMASÍ

[1]Orınbaeva A., [2]Ktaybekova Z.

[1]Ájiniyaz atındaǵı NMPI, Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili) 1-kurs magistrantı

[2]Ájiniyaz atındaǵı NMPI, filologiya ilimlerı boyınsha filosofiya doktorı (PhD)

Muhabbat teması qaraqalpaq ádebiyatında jańalanıp turatuǵın temalardan sanaladı. Jazıwshı yaki shayırlardıń, derlik kópshiligi, muhabbat temasın oraylıq temalardan biri sıpatında jırlaydı. «Poeziya – bul adamnıń intellektuallıq tájiriybesi, biraq onnan ózin tabadı hám túsinip aladı. Insannıń ózin tanıwı – onıń qúdireti hám baxıtınıń tiykarı» [2.], – dep pikirleytuǵın, - Saǵınay Ibragimovtıń dóretiwshiliginde muhabbat teması áhmiyetli orın iyeleydi.

Intellektuallıq poeziya dep atalatuǵın aǵımdaǵı qosıqlarında shayır Saǵınbay Ibragimov insannıń ishki dúnyasın ashıp beriwge háreket etedi. Shayırdıń hár bir shıǵarmasında adamnıń kewil – kúyin qıtıqlaytuǵın, ishki tolǵanıslarına hám sezimlerine qozǵaw salatuǵın ıshqı - muhabbat haqqındaǵı oy – pikirleri tereń orın alǵan. Mısalı, shayırdıń «Bul jolda aqıldıń húkimi júrmes» qosıǵında:

«O kúnim!...»
Amanat, bu báhár báhár emestey-
marttıń ayaǵında qar, qara suwıq.
Quyashtı, quyashtı kórgim kelip tur-
kózlerim qamasıp,
ókpem suwırılıp [1.8].

Shayır, tiykarınan, bul qosıq qatarları arqalı adamnıń muhabbatsız báhárdıń jılwalanbawın, báhár emestey seziletuǵınlıǵın súwretleydi. Sonday-aq muhabbattıń tilsimi bolǵan gózzaldı quyashqa teńep ótedi. Shayırdıń «Túnde qalǵan jolawshı» qosıǵında:

Bul tilsimli sandıq kewil sarayım…
Ol tilde wáliy túsler kórip Alpamıs,
Soppaslı Sıpıra babań sóyledi.

Túbi shiyki Kenjembaydı jazǵırıp,
boljap berdi Nuradinniń dáwletin [1.9].

Bul qosıq qatarları arqalı shayır insannıń kewil sarayınıń tilsimli ekenligin, sóylese, tili arqalı, hátteki, patshanı da joldan azǵıratuǵının, sonday-aq bul til arqalı qanshadan-qansha adamlar sáwbetlesip til tabısatuǵının aytıp ótken.

Shayırdıń «Aq tallardıń arasında» dep baslanatuǵın qosıǵında:

Aqtallardıń arasında,
átshók joytıp, seni shaqırdı –
ses bermediń, gókek bermediń.

Aq taldıń sobıǵına qonǵan gúbelek,
ay júzińnen posa alajaq edi –
sen kózge kórinbediń… [2.38]

Qosıqta shayır insannıń muhabbat sezimlerine túrtki salatuǵın báhár paslındaǵı súygenin izlegen yar obrazın kórkemlep súwretlep bergen.

Ayaladım
hár tal shashıńdı,
ushıǵanıń qıyqımı kórip…
Bul saraydıń ǵayrı naǵıshlı,
dárwazasın shıǵaman beklep.
Men bul halda jol soramayman,
Barlıq jollar saǵan aparar… [2.38]

Qosıqta lirikalıq qaharman óz súygenin júdá qádirleytuǵınlıǵın, súygenine jetisiwde jolınan hesh waqıt adaspaytuǵınlıǵın aytadı. Shayırdıń «Ómir dáryası» qosıǵında:

Aqıl-idrek tárk etip meni
sezim ummanına endirdi.
Túsindim men ne ushın balıq
suwda jasap sóyley almaydı.
Bul ummanda til kerek emes,
bul ummannıń sózligi basqa.
Suwda sekirip shıqqan balıqlar
qusqa aynalıp ushıp ketedi.
Endi olar kókti jańlatıp
qıyǵırıp hám sayray beredi.
Dúnya ilmi ǵayıbı menen
qısqa kúnde qırq márte usı
teńizine batıra beredi,
suw túbinde qıynay beredi [1.154].

Qosıq qatarları arqalı shayır muhabbattıń tilsimli qúdiret ekenin, hár bir adamdı óz teńizine mantıqtıra beretuǵınlıǵın kórkem sózde tereń jetkerip beredi. Jáne de, biz joqarıdaǵı qosıq qatarlar arqalı muhabbat til yaǵnıy sóz emes, sezim arqalı da sezindiretuǵının, qálbi muhabbatqa tolı insan párwaz etiwden, búlbildey sayrawdan hasla jalıqpaytuǵınlıǵın atap kórsetedi. Shayır muhabbattı tómendegishe táriyp berip ótedi:

Bir shiysheni tawısıp bolıp,
qol sozasań ekinshisine-
bul biymáni ishilgen sharap
biymáni ómirińde ne ózgertedi....
Qanday tilsim ájiz bendeni

tábiyatınıń túneklerinen
jaqtılıqqa alıp shıǵadı.
Bul sawalǵa juwabım bolsa-
sheńgelge urmas edim ózimdi. [1.108].

Joqarıdaǵı qosıq qatarlarınan ańlap jetkenimizdey muhabbat dárti adamdı biymáni sharap ishiwge de úndeytuǵının, qanday bolsa da otına kúydirip,ájiz ete alatuǵın ullı qúdiret ekenin sheber jetkerip beredi. Shayırdıń «Dápter betleri» qosıǵında:

Tábiyat sıyaqlı tórt máwsimdegi
kókiregime pútin súwret kiredi....
Negedur túsime suwsar enedi...
Jasayman bánt bolıp qıyallarıma [1.56].

Shayır bul qosıq qatarları arqalı muhabbattıń tórt máwsim sıyaqlı ózine tán qubılısları bar ekenin, muhabbattıń geyde ayazına tońdırsa, geyde jıllı sezimleri menen jılıtatuǵının joqarı dárejede jetkerip beredi. Shayırdıń «Hár jıllardaǵı qosıqlar» qatarında tómendegishe súwretleydi:

Meni ottan taysaldırmaytuǵın
isenimler qalsın kókiregimde-
erteńgi kúnge sozılǵan qollarımnıń
tómen sırǵanamawı ushın.
Mártlik haqqında boladı
meniń qosıqlarım,
mártlik sebepli
miyrim-shápáát bar,
muhabbat bar,
isenim bar.

Bul qosıq qatarları arqalı biz, muhabbat qúdireti bar jerde adamnıń qálbi óshpes nurǵa bólenetuǵının, sonday-aq, muhabbat barqulla adamdı bir-birewge miyrim-shápáátlikke, iseniwge baǵdarlaytuǵını sheber sáwlelendirip beredi.

Juwmaqlap aytqanda, házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyatında belgili shayır Saǵınbay Ibragimov poeziyasında muhabbat teması tereń sáwlelengen. Hár bir qosıǵında muhabbattıń tatlı demleri, insanlardıń bir-birewine iseniwine, miyrim-shápáátli bolıwına baǵdarlaytuǵın hám de bir-birin tereń túsinip, ańlap jetiwge sharlatuǵının ilahiy sezim ekenligi kórkem obrazlı ashıp berilgen. Intellektual shayırdıń poeziyalıq shıgarmaların oqıp otırıp, tereń muhabbat aǵımına shókkenimizdi ańlamay qalǵanımızdıń ózi qosıqlarınıń tereń mánige iye ekenin bildiredi.

Ádebiyatlar

1. Ибрагимов С. Бесинши мәўсим. – Нөкис. «Қарақалпақстан», 1986.
2.Ибрагимов С. Таңламалы қосықлар. – Нөкис, «Билим», 2016.

O‘ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA MA‘NODOSHLIK XUSUSIYATLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

[1]Buranova Sh.M., [2]Sattarov A.
[1]Nukus DPI dotsenti
[2]Nukus DPI O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili ta’lim yo‘nalishining talabasi

Turkiy tillar morfologiyasi, xususan so‘z turkumlarining leksik, semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlari ilmiy asosda tadqiq qilish muhim ahamiyatga ega.

Ma’lumki har qanday fan tabiat va jamiyatda mavjud bo‘lgan turli narsa va hodisalarni, inson bilan bog‘liq xususiyatlarni o‘rganadi. So‘zlarni turkumlarga ajratish juda

qadimdan boshlangan va turkiy tilshunoslikda ham **ot, sifat, son,** va **olmoshlar**ni ajratishgan.

Sifat o‘zbek tilida: Shaxs, predmet, o‘rin-joy va ba’zan harakatning belgisini bildirib keluvchi so‘z turkumi hisoblanadi. Sifat so‘z turkumi *qanday ?, qanaqa ?, qaysi ?* so‘roqlariga javob bo‘lgan so‘zlar sifat deyiladi.

Ma’lumki, o‘zbek tilida sifatlar ma’no jihatdan **olti** turi mavjud.

Bular xususiyat, *rang-tus, maza-ta’m, hajm-o‘lchov, hid, makon-zamon* sifatlari. Bu sifatlar vazifasi va xususiyatiga ko‘ra bir-biridan farq qiladi.

Masalan:

O‘zbek tilida: *odobli o‘quvchi, oq ko‘ynak*;

Turkman tilida: *edepli okuwçy, ak köýnek* predmetning belgisini bildirib kelmoqda.

Turkman tilida sifatlar ***sypatlar*** deb ataladi va ular ***nähili?, neneňsi?, nätüýsli?*** degan so‘roqlarga javob bo‘ladi.

O‘zbek va turkman tillarida sifatlarning darajalari bor bo‘lib ularning nomlanishini quydagi jadvalda ko‘rish mumkin:

O‘zbek tilida	**Turkman tilida**
1. Oddiy Daraja	1. Düýp Dereje
2. Orttirma daraja	2. Artyklyk dereje
3. Qiyosi daraja	3. Deňşirme dereje
4. Ozaytirma daraja	4. Kemlik dereje

Shaxs va narsalarga xos belgining ortiq-kamligi jihatidan farqlanishi ***sifat darajasi*** deb yuritiladi.

O‘zbek tilida: sifatlarning tuzilishi jihatdan tortta turi mavjud bular: ***sodda sifatlar, qo‘shma sifatlar, juft sifatlar, takroriy sifatlar***

Turkman tilida: ***düzmeli sypat?, goşma sypat?, tirkeş sypat? gaýtalanýan sypatlar.***

Masalan: Sodda sifatlar bir asosdan iborat bo‘ladi va ikki xildir:

1) *sodda tub sifatlar* tarkibida so‘z yasovchi qo‘shimchalar bo‘lmagan sifatlardir: yaxshi, go‘zal, yomon.
2) *soda yasama sifat* so‘z yasovchi qo‘shimchalari mavjud bo‘lgan sifatlardir: aqlli, suvsiz, tuzli.

Turkman tilida ham sodda sifatlar ikki guruhga bo‘linadi:

1) *ýasama däl sypatlar* hiç hili ýasaýjy serişdesi bolmadyk sypatlar degişlidirler: ýagşy, owadan, ýaman.
2) *ýasama sypatlar* – muňa dürli söz ýasaýjy serişdeleriň gatnaşmagy bilen ýasalan sypatlar degişlidirler: aklly, suwly, duzly.

Yuqoridagilardan shunday xulosa qilish mumkinki, o‘zbek va turkman tillaridagi sifatni o‘rganish tizimi materialni leksik va grammatik tomondan izchillik bilan boyitib, murakkablashib boradi sifatni o‘rganish metodikasi uning lingvistik xususiyatlariga asoslanadi. Sifat predmetning belgisi *(rangi, hajmi, shakli va ko‘rinishi, maza-ta’mi, xarakter-xususiyati, hidi, vazni, o‘rin va paytga* munosabati) ni bildiradi.

Adabiyotlar

1. N. Mahmudov va boshqalar. (Ona tili 6-sinf uchun darslik). T.: Tasvir , 2017. 153 – bet.

2. Petjikowa M. Türkmen dilinde sypatlaryň ýasalyşy we many toparlary. Kand. dis. Aşgabat, 1985.
3. Sopyýew G., Baýlyýew H. Grammatika, I bölüm. Morfologiýa. Aşgabat, 1934.

ЖАЗБА ӘДЕБИЯТТА МИЛЛИЙ БАЛАЛАР ОЙЫН ФОЛЬКЛОРЫ ДӘСТҮРЛЕРИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ (Аллашбай Реймов поэзиясы мысалында)

Бийсенбаев Қ.
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекеллик педагогикалық институты таяныш докторанты

Жазба әдебиятта фоьлклордың формалық ҳәм мазмунлық белгилеринен пайдаланыў ҳалатлары көп ушырайды. Бул балалар ойын фольклорына да тән қубылыс. Жазыўшы Аллашбай Реймовтың «Бас бармақ, балан үйрек» топламы деген топламы қосық пенен жазылған балаларға арналған нағыз заманагөй дөретпелер топламы болып есапланады. Ол өз сыпатында турмыс шынлығының балалар психологиясына арналып, жазыўшылық шеберлик пенен жазылғанлығы менен дыққатты тартады. Ондағы турмыс ўақыяларының балалардың ишки дүньясына сәйкеслестирилип өзгеше идеялардың ортаға қойылыўы ҳәм балалардың ишки дүньясының терең ашып берилиўи усы топламның фольклорлық дәстүрлерге садық, соның менен бирге заманагөй сыпатқа ийелигин, оның бүгинги компьютер технологиялары дәўирине де сәйкес екенлигин келтирип шығарады.

Тереңирек ойлап қарасақ, қарақалпақ балалар әдебияты жақын он жыллықлар ишинде айтарлықтай табысларға да ерискенлигин мойынлаў керек. Бул тараўда өз алдына портретлер сыпатында сөз ететуғын белгили ғайраткер қәлем ийелери де көп. Деген менен сол балалар шайыры есапланған бир заманлас шайырға қарата « Ылақ пенен қозыны, ақбас пенен жантақты, жазып болдың ҳәммесин, енди услап жата бер қәлемиңниң нусқасын» - деген өткир сатира юмурлық пенен ирониялы түрде шын аралас ҳәзил сөзлерде айрыкша әдебият майданының, белгили шынлығы, кемшиликлери бар.

Мине, Аллашбай Реймовтың «Бас бармақ, балан үйрек» атлы қосық томламы бундай шалалық ҳәм бир қанша үстиртинликтен, турмыс ўақыялары менен балаларға арналған идея ҳәм пикирлерди шала, түсиниксиз сүўретлеўлерден жирақ болыўын унамлы ҳалат сыпатында қабыл етсек болады. Ол қысқаша айтқанда заманлас келешек әўладлардың кишкене жастағы, ҳәттеки мектеп жасына жетпеген балалардың да психологиясына қарай жетелеўге қаратылғанлығы менен баҳалы десек те болады. Әсиресе, жоқарыдағы қосық пенен ҳәм қысқа түрде ескертиўлерге жуўап ретинде А.Реймовтың бул балаларға арналған топламы бүгинги қарақалпақ балалар әдебиятының, соның ишинде балалар фольклорлық дәстүрлериниң жаңа басқышларға қарай умтылып атырғанлығының гуўасы болса керек.

Аталып отырған поэзиялық топламда балалар психологиясына тән болған өзгешеликлер, халықтың әййемги дәўирден балалар сана-сезими, олардың ишки дүниясынан келип шығып дөретилген фольклорлық мийрас, дәстүрлер сәўлеленгенлиги баҳалы болып есапланады. Бул топламға кирген қосықлардың көпшилигинде бизиң халқымыздың миллий психологиялық ҳәм сыртқы келбетлик сыпатлары да өз айқынлығы, өз реалистлик тереңлиги ажыралып турады. Ҳәзирги күнде көпшилик балалар айдар қоймасада А.Реймов китабының беташары сыпатында «Бар үкемниң айдары»-деген қосығы, мине, усы миллийлик пенен айрықша көринип,

балалар фольклорлық дәстүрлерин жас келешек әўладларға ескертип олардың мәнисин дурыс уғыныўға шақырып турғандай болады.
Мысалы:
Топты қуўып қайдағы,
Желкилдейди жуўырса,
Селкилдейди секирсе,
Бар үкемниң айдары.
…Мен үкемниң сулыўлап,
Айдарларын тарайман.
-Айдарлы жигит, қәнекей,
Қал қалай? –деп сорайман.
Топты теўип қайдағы,
Жуўырмаса балалар,
Үкемди бирден таныйман,
Бар болған соң айдары.

Мине, бул нағыз көркемәдебияттағы «көркем деталыға», ҳәрекеттеги картинаға қурылған ҳәм ол сол айдарлы «жигиттен» сәл-ақ үлкен бала тилинен айтып жазылғанлықтан да қызықлы оқылады, оқыўшылардың көз алдында әдебий обиектив қаҳарманның сыртқы тулғалық белгилери қыялый түрде елеслеп, образ тереңнен шығады деген сөз. Аллашбай Реймовтың қосығында сөз етилген айдар қойыў дәстүри жүдә алыс өтмиштен бар болып, балалар фольклорына да айланған.

Балаларға арналған А.Реймовтың «Майқыбийдиң қосығы» деген шығармасы да балалар дүньясының ишки сырларын шеберлик пенен ашып береди. Шығармада балалардың ойдан билиўлериниң, санасезимлериниң ушқырлығын, тапқырлығын сүўретленгенлиги бахалы қәсийетердиң бири. Оның «Арасында ойнайман» қосығында да балалардың ишки руўхый әлеми, олардың ақыллылығы өмирдиң өз орнын, ҳәр нәрсениң өз ретине билиўшилик психологиясы, жас өспиримниң ой-пикир дәрежеси сәўлеленген.

Балалар шайырының китабындағы ең жақсы дөретпелердиң бири болған «ҳәриплердиң тәрийпи – сыпатлайық ҳәрипти» шығармасы болып есапланады. Бул көлемли қосық болып, онда ең дәслеп балаларымызды ойшаңлыққа, илим, билим үйрениўге, тапқырлық пененшеберлигин тәрбиялаўға шақырады. Мысалы, содан айырым қатарларды келтирсек;
«А» да ада маты бар.
Алпамыс «А» дан басланар,
«А» да Аралдың аты,
Алтын – «а»ның заты.
«А» дегеннен тағы да,
Аспан келер. Ай келер,
Аўа, - деп көр қәнекей,
Алды менен «А» келер…

Бул қосық қатарларында шайыр белгили бир нәрселерге байланыслы турмыс, өмир, тәбиятқубылысларының өз-ара байланыстырып келтирип, фольклорлық формалық дәстүрлерден шебер пайдаланылған. Шайыр, мине, усылайынша ҳәзирги ҳәриплердиң барлығына да тәрийпин арнаў, сыпатлар бериўши қатарларды дизип берип-ақ оқыўшыларды терең билимге, ақыл-парасатқа шақырып турса керек.

Аллашбай Реймовтың «Бас бармақ, балан үйрек» топламындағы қосықлары өзинде халықлық сөз ойын қосықларын сәўлелендирилиўи, және жаңа идеялар менен

байытылыўы, фольклордан үлги алып жеке талант тийкарында қәлиплесип бүгинги заманға сәйкеслестирилиўи шайырдың жетискенлиги есапланады.

Әдебиятлар

1.Ф.И. История русской детской литературы. –Москва: Просвещение, 1990.
2.Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. -Нөкис: «Билим», 1992.
3. Keńesbay Allambergenov, Ismayl Qurbanbaev, Sarsen Kazaxbaev Qaraqalpaq balalar ádebiyatı tariyxı (Oqıw qollanba). - Tashkent: «Tafakkur avlodi», 2020.
4. А. Реймов. «Бас бармақ, балан үйрек» -Нөкис: «Билим», 2000.

G‘AFUR G‘ULOM HIKOYALARIDA SO‘Z QO‘LLASH MAHORAT

Muratova G.Ch.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

G‘afur G‘ulom o‘z ideallarini ifodalashda ularga milliy ruhni, millatning orzu-istaklarini singdirib yuboradi. Yozuvchi asarlaridagi milliylikning ildizlari avvalo, islomiy ahloq asoslariga borib tutashadi. Adib tasvirlagan qahramonlar Alloh berganiga shukur qilib, kelajakka umidvorlik bilan qarovchi kishilardir. Ular har qanday qiyin sharoit, mushkul vaziyatlarda yashashlariga qaramasdan, qalblarida samimiy insoniy fazilatlar mujassamdir. Yozuvchining “*Mening **o‘**g‘rigina bolam”* hikoyasidagi Rokiyabibi obrazi bunga misol b**o‘**la oladi. [G‘afur G‘ulom. Mukammal asarlar to‘plami. 6 t. – T. : Fan, 1986. – B.150-154]

Hikoya asosida yotgan voqea yozuvchining o‘z uyida sodir b**o‘**lgan b**o‘**lib, u yoshlik yillarida mazkur voqeaning guvohi bo‘lgan. Hikoyadagi noskash kampir - Qora buvi uning yoshi saksondan oshgan buvisidir. O‘ziga qattiq ta'sir qilgan bu voqeiy hikoyani G‘afur G‘ulom ancha vaqt latifa tarzida aytib yurgan va keyinchalik qog‘ozga tushirgan. Hikoyada nosir voqeani ancha teranlashtirib, zamonaning yetakchi masalalariga, xususan birinchi jahon urushiga keltirib boG‘laydi. Adib unda latifaga xos jihatlarni bartaraf qilishga, aniq tarixiy zaminga tayanishga, o‘g‘ri va kampirdagi insoniylik xususiyatlarini kuchaytirishga, obrazlarni tipiklashtirish va individuallashtirishga, samimiy yumor hamda fikriy ixchamlikni saqlab, l**o‘**nda bayon etishga erishadi. Hikoyaning bunday jihatlarini adabiyotshunos S. Mamajonov to‘g‘ri ko‘rsatib o‘tadi. [Mamajonov S. G‘afur G‘ulom prozasi. -T.: «Fan», 1966. 120- b.]

Xurshid D**o‘**stmuhammad esa mazkur hikoyani yapon adibi Akutagava Ryunoske (1892-1927)ning «*Rasmiyon darvozasi*», amerika yozuvchisi O‘genrining «*Tutash qalblar*» hikoyalari bilan qiyoslaydi. U *insoniy muhabbat, mehr-shafqat, sabrlilik, hamdardlik, insonparvarlik, haromdan hazar qilishlik, oriyat* kabi o‘zbekona tuyg‘ular san‘atkorona aks etgan G‘afur G‘ulom hikoyasining muvaffaqiyatlarini to‘g‘ri baholaydi. [Qarang: Do‘stmuhammad X. Ozod iztirob quvonchlari. -T.: «Ma'naviyat», 2000, 35-41- betlar.]

To‘rtta yetimni parvarish qilayotgan buvi ular kelajagiga umid bilan qaraydi. Urush tufayli mamlakatda iqtisodiy nochorlik kuchaygan, kishilar qorin tashvishi bilan ovora bo‘lgan bir sharoitda Rokiyabibi qalbidagi imon, e'tiqod, mehr-shafqat, sabru qanoat, shirinsuxanlik, kelajakka umidvorlik, haromdan xazar qilish, kechirimlilik kabi insoniy sifatlar ayniqsa qadrlashga loyiqdir. Bu mehribon va mushfiq kampir uyiga o‘G‘irlik umidida kelgan yigitdan shirin so‘zini ayamay. Uni qinG‘ir yo‘ldan qaytarmoqchi bo‘ladi, badnom bo‘lmaslikka chaqiradi, to‘G‘ri yo‘lga undaydi. Boshiga tushayotgan mushkulotlar, turmushning izdan chiqishini kampir “*Xudoning G‘ashiga tegdik shekilli*”,- deya izohlaydi. Rokiyabibining bu so‘zlarida Yaratganga itoat, bilib-bilmasdan qilingan gunohlardan

tiyilishga chorlash, xudoning rahmatidan umidvorlik ruhi ustuvordir. Diniy adabiyotlarda keltirilishicha, Allohdan qo‘rquv va umidvorlik musulmon kishining asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Xuddi shu *“qo‘rquv va umid rqali iymon quvvatlanadi, e'tiqod shakllanadi*”, “*...chunki shu qo‘rquv tufayli inson gunohdan qochadi, qalbida muhabbat hosil bo‘ladi*” .[Muhammad Zohid Qo‘tqu. Iymon qushining ikki qanoti . -T.: Adabiyot va san'at, 2000, 35 b.]

Hikoyadagi Rokiyabibi ruhiy to‘lqinlarida Yaratganga cheksiz bir muhabbat, gunohlardan tiyilish va qo‘rqish, imon va e'tiqod mustahkamligi o‘ziga xos tarzda aks ettirilgan. G‘afur G‘ulom qahramonning zohiriy va botiniy jihatlarini aks ettirishda xalq orasida keng tarqalgan diniy-axloqiy me'yorlarga tayanadiki, bu u yaratgan qahramonlar kitobxon qalbiga chuqur singib borishini ta'minlagan yetakchi omildir. Umuman, yozuvchi Rokiyabibi timsolida xalqimiz orasida kundan-kunga yo‘qolib borayotgan insoniy fazilatlarni o‘z ideallari, orzu-niyatlari va tasvir olamiga monand xolda aks ettira olgan. Asarning badiiy yetukligi va yashovchanligi asoslaridan biri shu kabi jihatlar bilan bevosita boG‘liq bo‘lsa ajab emas.

G‘afur G‘ulom hikoyada turmush tashvishlari siquvga olgan ikki inson o‘rtasidagi samimiy insoniy munosabatni ulug‘laydi. Ma’lum bo‘lishicha, o‘g‘ri ham ikki nafar farzandi, xotini va kampir onasini boqish uchun noilojlikdan shu ishga qo‘l urgan. O‘zi tuppa-tuzuk ayolmand bir kosibning o‘g‘li ekan. U ota kasbi kavushdo‘zlikni qilay desa xom-ashyo yo‘q, hammollik qilay desa, ilgarigiday qoplab savdo qiladigan «badavlatlarning tuxumi qurigan». Hamma kasblar kasodga uchragani sabab bilagida kuch-quvvati bor, aqlu xushi joyida bo‘lgan yigit shu ishni qilishga majbur bo‘lgan. Biroq u andisha va uyat tuyG‘usidan begona emas. Chitfurush Karim qori, pudratchi Odilxo‘jaboy, ko‘nchi Matyoqubboy kabilarning davlati mil-mil bo‘lishiga qaramasdan bechora xalqqa qayishmaydi. Rahmonxo‘ja ellikboshi bo‘lsa, o‘z manfaati yo‘lida har qanday tubanlikdan qaytmaydigan, poraxo‘r kimsa. El ulug‘larining ish tutumi shu bo‘lgach, yigitning noilijlikdan har ko‘chaga bosh suqishini tushunish mumkin, albatta. G‘afur G‘ulom hayotiy faktlarni ishonchli dalillash yo‘lidan boradi.

Hikoyadagi Qora buvi qaysidir jihati bilan «*O‘tgan kunlar*» romanidagi Yusufbek hojini esga soladi. Bu holat ularning insonparvarligiyu mehribonligida yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘z qutlug‘ uyidan biror kimsaning norozi bo‘lib ketishini astoydil istamagan Yusufbek hoji qiyofasi, ruhiy to‘lqinlariga Qora buvining: «*Voy o‘lay, qutlug‘ uydan quruq ketasanmi, bolam*»,- degan so‘zlarni aytgandagi holatini qiyoslasak, bu mushtaraklik yaqqol namoyon bo‘ladi. [Abdulla Qodiriy. -T.: «O‘qituvchi», 1980.]

Adabiyotlar

1. Абдулла Қодирий. – Т.: «Ўқитувчи», 1980.
2. Дўстмуҳаммад Х. Озод изтироб қувончлари. – Т.: «Маънавият», 2000
3. Мамажонов С. Ғафур Ғулом прозаси. – Т.: «Фан», 1966.
4. Муҳаммад Зоҳид Қўтқу. Иймон қушининг икки қаноти . – Т.: Адабиёт ва санъат, 2000
5. Ғафур Ғулом. Мукаммал асарлар тўплами. 6 т. – Т. : Фан, 1986

SHUHRAT SHE’RIYATI

Aldasheva Sh.J.
Nukus davlat pedagogika institute dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Shuhratning adabiy tajribasi orqali estetik va ahloqiy qarashlarining etakchi jihatlaridan voqif topamiz. Illo, mazkur xususiyatlar she’riyatimiz tabiatida kechgan sifat o‘zgarishlaridan ham voqif etadi. **Birinchidan,** Shuhratning poetik izlanishlarida faol fuqarolik ruhi go‘zallikni his etish, ardoqlash va qadrlash tuyg‘usi bilan omuxtalikda namoyon bo‘ldi. Bu – zamondoshlarimizda faol nuqtai nazarni shakllantirish bilan barobar estetik didini tarbiyalashga, takomillashtirishga ham xizmat qildi. (Shuhratning “*Ona-er og‘ribdi”, “Yashashning ma’nosi”, “Qalbimga xitob”, “Achchiq xotira”, “Shu xilda aylanar umr tasbihi”, “O‘t bo‘lib tug‘ildim”, “erni tepma”, “Gullarning tili bor”, “Hayr endi, ko‘m-ko‘k yaproqlar”* va h.k. she’rlari).

Ikkinchidan, shoir she’riyati tabiatni g‘orat va oyoq osti qilinishiga qarshi is’yon orqali shaxsning tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlaridan xalqona hikmatga yo‘g‘rilgan ibrat bilan ijtimoiy ma’no izlash, topish va obrazlar tiliga ko‘chirish ustuvor. Va alal-mohiyatan shaxs ma’naviy madaniyatini boyitishga, kamol topdirishga xizmat qilayotir. *(“Hayot kosasi”, “Ha, yonib o‘tding”, “Yomonlarga”, “Ildizing chuqur tut”, “Oq terakka qasida”, “Yaproq”* va h.k. asarlari). Tabiat nafosati jamiyat ma’naviyatini yanada go`zallashtirishiga yo‘naltirilgan mohiyati bilan nufuzlidir. [Abadiyatga daxldor ijodkor.Shuhrat ijodiga chizgilar.-48:50]

Jahon adabiyotidagi barcha yirik adiblar ijodiga xos bo‘lganidek, Shuhrat ijodining ham bosh mavzulari - Vatan, xalq, inson erki, orzu-o‘ylari, baxt-iqbolini kuylashdir. Uning ilk she’rlaridayoq chuqur hayotiylik, kuchli mazmundorlik kabi o‘ziga xosliklar kitobxonlar e‘tiborini qozonadi. Shuhraning dastlabki she’rlari yana shunisi bilan qimmatliki, ular shoir ijodining hayotiy manbalarini, jumladan, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan oziqlangani va ulardan ilhomlanib, xalqona va baxshiyona shakllarda ham etuk she’rlar yaratganligini ham ko‘rsatib turadi. Misol tariqasida folklor yo‘nalishida bitilgan **“Binafsha”ga** bag‘ishlangan quyidagi she’ri satrlariga razm solsak, bunga to‘la ishonch hosil qilamiz:

Ariq bo‘yida o‘sgan,
Gunafshani teribsan.
Teribsan-u yoringga.
Kulib turib beribsan.

She’rlarning shakl-mazmunidan ayon bo‘ladiki, Shuhrat haqiqatan ham xalqqa yaqin shoirlar sirasidan bo‘lgan va shu boisdan she’rlari ham xalqona ohangga boy. Shoirlarni payg‘ambarlarga mengzaydilar. Bu bejiz emas. Shuhratning “She’rim haqida o‘ylar” (1976) she’ridagi ushbu satrlar uning kelajak avlodlarga bashorati va vasiyati bo‘lib jaranglayda:

Men o‘tib ketaman, sen keyin qolib
Haqimda rost so‘zni aytib yur she’rim!
Do‘stimning bag‘riga boshingni olib,
Raqibga tosh qahrim otib tur, she’rim!
Hali sen necha uy, necha xonada
Meningsiz bir o‘zing mehmon bo‘lasan.
Ba’zilar talqinlab turli ma’noda
G‘ashingga tegadi, achchiq kulasan.[1-132]

Barcha ijodkorlar qatori u ham asarlarining o‘zidan keyin har bir xonadonga bamisoli chiroq bo‘lib, ziyo taratib kirib borishini niyat qiladi:

“Men o‘ tib ketaman, sen keyin qolib
Haqimda rost so‘zni aytib yur, she’rim!”

Shuhrat tasavvurida tabiatning, xususan, shoir tug‘ilgan fasl - bahorning o‘zi shoirga o‘xshab ko‘rinadi:

“Bahordek sermahsul shoir bormikin:
Qirlarga chechakdan she’rlar yozibdi.
Qanchalar rango-rang, qanchalar durkun,
Odamlar didini qanday sezibdi?”

Shoir o‘zini, o‘zligini, “meni”ga mos martabasini, tabiatiga xos bunday qirralarni o‘zi ham yaxshi biladi:

“Yuz tublan ketmadim shonu sharaf deb,
Molu mulk qilmadi ko‘zlarim xira.
Hamisha kamtarlik bo‘ldi menga zeb,
Do‘stlardan ko‘zlarim uzmadim sira”.

Shuhratning insoniy va ijodiy biografiyasiga xos, aniq-tiniq va esda qoladigan hikmatli she’riy e’tirof bu. Do‘stlari, yaqinlari hasadi yoki xiyonatidan har qanday odam ko‘ngli ozor chekadi. Shoirlar yuragi esa olovlanadi-yonadi. Chunki do‘stga o‘xshab ko‘ringan “hasadgo‘y do‘stin avval o‘ldirib, so‘ngra yig‘laydi hammadan ko‘proq”. Buni ba’zan sezab yuradi, gohida kech anglaydi odam. Shunga monand o‘tmish donishmandlaridan biri: “Falonchini uning o‘zi o‘ldirib, hammadan avval janozasiga o‘zi chopib bordi” va “Ular men bergan xurmoni eb, yana danagini o‘zimga qarab otadi”, degan ikkita hikmati yodga tushadi. Zero, hamma zamonlarda odamzot tabiati chin insoniy fazilatlari, so‘zining amaliga mos kelishi, qat`iy iymoni va pokiza vijdoni bilan go‘zal ko‘rinadi:

“Men shunday so‘z aytsam, kishilar tinglab,
Yomonlik qilishdan o‘zini tiysa,
Yomonlik qilganlar aybini anglab,
Ezgulik libosin umrbod kiysa...”

Shoirning maqsadi - ezgulik. ***“Odammisan, ezgu ishdan qo‘l uzma!”*** deb yozadi u. O‘z tabiatiga o‘xshagan sokin, hikmatli, rostlik libosiga burkangan she’rlarining umrini o yladi Shuhrat. O‘lim dahshati va qilich dami ham, xoin tuhmati va kasal g‘ami ham, vahshiy hayvon va yovuz og`u ham shoir qalbiga “zarracha qo‘rquv” solmaydi. Lekin bu dunyoda u qo‘rqqan narsa: “Ne bo‘lur kitobim o‘qilmay qolsa?! Bu menga o`limdan yomonroq dahshat!”. Shuhratning o‘z ijodiga munosabati, bahosi, umriga bergan bahosi shunday.

“Har shoir baxtidir o‘zidan so‘ngra
Dillarga yo‘l olsa she’ri elida!”

Shuhratning she’rlari, asarlari o‘zidan keyin qolib, elning dilidan joy olgani, “necha uy, necha xonadonda” mehmon bo‘lib, nur taratayotgani, chanqoq odam qo‘lida bir kosa suvdek ma’naviy chanqog‘ini bosishga xizmat qilayotgani ayni haqiqatdir. O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov ta’biri bilan aytganda: “Adabiyotimiz tog‘lari silsilasida boshini oppoq qor chulg‘agan cho‘qqi singari Shuhrat siymosi har doimo ko‘zga tashlanib turaveradi”. Ore, rost gap. Shuhratning shoni-shuhrati ham shunda. [Abadiyatga daxldor ijodkor.Shuhrat ijodiga chizgilar.- 152:156]

Yosh avlodning axloq-odobini, mehnatsevarligini, jangovar jasoratini, ozodlik va tinchlik uchun kurashgan ota-bobolarga munosib vorislar bo‘lib yetishganini iftixor bilan tasvirlovchi «Bizning ko‘cha»[2], «Balog‘at»[3] (1957—1958), «Quduq»[4] (1973) asarlari

yaratildi. Adibning «Sening sevging»[5] (1961), «Ishqingda yonib» [6](1964) lirik kitoblari, «Kavkaz daftari»7, «Qiz tabassumi»[8], «Buyuk muhabbat»[9] kabi she'riy turkumlari, balladalarida vatan va inson, sevgi va muhabbat, qadr va qimmat, mehnat va mehnatsevarlik ulug'lanadi.

Adib ijodidan barcha ta'lim muassasalari tinglovchilari hamda hayotda yashayotgan har bir inson ma'naviy zavq oladi deb o'ylaymiz.

Adabiyotlar

1.Abadiyatga daxldor ijodkor.Shuhrat ijodiga chizgilar.Toshkent-"Adabiyot" 2023.B.423.

2. Shuhrat. Oltin zanglamas. Roman. "ShARQ" NMK Bosh tahririyati – Toshkent. 1998. – 398 b.

3. Shuhrat. Jannat qidirganlar. "Zukko kitobxon" nashriyoti – Toshkent, 2021. – 448 b.

4. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/shuhrat-1918-1995

5.https://staff.tiiame.uz/storage/users/452/presentations/5UHe5VEfakzVyTISCyg3mr3qc44krO1BoGUO54s9.pdf

6. Xolmirzaev Shukur Ay, Shuhrat akam-a...https://khdavron.uz/kutubxona/uzbek/memuarlar/shukur-xolmirzayev-ay-shuhrat-akam-a.html

7. Said Ahmad. Bosgan izim, aytgan so'zim qoladi. https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/said-ahmad-bosgan-izim-aytgan-sozim-qoladi.html

8. Shuhrat. Oltin zanglamas. TA. Uch jildlik. Ikkinchi jild. –T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti, 1970. –B.160 (Bundan keyingi iqtiboslar shu nashrdan olinadi va sahifasi qavs ichida beriladi)

9. Shuhrat. Shinelli yillar. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti, 1970. –B.267.

10. Shuhrat. Bir kecha fojiasi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1976. – B.119.

QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYASÍN OQÍTÍWDÍŃ AYÍRÍM MASHQALALARÍ

Kaypnazarova M.K.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Gumanitar hám jámiyetlik pánlerdi aralıqtan oqıtıw kafedrası docenti, (PhD)

Xabar texnologiyaları tez pát penen rawajlanıp atırǵan bir payıtta barlıq maǵlıwmatlardı tek ǵana sabaq barısında talabalarǵa jetkerip beriw múmkinshiligi qıyınshılıq tuwdıradı. Bul máselede tájiriybe sonı kórsetedi, talaba temanı túsiniw ushın durıs shólkemlestirilgen sabaq úlken áhmiyetke iye. Belgili ilimpaz J.Dyu "*Insan jeńip ótiwi júdá áhmiyetli bolǵan mashqalalarǵa dus kelgende ǵana pikirlep, oy juwńrta baslaydı. Sonıń ushın durıs shólkemlestirgen bilim mashqalalı bolıwı zárúr*" dep atap ótken edi [1.44].

Tildiń hasıl baylıqları janlı awızeki sóylew tiliniń bir kórinisi sanalǵan dialekt hám sóylesimlerde saqlanadı. Bul maqalamızda qaraqalpaq tilindegi dialektologiyanı oqıtıwdaǵı bazıbir mashqalalarǵa toqtap ótpekshimiz.

Dialekt hám onıń ózgesheliklerin úyreniw ushın eń dáslep dialekt sózdiń fonetikalıq, leksikalıq, morfologiyalıq ózgesheliklerine itibar beriledi. Mektep sabaqlıqlarında shınıǵıw ushın berilgen mısallar kórkem shıǵarmalardan alınadı, tapsırma sonnan ibarat, sol sózler

qaysı dialektte qollanılıwı soraladı. Bunday tapsırmalardı orınlaw ushın dialekt sózlerdi analiz etiw, onıń leksikalıq ózgesheligi, qollanılıwı boyınsha tallaw úlgileri beriliw kerek dep oylaymız. Usı analiz úlgileri menen tanıs bolǵan talaba sabaqlıq penen isleskende oqıwshılarǵa tallaw islewdi úyretiw menen birge tallaw tártibi menen de tanıstıra alǵan bolar edi. Sebebi, oqıwshı dialekt sózlerdi ańlaw ushın onın sıpatlamasın tolıq bilmesten leksikalıq, semantikalıq ayırmashılıǵın úyreniw qıyın. Sebebi, bir dialekt sózdiń birneshe sıńarlarınıń bar ekenliginen xabardar bolıw zárúr. Durıs, sózlikler bar biraq onda dialekt sózdiń birneshe sıńarları tolıq qamtılmaǵan bolıwı múmkin. Kóplegen mısallar arqa hám qubla dialekte qollanılıwı menen salıstırıladı.

Talabalardı dala ámeliyatı barısında jıynaǵan materialların tallawda biraz mashqalalar ushırasadı, Máselen, ózi jıynaǵan materialında mısallardı jası úlkenlerden esitiwi arqalı jazıp aladı, nátiyjede sol sóz dialekt sóz dep esaplanadı. Sebebi, dialekt sózdi qollanıw hár túrli sıńarlarda bolıwı múmkin, yamasa sol adamnıń jeke qollanıw ózgesheligi bolıwı múmkin. Sonıń ushın, dialekt materialların tallawda ózine tán sıpatlama jasaw usılları, shegera aralıqlarda qollanılıwı máselen, bir awıl boyınsha ma? yamasa sol rayonda qollanıla ma? Usı sıyaqlı sorawnamalar tiykarında jıynalsa hám onıń sıpatlaması tolıq berilgen jaǵdayda sózdiń leksika-semantikalıq mánisi tolıǵıraq bolar edi. Dialekt sózlerdiń etimologiyasına da itibar beriw kerek. Sebebi, ayırım sózler birneshe mánide yamasa onıń mánisi awısıp ta qollanılıwı múmkin. Mısalı:

Shımlı jer – tógin tógilip, suwǵa qanǵan, topıraǵı qunarlı jer: *Shımlı jerdiń egini zor boladı* (Shımbay rayonı). Bul sóz tiykarınan, reń bildiriwshi intensiv – «*shım»* forması menen qatnaslı, yaǵnıy reńniń toyǵınlıǵın ańlatadı. *Shım* sózi menen mánisi kúsheytilip beriledi (*shım qara, shım kók* t.b.) al, «*shım»* forması jeke túrde, reń mánisin ańlatatuǵın nominativ birlik túrinde qollanılıp, jerdiń qunarlılıǵınan reńiniń toyǵın ekenligin ańlatıp tur. Qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde *shım* sózi jeke túrde ajırıqlı jerdiń bozǵa aylanıwın ańlatsa [2.348], ózbek tilinde shóp penen qaplanǵan jerdi «*chimzor», «chimli er»* dep ataydı [3.82]. Qazaq tili toponimikası boyınsha izertlewshi A.Ábdiraxmanov óz miynetinde Shımkent qalası atamasındaǵı «*shım»* sózin analizlew arqalı «*chim//shım* sózleri parsı tilinen kirgen sóz bolıp, *chimen*//*chemen – kók maysa, kók shóp* mánisin bildirip, túrkmen tilinde *chemen,* qaraqalpaq tilinde *shámen*, ózbek, tájik, uyǵır tillerinde *chim,* qazaq tilinde *shım* túrinde qollanıladı» − dep keltiredi.[4.230]. Demek, qaraqalpaq tiliniń arqa dialektinde *shımlı jer* – qunarlı jerge baylanıslı mánini bildirse, qubla dialektte hám ózbek, qazaq sóylesimlerinde kók shóp basqan jerge baylanıslı uǵımdı ańlatadı.

Sonday-aq, qawın hám ǵarbızdıń sırtqı qattı qabıǵı *pálle*, al ishindegi tuqımı *tuqım* túrinde de *shopaq* dep te aytıladı. Xojeli sóylesiminde qawınnıń sırtqı qabıǵı – *pálle*, tuqımı – *tuqım* bolıp aytıladı, biraq *poshaq* túrinde ulıwma qollanılmaydı. Qanlıkól qaraqalpaqları tilinde «*poshaq* – qawın, ǵarbız hám palız eginleri qaldıǵınıń pállesi, tuqımınıń ulıwmalıq ataması»[5.27]. Demek, *shopaq, poshaq* sózleri arqa rayonnıń barlıq aymaqlarında birdey qollanıla bermeydi.

Usı sıyaqlı mısallarǵa tallaw jasawda nátiyjeli, ásirese dóretiwshilik metodlarınan *“dóńgelek stol”, “qar boran” “isbilermenlik metodı”* sıyaqlı interaktiv usıllardan paydalanıw arqalı alıp barılsa, sabaq óz maqsetine jetedi dep oylaymız. Bul metodlarda mashqala qoyıladı, maqset hám wazıypalar belgilenedi onı ámelge asırıw ushın talabalarda jantasıwlar qáliplesedi. Al, zamanagóy xabar texnologiyalrı járdeminde orınlaǵan tapsırmaları *(bul jerde prezentaciya islew tapsırması názerde tutılǵan)* talabanıń maǵlıwmat toplaw, sistemalastırıw, qayta islew, onı úyrenilip atırǵan temanıń tiykarǵı máselelerin qısqasha sáwlelendiriwshi materiyallar toplamı túrinde formatlaw hám de elektron formada júzege keltiriw kónlikpelerin muwapıqlastırıwdı talap etedi. Yaǵnıy prezentaciya

materiyalların jaratıw oqıw maǵlıwmatların qayta islew hám oqıwshılardıń kompyuterde islew kónlikpelerin qáliplestiredi. [6.18].

Ádebiyatlar

1. Avlev O.U. Juraeva S. N., Mirzaeva S.R. Talim metodlari. Toshkent «Navro'z» nashriyoti 2017.
2. Nasırov D.S., Dospanov O.Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi– Nókis, "Qaraqalpaqstan", 1983.
3. Жаббаров Х.Х. Лексика узбекского языка обозначающая виды земледелия и почвоведения// Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2011. - № 1 (8).
4. Әбдірахманов А. Қазақ тіл білімінің антологиясы. Топонимика және этимология. – "Павлодар", 2010.
5. Shınnazarova S.J. Qaraqalpaqstannıń Qanlıkól aymaǵındańı qaraqalpaqlardıń sóylew tili ózgeshelikleri: filol.ilim.kand....diss.avtoref. –Nókis, 2009.
6. Kaypnazarova M.K. Qaraqalpaq dialektologiyası boyınsha ózbetinshe jumıslar. "Ilimpaz" baspası 2023.

ÚSHINSHI SEKCIYA

JAŃA ÓZBEKSTANDA KELESHEK ÁWLADTÍ TÁRBIYALAWDA PEDAGOGIKA HÁM PSIXOLOGIYA ILIMLERINIŃ ORNÍ

****

UCHINCHI SEKSIYA

YANGI O‘ZBEKISTONNING KELEJAK AVLODINI TARBIYALASHDA PEDAGOGIKA VA PSIXOLOGIYA FANLARINING O‘RNI

****

ТРЕТЬЯ СЕКЦИЯ

РОЛЬ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В ВОСПИТАНИИ БУДУЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

****

THIRD SECTION

THE ROLE OF PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY IN EDUCATING THE NEXT GENERATION IN NEW UZBEKISTAN

ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ СОВЕРШЕННОЙ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЖИНИЯЗА

[1]Жумашева Г.Х., [2]Даниярова Ш., [3]Хайтиметова Ш.

[1]Заведующая кафедрой «Дошкольного образования» НГПИ им. Ажинияза, д.п.н., профессор

[2]Магистр 1-курса, НГПИ им. Ажинияза

[3]Студентка 2 курса, НГПИ им. Ажинияза

Принципиальная модель личности в условиях независимости Республики Узбекистан дается в трудах Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева, видных философов и общественных деятелей государства.

Так, например, при анализе задач развития духовной сферы нашего общества, путей демократизации и независимого развития государства, определяются следующие требования к формированию модели совершенной личности: личность должна быть всесторонне и гармонично развитой, обладать самостоятельным мышлением, опираться на высокое духовное наследие, гуманистические традиции народа и умело сочетать в себе личные интересы с общественными.

Сравнительный анализ этических взглядов, выраженных в творчестве каракалпакского поэта-классика Ажинияза и современного понимания модели личности, приводят к выводу о том, что нравственные смысловые явления могут существовать в скрытом виде, потенциально и раскрываться только в благоприятных для этого раскрытия культурных смысловых контекстах последующих эпох. Культура каждой эпохи, каждого народа содержит в себе моральные смысловые ценности, которые не всегда реализуются в рамках породившей их цивилизации. Так идея этизации человека и природы приобретают подлинную ценность лишь в современных условиях.

В творчестве Ажинияза отражена реальная действительность того времени. Тем не менее, пропагандируемые им этические ценности в наших условиях, не только не потеряли своей актуальности, но обрели новые грани, новое осмысление и все так же востребованы обществом.

Например, чувство патриотизма воспринималось и воспринимается, прежде всего, как положительное эмоциональное отношение к укреплению независимости и свободы Родины. Поэтому этические идеи Ажинияза в аспекте преданности Родине так актуальны на сегодняшний день. Он воспитывает чувство патриотизма на конкретных художественных образцах и через нравственно-назидательную поэзию. Любовь к Родине через его воздействие формируется как стойкое нравственное убеждение.

Патриотизм в понимании Ажинияза это адекватность национального сознания осознанию необходимости самостоятельного развития, правильная социальная ориентация в своем развитии, которая есть один из важных показателей духовной зрелости общества. Поэтому чувство любви к Родине, как одно из самых глубоких и сокровенных чувств в творчестве Ажинияза является мерилом морального сознания и его развития каракалпакского народа.

Другой аспект этических воззрений Ажинияза - это взаимодействие природы и общества, что на сегодняшний день превратилось в глобальную экологическую проблему. Это также всецело отвечает современным тенденциям, как в национальной, так и в общечеловеческой культуре, суть которой заключается в возрождении на

новой социально-философской основе одухотворения природы, присущего народнопоэтической традиции в целом.

Думается, что именно идейные и эмоциональные мотивы лежат в основе предпочтения пейзажей родной стороны всем другим- вплоть до самых совершенных, с точки зрения общечеловеческих критериев, так как многочисленные ассоциации связываются с эстетическим восприятием личности в аспекте своеобразного двуединства- объективно существующих явлений с интимными сторонами душевных переживаний.

Это ценности эстетическое своеобразие родной природы художник делает достоянием не только своей нации, но и других народов, в то же время не исключая возможности видения особенностей красоты природы чужого края, чутко улавливать по контрасту непривычные формы, ритмы, цвет и запах природы других географических широт.

Ажиниязу принадлежит заслуга в преемственности идей гуманизма и лучших моральных качеств человека, народа, нации, которые он унаследовал от величайших мыслителей, философов Востока. Он является одним из тех, кто служит важным передаточным звеном в преемственности, как определенного типа мировоззрения, так и этико-эстетических принципов национальной каракалпакской культуры.

В заключений можно сказать так, что творчество Ажинияза есть неотъемлемая часть духовного наследия не только каракалпакского народа, но и всей среднеазиатской культуры. Поэтому поэзия Ажинияза выступает фундаментом формирования высокой нравственной культуры личности и является как средство и как цель формирования совершенной модели личности.

ПЕДАГОГИК БИЛИМЛАР ТАРАҚҚИЁТИДА АЖДОДЛАРИМИЗ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ УСУЛЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ.

Пазылова М.Е.

НДПИ Педагогика кафедраси профессори в.б., педагогика фанлари доктори

Педагогик билимлар тараққиётида аждодларимиз томонидан яратилган бадиий ҳамда илмий-оммабоп асарлар алоҳида ўрин эгаллайди. Чунки уларда маънавий-интеллектуал тарбиянинг асосий йўналишлари ва инсон ақлий фаолиятини ривожлантириш қонуниятлари ўз ифодасини топган. Улар томонидан яратилган асарларда миллатимиз ёшларининг ақлий, маънавий, маданий камолотини таъминлашга хизмат қиладиган кўплаб ёндашувлар ўз аксини топган. Бундай қарашлар бугунги кунда ҳам таълим-тарбия мазмунини бойитишга ўзига хос тарзда хизмат қилади.

Ал-Хоразмий ўзининг “Ал-китоб ал-мухтасар фи-ҳисоб ал-жабр вал муқобала” [Ал-Хоразмий; 75] асарида билимларни эгаллашда кўргазмали воситалардан фойдаланиш, таълимда мантиқий тафаккур, шахсий кузатишда тажрибаларга таяниш, савол-жавоб, бахс-мунозара каби ўқитиш усулларига оид қарашларини баён қилган. Унинг мазкур йўналишдаги фикрлари талабаларда мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, уларда олган билимларини ҳаётга тадбиқ эта олиш кўникма ва малакаларини таркиб топтиришга хизмат қилади. У синов-кузатиш, синов-тажриба ва асарларни шарҳлаш методларининг ҳам талабаларда билиш фаолиятларини ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган.

Ал-Хоразмий абстракция, индукция ва дедукциянинг ҳам шахснинг билиш ва мантиқий фикрлаш имкониятларини кенгайтиришдаги аҳамиятини кўрсатиб берган.

Ал-Хоразмий ўзининг билиш назариясига оид қарашларида моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабатлар, табиий жараёнларни билиш, сезгидан мантиқий тафаккур орқали фарқ қилишини таъкидлаб, "...сезги орқали билиш, бу қисман билиш бўлса, мантиқий баён, ақлий билиш эса ҳақиқий билишнинг муҳим томонини намоён этади" [Ал-Хоразмий; 73], деб ҳисоблаган. Ал-Хоразмийнинг назарида инсон ва унинг сезгиси, ақл-идроки моддий олам ривожланишининг олий маҳсули бўлиб, камолотга етишишининг энг муҳим омиллари илм-маърифатли ва юксак ахлоқий меъёрларни эгаллашдир.

Абу Наср Форобий ўз давридаёқ педагогика фанининг вазифаларини ажратиб кўрсатган эди. У таълим-тарбиянинг методлари, усуллари ва воситаларини аниқлаб, назарий жиҳатдан тавсифлаган. Форобий томонидан таълим-тарбияда рағбатлантириш, одатлантириш, мажбур этиш методлари кўрсатиб ўтилган. Мутафаккир илгари сурган таълим-тарбия усуллари бугунги кунда ҳам таълим тизими учун алоҳида аҳамиятга эга [Абу Наср Форовий; 46].

Абу Райҳон Берунийнинг билиш назариясига оид қарашлари ҳам педагогика фани учун алоҳида қимматга эга. Мутафаккир таълим олувчиларни ранг-баранг ўқув материаллари билан банд қилиш, уларнинг хотирасини чархлаш зарурлигини уқтирган.

Берунийнинг таълим жараёнида узвийлик, изчиллик, ўқув материалларининг ранг-баранглигини таъминлашга оид қарашлари бугунги кунда талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга [Абу Райҳон Беруний; 72].

Абу Али ибн Сино ҳам ёшларнинг мантиқий тафаккурини ривожлантириш, шахсий кузатиш ва тажрибаларга таяниш кераклиги ҳақидаги фикрларни илгари сурган. У гуруҳда ўқитишга оид қимматли фикрларни илгари сурган. Чунки гуруҳ аъзолари билим олиш жараёнида ўзаро ҳамкорликка киришадилар. Натижада уларнинг билиш имкониятлари кенгаяди.

Таълим олувчилар ўртасида соғлом рақобат, муваффақиятлардан қониқиш хиссини шакллантириш ҳам уларда ўқув-билиш фаолиятини ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эгалигини таъкидлайди. Ўзаро мулоқот жараёнида таълим олувчиларнинг сўз бойлиги, мустафил фикрлаш фаолияти ва шахслараро муносабатга киришиш имкониятлари кенгайишини ҳам мутафаккир алоҳида кўрсатиб ўтган.

Ибн Сино қуйидаги методларнинг таълим олувчиларда билиш ҳаракатларини ривожлантириш учун зарурлигини кўрсатиб ўтган:

- соддадан мураккабга қараб бориш;
- китоб билан ижобий муносабат ўрнатишга ўргатиш;
- машқ ва топшириқларнинг таълим олувчилар ёши ва дунёқарашига мос бўлиши;
- гуруҳли фаолиятни ташкил этиш;
- таълим олувчиларнинг майллари ва қизиқишларини ҳисобга олиш;
- таълим жараёнида жисмоний машқларга эътибор қаратиш

кабилар [Ибн Сино; 53].

У талабаларда хақиқий билим ҳосил қилиш, мустақил ва мантиқий тафаккурни ривожлантириш, шахсий кузатиш ва тажрибаларга таяниш, олган билимларни амалиётга татбиқ эта олиш лаёқатини шакллантириш зарурлигини

таъкидлаган. Бу фикрлар амалдаги олий таълим тизими самарадорлигини таъминлашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Ал-Хоразмий Мухаммад ибн Мусо. Танланган асарлар «Ал набр ва ал мукобала ҳисоби ҳақида қискача китоб»,Т.73-77 б.
2. Абу Наср Форовий. Бахт-саодат ва камолот ҳақида.-Т.: Ўқувчи, 2004. -243 б.
3. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1 жилд,- Т.: Фан, 1995.-72-84- б.
4. Ибн Сино. Дониш нома. Донишмандлик китоби. Сталинабар, 1957 й.

ОММАВИЙ-МАДАНИЙ БАЙРАМ ТАДБИРЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Нажметдинова М.М.
Фарғона давлат университети мусиқий таълим ва маданият кафедраси доценти в.б.

Оммавий-маданий байрам ва томошалар ўзининг бой тарихига эга бўлиб, унинг илдизлари қадимги халқларнинг урф одатлари қадриятларига, маросимларига бориб тақалади. Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқининг ҳам энг қадимги даврлардан шакллана бошлаган ва асрлар бўйи авлоддан-авлодга ўтиб, камол топиб, бебаҳо меросга айланган оммавий-маданий байрамлари кўп. Бу байрамлар энг қадимий даврлардаёқ халқ оммаси эҳтиёжи билан шакллана борган, ижтимоий зарурат асосида ривож топган ва қардош халқлар тажрибаси билан бойиб келган.

Оммавий-маданий байрам ва томошалар пайдо бўлиш жараёнларини, турли йўналишларининг шаклланишини билиш жуда ҳам зарур. Бу эса оммавий-маданий байрам ва томоша тадбирлари асосини амалий ўрганишда муҳим аҳамият касб этади ва бу жанрнинг ривожланиш йўлини, унинг хилма хиллигини ва асосий босқичларини ўз ичига олган назарий маълумотлар орқали оммавий-маданий тадбирларнинг ривожланиш босқичларини билиш мумкин. “Ҳар бир халқнинг маданий-маънавий бойликлари хазинасига халқ ўйинлари ҳам киради. Халқ ўйинлари вужудга келиши ва ривожланишига кўра ғайриоддий ҳодиса эмас, балки халқнинг ҳаётини образли, муайян тарзда акс эттирадиган ва жамият тараққиётининг қонунлари билан белгиланадиган мақсадга йўналтирилган фаолиятдир” [5].

Байрамлар, яъни оммавий-маданий тадбирлар – халқнинг шодлик ва хурсандчилик кунидир, - деган эди Шарқнинг буюк олими Маҳмуд Қошғарий. Ҳақиқатан ҳам байрамлар туфайли шодиёналар, тантанали воқеалар, муҳим саналар, улкан ютуқлар нишонланади [6]. Шунингдек, оммавий-маданий байрам тадбирлари бадиий мазмуни ва талқиний даражаси шу даражада юксакки, оммавий халқ байрамларини ташкил қиладиган масъуллар зиммасига катта вазифалар юкланади. Демак, оммавий-маданий байрамлар шахснинг ижтимоий маданий имкониятларини тўла намоён қилиши учун зарур шарт-шароитлар яратади.

Оммавий-маданий байрам тадбирларига оид манбаларни илмий таҳлил қилиш, умумлаштириш асосида вужудга келган “байрам”, “томоша”, “тадбир” тушунчаларини бир-биридан ажратиб олишимиз зарур. У маълум санага, маълум бир мавзуга ва бошқа жиҳатларга бағишланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин бу учта тушунчани бир-биридан алоҳида-алоҳида ажратмаслик ҳам мумкин, чунки булар ҳамиша бир-бирларини тўлдириб турадилар. Байрамшунос Б.Шодиев ўзининг илмий тадқиқот ишларида Ўзбекистон байрамларини “Халқаро қутлуқ кунлар”, “Асосий

(туб) умумхалқ байрамлари”, “Соҳа, касб ва бошқа қутлуғ кунлар” [2] каби турларга ажратади.

Беруний “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида сувга бағишланган одатлар, ҳайтлар ҳақида кўп тўхталган. Лалмикор ерларда “Сув хотин”, “Суст хотин” оммавий-маданий тадбир маросимлари шаклланган. Бундай одатларда, одамлар йил бўйи сувли, ҳосилдор бўлсин деб бир-бирларига сув сепганлар. Бу одатлар Форишликларда ҳозиргача сақланиб қолган. Бунда қишлоқ аёллари катта қўғирчоқ ясаб, унга қари кампирни кўйлагини кийгизишган. Маросим қатнашчилари “Суст хотин” қўшиғини айтиб, уйларга киришганда уй эгалари уларни ҳурсандчилик билан қаршилаб, албатта қўғирчоқ устидан сув сепишган, ўз имкони доирасида ҳайр-эҳсон қилишган.

Ҳар қандай фан ва билимларнинг барча сохалари илмий асосга ёки маълум бир назарияга таянган ҳолда ривожланади. Шу жумладан, жойларда ташкил қилинадиган оммавий-маданий тарбирлар ҳам ўзининг назариясига ва методологик асосига эга бўлади.

Назария – ҳаёт ходисалари, инсон тажрибаси, амалий фаолият хақидаги билимларни йиғади, умумлаштиради, мантиқий бир системага солади. Шунингдек, назария – маълум билимлар сохасидаги инсон тафаккурининг объектив қонунларини акс этиради, мантиқий фикрлаш йўли билан ишлаб чиқарган билим – қоидалар асоси ва мажмуасини вужудга келтиради. Унинг асосий вазифаларидан бири кишилар билимини бойитиб ва чуқурлаштириб боришидир.

Оммавий-маданий тадбирларининг ахлоқий-тарбиявий томонларига алоҳида эътибор бериш лозим. Чунки ҳар бир оммавий-маданий байрам тадбирлар одамлар ўртасида меҳр-оқибат, иззат-ҳурмат, қадр-қиммат, мурувват каби инсоний фазилатларнинг равнақ топишида хизмат қилиши керак. Демак, “Ёшларда миллий қадриятларимиз, урф-одатларимиз, миллий одоб-ахлоқимиз, миллий маданиятимизга содиқлик каби инсоний фазилатларни хосил қилмасдан туриб ватанпарварлик туйғусини ҳам шакллантириб бўлмайди”[1]. Мазкур байрамлар аждодларимизнинг энг яхши фазилатлари, фикрлари, тажрибалари, ютуқлари, қадриятларини мужассамлаштиргани учун жамиятимизни ахлоқий соғломлаштирувчи, инсонпарварликни барқарор этувчи ва аҳолининг маънавий камол топишига хизмат қиладиган муҳим омил сифатида намоён бўлади. Шунингдек, оммавий-маданий байрамлар одамлар орасида одоб-ахлоқ, имон-эътиқод, инсонпарварлик, меҳр-мурувват, саховат, одиллик, ҳалоллик, биродарлик, меҳмондўстлик каби хислатларни равнақ топтиришда муҳим омил ҳисобланади [7].

Жойларда оммавий-маданий тадбирлар самарадорлигини амалга ошириш, кўп миллатли халқимиз ўртасида ҳамжиҳатликни янада мустаҳкамлаш, миллий қадрият, урф-одатларни кенг тарғиб қилиш, бадиий ижод ва китобхонлик маданиятини фаол қўллаб-қувватлаш мақсадида “Янги Ўзбекистонда – янгича дунёқараш” шиори остида кенг кўламли тарғибот ишлари олиб борилмоқда[3]. Амалга оширилаётган тарғибот ишлари ёшларнинг эстетик дунёқарашини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этиши керак. Чунки, эстетик дунёқарашни юксалтириш орқали ёшлар миллий ғурур, миллий туйғу, миллий қадриятлар, миллий ўзликни англаш каби инсоний фазилатларга эга бўладилар. Демак, оммавий-маданий байрам тадбирлари билан шуғулланадиган муассасалар миллий анъаналаримизга ёт бўлган, ижтимоий турмушдаги қолоқ, реакцион иллатларни тарғиб этиш, миллий манфаатларимизга зид бўлган қадриятларни намоён этиш каби иллатлардан батамом қутилиб, аксинча, миллий урф-одатларимиз, маданий ўзига хослигимиздан иборат қадриятларимизни, асрлар

давомида замонлар синовидан ўтган мумтоз меросимизни, Ватан, юрт, миллат, халқ ва унинг порлов келажаги манфаатларини улуғловчи қадриятларни тарғиб этишни ўзларининг асосий мақсади қилиб олишлари керак[4]. Ана шу талаблардан келиб чиққан ҳолда янги Ўзбекистонда оммавий-маданий тадбирларни ташкил жараёнида тегишли муассасаларда бир қатор янгиликлар вужудга келмоқда. Жумладан, оммавий-маданий ва концерт-томоша байрам тадбирларини ташкил этиш ва ўтказиш ҳамда уларда қатнашишнинг яхлит тизимини шакллантириш, оммавий-маданий ва концерт-томоша тадбирлар йўл ҳариталарини шакллантириш масалалари амалга оширилмоқда.

Бугунги кунга келиб, оммавий-маданий тадбирлар хилма-хилликни тарғиб этиш воситасига айланди. Дунёнинг турли мамлакатларидан ташриф буюрган санъат ахли мамлакатимизда ўтказиладиган оммавий-маданий тадбирларда ўзларининг куй қўшиқлари, элимиз дурдонаси – миллий санъатимиз намоёндалари мазкур тадбирларнинг асосини ташкил этмоқда.

Оммавий-маданий тадбирларни ўтказиш, аввало, маданий-маърифий муассаса, маданият уйлари, маданият ва истирохат боғлари, музейлар, кутубхоналар фаолиятига киради. Маданий-маърифий муассасалар бу ғоявий ва тарбиявий ишлар жараёнининг таркибий қисми хисобланиб, улар халқимизнинг ижтимоий-маданий ҳаётида мухим роль ўйнайди.

Юқоридагиларни умумлаштириб, шундай хулосага келиш мумкин:

Биринчидан, мамлакатда ўтказиладиган оммавий-маданий тадбирлар шахснинг ғоявий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, хусусан маънавий онги ва маданияти равнақига ўзига хос тарзда таъсир кўрсатади.

Иккинчидан, жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тизими, миллатнинг миллий ғурури объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар ўзгаришларига мос равишда амалга ошади.

Учинчидан, оммавий-маданий тадбирларда фуқаролар томонидан ўтмиш маънавий бадиий меросни ўзлаштириш, миллатнинг маънавий маънавий-интеллектуал салоҳиятини ошириш, жамиятнинг тараққиёт имкониятлари, ижодкорнинг ижод эркинликлари ўз аксини топади.

Тўртинчидан, мамлакатда ташкил қилинадиган оммавий-маданий тадбирларда мутафаккир олимларнинг миллат манфаатлари йўлида қилган хизматлари, шунингдек, миллатнинг миллий ғурурини шакллантиришга йўналтирилган бадиий ижод меросининг тарихи ҳозирги давр маънавий тараққиётининг асоси эканлиги кўрсатиб берилади.

Бешинчидан, оммавий-маданий тадбирлар тарихий меросни ижодий ривожлантириш, уларни замонавийлаштириш ижодий фаолиятларнинг самарадорлигини ва истиқбол мўлжалларини белгилашда муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар

1. Назаров Қ. Проблема управления национально-культурноми процессами в современном Узбекистане. Мустақил Ўзбекистон: фалсафа фанларнинг долзарб муаммолари. –Тошкент: 1997. –Б. 171

2. Шодиев Б. Майдон томошалари драматургияси ва режиссураси муаммолари. Докторлик диссертацияси. – Тошкент: 2007.

3. Янги Ўзбекистоннинг истеъдодли ёшлари. –Тошкент: Таълим нашриёти. 2021. Ўзбекистон ёшлари – учинчи Ренессанснинг асосий драйвери. Илмий ишлар тўплами. 3-китоб. –Б. 334-335

4. Ҳозирги даврнинг долзарб ижтимоий, иқтисодий, маънавий-маърифий жараёнларини ўрганишга оид саволларга қисқача жавоблар. Фарғона политехника институти. –Фарғона: 2003. –Б. 28-29

5. Қамбаров А.А., Йўлдашев С. Имконияти чекланган ёшларни ижтимоий ва маънавий тарбиясида халқ ўйинларининг ўрни. Методик қўлланма. –Фарғона: Фағона нашриёти. 2019. –Б. 6

6. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. –Тошкент: Шарқ нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002. –Б. 3

7. Қорабоев У. Ўзбек халқи байрамлари. –Тошкент: Шарқ нашриёт – матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002. –Б. 15

HOW TO HOLD SUCCESSFUL NEGOTIATIONS?

[1]Saparov Sh., [2]Tlemuratova A.

[1]Associate Professor of the Department of Psychology, NSPI named after Azhiniyaz

[2]1st-level master's degree student in the field of Testology and Knowledge Assessment, NSPI named after Azhiniyaz

Let's consider the specifics of negotiating from the perspective of stages, strategies and tactics of conducting business negotiations. Ways that will help shape the negotiation process.

There are a number of circumstances on which the situation during the negotiations themselves directly depends, namely, the relationship of the leaders of the negotiations with the rest of their groups, it is very important to take into account the method of seating during the negotiations, immediately before the negotiations and the presence or absence of other participants not participating in the negotiations themselves.

Let's take a closer look at the above circumstances. An important role in giving a favorable psychological mood is played by the atmosphere in which negotiations are held, what surrounds the participants? How comfortable are they in this space? And most importantly, how are the participants positioned relative to each other, are they sitting opposite each other or next to each other? And that's why it's important, because if the parties are opposite each other, it sets up the subconscious of the parties to compete in advance, while the location next to each other on one side of the table will set up a more friendly perception of the situation and subconsciously position the interlocutors to each other.

To achieve the goal of negotiations, it is best to conduct them on your territory, at least on neutral territory. For a comfortable process, the parties must be represented by an equal number of participants, otherwise one of the parties will have an unspoken advantage that can exert emotional pressure on the other side, and there will also be a "temptation" to use the advantage to manipulate and exert pressure.

If the audience is present at the negotiations, it is fundamentally important that these are people friendly to both sides in small numbers, otherwise the negotiations risk turning into winning the sympathy of the public, and not reaching agreements.

It should be understood that negotiations are a dynamic process and with clear planning, anything can still take its course, because after all, the negotiation process has a creative line, the result with such interaction and perception of the process can give beneficial results for all participants even if they depart from the plan.

If the negotiations have moved into some conflict phase or have acquired a shade of confrontation, it is important to separate the personality of the negotiator and the problem

that the parties have stumbled upon, and to be focused on solving the problem, and not on the desire to "defeat the opponent".

An important point in negotiating is keeping the position of agreement with you in the partner's head, that is, the more often your partner says "Yes", the more his psyche will be disposed to you and as a result will lead to the results of negotiations necessary for you, which is why you should start negotiations from positions on which the opinions of both sides will be match.

One of the key techniques by which your interlocutor will agree with thoughts (ideas, proposals) that are beneficial to you is to make the partner think that "your thought is his thought (idea, proposal)." And to do this, you need to literally feel everything that the second participant in the negotiations feels, get into his head, understand what thoughts, emotions he is guided by.

In order to avoid entering the field of confrontation, the most important point is the ability to smooth out corners and respond positively, and sometimes even with apologies for outright rudeness, and sometimes insults. If you manage to smooth out the corners in a seemingly losing situation, then it will be much easier to continue to pursue your advantage in negotiations, and in some cases it is even possible.

Predrag Micic proposed a three-stage structure of the negotiation process:

• mutual clarification of the interests, points of view, concepts of the participants;

• discussion of points of view, putting forward arguments confirming these beliefs;

• coordination of positions and development of agreements.

Mutual clarification of the interests of the participants in the negotiations, as the first stage, plays an important role, since in order to form agreements, it is necessary to find out each other's points of view, discuss them and find places of contact of views and visions.

Another important point for a successful negotiation process is contact, psychological contact of the parties.

Discussion of the participants' points of view and positions – of course, this stage is primarily aimed at the full implementation of their own position. It is important to actively use argumentation when discussing positions.

The stage of coordination of positions. It represents both the solution of the situation and the achievement of an agreement, as well as the formation of a number of issues that can be covered in the final document, if it takes place.

As a result, it can be noted that negotiations follow stages, but the stages can go one after another, or they can merge or replace each other depending on the type, nature and process of each business negotiation separately.

References

1. Antsupov A.Ya. Shipilov A.I., Textbook for universities. M., 2000.
2. Borozdina G.V. Psixologiya delovogo obsheniya. M. 1998
3. Broining G. Rukovodstvo po vedeniyu peregovorov. M.,1996

ПРОБЛЕМА ОБЩЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Клычева З.П.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии НГПИ им. Ажинияза

Подростковый возраст в психологии характеризуется как один из самых трудных в формировании личности. Он труден не только для самого подростка, но и для общающихся с ним. Именно в этом возрасте происходит бурный рост процесса формирования психологических качеств личности в межличностных общении.

Согласно возрастной периодизации, подростковый возраст охватывает период примерно с 10 – 11 до 14 – 15 лет, совпадая в целом с обучением детей в средних классах школы. Непосредственно к нему примыкает период раннего юношества, это возраст примерно с 15 – 17 лет, который приходится на обучение в старших классах школы.

Общение - сложный многоплановый процесс установления и развития контактов между людьми (межличностное общение) и группами (межгрупповое общение), порождаемый потребностями совместной деятельности и включающий в себя как минимум три различных процесса: коммуникацию (обмен информацией), интеракцию (обмен действиями) и социальную перцепцию (восприятие и понимание партнера).

Общение на каждом возрастном этапе школьников во многом определяет дальнейшее развитие личности школьников и влияет на социализацию человека, на его отношение к окружающим людям, к себе, к миру. Если у ребенка недостаточно сформирована способность к общению в детстве, то в дальнейшем у него могут возникнуть межличностные и внутриличностные конфликты, которые у взрослого человека разрешить очень сложно, а иногда и невозможно [Адизова:1].

Общение является необходимым условием развития и формирования личности. В процессе учебной деятельности учащийся выступает как субъект и объект общения. Круг и виды общения у школьников весьма разнообразны, они определяются социальной ситуацией развития ребенка, его возрастными и индивидуальными особенностями и т.д. Учебная деятельность неразрывно связана с общением. Поэтому нарушения общения школьника с людьми, с которыми он взаимодействует в процессе учебной деятельности, непременно сказываются и на характере поведения ребенка в школе.

Чувство взрослости - это особая форма социального сознания подростков, главное содержание которого составляют морально-этические нормы поведения, а особой практикой реализации и усвоения этих норм является общение подростков друг с другом. Между всеми этими сторонами развития подростков (чувство взрослости, возникновением особого морального кодекса подростков, усвоением морально - этических норм и выделением общения в самостоятельную сферу жизни подростков, в особую деятельность) существуют определенные функции связи.

Изучению проблемы генезиса общения посвящены работы М.И.Лисиной. Автором выявлено, что анализ раннего онтогенеза коммуникативной деятельности позволяет изучить в упрощенной форме социальные явления, имеющие сложную структуру у старших детей и взрослых, наблюдать проявление первичных форм коммуникации ребенка с окружающими людьми, а также взаимодействие детей в первые месяцы и годы жизни, когда развитие деятельности и личности происходит особенно интенсивно[Лисина: 2].

Проблема психологии общения детей со сверстниками, по мнению М.И.Лисиной, является менее разработанной. По мнению автора коммуникативная деятельность имеет особое значение для развития ребенка и в определенном смысле превалирует над всеми другими формами его активности. Особое внимание М.И. Лисина уделяет изучению потребности ребенка в общении со взрослыми, ее происхождению и содержанию.

Общение подростков и старшеклассников со сверстниками и взрослыми необходимо считать важнейшим психологическим условием их личностного

развития. Неудачи в общении ведут к внутреннему дискомфорту, отрицательно сказываются на формирования коммуникативных качеств личности учащихся, на их отношении к учебе, на самооценке, формирует целый комплекс личностной неполноценности и ряд других качеств, снижают эффективность межличностных отношений учащихся.

Известно, что основными новообразованиями в подростковом возрасте является: сознательная регуляция своих поступков, умение учитывать чувства, интересы других людей и ориентироваться на них в своем проведении; в старшем школьном возрасте – психологическая готовность к личностному и профессиональному самоопределению.

У подростков и старших школьников развитие новых требований к взрослым и сверстникам порождает многообразие взаимоотношений. Если в младших классах положение ребенка зависит в основном от успеваемости, поведения и от того, как ребенок выполняет требования взрослых, то для большинства подростков наиболее важным становится соответствие ожиданиям группы сверстников. Отсюда особая ценность таких качеств личности, как смелость, сообразительность, умение понять поддержку сверстнику, но и от сверстника ждет помощи. В общении со сверстниками подросток получает возможность подняться на новый уровень социальной и моральной зрелости, для него это самостоятельная, важная и ценная сфера жизни [Рогов: 3].

В общении со сверстниками в подростковом возрасте явно преобладают две тенденции: стремление к общению и стремление получить признание, быть принятым в данной группе. Потребность обрести индивидуальность и добиться ее признания окружающими, стать или хотя казаться взрослым является преобладающей в этом возрасте.

У подростков в процессе общения на передний план выдвигается комплекс: нравственных качеств, делающих их более или менее популярными. Но достаточно одной или двух подпеченных сверстниками или приписанных ему отрицательных черт, чтобы подросток утратил популярность. Группа сверстников оказываются весьма действенной школой формирования нравственных качеств, формой социального взаимодействия и сферой эмоциональных проявлений. Нарушение процессов взаимодействия становится причиной возникновения межличностных конфликтов.

Литературы

1.Адизова Т.М. Психологические методы изучения личности учащихся в процессе общения. Тошкент – 2000, 70 с.

2.Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка. Москва – Воронеж. 1997, 383 с.

3.Рогов Е.И. настольная книга практического психолога. Том 2. Москва, 1999, 385 с.

MUSIQA FAOLIYATI BILAN BO’LAJAK MUSIQA MUTAXASSISLARINI KASBIY-PEDAGOGIK TARBIYA MAZMUNI

Romanova S.E.

Nukus davlat pedagogika instituti Musiqiy ta’lim kafedrasi dotsenti, p.f.n.

Maktablarda musiqa asboblarini o`rganish jarayoni pedagogik nuqtai nazardan nazariy va amaliy ta`limning o`qitilishi keng tarmoqli tizimga tayanadi. Ta`lim mazmunida

pedagogik va musiqiy tayyorgarlik elementlarini birgalikdagi faoliyati amalga oshadi. Zamonaviy ilm-texnika rivojlanishining asosiy xususiyati, fan va texnika yutuqlarini inson faoliyatini barcha soxalariga joriy etishdan iboratdir. Musiqa o'qituvchisi kasbiy va mahoratli tayyorgarlik bilan har bir darsga mas'uliyat bilan yondashiladi. Bunda, etarlicha yuqori darajadagi kasbiy bilim va malakalar bu bilimlar nafaqat ijro amaliyotida shuningdek, ilmiy tushuncha va qonunlarni qo`llashda imkon berishi, avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish sharoitida samarali ishlash olishi uchun shaxsda individual xususiyatlar va dunyoqarashning shakllantirishi, umumiy o`rta ta`lim va musiqa san`at maktablarida o`quvchilarning estetik tarbiyalash echimini topishda musiqiy to`garaklar darslarini katta imkoniyatlarga egadir.

O`quvchilarning musiqiy ta`lim jarayonida estetik tamoyillarini ruyobga chiqarishda, o`qituvchidan o`quvchilarning nazariy bilimlarini sub`ektiv ko`rinishda uzatadi[1.2.], buni mustaqil ijodiy holda qo`llay oladigan vaziyatlarini yuzaga keltirish talab etiladi. Musiqa madaniyati fanini o`tadigan o`qituvchidan kasbiy bilim va malakalarini bo`lishi talab etiladi. Bular:

-Ijodiy faoliyati, ijrochilik, san`ati;

-Bilish faoliyati (musiqiy savodlilik);

-Musiqiy san`atini, faol tashkivot qilishda foydali faoliyat olib borish;

-O`quvchilarga beriladigan barcha bilim va ko`nikmalar o`zaro bog`liq bo`lib, doimo rivojlanib boradi. Orttirilgan bilim va ko`nikmalardan kelib chiqqan xolda, maxsus o`quv materiallar asosi aniqlanadi[2.].

Musiqa fani o`qituvchisi o`quv tarbiya ishlarni olib boradi va dars jarayonida o`quvchilarni dunyoqarashlarini, fikrlashini va estetik didini shakllantiradi. U faqat o`z fanini yaxshi biluvchi keng dunyoqarashli va ma`lumotli shaxs bo`libgina qolmay, balki cholg`u sozining ustasi hamda keng ma`noda jamoa shaxsi bo`lib qolishi lozim. Bugungi kun musiqa fani o`qituvchisining asosiy vazifalardan biri-maktabning o`quv tarbiya faoliyatini yangi sifat bosqichiga ko`tarish, uning jamoalar bilan o`zaro ta`sirini kuchaytirishdan iboratdir. Buning natijasida o`quvchilar o`quv jarayonida tanlagan ma`lum bir kasbini tanlash imkoniyatiga ega bo`lsin. Bu vazifa maktablarni yuqori malakali musiqa madaniyati o`qituvchilari bilan ta`minlash orqali amalga oshiriladi. Musiqa o`qituvchilarini tayyorlash tizimi bir-biriga bog`liq turg`un birlik, butunlik, integral xususiyatga ega bo`lgan qonunlarga asoslanadi.

Musiqiy ta`limning nazariy xususiyati birinchi navbatda bo`lajak musiqa fan o`qituvchilarning estetik didiga bog`liqdir. Bunda biz uyg`unlikni eng asosiy, fundamental nazariya bo`lib, u ta`lim tizimi va mazmunini aniqlab beruvchi, barcha o`quv fanlariga umummilliy va maxsus singdirilganligining guvohi bo`lamiz. O`qituvchilarning o`yg`unlik jihatidan printsipini vazifasi jamiyat va tabiatning asosiy qonunlarini ochishdan o`quvchilarni umumlashtirilgan estetik bilimlar bilan qurollantirishdan, ijodiy fikrlashni rivojlantirishdan, mehnat faoliyatida mustaqilligа o`rgatishdan, kasbni yaxshi egallashga tarbiyalashdan, komp`yuter vositalarni qo`llay olish bilimlarini shakllantirishdan iboratdir.

Musiqa ta'limida bo`lajak cholg`u ijrochili o`qituvchilarini tayyorlashni o`ziga xos xususiyatlarini, o`quv rejasiga nisbatan fanlararo aloqalari o`quv rejalar tuzilishining asosiy tamoyillarini tashkil etib o`z navbatida u g`oya, tushuncha, qonunlar faktlar, bilim va ko`nikmalar orasida aloqalarni nafakat ba`zi bir o`quv fanlari, balki bir tsikl ichidagi fanlar va turli tsikllardagi fanlar orasida ham aloqalarni o`rgatishga yordam beradi[1.3.].

Musiqa darslarining maqsadi o`quvchilarni san`at olami sir-sanoatlaridan bahramand qilish, balki jamiyat uchun etuk insonni tarbiyalash, musiqa darslari va to`garaklarda o`quvchilarni umuminsoniy qadriyatlarini shakllantirishda ularning ahloqiy fazilatlarga,

milliy g`urur va vatanparvarlik tuyg`ularini shakllantirib rivojlantirish, bilimdonlik va mulohazali, vijdonli ko`pchilik manfaatlarini yuqori qo`yish, adolatli, haqiqatparvar, ma`naviy yuksallikka intilish va kuchli iroda egasi bo`lishi va o`quvchilarni haqiqiy bilim bilan qurollantirish, mustaqil mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish, olgan bilimlarini amaliyotga tadbiq etish, tashabussqorlik qobiliyatini tarkib toptirishdan iboratdir.

Adabiyotlar

1. Шарипова.Г. Мусиқа ўқитиш методикаси.-Т.: 2000 й. 56б
2. Romanova S.E. The uniqueness of the art of music and its role in human life. SAARJ Journal on Banking & Insurance Research (SJBIR) FAKTORI: 7.58 Google Scholar //82-87

BO‘LAJAK PEDAGOGLARNING O‘ZIGA ISHONCHINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Dawkeeva A.O.

NDPI Psixologiya kafedrasi dotsenti, PhD

Bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga ishonchini rivojlantirish psixologik jarayonning muhim qismi bo‘lib, kelajakda o‘qituvchining professional muvaffaqiyatiga va shaxsiy o‘sishiga bevosita ta’sir qiladi. Ushbu jarayonni tushunish uchun bir qancha nazariy jihatlarni ko‘rib chiqish mumkin. O‘ziga ishonch- bu shaxsning o‘z imkoniyatlariga, bilimlariga va qobiliyatlariga bo‘lgan ishonchi. U insonning maqsad sari intilishida, qaror qabul qilishida va harakatlarida muhim rol o‘ynaydi. Pedagogik faoliyatda o‘ziga ishonch muhim, chunki bu o‘qituvchining sinf oldida erkin va samarali ishlashiga, o‘quvchilarga o‘z bilimlarini yetkazishiga, shuningdek, ta’lim jarayonida muhim qarorlar qabul qilishiga imkon beradi. Shaxsning muvaffaqiyatli tajribasi, ya’ni qiyin vaziyatlarni muvaffaqiyat bilan yengib o‘tish, o‘ziga ishonchni oshiradi. Atrofdagilarning fikri va baholari o‘ziga ishonchni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Pedagog o‘zini boshqa o‘qituvchilar bilan taqqoslab, o‘z kuchli va zaif tomonlarini ko‘radi. Ta’lim muassasasi va jamiyatning qo‘llab-quvvatlashi, ijobiy teskari aloqa o‘ziga ishonchni shirishga yordam beradi. O‘qituvchining shaxsiyati, uning hissiy barqarorligi, o‘z-o‘zini anglash darajasi o‘ziga ishonch darajasini belgilaydi. Psixologik jihatdan barqaror shaxslar o‘ziga ko‘proq ishonadi va pedagogik faoliyatda muvaffaqiyatga erishadi. O‘qituvchining didaktik qobiliyatlari, ta’lim texnologiyalarini qo‘llashdagi malakasi, muloqot va o‘zaro aloqa usullari o‘ziga ishonchning shakllanishida katta ahamiyatga ega.

Bo‘lajak pedagoglar o‘zlarining pedagogik faoliyatlarini tahlil qilish orqali o‘zlariga bo‘lgan ishonchni rivojlantiradilar. O‘ziga ishonch, pedagogning kasbiy o‘sishi uchun zarur bo‘lgan innovatsion yondashuvlarni qabul qilish va yangi bilimlarni egallash jarayonida katta rol o‘ynaydi. Shuningdek, bu o‘qituvchining shaxsiy rivojlanishi va uning pedagogik jarayonga ijobiy ta’sir ko‘rsatishiga yordam beradi. Shunday qilib, bo‘lajak pedagoglarning o‘ziga ishonchini rivojlantirish ta’lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Bu nafaqat pedagogning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta’minlaydi, balki uning ta’lim berish samaradorligini ham yuksaltiradi.

Bo’lajak pedagoglarda o’ziga ishonchini rivojlantirish malakalari hamda kasbiy faoliyatdagi mustaqillik, ijodkorlik kabi xususiyatlarni rivojlantirish ishlari hozirga qadar, psixologiya fanining dolzarb vazifalaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Ta’lim-tarbiyaga oid zamonaviy konsepsiyalarning mazmun-mohiyati ham, shaxsda yuqori kasbiy tayyorgarlik sifatlari va maxsus qobiliyatlarni shakllantirishga qaratilgan. Bundan tashqari,

bo’lajak pedagoglar ta’lim –tarbiya jarayonini samarali tashkil eta olishda, yuqori empatik qobiliyatga, kommunikativ madaniyatga, o‘z-o‘zini o‘rganish tajribasiga, o‘zaro ta’sir eta olish malakasiga, vaqtdan oqilona foydalana olish ko‘nikmasiga, interfaol ta’lim olib borish tajribasiga, hamkorlikda o‘qitish usullari kompetensiyasiga hamda teng aloqadorlik tamoyili orqali o‘qitish ko‘nikmalariga ega bo‘lmoqlari lozim sanaladi. O’ziga ishonchini rivojlantirishxususiyatining bunday masalalari esa, ayrim ilg‘or ijtimoiy-psixologik konsepsiyalarda o‘z aksini topgan.

Mazkur konseptual asoslarni tadqiq etish, bo’lajak pedagoglarning kasbiy faoliyatiga salbiy ta’sir etuvchi ko‘plab ijtimoiy-psixologik omillarni aniqlashga imkon beradi.

Bundan tashqari, psixolog tadqiqotchilar hozirga qadar o‘z kasbiga bo‘lgan befarqlik, bilimlarni o‘zlashtirishni istamaslik, faoliyatga nisbatan qiziqish va motivatsiyaning yetishmasligi kabi masalalarni, kasbiy kamolotga to‘siq bo‘luvchi salbiy omillar sifatida e’tirof etmoqda.

Ye.I. Rogovning [1] so‘zlariga ko‘ra, ta’lim jarayoni talabalarning bilim darajasiga qarab passiv va faol turdagi ta’lim usullariga ajratiladi.

Passiv o‘qitishda talaba o‘quv faoliyatining ob’ekti sifatida harakat qiladi. Shuningdek, ushbu jarayonda talabalar professor-o‘qituvchilar tomonidan berilgan materiallarni o‘zlashtirishlari hamda uni ko‘paytirishlari lozim sanaladi.

Mazkur turdagi ta’lim odatda, ma’ruza shakldagi dars mashg‘ulotlarida namoyon bo‘ladi. Ushbu holatda talabalar bir-birlari bilan o‘zaro hamkorlik qilmaydilar va hech qanday muammoli vaziyat hal etilmaydi. Faol turdagi ta’limda esa, talabalar ko‘proq darajada o‘quv faoliyatining sub’ektiga aylanadilar. Bunda talabalar o‘qituvchilar bilan teng muloqotga kirisha oladilar, bilimlarni o‘zlashtirishda faol ishtirok etib, ijodiy ishlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

V.A.Yakuninning aytishicha, [2]ijtimoiy faol o‘qituvchini aniqlash avvalo, undagi kasbiy faoliyat motivlari, qiziqishlari, ishga bo‘lgan ishtiyoqi, kasbiy yaroqlilik xususiyatlari, kognitiv ehtiyojlari ko‘lami kabilarni psixologik unsurlarni o‘rganishdan boshlanishi lozim. A.A.Rean [3] yuqoridagi yondoshuvdan farqli o‘laroq, bo’lajak pedagoglarning ijtimoiy faolligi hamda ularning kasbiy faoliyatidagi tashabbuskorlik xususiyatlarining asosi sifatida, ularga xos davogarlik darajasi hamda raqobatdoshlik ko‘nikmalari tashkil etadi deb ta’kidlaydi[65]. Shuningdek, talabalar ijtimoiy-psixologik bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonida o‘zaro hamkorlikka aoslanilgan faoliyat ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Ushbu o‘zaro ta’sirchanlik ko‘nikmalari vaqtincha emas, balki ularning keyingi maqsad va rejalari uchun ham, doimiy xususiyat bo‘lib qoladi. Tadqiqotchi L.M.Kolpakovaning [4] ta’kidicha, bo’lajak pedagoglarni tayyorlashda qo‘llaniladigan faol ijtimoiy-psixologik ta’lim usullarining afzalliklariga quyidagilar kiradi.

– Ishtirokchilarda butun dars davomida yuqori darajadagi faollikni ta’minlash;

– Shaxsning o‘zini o‘zi anglashiga yordam berish, ularning o‘zaro muloqotida yangi qadriyat yo‘nalishlari va munosabatlarini shakllantirish;

– Ishtirokchilarda guruhda ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish;

– Talabalarda faol ijtimoiy-psixologik pozitsiyalar hamda o‘ziga bo‘lgan munosabatini rivojlantirish;

– Turli hayotiy qiyinchiliklar va muammoli vaziyatlarga nisbatan psixologik immunitetini oshirish va hokazo.

Yuqoridagi tasniflardan shu narsa ma’lumki, bo’lajak pedagoglarda bilim va ko‘nikmalarni puxta o‘zlashtirishning ijtimoiy–psixologik omili sifatida, har bir shaxs xos bo‘lgan hayotiy pozitsiyalar tashkil etadi.

Adabiyotlar

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2003. – 224 b

2. Самоукина Н.В. Первіе шаги школьного психолога. Психологический тренинг [Текст] //- Ярославль: Академия развития: Академия Холдинг, 2002. - 224 с.

3. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. – 346 с.

4. Цагарелли Е.Б. Личностніе детерминанті неравновесніх психических состояний [Текст] //Дисс. канд. психол. наук. - Казань, 2003. — 188 с.

5. Mead, George Herbert. 1982. The Individual and the Social Self: Unpublished Essays by G. H. Mead, edited by D. L. Miller. Chicago: University of Chicago Press. ISBN 978-0-608-09479-3

ÁJINIYAZ SHAYÍR QOSIQLARÍNDA INSAN QÁDIRI

Allayarov M.J.

NMPI Pedagogika kafedrası docenti w.w.a. p.i.f.d.(PhD)

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń 200 jıllıq merekesi Respublikamız boylap úlken bayram sıpatında belgilenbekte.

1974-jılı Ájiniyaz shayırdıń 150-jıllıǵına baǵıshlanıp Respublikamızda bayram ilájları shólkemlestiredi. Mine sonnan beri onıń tuwılǵan kúnlerin ótkeriw dástúrge aylandı. Bıyılǵı 200 jıllıǵın ótkeriw boyınsha 2024-jıl 16-iyunda “Ataqlı qaraqapaq shayırı Ájiniyaz Qosıbay ulınıń tuwılǵanına 200 jıllıǵın keń túrde belgilew” haqqında Ózbekstan Respublikası prezidenti qararı járiyalandı. Sonıń menen birge, YUNESKO xalıq aralıq shólkeminiń xalıq aralıq yubileyler rejesine de kiritilgen hám rejeler islep shıǵılǵan.

Ájiniyaz shayır úlken tulǵa bolǵanı hámmege málim. Ol óz dáwiriniń ozıq oylı, tereń filosofiyalıq pikirge iye xalıqtıń ruwxın kótergen hám óz xalqın basqa jurtlarǵa tanıtıwǵa miyassar bolǵan. Onıń shıǵarmaları insanıylıq qatnasıqlardı ápiwayı hám tereń mánide ashıp bere alǵan. Insanlarǵa ruwxıy kúsh berip, óz elin súyiwdi, insanıylıq pazıyletlerdi húrmetlewdi, insannıń eń ullı jaratılıs ekenligin keń túrde táriyplegen**.[1]**

Bul boyınsha jıl basınan baslap bir qansha ilájlar ótkerilmekte. Biz bul maqalamızda shayırdıń “insan qádiri, insandı uluǵlaw” haqqındaǵı qosıqlarınıń tárbiyalıq áhmiyetine toqtalmaqshımız. Ájiniyaz shayırdıń “Bul dúnyanıń kórki adam balası” degen bir qatardıń ózi, insandı sonshelli dárejege joqarı kóteredi. Haqıyqattan da, insan bul dúnyanıń jaratıwshısı, jer júzinde qanday jańalanıwlar, ashılıwlar, ózgerisler bolsa adam balası miynetiniń nátiyjesi ekenligin bayanlaydı.

Shayırdıń “Jaqsı” atamasındaǵı qosıǵında:

Adam ulı adam qádirin bilmese,
Onnan dúzde otlap júrgen mal jaqsı,
Aytqan sózdiń maǵanasın bilmese,
Ol adamnan tilsiz ósken mal jaqsı.-dep keltiredi. Búgingi kúnde adam- adamǵa dos, miyirman bolıwı kerekligin, bir-birewdi sıylaw, ázzige járdemlesiw principi alǵa súrilmekte. Eger adam, adam qádirin bilmese ol adamnıń haywannan da tómen dárjede ekenligin táriypleydi. Adam balası aytılǵan sózge qulaq asıwı, sóz mánisin durıs túsiniwi kerekligin sóz etedi. Shayırdıń bul pikiri insanyat ushın hesh bir waqıtta óz áhmiyetin joǵaltpaydı. Jáne sol qosıǵında**:**

Kisiniń yarına kúlip baqqannnan,
Shıbın janın ıshqı otına jaqqannan,

Óz boyıńa túrli nasaq taqqannan,

Óz yarıńnıń tárbiyasın ber jaqsı. -dep adamlardı durıs júriwge, ózge yarına jaman niyette qaramawdı násiyatlap óz yarın húrmetlewge, oǵan durıs tárbiya beriwge, shańaraq juwapkershiligin sezindiriwge shaqıradı. Usı pikirlerdi dawam ettirip, “Bolmas” qosıǵında:

Hayal jaqsı bolsa kewlińdi ashar,

Hayal jaman bolsa abırayıń qashar,

Jaman adam dostan qashar hám kesher,

Jamannıń jaqsıǵa húrmeti bolmas. - degen qatarlarda er azamattıń abıroylı bolıwı hayalǵa baylanıslı ekenligin sóz etip, hayalıń jaqsı bolsa, kewliń toq ekenligin, hayal jaman bolsa abıroysız bolıwıń haqqında sóz etedi. Bul pikirler búgingi kúni jaslarǵa shańaraq tárbiyasın úyretiwde úlken áhmiyetke iye dep oylaymız. Jáne de, doslıq haqqında sóz etip jamannıń dostı bolmaslıǵın, jaman adam dostan qashıwın, jamannıń hesh waqıtta jaqsı insanlarǵa húrmeti bolmaytuǵınlıǵın táripleydi.

Búgingi kúni qanshama jaslarımız shet ellerde músápirlikte, shańaraǵınan alısta, pul tabıw maqsetinde qıynalıp júrgenligi hesh kimge sır emes. Mine, usı jaslarǵa durıs túsinik beriwde, olarda watanǵa degen súyispenshilikti oyatıwda, eldiń, ana topıraqtıń qádirin biliw kerekligin túsindiriwde tómendegi qatarlardıń áhmiyeti úlken.

Giyne qılıp jurtti taslap ketkennen,

Qádirin bilmes jerde xızmet etkennen,

Jat ellerde músápirlik shekkennen,

Urıp soǵıp qorlasada el jaqsı.

Bul qatarlarda hár kimniń óz eliniń qádirin joqarı qoyıwın, qanday qıyınshılıq bolsa da óz eline jetpesligin, jat ellerde músapirlik etkennen, óz eliniń ornı ayrıqsha ekenligin sóz etedi.

Sonday-aq shayırdıń “Bolmas” qosıǵında:

Jaqsınıń hár sózi mánawiyat tajı,

Jamannıń bir sózi záhárden ashshı.

Bul qatarlarda insanlardı jaqsı menen joldas bolıwǵa, jamannan qashıq júriwge shaqıradı. Haqıyqattanda, jaqsı insanlar menen gúrrińlesseń, olar menen joldas bolsań, jaqsı nárselerdi esiteseń, ishki dúnyań bayıp, ruwxıyatıń kóteriledi. Jáne de sol qosiqta:

Jamanǵa sóz aytsań qarar iziń́e,

Qulaq tutpas hárgiz adam sózine, -degen qatarlarında sóz mánisin túsinbeytuǵın, aytılǵan násiyattı nadurıs qabıllaytuǵın adamlar haqqında sóz etedi.

Jaqsı dosqa bergil nanıw shóregiń,

Qaytarmas sózindi bolsa keregiń,

Bazı nakaslarǵa berseń keregin,

Kúninde bir gúlsha minneti bolmas.- degen qatarlarda jaqsı dosqa ne berseńde durıs bolatuǵının, haqıiyqıy dos seni hesh waqıtta qapa qılmaslıǵın, sózińdi jıqpaslıǵın táriyplese, nákaslarǵa qanday jaqsılıq etseń de onnan jaqsılıq qaytpaslıǵın qaytama millet etetuǵının sóz etedi.

Shayırdıń “Demishler” qosıǵında tómendegidey qatarlardı ushıratamız:

Insanıylıq shınlıqta, rasgóylikte,

Elge adil basshı, xanlıq biylikte,

Qayır -saqawatlı hám tórelikte,

Dúnyanıń bezegi insan demishler.

Bul qatarlarda shayır insanıylıqtıń negizi rasgóylikte shınlıqta ekenligin, basshılardıń ádil bolıwın, qayır-saqawatlı bolıwı kerekligin, dúnyanıń bezegi insan ekenligin jáne bir márte dálilleydi. Jáne de:

Qáte bolsa keshirińler qalayıq,
Tuwrı is tuwrı jol bizge ılayıq,
Ádep-ikramlılıqtı yadqa alayıq,

Haslımız bir insanyat demishler. -degen qosıq qatarlarında insanyattıń negizi bir ekenligin sóz etip, olardıń adep-ikramlı bolıwın úgit násiyat qıladı. Tuwrı is, tuwrı jol adamzat ushın eń tiykarǵı qaǵıyda bolıwı kerekligin insaniyatqa násiyat etedi.

Ájiniyaz shayırdıń shıǵarmalarında insan teması birinshi orında turadı. “Ne bilsin”, “Sorasań Ajiniyaz meniń atım”, “Húrmetleydi Sherniyaz Ajiniyazdı”, “Qıs bolsa qazaqı attı taǵaladım”, “Qádirin”, “Bolarma” hám taǵı basqa qosıqlarında insandı joqarı dárejege kóteriw máselesine ayrıqsha toqtaladı.

Biz shayır qosıqların hártárepleme úyreniwdi ele de jedellestirip, búgingi kúni tárbiya quralı retinde paydalanıwımız kerek. Bul ushın shayır shıǵarmaların baspadan shıǵarıw islerin dawam ettirsek, onıń Watan, tuwılǵan jer, Ana topıraq, insan qádirine, insanıylıqqa baǵdarlanǵan qosıqların oqıw baǵdarlamalarına kirgizsek, jaslardı kámil insanlar etip tárbiyalawda úlken jetiskenliklerge erisemiz dep isenemiz.

Ádebiyatlar

1. «Atoqli Qoraqaloq shoyiri, Ajiniyoz Qosiboy óǵli tavalludining 200 yilligini nishonlash» to’g’risida O’zbekiston Respublikasi prezidenti farmoni 16.07.2024
2. J.Bazarbaev “Ájiniyaz”, Nókis - 2019.
3. A’jiniyaz. Nókis.,Qaraqalpaqstan – 1988
4. Paxratdinov A’.A’jiniyaz shayirdin’ ko’rkemlik du’nyasi. No’kis.,Qaraqalpaqstan, 2014

BASLAWÍSH KLASS OQÍWSHÍLARÍNÍŃ HÁR TÁREPLEME RAWAJLANÍWÍNDA MUZÍKALÍ RITMIKALÍQ HÁREKETLERDIŃ ÁHMIYETI

Tajetdinova S.M.

Ájiniyaz atındaǵı NMPI Muzıkalıq tálim kafedrası docenti

Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde **“**Muzıka mádeniyatı” páni oqıtıwshısı sabaq proseccinde oqıtıw formaların optimal dárejede shólkemlestiriwde salamat áwlatdı qáliplestiriw teoriyasın hár qıylı jańadan oylap tabılıwlar menen ilimiy dóretiwshilik penen bayıtıwdı puxta biliwi kerek. Muzıkalı ritmikalıq tálimniń tiykarı oqıwshılardıń muzıka arqalı súwretlewlerdi kóre alıwın hám olardı háreketlendiriw arqalı muzıkanı eslep qalıw qábiletin rawajlandırıw bolıp esaplanadı. Muzıkalı ritmikalıq tálimniń tiykarı oqıwshılarda muzıkanı ishki sezimler arqalı túsinip súwretlep beriw qábiletiniń rawajlandırıwdan ibarat bolıp esaplanadı. Muzıkalı ritmikalıq tálimniń mánisi hám onıń wazıypaları XIX ásirdiń aqırında svecariya oqıtıwshısı hám muzıkantı E.Jak – Dal’kroz tárepinen islep shıǵılǵan. [Yusupova N. 46b].

Bul dáwirde kóplegen oqıtıwshılar, muzıkantlar, psixologlar, metodistler N.G. Alexandrova hám E.V. Konorova, N.P. Zbrueva, V.I. Greener, N.E. Kizevalter, M.A. Rimerlar tárepinen oqıwshılarda denenıń ósiwi menen háreketleniwge bolǵan ıqtıyajı nátiyjesinde olardıń muzıkalıq qábiletleriniń qáliplesiwi hám eń áhmiyetlisi muzıkalı dawıs penen birge úylesiwi arqalı hár tárepleme rawajlanıwı haqqında ózleriniń pikirlerin ilimiy miynetlerinde kórsetip bergen. Ritmikanıń tiykarın salıwshı shvecariyalıq alım muzıka tanıwshı, kompozitor E.Jak-Dal’kroz bul haqqında: «Ritm háreketler tiykarında jasawı kerek» - degen edi. [Yusupova N. 46b].

Demek, álbette oqıwshılar balalıq dáwirlerinen baslap olar óziniń rawajlanıwında hár qıylı háreketleri arqalı dúnyanı tanıy baslaydı hám onı jıllar dawamında úyrenip baradı. Balalarǵa arnap jazılǵan qosıqlar, oyın muzıkaları hár qıylı mazmunǵa iye ritmikalıq háreketlerge bay bolıwı menen olardıń bilimlerin tereńlestirip baradı. Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerde baslawısh klass oqıwshıları muzıka sabaǵında qosıqlardı ritmikalıq háreketler arqalı oqıwshılarǵa úyretilse olar tek háreketlerdi úyrenip qalmastan qosıqtıń mazmunın hám onıń izbe izligin de túsinip aladı. Áne bul nárse oqıwshılarda pikirlew yaǵnıy óziniń háreketi arqalı pikirin erkin jetkerip beriw qábiletine iye boladı.

Baslawısh klasslarda muzıka sabaǵın shólkemlestiriw processinde muzıkalı ritmikalıq háreketlerdi orınlaw oqıwshılardıń sabaq baslanıwdan aldın olardıń keypiyatın kóteredi hám olarda muzıkalıq qábiletin bunda tiykarınan ritm usılın seziwi arqalı háreketlerdi basqara alıw uqıbın rawajlandıradı. Usınday muzıkalı ritmikalıq háreketler oqıwshılardıń fizikalıq jaqtan salamat bolıwına erisiliwinde oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı. “Muzıka mádeniyatı” pánin oqıtıwda sabaq baslanıwdan aldın yaki bolmasa sabaq processinde hám sabaqtıń tamamlanıw bóliminde oqıwshılarǵa muzıka menen ritmikalıq háreketler isletiw oqıwshılardıń zerigiwine yamasa sharshap qalıwına jol qoymaydı sabaq oqıwshılar ushın qızıqlı bolıp ótedi hámde olardıń hár tárepleme rawajlanıwına unamlı tásir etedi.

Muzıkalı háreket túrleri úyrenip atırǵan qosıqtıń ritmin, tempin xarakterin, kórkem obrazların súwretlew arqalı oqıwshılarda qosıqtı atqarıw sheberligin rawajlandıradı. Sonıń menen birge bul muzıkalı ritmikalıq háreketler oqıwshılardıń muzıkanı tıńlap esitiw, eslep qalıw onıń tempine hám ritmine túse alıwın támiyinlew menen birge olarda oylay, pikirlew, seziw, qosıqtıń sózlerin anıq etip aytıw hám onı taza intonaciyada atqarıw qábiletin qáliplestiredi. Sonday aq muzıka menen islengen háreketler olardıń keypiyatın kóteriw arqalı sabaq dawamında olardıń kewlinde quwanıshlı hám jaǵımlı sezimlerdi payda etedi.

Baslawısh klass oqıwshılarda júriw, juwırıw, sekiriw háreketleri jaqsı qáliplesken boladı. Olar ózleriniń qálewi hám baslaması menen de muzıkanıń ritmine háreketleniwinde dóretiwshilik penen gúller, top yamasa lentalar menen háreketler islewdi jaqsı kóredi. Sabaq arasında olarǵa erkinlik berip muzıka menen háreket islewin gúzetip barıw kerek. Bul gúzetiw dawamında oqıwshılardıń ayaqların tapırlatıp qolların siltep tanıs bolǵan muzıkasına qosılıp háreket islep atırǵanınıń guwası bolamız. Muzıka menen ritmikalıq háreketler islewdiń áhmiyeti sonda oqıwshılardıń ritmdi seziwi arqalı olardıń háreketi muzıkanıń mazmunı menen úylesedi hám muzıkanıń ritmi menen qosılıp teń háreketlene aladı. Jıllar ótiwi menen oqıwshılarda ritmdi sezip durıs háreketleniwi qáliplesip baradı. Nátiyjede olarda ápiwayı muzıkanıń ritmikalıq háreketlerinen quramalı muzıkalı ritmikalıq háreketlerdi ózlestiriw uqıplılıǵı payda bola baslaydı. Demek oqıwshılarda ritmikalıq háreketli oyınlar menen birge syujetli rollerge bólinip oynalatuǵın háreketli oyınlardı oynaw qábileti qáliplese baslaydı. Bunda oqıtıwshınıń roli oǵada áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda muzıkalı ritmikalıq háreketlerdi ámelde orınlaw nátiyjeleri tiykarında baslawısh klass oqıwshılarına muzıka sabaǵında qosıq aytıwdı úyretiw menen birge qollanıwı kerek bolǵan muzıkalı ritmikalıq háreketlerdi usınıs etemiz:

- marsh muzıkaları menen birge qádem atıw, juwırıw, sekiriw;
- qosıqtıń mazmunına sáykes ayaq oyın háreketlerin orınlaw;
- hár qıylı temada muzıkalı oyınlardı ótkeriw.

Demek, muzıkalı ritmikalıq háreketler muzıkalı oyınlar óziniń maqsetleri hám wazıypaları boyınsha didaktikalıq oyınlar bolıp, olar tiykarınan ritmikalıq háreketler arqalı atqarılıwı menen xarakterlenedi. Milliy qádiriyatlarımız, úrp - ádetlerimiz, xalıq qosıq hám namalarımız, balalar folklorı arqalı xalqımız tariyxı sáwlelenip atırǵan bir waqıtta

oqıwshılarǵa xalqımızdıń milliy muzıkası, qosıqları, ritm háreketlerin úyretiw júdá áhmiyetli bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Sh.Mirziyoev “Mádeniyat hám kórkem-óner tarawın jánede rawajlandırıwǵa baylanıslı qosımsha is-ilajlar haqqında” ǵı PQ - 112-sanlı qararı 02.02.2022

2. Nurmatov X., Norxójaev N., Amaniyazov Ǵ., Tajetdinova. Muzıka. 3 – klass ushın sabaqlıq. Tashkent, “Ǵafur Ǵulam”. 2019.

3. Tajetdinova S. M. MUZIKA TÁLIMINDE AXBOROT HÁM PEDAGOGIKALIQ TEXNOLOGIYALARDAN PAYDALANIWDIŃ NÁTIYJELILIGI //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. NUU Conference 1. – C. 275-277.

5. Yusupova. N. “Musiqa savodi, metodikasi va ritmika”, “Musiqa nashriyoti”, Toshkent:, 2010

ULIWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEBINDE MUZIKA PÁNINIŃ AHMIYETI

[1]Kenjebaeva S.S., [2]Begjanov B.

[1]Ájiniyaz atındaǵı NMPI docenti

[2]UzDSMI Nókis filialı úlken oqıtıwshı

Mektepdegi muzıka páni ápiwayı ǵana sabaq emes ol oqıw procesiniń ajıralmaytuǵın bir bólegi bolıp esaplanadı. Balanıń hár tárepleme rawajlanıwına úles qosadı. Muzıka balada dóretiwshilik qábiletlerdi ǵana emes, ol kognitiv, sezim hám social kónlikpelerdi rawajlandıradı, zamanagóy dúnyada balanı jaqsı turmısqa tayarlap, pútin, bárkámal shaxs etip qáliplestiredi[1].

Mekteplerdegi muzıka páni oqıwshılarda dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandıradı, sonıń menen birge muzıka balalarda sezimlerdi ańlatıwǵa, oylanıwǵa, improvizatsiya etiwge hám óz dóretpelerin jaratıwǵa úyretedi. Kompozitor shıǵarmaların tıńlap talqılay alıwǵa uyrenedi, mısalı baslawısh klaslarda kompozitor A.Sultanovtıń «Súyemen elimdi» qosıǵın úyreniw arqalı oqıwshılarda tuwılǵan jerge, eline degen maqtanısh sezimleri oyanadı. Kompozitor haqqında maǵlıwmat bergende A.Sultanovtıń «Ayt sen Ájiniyazdıń qosıqlarınan» kitabı haqqında aytıp, kórsetip ótse boladı. A.Sultanov shayır Ajiniyaz Qosıbay ulınıń qosıqlarına namalar dóretken hám sol qosıqlar mektep sabaqlıqlarına kirgizilgenligin aytıp ótken orınlı. Sonday –aq muzıka páni kognitiv qábiletlerdi rawajlandırıwǵa muzıkanı yadda saqlaw, dıqqat itibarın bir jerge jámlew hám logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwǵa járdem beredi. Buǵan mısal retinde qaraqalpaq xalıq qosıq hám namaların, kompozitorlar shıǵarmaların alıp tıńlatsa boladı.

Milliy muzıka nama hám ritmler kompleksi emes, ol xalıqtıń kewili, onıń tariyxı, mádeniyatı, dástúrleri dawıslarda sawlelenedi. Kompozitorlar milliy muzıkadan yosh alıp, tek ǵana onıń gózzallıǵı hám ózgesheliligin jetkeziwshi, áwladlar arasında xızmet etetuǵın, mádeniy miyraslardı asırap - saqlaw, milliy ózgeshelikti qáliplestiriwge xızmet etedi.

Milliy muzıka kompozitordıń usılına, onıń muzıkalıq tilin qáliplestiriwge, tema tańlawǵa, garmonik texnikaǵa, asbap ásbaplarına hám taǵı basqalarǵa úlken tásir kórsetdi. Sonıń menen birge kompozitorlar xalıq namaları, ritmlerin, saz ásbapları, maqamları hám milliy muzıkanıń basqa elementlerinen paydalanǵan halda óz mádeniyatınıń qádiriyatların, xalıqtıń ruwxın, turmıs tárizi hám dúnyaǵa kóz qarasın jetkizedi.

Muzıka balalarda emociyanallıq tásirsheńlikti rawajlandırıw jolı arqalı sezimlerdi túsinip hám ańlatıwǵa úyretedi. Muzıka arqalı social kónlikpelerdi rawajlandırıw ushın

muzıkalıq ushırasıwlar, toparlarda islew, muzıkanı tıńlaw hám onı durıs qabıllaw, túsiniw qábiletin rawajlandırıwǵa járdem beredi[3].

Muzıka páni arqalı oqıwshılardıń ulıwma mádeniyatı rawajlanadı, muzıka sawatı artadı, muzıkalıq usıllardı úyrenedi, muzıka tariyxınan xabardar boladı. Muzıka tariyxına mısal keltiretúǵın bolsaq Ájiniyaz shayırdıń Bozataw poemasın tanıstırıp naması menen tıńlatsaq boladı. Bul qosıq hám namalar oqıwshılarǵa motivatsiya hám yosh ushın kúshli qural bolıp, balalarǵa óz qızıǵıwshılıqların tabıwǵa hám dóretiwshi bolıwǵa járdem beredi.

Muzıka balalardıń keleshekte muzıkalıq uqıbın, turmıstıń túrli tarawlarında paydalı bolıwı múmkin.

Juwmaqlap kele aytatúǵın bolsaq mektepte muzıka páni balalardı keleshekke tárbiyalawshı jaqsı qural bolıp tabıladı. Ol hár tárepleme rawajlanǵan shaxstı qáliplestiredi, olardıń dúnyaǵa kóz qarasın keńeytedi hám rawajlandıradı.

ádeplilik sıpatların qáliplestiriwde páydalı bolıwınan turadı.

Muzıka haqqında Ibn Sıno ózinıń bes shıǵarmasında jazǵan. Bul "Kitob ash-shifo", ("Shıpa kitabı") atamasındaǵı kóp betli enciklopediyalıq shıǵarmanıń muzıka haqqındaǵı bólimi. Ibn Sınonıń aytıwınsha kórkem-óner, sonday-aq, muzıka-bul ilim páni esaplanadı. Bunnan kórkem-ónerdıń "aqıl menen túsiniw" yamasa "zatlardı bilıw" mazmunı kelip shıǵadı. Ibn Sıno muzıkanıń tárbiyalıq mazmunın ayrıqsha aytıp ótken. Bunda kórkem-óner quralı arqalı estetikalıq sezimdi tárbiyalawǵa tiykarǵı itibar berilgen. Ullı ilimpázdıń aytıwınsha, shaxstı hár tárepleme jetilistiriw ushın eki tárepleme - fizikalıq barkamallıq ushın fizikalıq shınıǵıwlar, mánawiy rawajlanıwı ushın muzıka hám basqa kórkem óner túrleri arqalı tásır etedi[1.1.].

Poeziya mulkinıń sultanı Alisher Nawayı názik talǵamlı, joqarı bilim iyesi sıpatında muzıkanı súyip tıńlar, jurekten zawıq alar edi. Shayır talantlı kórkem-óner xızmetkerlerine hámiyshe ǵamxorlıq etti, jaslardıń kamalatı ushın tınbay miynet ettı. Insannıń kamalatqa erisiwinde tiykarǵı rol óynawshı qurallardan biri – muzıka kórkem-ónerınen quwanısh alıw dep bildi. "Muzıkanı túsıne almaǵan shayır yarım shayır",-degen edi Nawayı. Bul sóz shayır estetikalıq kózqaraslarınıń mazmunın anıq kórsetedi.

Xalıqımız túrmısındaǵı quramalı tariyxıy sharayatlar mádeniyat hám turmıstıń feodal qaǵıydaları sheńberinen tısqarıga shıǵıw múmkinshiligin bermegen. Ásırler dawamında jiynalǵan ápiwayı hám mánawiy baylıqlardı basqınshılar iyelep alǵan yamasa joq etip taslaǵan. Qılısh hám zórlıq xalıqımızdıń kóplegen mádeniy baylıqların joq etip jiberdi. Biraq solarǵa qaramastan, dawirler ótip, tariyxiy asırımlar asıp xalıqtıń qımbatlı mádeniy miyrası usı kúnlerge shekem jetip keldi.

Sanalı miynet procesında insan oy-órısı qáliplesti hám rawajlandı. Sezim, keypiyatlardı túsındiriw-muzıkanıń eń kushli ózgesheliklerine aylandi.

1. Ortiqov Tohirjon, Romanova Sanobar. MUZÍKANÍ OQÍTÍW METODIKASÍ páni ushın (OQÍW QOLLANBA) T.: 2020

1. Tashbaeva D Методика преподавание музыки и школьный репертуар T., 2007

3. Эстетик тарбия асослари. Кушаев Н.А.тахрири остида. Тошкент, “Ўқитувчи” нашриёти 1988 й.

ЧАНГ СОЗИНИНГ ИЖРОЧИЛИКДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Нурмуҳамеджанов А.М.
Фарғона давлат университети Вокал ва чолғу ижрочилиги кафедраси доценти в.б.

Бугунги кунда миллий мусиқа санъатининг ривожланиш жараёнлари кечаётган бир даврда, созандалик санъатига алоҳида ёндашувни талаб этмоқда. Шу боис ижрочиликни илмий асосланган ҳолда олиб борилиши муҳим аҳамият касб этади. Ушбу мақолада чанг созининг ансамбл ва оркестр ижрочилигида тутган ўрни ва ролига илмий асосланган ҳолда ёндашилади. Чанг сози қадимдан ўзбек халқ созандалигида алоҳида ўринга эга. Чанг сўзи созанданинг ўнг ва чап қўллари билан чангга панжалар орқали "Чанг солиш" воситасида мусиқа ижро этиш маъноларини англатади. Қадимий "Чанг" мусиқа чолғуси "Арфа"га ўхшаш бўлиб, Шарқ халқлари миллий мусиқа ижрочилигида қўлланиб келинган. Чанг мусиқа чолғуси танбурнинг ўттиз икки пардасидан олиниб ихтиро қилинган деб айтилган тахминлар бор. Баъзи ривоятларда ғоя Арастун (Аристотел) Хаким Зухро юлдузига қиёс қилиб ихтиро қилган дейилади. [Нағмаи ниёгон таҳқиқ ва тахияи А.Ражабов Душанбей. Адиб. 1988 й. 124 б.]

Бундан ташқари Абдуқодир Мароғий ўзининг "Мақосид ул алхон" ("куйлар мақсадлари") китобида чанг мусиқа чолғусини юзига тери тортилган унга 24 та тор икки томонига ип билан боғлаб қўйилган" деган маълумот берилган бўлиб, нохун (тирноқ) воситасида ижро этилган. Эгри чанг мусиқа чолғусининг бир тури бу чолғунинг юз қисмига тери эмас балки ёғоч қопланган. Торлари ип билан эмас чўплар воситасида бриктириб қўйилган.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон ҳудудида мусиқа ижрочилигида қўлланилаётган "Чанг" номли мусиқа чолғуси Шарқ ва бошқа халқларнинг миллий мусиқа ижрочилигида турли хил номланишларга эга. Белорусия, Украинадаги – симбала. Уйғур халқларидаги – чанг, эрондаги – сантурлар, Ўзбекистондаги - "Чанг" мусиқа чолғусига ўхшаш ҳисобланади. Кўпгина мусиқий рисолаларда зикр этилган "Чанг" чолғуси ҳамда XVI асрларда яшаган Дарвеш Али Чангий ижро этган "Чанг" номли мусиқа чолғуси тамоман бошқа кўринишда бўлиб, ҳозирги кунда мусиқа ижрочилигида қўлланилаётган "Арфа" мусиқа чолғусининг айнан ўзидир. Чанг мусиқа чолғусининг товуш қатори уч октавадан иборат бўлиб, биринчи товуш "соль" овозидан бошланади, чанг ижроси катта қамишдан ясалган иккита чўбча воситасида ижро этилади. Барча шарқ халқларида, най, доира, сурнай, уд, танбур, дутор, чанг ва бошқа мусиқа чолғулари учрайди. Яъни, доира, ноғора, чирманда, думбелек ёки даф, най (флейта) чолғуси, миснай, ёғоч най, ғажир най ҳамда қўшнай, сурнай, карнай. Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон бир-бирига ўхшаш: вина, сород, сетор, тарнбур, танбур, табл, зурна, камонча, сантур, соз, дешип каби мусиқа чолғулари, Хитой, Япония, Монголияда бир-бирига ўхшаш ҳамда Хитойнинг уйғур халқлари яшайдиган Қашқар худудида, Ўрта Осиёнинг Ўзбекистон, Тожикистон давлатларидаги уд, танбур, дутор, най, сурнай, қўшнай, доира, рубоб, ноғора, ғижжак, дўмбра, чангқобуз, буламон ва бошқа ном билан аталувчи мусиқа чолғулари учрайди.

IX-X асрларда яшаган буюк шоир Абу Абдулло Рудакий ўз замонасида "Руд" ва "Чанг" мусиқа чолғуларининг мохир ижрочиси бўлган. Ўша даврда яшаган Махмуд Қошғарийнинг "Девоний луғатит турк" асари яратилиб, бу асарда бир қанча меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, умуман жуда кўп турли ҳил қўшиқлар

ўз аксини топган. XIV-XVI асрларда илм-фан, маданият, санъат, мусиқа, наққошлик, хаттотлик ва бошқа соҳада катта ютуқларга эришди.

XVI асрга келиб, маданият, санъат жумладан мусиқа санъати ҳам тушкунликка учради. Урушлар кучайиб кетди. Натижада 1716 йилда Фарғонада ўзбеклар уруғидан ҳисобланган Шохрухбий Қўқонни Бухородан ажратиб Қўқон хонлигини барпо этди. Кейинчалик Туркистон XVII асрлардан бошлаб Бухоро, Қўқон, Хоразм хонлигига бўлиниб кетди. Ўрта Осиё халқлари жуда кўп тарихий воқеаларни бошидан кечириб, ҳар бир даврда барча фанлар қатори мусиқа илми ҳам гоҳ ривожланиб, гоҳ тушкунликка учраб мусиқа чолғулари ижроси, созанда ва хонандалар, мусиқашунослар турли ҳил ҳолатда яшаб ижод этганлар. Ҳар бир аср, даврда миллий мусиқа ижрочилигида қандайдир мусиқа чолғуси асосий етакчи ўрин эгаллаган. Ўрта Осиё худудидаги – Ўзбекистон, Тожикистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркманистон давлатларида турли-туман мусиқа чолғулари бўлиб, бу давлатларда бир ҳил ном билан аталувчи лекин турли ҳил асарларнинг ижросига мўлжалланган мусиқа чолғулари миллий мусиқа ижрочилигида кенг қўлланилмоқда. Ҳозирги кунда ўрта осиё худудида қадимий мусиқа чолғулари билан бир қаторда кўповозликка мослаштирилган (реконструкция) мусиқа чолғулари мавжуд. Ўрта Осиё худудидаги давлатларда мақом асарлари (Бухоро, Хоразм, Фарғона-Тошкент мақомлари) ҳамда уйғур мақомлари, классик куйлар, халқ ашулалари, бахшичилик, достончилик, фольклор қўшиқлари, айтишувлар, лапар ва бошқа мусиқий ижрочиликка хос асарлар ижросида турли туман 30 дан ортиқ мусиқа чолғулари қўлланилмоқда.

Бугунги кунга келиб анъанавий мусиқа ижрочилигида барча миллий мусиқа чолғуларини миллий услубдаги ижроларига катта эътибор берилмоқда. Хулоса ўрнида шуни айтиш лозимки, халқимизнинг маънавий хаётидаги миллий чолғуларимиз жаҳон мусиқа санъати жараёнида алоҳида мавқейга эга бўлиб, инсоният маънавий тамадунига муносиб хисса қўшганлиги билан ажралиб туради.

Адабиётлар

1. Бобурнома. Тошкент. 1958 й. 12б.
2. Mahmudovich, N. A. (2023). Some aspects of the concept of spiritual renewal in uzbekistan. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 16, 46-52.
3. Mahmudovich, N. A. (2023). Some aspects of the concept of spiritual renewal in uzbekistan. American Journal of Interdisciplinary Research and Development, 16, 46-52.
4. Семёнов А.А. Средне-азиатский трактат по музики Дарвеш Али. Ташкент 1946 г. 18 стр.
5. Nurmuhamedjanov, A., & Rustamov, I. (2022). Yoshlarning ijtimoiy faolligida madaniyat va san’at muassasalaridagi to’garaklarning o’rni. Science and innovation, 1(C2), 48-50.

MUSTAQILLIK DAVRIDA RAQS SAN’ATINING TARAQQIYOTI VA ZAMONAVIY O‘ZBEK MILLIY RAQS SAN’ATINING XUSUSIYATLARI

Nazarova I.Z.

Farg’ona davlat universiteti Pedagogika, psixoogiya va San’atshunoslik fakulteti “Musiqiy ta’lim va madaniyat” kafedrasi o’qituvchisi

Jamiyatimizda amalga oshayotgan modernizatsiya jarayonlari ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar, ilm-fan, madaniyat va san’at taraqqiyoti yoshlarning ongi, ma’naviyatining boyishi va yuksalishiga ta’sir etmoqda. Asrlar davomida shakllanib kelgan milliy madaniyat

va san’at durdonalarining asosiga qurilgan milliy merosni zamonaviy yondashuvlar va tamoyillar asosida tadqiq etish, dunyo sivilizatsiyasi taraqqiyotida egallagan o‘rnini belgilash, milliy san’at tarixini o‘rganish, uning an’analarini saqlab qolish va kelajak avlodga yetkazib berish jamiyat va millat oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev milliy san’atning rivojlantirishga katta e’tibor qaratmoqda. Prezident tomonidan 2020-yilning 4-fevralida qabul qilingan “Raqs san’ati sohasida yuqori malakali kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish va ilmiy salohiyatni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarorida “Xalqimizning ma’naviy saviyasi va estetik tarbiyasini yuksaltirishda muhim ahamiyatga ega bo‘lgan raqs san’atini har tomonlama rivojlantirish, yosh avlodni milliy va jahon raqs san’atining namunalaridan keng bahramand etishni zamonning o‘zi talab etmoqda”, – degan fikrlar aks etgan. Qarorda “Raqs san’ati sohasida “ustoz-shogird” an’analariga asoslangan raqs maktablarini yaratish, xalqaro standartlarga muvofiq yuqori malakali mutaxassislar va kadrlarni tayyorlash, ilmiy salohiyatdan samarali foydalangan holda ilm-fanni jadal rivojlantirish maqsadida” bu sohada bajarilishi zarur bo‘lgan dolzarb vazifalar aniq belgilab berildi.

Bu vazifani shunchaki bajarish emas, balki uni zamonaviy ehtiyojlar va talablar ostida hozirgi davrga moslashtirish, tarixiylik va zamonaviylikni uyg‘unlashtirish, aksiologik mohiyatga ega bo‘lgan muhim ijtimoiy – estetik hodisa sifatida asrab qolish talab etilmoqda. Bu murakkab vazifani bajarish orqali san’atning milliy ruhini, qaytarilmas milliy xususiyatlarini kirib kelayotgan hammabop ommaviy madaniyatning salbiy ta’siridan saqlab qolish va takomillashtirishga imkon beradi. Bu jarayonda o‘zbek milliy san’atining muhim elementi - milliy raqs san’ati an’analarining tipologiyasi bilan birga o‘ziga xos milliy xususiyatlarini o‘rganish amaliy va nazariy ahamiyatga ega.

Inson qalbiga nafosat, zavq-shavq bag‘ishlovchi san’at turlaridan biri bo‘lgan o‘zbek milliy raqs san’ati zamon ta’sirida o‘zgarib, unga o‘zga millatlar raqs san’atining turli elementlari kirib kelmoqda. Raqs faqat bir millatga xos san’at emas, balki umuminsoniy badiiy ijodning mahsulidir. Oltin meros bo‘lib kelayotgan o‘zbek milliy raqs san’ati chuqur mazmuni va betakror go‘zalligi bilan dunyo miqyosida qadr topib, shuhrat qozonib kelmoqda. Ijodkor xalqimiz tomonidan asrlar davomida yaratilgan raqslar o‘zbek san’atining noyob durdonalaridan biri sifatida sanalib kelinmoqda. O‘zbek raqs daholari tomonidan yaratilgan g‘oyaviy-badiiy jihatdan yuksak raqslar xalqimizni asrlar davomida insonparvarlik, ona Vatanga muhabbat, jasorat, fidokorlik, kurashchanlik, milliy ma’naviyat va go‘zal xulq ruhida tarbiyalab kelmoqda.

Hozirgi kunda san’atning boshqa turlari qatori raqs san’ati ham tobora ommalashib, jamiyatda uning zamonaviy ahamiyati ortib bormoqda. Raqs san’ati tarixan turli xalqlar madaniyatining muhim elementi sifatida mavjud bo‘lib milliy madaniyatning taraqqiyotida o‘ziga xos o‘rinni egallab kelgan. Raqs mavjud hissiyotlar, insonlar o‘rtasidagi o‘zaro ijtimoiy aloqalarni bildirish shakli sifatida ijro etib kelinadi. Bu fikrlar barcha xalqlarning raqs san’atiga ham, milliy o‘zbek raqs san’atiga ham birdek tegishli.

Raqs san’ati bilan shug‘ullanadigan inson faqat tanasi bilangina emas, ruhiyati, dunyoqarashi, tasavvuri orqali ham o‘ziga xos estetik madaniyatga ega bo‘lib boradi. Jismoniy rivojlanayotgan inson madaniy va ma’naviy jihatdan ham rivojlanadi. Uning musiqa, raqsni to‘g‘ri anglashni o‘rganishi asosida milliy madaniyat, milliy san’at, xalq folkloriga oshno bo‘ladi. Raqs san’atiga bog‘liq ravishda milliy madaniyat va ma’naviyat doirasida tarbiya oladi. Bu jarayonlarning barchasi yoshlar va bolalarning sog‘lig‘iga ham o’zining ijobiy ta’sirini ko‘rsatadi. Musiqa, raqs, qo‘shiqchilik bilan shug‘ullanadigan yosh

bolalarda go‘zallikni qabul qilish, unga intilish kabi estetik did shakllanadi va rivojlanadi. Bunday hodisalar esa insonning yoshligidan boshlab, unda ijod qilish qobiliyatini shakllantiradi va ijodga intilishini ta’minlaydi.

Milliy an’analarimiz, qadriyatlarimiz istiqlolimiz sharofati bilan tiklanib, xalq badiiy ijodiyotiga keng yo’l ochildi. Umumxalq bayramlari keng nishonlana boshlandi, xalq ijodi festivallari, turli ko’rik-tanlovlarning o’tkazilishi natijasida folklor janri rivojlanib respublikamizning turli hududlaridagi ashula va raqs ansambllari negizida o’ziga xos bo’lgan folklor-etnografik ansambllar tashkil qilindi. Folklor-etnografik ansambllar faoliyati ijodiy jarayon. Ularning asosiy vazifasi - xalqimiz uchun badiiy, ommaviy tadbirlarni o’tkazishdan iborat. Mustaqillik va Navro’z umumxalq bayramlari, “Sharq taronalari”, “Asrlar sadosi”, “Boysun bahori”, “Barhayot an’analar”, “Yangi avlod”, “Kelajak ovozi” yosh ijodkorlar festivallari, M.Turg’unboyeva nomidagi yosh raqqosalar respublika ko’rik-tanlovi, Buxoro va Xiva shaharlarining 2500 yilligini nishonlash, “Umid nihollari”, “Universiada” sport musobaqalari va boshqa shu kabi davlat tadbirlarini o’tkazishda maydon raqslari, folklor raqslar, bolalar raqslari janrlari vujudga keldi.

Umuman xulosa qilib aytganda, Mustaqillik har bir millatning, xalq va davlatning avvalo, o’zligini anglash, tarixini haqiqatlar asosida o’rganish butun dunyoga bor bo’yi bilan namoyon bo’lishiga yo’l ochadi. Yillar davomida ta’qiqlangan, atay berkitilgan haqiqatlar yuzaga chiqadi. Xalq o’zini topishga intilishlari samarasida ming yillar qa’ridagi chinakam ma’naviy boyliklar namoyon bo’ladi. Bizning ana shunday boy merosimiz minglarcha desak, yanglishmaymiz.

O’zbek milliy raqs san’ati mamlakatimiz mustaqillikka erishgandan so’ng keskin rivojlanish pallasiga qadam qo’ydi. Davlatimizning Mustaqillik hamda Navro’z bayramlari har yili yuksak ko’tarinkilik bilan nishonlanadigan alohida shodiyona tusini oldi. Navro’z o’zbek xalqining tom ma’nodagi ota-bobolardan qolgan merosiy bayramidir. Sababi ushbu bayram o’z qamroviga bir nechta udumlar, urf-odatlarni, an’analarni oladi. Ularning ichida eng qadimiysi hamda xalq sevgani folklor san’ati hisoblanib, bu san’at ham o’z navbatida juda boydir. U turli yo’nalishlarga ega bo’lib, ularning barchasi Navro’z ayyomlarida xalq e’tiboriga havola etiladi. Mustaqillikning ilk yillaridan to shu kunga qadar har yilgi Navro’z umumxalq bayramida folklor san’atining barcha namunalari katta sahnada namoyish etiladi. Askiyabozlikdan tortib dorbozlik san’ati, laparlar-u yallalar ijro etiladi. Ayniqsa, barcha hududlarning o’ziga xos folklor qo’shiqlariga sahnalashtirilgan raqslarning rang-barangligi raqs san’atimizning naqadar boy san’at ekanini yana bir bor dunyoga namoyon etadi. Surxoncha sho’x yallalarga mos tarzda ijro etiladigan folklor raqslar xuddi Surxon vohasi tabiatidan sado berayotganga o’xshaydi. Raqqos va raqqosalarning liboslaridagi hududga xos gul kashtalar, boboquyoshni anglatuvchi turfa tasvirlarga hamohanglashib ketgan raqs harakatlari bilan xuddi sarrin shamol esayotganday, bahorgi jilg’alar sho’x raqsga tushayotganday bo’ladi, go’yo. Farg’ona vodiysi folklori esa lirikaga uyg’un tarzda ifodalanadi. Ularning ijrolarida tabiatning sehrli tarovatini, mehr-muhabbat tuyg’ularini his etamiz. Shoyi atlas-u beqasamlar, adraslardan libos kiygan folklor raqs ijrochilarining harakatalarida bayramona zavq-shavq, hazilkashlik tuyg’ulari ufurib turgandek bo’ladi. Tabiatning yetti kamalak jilosi aks etgan liboslar sahnaga xo’p yarashgan, katta tantana ruhiga yanada ko’tarinki ruh baxsh etadi. Folklor raqs san’ati milliy professional raqs san’atimizning asosi, poydevori, desak adashmaymiz. Chunki har qanday san’at ibtidoiy ko’rinishdan, havaskorlikdan dunyoga keladi. Folklor asarlarida xalqning orzu-umidlari, his-tuyg’ulari namoyon bo’ladi. Shuning uchun ham ushbu san’at oddiy xalq qalbiga, ruhiga yaqinroq hisoblanadi.

Ma’lumki, raqs san’atining rivoji professional kadrlar bilan bog’liq. Bunday yuksak malakali kadrlarni tayyorlash uchun esa raqs ta’limini yanada rivojlantirish, jahon andozalari darajasiga yetkazish zarur. Hozirgi globallashuv davrida milliy qiyofamiz va o’ziga xos ko’rinishimizni saqlab qolish, sof o’zbekona san’atimizni dunyo miqyosida tarannum etish zaminida ma’naviyatimizning ertangi kunini, istiqbolini ta’minlash, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz ongida milliy g’urur va iftixor hislarini tarbiyalash vazifasi turadi. O’z navbatida bu vazifalar ajdodlarga munosib avlod bo’lish, mavjud merosiy xazinamizni asrab-avaylash va bizdan keyingi avlodlarga qoldirish ishiga mas’ullik tuyg’ularini taraqqiy ettiradi. Bu borada milliy merosiy raqslarimizni o’rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunda faoliyat yuritayotgan raqs ustozlari bilimi va tajribasiga tayanib, merosiy raqslarni asliy ko’rinishda o’rganish, ustoz-shogirdlik maktabining munosib davomchilari sifatida mazkur boy xazinani o’zlashtirib, kelgusi avlodga yetkazish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlari olib borish endilikda nihoyatda muhimdir. Hozirgi badiiy jarayonlarda ko’zga tashlanayotgan eng katta muammolar ham aynan merosiy raqslarimizni puxta bilmaslik, ularning asliy holatini saqlab qolmaslik bilan bog’liqdir. Buning oqibatida asarlar mazmun-mohiyatining o’zgarib ketishiga, raqslarimizda turli xalqlarga xos bo’lgan yot xatti-harakatlarning kirib qolishiga yo’l qo’yish holatlari ham yuz bermoqdaki, buningdek illatlarni bartaraf etmasdan turib, o’zbek milliy raqs san’ati rivojiga xizmat qilish qiyin.

“Milliy merosiy raqslar haqida so’z borganda Yusufjon Shakarjonov, Usta Olim Komilov, Tamaraxonim, Mukarrama Turg’unboyeva singari o’z kasbining zabardast san’atkorlari va ularning shogirdlari tomonidan ijro etilganligi hamda raqs san’atida o’zining mukammalligi bilan milliy raqs xazinasiga noyob durdona bo’lib qo’shilgan yuksak san’at namunalarini nazarda tutamiz. Mazkur durdona asarlarning raqs san’atidagi ulkan o’rni munosib baholanib, merosiy raqslarni ijro etishni o’rgatish, ijrochilik borasida yig’ilgan tajribalarni umumlashtirish, hozirgi ta’lim jarayonlaridagi holatini tahliliy tadqiq etish raqsshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir. Merosiy raqslar xazinasining biryoqlama o’rganilishi yosh ijrochilarning dunyoqarashi, bilimi, saviyasi, tushunchalarini tor doirada qolib ketishiga sabab bo’lmoqda. Ta’lim jarayonida merosiy raqslarni o’rgatish borasida yagona mexanizm ishlab chiqilmas, o’rgatish uslubining u yoki bu masalalari yuzasidan ustuvor fikr qaror topmas ekan, milliy raqs san’atimizdagi muammolarni bartaraf etish qiyin. Milliy raqslarda xalqimizning eng munavvar qadriyatlari, insoniy fazilatlari, milliy an’analari ifodalanadi”. Ular shaxsning har tomonlama rivojlanishi va ijtimoiy – madaniy aktivligini oshirish jarayonini o’ziga xos vazifalar, ya’ni uzluksiz ta’lim berish, havaskorlik ijodiga jalb qilish va mazmunli dam olish, hordiq chiqarishni uyushtirish orqali olib boradi.

Mustaqillik yillarida milliy raqs san’ati taraqqiyoti va bu sohada olib boriladigan tadqiqotlarga katta e’tibor qaratila boshlandi. Milliy raqs san’atini ilmiy o‘rganish borasida ilmiy – tarixiy bosqich boshlandi va keng izlanishlar olib borila boshlandi. Mustaqillik yillarida milliy raqs san’ati taraqqiyoti va bu sohada olib boriladigan tadqiqotlarga katta e’tibor qaratila boshlandi. Milliy raqs san’atini ilmiy o‘rganish borasida ilmiy – tarixiy bosqich boshlandi va keng izlanishlar olib borila boshlandi.

Bugungi kunda tadqiqotlar natijasida asosan mamlakatimiz hududida o‘ziga xos 5 ta raqs maktabi tashkil topgan, degan xulosaga kelindi. Bular Farg‘ona - Toshkent, Buxoro - Samarqand, Qashqadaryo – Surxondaryo, Xorazm, Qoraqalpoq, raqs maktablaridir. Har bir raqs maktabi o’z jozibasi, harakteri, uslubi, ko’rinishi jihatdan bir biridan farq qilib o’z yo’nalishiga egadir. Milliy raqs san’atimiz o‘zining uzoq yillik an’analarini davom ettirish bilan bir qatorda yangi tajribalar hamda ijodiy tamoyillarini o’zida namoyon etib kelmoqda.

O‘zbek milliy raqs san’ati azaldan bayramu tantanalarda shodiyona damlarning avji sifatida ijro etib kelingan bo‘lib, xalqimizning jon tomiridan paydo bo‘lgan bu san’at tirik bir vujud kabi mudom rivojlanishda bo‘lgan. Raqs san’ati an’anaviy ravishda rivojlanib, takomillashib borgan. Yashash tarzlari esa hamisha yangidan-yangi raqslar yaratish uchun mavzular in’om etib turgan. Bu esa jamiyatning ma’naviy yangilanish jarayonida tarixiy taraqqiyot bosqichlarida o‘z hayotiy tasdig‘ini topdi.

Natijada o‘zbek milliy san’ati Sharqdagi eng qadimiy san’atlardan biri va xalq madaniy-ma’naviy boyligining ajralmas qismi sifatida asrlar mobaynida rivojlanib kelgan. Bu san’atning go‘zal an’analari insonlarning manfaatlariga qatta xizmat qilib kelmoqda. Bu jarayonda jamiyat taraqqiyoti va uning a’zolarining madaniy – ma’naviy yuksalishida milliy mumtoz raqslarning ahamiyati tobora ortib bormoqda. Jamiyatda modernizatsiya va o‘zgarishlar qanchalik ko‘p amalga oshmasin, Globallashuv sharoitida san’atning yangi shakllari yuzaga kelmasin, milliy san’at va uning raqs kabi tarixiy shakllari milliy ruhga ega bo‘lgan ma’naviy-estetik qadriyatlarimizning muhim elementi sifatida o‘z ahamiyatini doimo saqlab qolaveradi.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон республикаси Президентининг қарори “Миллий рақс санъатини янада ривожлантириш тўғрисида”ги ПҚ-4584-сон 04.02.2020.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев 29 декабр 2021 йилнинг энг муҳим устувор вазифалари ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожатномаси
3. Р.Каримова, Д.И.Сайфуллаева. “Ўзбек аёллар якка рақслари” Тошкент; 2007й. 23б.
4. Р.Хўжаева. “Маърифат” “Хар бир харакатда оламча маъно” мақоласи. 2009 й. 17 июнь.16 б.
5. М.Ғаниева. “Буюк рақс мактабида анъанаийлик ва замонавийлик масалалари” Диссертация. Тошкент; 2018й.3б.
6. Д.Сайфуллаева, З. Казакбаева. “Ўзбек рақс санъати тарихи ва рақс сахналаштириш сирлари” Тошкент; Ворис-нашриёти. МЧЖ. 2006.8б.
7. Ў.Мухаммедова. “Рақс санъати равнақида аёлларнинг ўрни” “Санъат” Ўзбекистон бадиий академияси журнали.4/2011й.32-34б.
8. Н.Жўраев, А.Замонов “Рақс тарихи” Тошкент; 2009й. 26-б.
9. Э.Й.Саитова, Н.Э.Абрайқулова. “Хореография ва рақс асослари” Тошкент; 2015 й.123-б.
10. Ахматжон Рахимов. Тошкент; “Turon zamin ziyo” 2016 й.223-225 1б. “Ўзбекитон адабиёти ва санъати” газетаси. 1994 й. 22 апрель.

ШАШМАҚОМ ИЖРОЧИЛИГИДА УД ВА ТАНБУР СОЗЛАРИНИНГ ЎРНИ

[1]Нурмухамеджанов А., [2]Махсудов Н.

[1]ФарДУ вокал ва чолғу ижрочилиги кафедраси доценти

[2]ФарДУ чолғу йўналиши 4-курс талабаси

Юртимизда сўнги йилларда мусиқа санъати ва маданиятини янада ривожлантиришда учун янги имкониятлар яратилди. Мусиқа маданиятининг турли йўналишлари бўйича ёш истеъдодларни излаб топиш, уларнинг ижодий фаолиятини юксалтириш юзасидан ғамхўрлик қилиш муҳим аҳамиятга молик вазифалардан бирига айланди. “...Халқимизнинг маънавий савиясини ошириш, ёш авлодни юксак инсоний ғоялар, она Ватанга меҳр ва садоқат руҳида тарбиялаш, миллий ва

умуминсоний қадриятлар асосида камол топтиришда мусиқа санъатининг ўрни ва аҳамияти беқиёсдир”. Зеро, ўтмишдаги мусиқий ижрочилик анъаналарини тиклаш, замонавий шароитларда сақлаб қолиш, ўзбек миллий мусиқий асарлари ва созларини хорижий мамлакатларда намойиш этиш, мусиқа таълимида янги анъаналарни таркиб топтириш, халқ маънавий меросини асраб-авайлаш ва келгуси авлодларга етказиш, жамият ҳаётида мусиқа маданиятининг тутган ўрнини таҳлил этиш долзарб вазифа ҳисобланади.

Ўзбек миллий мусиқа санъати узоқ тарихий йўлни босиб ўтди. Хусусан, XIX аср охири – XX аср бошларида кўлами, ижро йўллари, шакллари, мураккаблигига қараб анъанавий мусиқа санъати профессионал мусиқа асарлари (мақом, катта ашула, достончилик) ва халқ куйларига (лапар, ялла, қўшиқ, ашула) бўлинган. Бу даврда ўзбек халқи мусиқа санъати намояндалари фаолияти икки йўналишда ривожланишда давом этган: биринчиси – зодагонлар ва ҳукмдорларга хизмат кўрсатувчи сарой мусиқачилари, иккинчиси – оддий халққа хизмат кўрсатган санъаткорлар. Ушбу омил туфайли ўзбек мусиқаси мумтоз мусиқа ва халқ қўшиқларига ажралган, деган тахмин ҳам мавжуд. Мумтоз мусиқа намуналари асосан етук ҳофиз, созанда ва бастакорлар томонидан яратилиб, ўзининг жанрлари ва ижро анъаналари мураккаблиги туфайли мақомчилик санъати ва достончилик ижро услублари, мактаблари билан ажралиб туради.

Мақомлар Шарқ халқларининг жуда қадим замонлардан мавжуд бўлган мусиқа жанрларидан бири сифатида мусиқа меросида жуда муҳим ўринни эгаллайди. Анъанавий мусиқа санъатининг мақомчилик йўналиши Бухоро-Самарқанд, Фарғона-Тошкент ҳамда Хоразмда кенг ривож топди.

Ҳар бир аср, даврда миллий мусиқа ижрочилигида қандайдир мусиқа чолғуси асосий етакчи ўрин эгаллаган. Масалан: Шарқ ҳалқларида жумладан Ўрта Осиёда VII асрлардан то XVIII асргача мусиқа ижрочилигида "Ўн икки мақом" номи билан аталувчи туркум асарлар ижро этилиб, бунда "Уд" чолғуси асосий ҳисобланган . Шарқ ҳалқлари мусиқа ижрочилигида энг қадимий мусиқа чолғуларидан бири бу "Уд" чолғуси бўлиб, бутун шарқ ҳалқлари мусиқа ижрочилигида қарийиб X аср давомида етакчи соз ҳисобланиб, амалиётда кенг қўлланиб келинмоқда. "Уд" мусиқа чолғусининг яратилиши ҳақида турлича маълумотлар берилган. "Уд" созининг луғовий маъноси "Қора дарахт" дир. (*Яъни қора дарахтдан тайёрланган мусиқа чолғуси). Уднинг дастлабки нусхаси юнон олими - Фишогурс (Пифагор) хаким томонидан ихтиро қилинган дейилади. Уднинг иккинчи номи "Барбат" деб икки маънодадир. Бар –қомат, бат – ўрдак; яъни ўрдак қоматига ўхшаш мусиқа чолғуси маъносини англатади. Маълумки мусиқа тарихида шарқ мусиқа ижрочилигининг асосчиси, шарқ мусиқа маданиятининг ривожига ўз ҳиссасини қўшган созанда, хонанда, бастакор Барбат Марвазийнинг номи зикр этилган бўлиб, бу созанда ўрта осиёнинг Марв (Мари) шаҳарида яшаганлиги, унинг етук ижрочилик маҳорати Эрон подшоси Хусрав Парвизда катта таъсурот қолдирганлиги ва шоҳ саройида фаолият кўрсатиб, шоҳга атаб "Хусравоний" номли мусиқий асарлар басталаганлиги ҳамда бу асарлар узоқ вақтлар давомида Шарқ ҳалқлари мусиқа ижрочилигида жуда кўп ижро этилганлиги ҳақида маълумотлар берилган. Демак Барбат Уд (Барбат) чолғусини етук ижрочиси бўлган. Шу боис уд мусиқа чолғусига иккинчи ном Барбат берилганлиги, ёки Барбат Марвазийга уднинг иккинчи номи бўлмиш “Барбат” тахаллуси берилган бўлиши мумкин.

Бу маълумотларни Фаробий, Урмавий, Жомий, Навоий, Шерозий, Кавкабий, Хусайний, Дарвеш Али ва бошқа мутафаккирларнинг мусиқа илмига бағишланган

асарларида кўришимиз мумкин. Фаробий ва Урмавийлар ўзларининг дастлабки "Шарқ нота" ёзуви тизимини ҳам "12 Мақом" ижроси ва "Уд" мусиқа чолғусининг сози, пардалари, торлари ижровий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда яратганлар. Шу даврларда "Уд" сози олдин 4, кейин 5 торли ва 7 пардали бўлиб, торлари: Бам, маслас, масна, зир, ход тузида, пардалари эса: мутлақ, зоид, мужаннаб, саббоба, вустаи фурс, вустаи залзал, бинзур, хинзир каби номлар билан аталган. Кўпгина баён этилган мусиқий рисолаларда "Уд"нинг турли ҳил кўринишдаги, номланишдаги нусхалари, турлари ҳақида маълумот берилган: Уд, уди комил, уди қадим, тараф руд, руд, шохруд, Барбат ва ҳакозо. XVIII асрларга келиб мусиқа ижрочилигида "12 Мақом" асарлари турли давлатларда турлича талқин этилиб, номланиб ижро этила бошланган. Масалан: "12 Мақом" асарлари Эронда -"Дастгоҳ", Кавказ ҳалқларида "Муғам", Ҳиндларда "Рага", Ўрта Осиёнинг Бухоро шаҳрида "Шашмақом" номлари билан аталиб, бу асарларни ижросида энди "Уд" чолғуси эмас – "Дастгоҳ" асарлари ижросида сетор, комонча, "Рага" асарларини ижросида ҳинд сетори, "Шашмақом" асарлари ижросида эса танбур асосий мусиқа чолғуси ҳисоблана бошланган. "12 Мақом" номли мақом асарлари ҳозирги кунгача фақат уйғур ҳалқларида сақланиб қолган ва бу асарлар Уйғур танбурида ижро этилади. XVIII асрга келиб мақом номли мусиқий асарларнинг ижролари "Уд" чолғусида эмас балки юқоридаги мусиқа чолғуларида ижро этила бошланди.

XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошланишида Ўрта Осиёнинг адабиёт, санъат ва маданият ривожланган шаҳарларидан бири Бухорода "Ўн икки мақом" туркуми ўрнига "Шашмақом" шаклланиб, бунинг ижросида эса "Танбур" асосий мусиқа чолғуси бўлган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразм воҳаси ўзбек мусиқа санъатида ўзининг ижрочилик ва хонандалик анъаналари билан анча машҳур бўлган. Воҳада мақом ижрочилиги достон йўллари, халқ оммавий қўшиқлари ўз йўналишлари доирасида ривожланган. Бу даврда Хоразмда Комил Хоразмий, Мирзо, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Ниёзжон Хўжа каби машҳур бастакорлар ижод қилган эди. Комил Хоразмий Хоразм танбур нота чизиғини яратди. Ўрта Осиёда XIX аср охири – XX аср бошларида мусиқачилар, хусусан, карнайчи, сурнайчи, ноғорачилар, актёрлик ҳунари жуда қадрланган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида Туркистон, Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида мусиқа санъатида жиддий ўзгаришлар ва янгиланишлар юз берди. Европалик мусиқа билимдонлари Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида мумтоз мусиқа ва халқ оғзаки намуналарини ўрганиш ва уларни ноталаштириш, халқ мусиқа чолғуларини тўплашга эътибор қаратди. Туркистон шаҳарларида мусиқий жамиятлар тузилиб, ҳаваскорлар жалб этилди. Рус мусиқа билимдонлари томонидан ўзбек халқ қўшиқларини ўрганилиши, уларнинг ноталаштирилиши, хориж матбуотида нашр эттирилиши каби ҳолатлар ўз даврида мусиқа санъатининг ривожига ҳисса қўшди. Айни пайтда, Бухоро ва Хоразм ҳудудида ўзбек мусиқа санъати анъаналарини сақлаб қолиш учун зарурий чора-тадбирларнинг олиб борилиши ўзбек мумтоз мусиқаси анъаналарининг ривожланишига хизмат қилди.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 15 августдаги ”Ўзбекистон композиторлари ва бастакорлари уюшмаси фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги ПҚ-3212-сонли қарори (Электрон ресурс) // www.uza.uz.

2. Бекжон Раҳмон ўғли ва Муҳаммад Юсуф Девонзода (Харратов). Хоразм мусиқий тарихчаси (араб алифбосида). – Москва, 1925.

3. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи (араб алифбосида). – Самарқанд -Тошкент, 1927. – 80 б.; Фитрат А. Ўзбек мусиқаси тўғрисида // Аланга, 1928, № 2.

4. Зияева Д. Х. Ўзбекистон шаҳарлари XIX аср иккинчи ярми –XX аср бошларида: шаҳар маданияти ва урбанизация жараёнлари. – Тошкент: Yangi nashr, 2017. – Б.370.

5. ЎзР МДА, Р.2731-фонд, 1-рўйхат, 273-иш, 2-варақ.

6. Ахмедов М.Ш. Народные музыканты в музыкальной культуре Узбекистана. Автореф. дисс… канд. искус. наук. – Ленинград, 1985.

7. ЎзР МДА, Р.2731-фонд, 1-рўйхат, 269-иш, 12-варақ.

8. Векслер С. М. История узбекской музыкальной культуры до великой октябрской социалистической революции. Автореф. дисс... докт.. искус.. наук. – Ленинград, 1966. – С.25.

9. Успенский В. Классическая музыка узбеков. – Т.: 1927; ва бошқалар.

MADANIYAT VA SAN’ATNING SHAKLLANISHDA O‘RXUN – ENASOY YODGORLIKLARI

Shokirov T.N.

Farg‘ona davlat universiteti Vokal va cholg‘u ijrochiligi kafedrasi katta o‘qituvchisi

KIRISH

O‘rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va tadqiqot ishlari XVIII asrdan boshlanadi. Rus olimi Remezov bu borada birinchi xabar bergan. Shved olimi, zobit Iogann Stralenberg va nemis olimi Mestershmidtlar o‘z yodgorliklarini Yevropa ilm ahliga ilk bor taqdim etganlar.

Bilamizki, turkiy xalqlar o‘z madaniyati va san’ati, an’ana va qadriyatlariga ega bo‘lgan qadimgi dunyo xalqlaridan biri bo‘lgan. O‘rxun-Enasoy obidalari bizga mana shu tarixdan so‘ylaydi. Ular O‘rta Osiyodan to Dunaygacha bo‘lgan katta hududda o‘z xukmronliklarini o‘rnatishgan. Yodgorliklar, asosan, VI-VIII asr odamlari, turmush tarzi hamda voqealariga oiddir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

“V-VI asr o‘rtalarida dunyo xaritasida Turk xoqonligi degan mamlakat yuzaga kelgan. Bu mamlakat O‘rta Osiyo, Yettisuv, Sharqiy Turkiston, Oltoy o‘lkalaridagi turli qabila va xalqlarni birlashtiradi. Bu yerlar geografik jihatdan nihoyatda qulay, buning ustiga Yevropa va Sharqiy Osiyoni bog‘lab turuvchi, “Buyuk Ipak yo‘li”ning ustida bo‘lgan. Shuning uchun ham turkiylar yashaydigan manzillarga qiziqish katta bo‘lgan. Turli qabila va elatlarning doimiy hukmronlikka intilishi odatdagi hol edi. Bundan dushmanlar ham foydalanishga harakat qilganlar. Tashqi dushmanga qarshi hamkorlikda kurashish qabila va elatlarning birlashishiga olib keladi va 545 yilda Turk xoqonligi tashkil topadi. Bu xoqonlik VIII asrgacha hukmronlik qildi”[1].

“Garchi ilmiy doiralarda turklar haqida ko‘chmanchi deyish fikri garchi ustuvor ahamiyatga ega bo‘lsada, turklarning tarihiy sahnaga ko‘tarilishi bir tomondan yilqichilik madaniyati, ya’ni yilqilarni qo‘lga o‘rgatib, uchqur xarbiy vosita sifatida har qanday raqib qarorgohini yakson qilish imkoniyatlarini yuksaltirganligida bo‘lsa, ikkinchi omil metal ishlab chiqarib, harbiy jabhada qurol- yaroq sifatida foydalana bilish salohiyati bilan ham bog‘liqligini unutmasligimiz kerak”[2].

Turk xoqonligining G‘arbiy hududlarida yashaydigan aholining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy turmush tarzi darajasi Sharqiy yerlarida yashaydigan aholi darajasidan sezilarli yuqori bo‘lgan. Sababi, Sharqiy hududlarda istiqomat qiluvchilarda turmush tarzi ko‘chmanchilik bo‘lib, urug‘-qabilachilik odatlari saqlangan. Aholi tabaqalarga bo‘linib quyi tabaqasi budunlar, ba’zi manbalarda qora budunlar deb nomlangan. Urug‘-qabilaning xurmatga ega vakillarini esa “Beklar” deb atalgan. Bu jamoani zodagon va xoqonlardan iborat kengash – “Qurultoy” boshqargan.

O‘rta Osiyo yerlari serxosil bo‘lib, dehqonchilik, sabzavotchilik, uzumchilik va bog‘dorchilik, chorvachilik sohalari yaxshi rivojlangan. O‘lkaning Xorazm va Zarafshon Farg‘ona vohalarida ko‘plab suv ayirg‘ichlar, suv havzalari, kanallar, xovuzlar qurilgan. Farg‘ona va Sug‘d aholisining bir qismi tog‘-kon ishlarini kasb qilganlar. Bu konlarda oltin, mis, temir qazib olinib, ulardan xalq xo‘jaligiga kerak bo‘ladigan asbob-anjomlar yasash ishlari yo‘lga qo‘yilgan. Bundan tashqari, Shahrisabzda qizil tuz, Iloqda bo‘lsa kumush, qo‘rg‘oshin qazib olingan. Ushbu shaharlardagi yashash sharoitlari xoqonlik davrida ancha yaxshilanadi. Toshkent, Samarqand, Buxoro, Isfara, Ishtixon, Koson, Qubo (Quva) kabi shaharlar o‘z davrining ancha taraqqiy etgan savdo-sotiq va hunarmandchilik markazlari hisoblangan. Buyuk ipak yo‘li mazkur shaharlarning savdo sotiq borasidagi faoliyatida muhim omil bo‘lib xizmat qildi. O‘rta Osiyolik usta hunarmandlar, zargaru to‘quvchilar, temirchiyu miskarlar, ko‘nchiyu qurolsozlar ishlab chiqargan asbob-anjom va buyumlar turli xil yurtlarga jo‘natilgan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, shu yurt hunarmand ustalari ishlab chiqargan rangli shishalarga hamda zotdor otlarga xalqaro bozorda xaridorlar ko‘p bo‘lgan. Kulolchilik hunarining O‘rta Osiyoda yuksak san’at darajasida rivojlanganligi esa bu davrning eng muhim o‘zgarishlaridandir.

Ko‘p tadqiqotchi olimlar va mutaxassislar bahsining asosiy sababchisi bo‘lgan O‘rxun-Enasoy yozuvi, Kultegin bitiklari, Bilga xoqon yodnomasi va shu kabi nodir topilmalar o‘sha davrda yozuv madaniyatining yuksak rivoj topganligi va rang-barangligining isbotidir. 1970 yilda Almati yaqinidagi “Issiq” nomli joydan topilgan va fanga “Issiq yozuvi” nomi bilan aytiladigan turkiy yozuv shubhasiz bizning yozuv tariximizga oid ma’lumotlarimizni kengaytiradi. Xozirda topilgan tarixiy dalillar asosida turkiy yozuvning tarixi miloddan avvalgi II-I asrlarga borib taqalishi bizga aniq bo‘ldi. Turon zaminida turkiy yozuv bilan bir paytda xorazm va sug‘d yozuvlari ommaviy qo‘llanilgan. Sug‘d yozuvi 22 belgidan iborat bo‘lib, chapdan o‘ngga qarab yozilgan. Shaharlarda turk-so‘g‘d ikki tillilik odat bo‘lganligini Mahmud Qoshg‘ariy o‘zining “Devoni lug‘atit-turk” (XI asr) asarida yozib qoldirgan. Ushbu yozuvlarda buyuk avlodlarimizning boy tarixi va madaniyatiga mansub bo‘lgan ma’lumotlar bitilgan. Bir ma’lumot diqqatga sazovor bo‘lib, buyuklarimiz o‘z navqiron nasllari kamoloti to‘g‘risida o‘sha davrlarda ham qayg‘urgan ekanlar. Shuning uchun farzand 5 yoshga to‘lishi bilan uni bilim olishga yo‘llab, xat-savod va hisob-kitobni o‘rganishga undagan ekanlar. Farzandlar o‘smir-balog‘at yoshiga yetgach, ularni dunyoni tanitish, savdo-tijorat ishlarini o‘rgatish uchun ustozlar vakillar homiyligida xorijiy davlatlarga jo‘natganlar.

O‘rxun-Enasoy yozuvlari, mashhur “O‘g‘iznoma”, Xitoy manbalari, Kultegin bitiklarining guvohlik berishicha Turkiy elatlar keng sharqiy hududlarda qadimgi davrlarda yashab, o‘zlaridan tarixiy madaniy iz qoldirib ketganlar.

O‘rxun-Enasoy obidalari V-VII asrlarda qadimgi turk tilidagi tarixiy yodgorlik sifatida qadrlidir. Mo‘g‘ilistondagi O‘rxun va Janubiy Sibirdagi Enasoy daryolari sohillarida topilgani uchun ham shunday nomlangan. Mo‘g‘ulistondan Shimoliy dengizlargacha, Uraldan Saxalinga qadar davom etgan hududda shu yozuvdagi yodnomalar uchraydi. Shimoliy Kavkazda XV asrda ham O‘rxun yozuvidan foydalanilgan. O‘zbekiston hududida

(Farg‘ona, Surxondaryo va boshqa joylar)dan yigirmadan ortiq turkiy o‘rxun yozuvi yodgorliklari topilgan.

Yirik O‘rxun bitiklari Kultegin, Bilga xoqon, To‘nyuquq va boshqa bu yozuvdagi yodnomalar (masalan, Irq bitigi) adabiy manba sifatida qahramonlik qissa va dostonlariga mazmunan yaqin keladi. Kultegin bitiktoshi 732 yilda Turk hoqonligi (551-745)ning lashkarboshisi sharafiga o‘rnatilgan.

Bitiktosh ikki qismdan: Kichik va Ulug‘ bitikdan iborat. Vatan manfaati yo‘lida xizmat qilish, mamlakatning mustahkam, osoyishta bo‘lishi uchun kurash bitiktoshlarda bosh maqsad ekani aytiladi. Asarda Tabg‘ach, Tibet, Sug‘d, Turgash, Qirg‘iz kabi joy nomlari tilga olinadi.

Enasoy bitiklari marsiya va madhiya janrlarining qadimgi turk adabiyotidagi ildizlari haqida tasavvur beradi. Bitiktoshlar XIX asr oxirida topilib, U.Tomson tomonidan o‘qilgan va ilmiy muomalaga kiritilgan. Ba’zi yodgorliklar deshifrovka qilingan emas. AQSH, Polsha, Vengriya, Finlyandiya va Turkiyada ham o‘rganilgan. Rossiyada V.V.Radlov, S.Malov, I.Stebleva ishlari ma’lum. O‘zbekistonda Fitrat, A.Qayumov, N.Rahmonovlar asarlardan namunalar olib, tadqiqot ishlarini chop ettirganlar.

NATIJA VA MUHOKAMA

Turkiylar milodning VII-VIII asrlarida Markaziy Osiyoning keng hududlarida istiqomat qilib, insoniyat tarixida katta turkiy davlat yaratganlar. Hoqonlar o‘z madaniyati, o‘z qahramonlari, turmiush tarzi haqida toshlarga turli xil bitiklar qoldirganlar. Xozir bu tosh bitiklar fanda O‘rxun xati, runik yozuvi, O‘rxun-Enasoy Yozuvi, runa yozuvi nomi bilan nomlanib kelinmoqda. Bu boradagi tadqiqot ishlari 116 yil avval boshlangan bo‘lsa-da, o‘z yechimini kutayotgan ayrim masalalar xaliyam mavjud.

Jumladan, “runa Yozuvida ayni paytda muammo bo‘lib turgan bahstalab masalalar. Avvalo bu qadimgi yodgorliklar nega “runa“ yoki “runik” deb atalishiga izoh bersak. Gap shundaki, “runa” so‘zi nemischasiga “noma’lum” degan ma’noni bildiradi. Shu bois fanda bu yozuvlar ana shunday qo‘llanilib kelinadi.

Runa yodgorliklarining andozasi ko‘p vaqt noma’lum bo‘lib keldi. “Turkiy xalqlar bu Yozuvni yaratayotganlarida biror yodgorlikdan andoza olgan bo‘lishlari kerak”, - degan umid mutaxassislarni tinch qo‘ymasdi. Ularning umidlari o‘laroq, namuna bo‘lgan yodgorlik topildi. Bu –axmoniylar hukmdori Doro I ning Bihistun qoya toshlariga o‘yib yozdirgan mixxatlari bo‘lib chiqdi. Ikkala yodgorlikdagi Yozuvlar Doro I ning g‘alabalariga bag‘ishlangan. Yodgorliklar orfografik va uslub (stilistik) jihatdan bir-biriga o‘xshash bo‘lgan. Har ikki yodgorlikning materiali ham bir xil tosh.

Runa Yozuvi (O‘rxun xati) so‘g‘d alifbosi asosida yuzaga kelgan. Alifbo yaratuvchilar so‘g‘d harflarini ko‘r-ko‘rona ko‘chirib olmaganlar, balki professor V.Lifshits yozganidek, ularga ijodiy yondashganlar. Harf shakllariga o‘zgartirish kiritganlar. Eroniy va turkiy xalqlarning iqtisodiy, harbiy va madaniy sohadagi do‘stona aloqalari runa Yozuvining shakllanishiga olib kelgan. Tadbirkor so‘g‘dlar ko‘p masalalarda turkiylar bilan hamkorlik qilganlar. Bizningcha, bir guruh so‘g‘d va turkiy ziyolilar maslahatlashib, bu yozuvni shakllantirgan. Shuni alohida qayd etish kerakki, turkiylar runa Yozuvi paydo bo‘lgunga qadar birmuncha vaqt so‘g‘d yozuvidan foydalangan. So‘g‘d harflarida bitilgan turkiy yodgorliklar hozirda Berlindagi qo‘lyozmalar fondida saqlanmoqda.

Tosh bitiklar kim tomonidan yozilgan? Kultegin yodgorligi oxirida muallif o‘zi haqida shunday yozgan: tosh bitidim Yo‘llug‘ tegin. Yo‘llug‘ so‘zining ma’nosi yo‘lchi. Hozir ham yo‘lda tug‘ilgan bolaga Yo‘lchi ismini qo‘yadilar. Ammo Tuyuquq yodgorligi muallifi hozircha noma’lumligicha qolmoqda. Tuyuquq so‘zining o‘zagi tu-tuy bo‘lib, u ong, aql ma’nosini anglatadi. U hozirgi tuymoq, tushunmoq so‘zlari tarkibida saqlanib qolgan.

O‘rxun yozuvida nechta belgi bor? Bu alifbo, asosan, o‘ttiz bir belgidan iborat. Mashhur turkshunos A.Shcherbakning fikricha, u bir martalik Yozuv sifatida yaratilganligi uchun ham mukammal bo‘lmagan.

Yozuv qancha vaqt iste’molda bo‘lgan? Yozuvdan taxminan ikki yuz yil atrofida foydalanilgan. Turkiylar runa Yozuvi nomukammalligi tufayli uyg‘ur Yozuviga ko‘chganlar. Bu alifbo runa Yozuviga nisbatan birmuncha mukammal. Masalan, runa Yozuvida cho‘ziq unlilar uchun belgi bo‘lmagan, uyg‘ur Yozuvida esa bir harfni ikki marta yozish orqali cho‘ziqlik ko‘rsatilgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, turkiy xalqlar undan olti yuz yil davomida foydalanib keldilar. Bu Yozuv temuriylar davrigacha yetib kelgan. Lutfiy, Xo‘jandiy asarlari arab harflari bilan birga uyg‘ur Yozuvida ham bitilgan. Undan Boburning otasi Umarshayx ham foydalangan.

XULOSA

A.Shcherbakning O‘rxun Yozuvi Enasoy yodgorliklaridan ham qadimiyroq degan fikriga e’tibor qaratsak, ikkala yodgorliklardagi harflarni o‘zaro solishtirilsa, Enasoy yodgorliklaridagi belgilar nomukammalligi bilinib qoladi. Chunonchi “b” harfi 16, “g” harfi 8 xil ko‘rinishga ega. O‘rxun bitiklaridagi belgilar asosan bir xil ko‘rinishga ega. O‘rxun Yozuvining qadimiyligini yodgorliklardagi voqealarning izchil bayoni ham tasdiqlaydi. Turkiy xalqlarning boshidan kechirgan tashvish va quvonchlari O‘rxun daryosi yaqinidan topilgan yodgorliklarda yaxshi bayon etilgan”[3]. Enasoy Yozuvi garchi XII-XIII asrlargacha davom etgan bo‘lsa-da, ularda turkiy xalqlar hayotiga oid muhim voqealar kam bo‘lgan. Shunday bo‘lsa-da, “O‘rxun-Enasoy bitiklarida ko‘pgina she’riy misralar uchrashi barobarida, ba’zi nasriy parchalar ham she’r kabi jaranglaydi, ayrim lavhalar badiiy tasvir vositalari, maqol-matallar qo‘llangani jihatidan o‘ziga xos badiiy qimmatga ega. Xususan, yig‘ilarda marhumning portreti yaratilib, yaqinlarining ichki kechinmalari ancha ta’sirchan ifodalanadi”.

Turkshunoslikdagi eng keyingi izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, runa yozuvi dastavval birinchi turk xoqonligi davrida ya’ni milodiy 552-630 yillar orasida, geografik jihatdan qarasak, hozirgi Mo‘g‘uliston shimolida paydo bo‘lgan. So‘ngra xoqonlik yemirilgandan so‘ng boshqa hududlarga tarqalgan.

Adabiyotlar

1. Qarang: Xalq so‘zi. O‘rxun-Enasoy obidalari haqida. 31 iyul. –2019
2. https://cyberleninka.ru/article/n/adimgi-turklar-tarihini-rganishda-rhun bitiklarining-rni/viewer
3. Qarang: Umarov E. So‘ylasin Urxun xati. Xurriyat gazetasi. – 2009.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ – ПЕРВОКУРСНИКОВ

Кощанова Г.К.

старший преподаватель Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза, кафедра Русского языка и литературы

Юность - напряженный период формирования нравственного сознания, выработки ценностных ориентаций и идеалов, устойчивого мировоззрения,

гражданских качеств личности. Хронологические границы юношества определяются по-разному. Одни исследователи (Б. Г. Ананьев, А.В Дмитриев, И.С. Кон, В.Т. Лисовский, З.Ф. Есарева) выделяют раннюю юность, т. е старший школьный возраст (от 15 до 18лет) и позднюю юность (от 18 до 23 лет). Другие (Слободчиков В.И., Исаев Е.И.) считают, что юность охватывает период жизни от 13,5 до 18 лет.[Леонтьев Д.А:68]; В дальнейшем для описания психологических особенностей студентов-первокурсников мы будем придерживаться периодизации В.И. Слободчикова, Е.И. Исаева. Последние отмечают главными новообразованиями юношеского возраста: саморефлексию, осознание собственной индивидуальности, формирование жизненных планов, готовность к самоопределению, установка на сознательное построение собственной жизни, постепенное врастание в различные сферы жизни.

Студенческий возраст открывает ступень индивидуализации и совпадает с периодом кризиса юности (17-21 год). Ступень индивидуализации представляет этап в духовной жизни человека, связанный с выработкой собственного мировоззрения, с определением своей самобытности и уникальности. Центральной проблемой молодого человека является нахождение индивидуального, подлинно собственного отношения к социальной реальности, к своей культуре и к своему времени. Юноша должен быть не только носителем своих способностей, не просто актуализировать их, но и стать их субъектом. Кризис юности - это начало становления подлинного авторства в определении и реализации своего собственного взгляда на жизнь и индивидуального способа жизни. Обособляясь от образа себя в глазах ближайшего окружения, преодолевая профессионально-позиционные и политические детерминации поколения, объективируя многие свои качества как «не-я», человек становится ответственным за собственную субъектность, которая за частую складывалась не по воле и без ведома ее носителя. Этот мотив пристрастия и неустанного рассекречивания собственной самости, переживание чувств утраты прежних ценностей, представлений, интересов и связанное с этим разочарование, и позволяет квалифицировать этот период как критический - кризис юности.

Молодой человек старается всячески подчеркнуть свою самостоятельность в выборе и принятии решений, однако сам этот выбор нередко осуществляет импульсивно, под влиянием обстоятельств. Он болезненно воспринимает, когда, как ему кажется, ограничивают его самостоятельность, когда критикуют его непродуманные решения, однако внутренний самоконтроль у него развит еще недостаточно.

Как всякий критический период в психическом развитии, кризис юности имеет свои негативные и позитивные стороны. Негативные моменты кризиса связаны с утратой налаженных форм жизни - взаимоотношений с другими, способов и форм учебной деятельности, привычных условий жизнедеятельности и т.п. - и вступлением в новый период жизни, для которого еще нет необходимых органов жизнедеятельности. Позитивное начало кризиса юности связано с новыми возможностями становления индивидуальности человека, формирования гражданской ответственности, сознательного и целенаправленного самообразования. С формированием жизненных планов, соответствующих уровню притязаний, собственным возможностям и индивидуальным способностям, кризис юности преодолевается. Начинается процесс активного освоения профессиональной деятельности, социальных ролей взрослого человека, поиск спутника жизни, установление круга знакомств, многообразная социальная и общественная жизнь.

Если построение жизненных планов задерживается, молодой человек продолжает поиски своего места в жизни, меняет работу, учебные заведения и т.п.

Для всех юношей и девушек важно найти свое место в обществе, построить новые отношения с другими. Основной пафос этого периода - самоопределение, поиск своего места в жизни. «Задаваясь вопросом о смысле жизни, - пишет И.С. Кон, - юноша думает и о направлениях общественного развития вообще, и о конкретной цели собственной жизни. Он хочет уяснить не только объективное, общественное значение возможных направлений деятельности, но и найти ее личностный смысл, понять, что может дать эта деятельность ему самому, насколько соответствует она его индивидуальности: каково именно мое место в этом мире, в какой именно деятельности в наибольшей степени раскроются мои индивидуальные способности?».[Иванников В.А: 90];Отсутствие внутренних средств разрешения кризиса приводит к таким негативным вариантам развития, как наркомания, алкоголизм. Крайняя форма неспособности справиться с кризисом приводит к суициду.

Важное место в индивидуальном развитии молодых людей занимают вопросы профессионального самопознания. В студенческом возрасте нередки и разочарования в профессиональном и жизненном выборе, несоответствие ожиданий и представлений о профессии и реальностью ее освоения.
[Леонтьев Д.А:14]

Исходным условием развития кризиса юности является выход юношей и девушек в самостоятельную жизнь. Этот выход начинается с реализации жизненных планов. Наиболее очевидное проявление кризиса юности, перехода к самостоятельной жизни встречается у юношей и девушек, не поступивших в вузы и колледжи. Некоторым не прошедшим по конкурсу молодым людям кажется, что произошла непоправимая катастрофа. Крушение надежд переживается очень тяжело - необходимо снова начинать работу по самоопределению. Часть юношей и девушек настаивают на своем выборе и откладывают поступление в вузы на следующий год. Другие выбирают учебные заведения, где меньше конкурс, меняют свой первоначальный выбор. Однако этот путь таит в себе опасность последующего разочарования. Свои опасности и трудности подстерегают юношей и девушек, поступивших в учебные заведения и подтвердивших тем самым свои жизненные планы. Достижение первоначальной цели приносит удовлетворение. Но у тех, кто выбрал профессию не вполне продуманно, в дальнейшем часто возникают трудности: один не справляется с учебой, другой разочаровывается в специальности, третий сомневается в правильности выбора вуза. Выбор профессии - одно из главных решений в жизни человека. Он определяет: кем быть; к какой социальной группе принадлежать; где работать; с кем работать; какой стиль жизни избрать; в конечном счете - всю жизнь.

Процесс адаптации первокурсников к вузу обычно сопровождают отрицательные переживания, связанные с уходом вчерашних учеников из школьного коллектива с его взаимной помощью и моральной поддержкой; неподготовленностью к обучению в вузе; неумением осуществлять психологическое саморегулирование собственного поведения и деятельности, усугубляемое отсутствием привычного повседневного контроля педагогов; поиском оптимального режима труда и отдыха в новых условиях; налаживанием быта и самообслуживания, особенно при переходе из домашних условий в общежитие.[Е.П.Ильин: 69];

Во время обучения в вузе формируется прочная основа трудовой,

профессиональной деятельности. Освоение профессии - процесс длительный, имеющий внутренние закономерности и качественно своеобразные этапы. Но особое значение в становлении профессионала имеет период начального вхождения в учебно-профессиональную деятельность. У студентов младших курсов отношение к будущей профессии не носит еще выраженного характера. Лишь постепенно, с приобретением профессиональных знаний, студенты глубже осмысливают тонкости своей будущей специальности и свое Я в профессии.

К числу особенностей учебной деятельности студентов следует отнести: своеобразие целей и результатов (подготовка к самостоятельному труду, овладение навыками, знаниями, умениями, развитие личностных и профессионально важных качеств); особый характер объекта изучения (научные знания, информация о будущем труде и т.д.);деятельность студентов протекает в запланированных условиях;особые средства деятельности.

Существенным показателем студента - субъекта учебной деятельности - служит его умение выполнять все ее виды и формы. Перед преподавателем возникает ответственная психолого-педагогическая задача формирования студента как субъекта учебной деятельности, что предполагает необходимость обучить его умению планировать, организовывать свою деятельность. Подобная постановка вопроса требует определить учебные действия, необходимые для успешной учебы, программу их выполнения на конкретном учебном материале и четкую организацию по их формированию. При этом образец выполнения этих действий должен демонстрировать сам преподаватель, учитывая трудности адаптационного периода обучения студентов-первокурсников. Его влияние на характер освоения новых ценностных ориентаций и мотивации студента неоценимо.

Литературы

1. Иванников В.А. Анализ мотивации с позиций теории деятельности // Национальный психологический журнал - 2014. №1

2.Ильин.Е.П.Мотивция и мотивы Санкт- Петербург .,2011г

3. Леонтьев Д.А. Понятие мотива у А.Н. Леонтьева и проблема качества мотивации. // Вестник Московского университета. Серия 14. Психология. — 2016.— №2

OQIWSHILAR ARASINDA ZIYREKLILIKTI ANIQLAW MASHQALASINIŃ PSIXOLOGIYALIQ TÁREPTEN ÚYRENILIWI

[1]Djolımbetova M.M., [2]Matkarimova N.

[1]Ájiniyaz atındaǵı NMPI Psixologiya kafedrası docent w.w.a.

[2]Ájiniyaz atındaǵı NMPI Pedagogika hám psixologiya tálim baǵdarı 4 kurs studenti

Pedagog–psixologlardıń jámiyettegi roli hám abıroyın kórsetiw, olardıń kásipke baǵdarlanǵan tayarlıǵın túpten jaqsılaw, máselesinde arnawlı oqıw orınlardı mekteplerdegi tálim beriw sıpatın asırıw, arnawlı pánler boyınsha tereńlestirilgen klasslarǵa i beriw, mektepke tayarlaw, ziyrek balalar menen óz aldına islesiwge itibar beriw, reformalaw – bas baǵdarlarınıń biri bolıp esaplanadı.

Mektepke tayarlawda, ziyrekli yamasa artta qalǵan balalardı tańlawdı qala berse kishi mektep jası, óspirimlik kásipke baǵdarlawshı oqıw orınları hám joqarı oqıw orınlarındaǵı psixologtıń, ulıwma alǵanda balanıń tuwılǵanınan ómiriniń aqırına shekem bolǵan dáwirde bala ózgesheliklerin, olardıń psixologiyalıq tárbiyalanǵanlıq dárejesin úyreniwde hám shaxstıń qáliplesiwinde psixologiya iliminiń roli kúshli.

Pedagog-psixologlardıń, tárbiyashılardıń, ata – analardıń bunday islerde roli úlken, sebebi hár bir pedagog, psixolog, tárbiyashı, ata-ana baladıǵı ziyreklikti, uqıplıqtı kóre aladı, ziyrek oqıwshılardı anıqlawda hám olardı rawajlandırıwda social pedagogikalıq usıllardan paydalanıw aktual máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Ziyrek balalar – bul ulıwma yamasa arnawlı talantqa, yaǵnıy muzıkaǵa, súwretshilikke, texnikaǵa, intelektuallıq, logikalıq oylawda kúshli hám dóretiwshilik talantqa iye balalar esaplanadı.

Ziyreklik – bul uqıplardıń óz betinshe úylesimi, ol jumıstıń tabıslı orınlawın táminleydi, bul ulıwma uqıpları, ol adamnıń keń múmkinshiliklerin kórsetedi. Bul aqıl potencialı yamasa intellekt, biliw uqıpları menen bilimge bolǵan uqıplardıń bir pútin jeke sıpatlaması, bul tábiyat inam etken uqıplardıń jıyındısı bolıp tabıladı.

Ziyreklik hár qıylı psixofiziologiyalıq qásiyetler psixikalıq processler tiykarında rawajlanadı. Ol quramalı sintetikalıq dúzilis, ol óziniń ishine bir qatar maǵlıwmatlardı qamtıp aladı. [Занк А.З.,86]

Ziyrekliktiń rawajlanıw barısında uqıp penen epshillik arasındaǵı dialektika anaǵurlım orın tutadı. Uqıplıq penen epshillik, álbette, bir nárse emes, biraq olar bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Birinshiden, ilim – bilimlerdi iyelew belgili dárejede uqıplıqlardıń bolatuǵının názerde tutadı, ekinshiden qandayda bir iske uqıplı qáliplestiriwdiń ózi onıń menen baylınıslı ilim – bilimlerdi iyelewdi názerde tutadı. Bul ilim – bilimler olardı adam iyeleymen degenge shekem onın uqıplıǵı ushın sırtqı kórinis bolıp qaladı. Olardı iyelegennen keyin, olar sırttan iyelengen ilim – bilim bolıp qalmastan, jeke iyelikke aylanadı, sonın menen birge uqıplıqlardı rawajlandırıwǵa járdemlesedi. Máselen, belgili bilimler sisteması materialında ulıwmalastırıw, oylanıw usılların anıq ózlestirgen sayın adamda belgili epshillik toplanıp qalmastan, al belgili uqıplar da qáliplesedi. Haqıyqıy bilimlendiriw processi sıpatındaǵı oqıw ápiuayı shınıǵıwdan ózgeshelenedi: onda epshillik hám bilimler arqalı zeyinlilik qáliplesedi.

Adamnıń zeyinligi onıń múlki bolıp tabıladı, ol hárekette qáliplesedi. Máselen, jazıwshı, súwretshi yamasa sázendeniń dóretiwshiligi barısında arnawlı ziyreklik qáliplesedi. Ziyreklik jumıs sub`ekti retindegi adamdı kvalifikatsiyalaydı: adamnıń múlki bolǵan ol háreket etpegen payttada potenciyal retinde saqlanıp turadı. Ziyreklik bul adamnıń quramalı sintetikalıq ózgesheligi, ol onıń jumısqa bolǵan jaramlıǵın belgileydi.

Ziyreklik mashqalası – bul aldı menen sapalıq mashqalası. Adamnıń uqıbı qanday dárejede, adamnıń uqıbı neden ibarat, onıń nege uqıbı bar – usı sorawdan birinshi dárejedegi, tiykarǵı sorawlar. Biraq bul sapalıq mashqala óziniń sanlıq tiykarına da iye.

Ziyreklik óziniń sanı yamasa baǵdarına ǵana emes, al óziniń dárejesin hám kólemi boyınsha da ózgeshelenedi. Biraq adamnıń ózinde hár qıylı uqıplar bolıwı múmkin. Olardıń birewi áhmiyetli, ekinshisi áhmiyetsiz bolıwı múmkin. Ekinshiden hár qıylı adamlarda qandayda bir uqıp payda bolıwı múmkin, biraq bul adamlardıń ziyrekligi hár qıylı boladı. [2,48]

Ziyreklikti anıqlawda tiykarǵı úsh parametrlerge súyenemiz – bilim dárejesiniń rawajlanıwındaǵı ústinligi, psixologiyalıq ústinlik hám fiziologiyalıq sıpatlarǵa, bunda ziyrekti úyreniw hám miynet háreketi barısında qáliplesedi. Onı usı háreketlerden tısqarı anıqlawǵa barlıq urınıwlar sátsizlikke alıp keledi. Ziyrekliktiń dárejesi hám sapasınıń áhmiyeti adamnıń uqıbı bar ekenliginiń ayqın dálili bolıp tabıladı. Biraq bul kórsetikishler adamnıń ziyrekligin jetkilikli dárejede bahalawǵa múmkinshilik bermeydi. Sonlıqtan, ziyrek balalardı tańlaw eki basqıshta alıp barıladı.

Birinshi basqıshta:

– Topar oqıwshıların jaqsı bilgen, balalar húrmetine sazawar bolǵan oqıtıwshı yaki psixolog oqıwshılar menen sáwbetke kirisedi;

– Oqıwshılardıń qábiletleri hám qızıǵıwshılıqları boyınsha bir – birine bergen bahaları úyreniledi;

– Ata-analardıń perzentleriniń qızıǵıwshılıǵı boyınsha pikirleri alınadı;

Bul maǵlıwmatlar arnawlı anketa hám sorawnamalar járdeminde alınadı Soǵan tiykarlanıp topar quramıńdaǵı oqıwshılardıń qızıǵıwshılıq hám umtılıwları haqqıńdaǵı maǵlumatlar korreliyacion analizlenedi hám uyımlastırıladı. Birinshi basqıshta ulıwma analiz alınıp atırǵan oqıwshılardıń arasınan umtılıwı, qızıǵıwı, aqılıy rawajlanıwı boyınsha joqarıdaǵı kórsetkishlerge iye bolǵanları saylap alınadı hám málim bir baǵdarǵa ajıratıladı, Yaǵnıy, anıq pánler, tábiyiy pánler, gumanitar pánler, kórkem talǵam tarawı (muzıka, súwretshilik t.b), social taraw, tillerge (linvistikalıq qábiletler), basqarıw tarawı, pedagogika tarawı sıyaqlı.

Ekinshi basqıshta, birinshi basqıshta toparda saylanǵan aldaǵı, aktiv, aqılıy rawajlanıwı ústin hám qábiletli oqıwshılar menen baǵdarları boyınsha tereńlestirilgen psixologiyalıq diagnoz ótkeriledi. Ziyreklerdi úyreniw psixologiyalıq diagnoz processi tiykarında anıqlanadı, olar,

1. Aqılıy qábiletti ólshew (ulıwma intellekttiń joqarılıǵı);
2. Dóretiwshilik qábiletin ólshew (dóretiwshiliktiń ústinligi);
3. Pánlerdi ózlestiriw boyınsha erisken jetiskenlikleri (reyting nátiyjeleri, bahalardıń joqarılıǵı);
4. Aqılıy hám dóretiwshilik qábiletlerinen kelip shıǵıp berilgen tapsırmalarǵa jantasıwı
5. Social maslasqanlıǵın anıqlaw (qarım – qatnasqa kirisiwshenligi);
6. Jeke qásiyetlerdi anıqlaw (individual psixologiyalıq qásiyetleri);
7. Oqıwshıǵa oqıtıwshılardıń, ata – analardıń hám olardıń bir – birine qábiletleri, qızıǵıwshılıǵı boyınsha bergen bahalarınıń mas keliwi sıyaqlı. [3,132]

Joqarıdaǵılardıń hár bir boyınsha aqılıy rawajlanıwı ústin hám qábiletli oqıwshı anıqlanadı. Saylap alınǵan oqıwshılar haqqıńdaǵı maǵlıwmat tálim mekemesi boyınsha jıynalıp, 7 baǵdardıń hár birinde óz qızıǵıwı hám baǵdarlanǵanlıǵı menen ajıralıp turatuǵın aktiv oqıwshılar dizimi júzege keledi. Ziyrek dep tabılǵan oqıwshılardı hár bir oqıwshıǵa qızıqlı hám aqılıy rawajlanıwın táminlew maqsetinde keń imkaniyatlar hámde shart – sharayatlar jaratıladı.

Juwmaqlap aytqanımızda, oqıwshınıń sheberligi, uqıplılıǵı hám qızıǵıw baǵdarına qarap, olarǵa tálim mekemelerinde kerekli shárt-sharayatlar jaratıw zárúr. Tálim sistemasında ziyrek balalardı tańlawdı durıs shólkemlestiriw sheshimin tabıw shárt. Jánede, ziyrek balanıń individual, psixologiyalıq hám fiziologiyalıq ózgeshelikleri haqqında ulıwma maǵlıwmatqa hám kóz-qarasqa iye bolıw, ziyrek balalardı tańlaw, olar menen islesiw, qızıǵıwshılıqların, uqıplılıqların úyreniw menen birgelikte olardıń ziyrekliligin rawajlandırıwǵa qaratılǵan islerdi ámelge asırıw kerek.

Demek, ziyrekliktiń birinshi kórinisi balalardıń jas waqıtlarınan – aq belgili bolǵanınday, tábiyattan ziyrek bala basqa teńleslerine salıstırǵanda óziniń aqılıy rawajlanıwınıń ozıp ketiwi menen ajıralıp turadı. Bul balalarǵa sóylewdiń erte payda bolıwı hám júdá kóp bolǵan leksika baylıǵına iye bolıwı, aqılıy xızmetten sharshamaw, yaǵnıy olardıń túrli aqılıy xızmetlerden qızıǵıwshılıq penen izleniwleri qabıl etiwleri. Olardıń qızıǵıwshılıqları ózgerip turıwı múmkin, biraq aktivliktiń joqarılıq dárejesi hár dayım turaqlılıqtı joytpaydı. Bularda aqılıy izleniwshilik ıqtıyarsız ráwishte júzege keledi. [Kamilova N.G`,78]

Ziyrek balalar pikirlew processi tez bolıwı, analizlew hám ulıwmalastırıw qábiletiniń bar ekenligi menen ajıralıp turadı. Olar dógerek – átirapta júz berip atırǵan waqıyalarǵa qızıǵıwshań bolıp, dóretiwshilik sıpatları kórinedi. Ziyrek oqıwshılardıń este saqlawları júdá jaqsı rawajlanǵan bolıp, olar uzaq múddetke shekem bolıp ótken waqıya hádiyselerdi, kórgen – bilgen nárselerin eslep qalıw hám kerek waqıtta onı jáne qayta islewde tiklew imkaniyatları keń boladı. Ziyrek balalar úlkenlerge salıstırǵanda unamlı hám unamsız tásirge qıyınlıǵı menen ajıralıp turadı.

Ádebiyatlar

1. Занк А.З. Как определить уровен развития мышления. М.,2002, 86с.
2. İjtimoiy psixologik treninglar praktikum. Farg`ona 2003. 48b
3. İjtimoiy psixologiyada ijtimoiy amaliyot. T.1999. 132b
4. Kamilova N.G`. Muammoli usmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2004. 78b

ÓSPIRIMLIK DÁWIRINDE ÓZIN-ÓZI BAHALAWDIŃ INDIVIDUAL PSIXOLOGIYALIQ ÓZGESHELIKLERI

[1]Djolımbetova M.M., [2]Bazarbaeva S.

[1]Ájiniyaz atındaǵı NMPI Psixologiya kafedrası docent w.w.a.

[2]Ájiniyaz atındaǵı NMPI Pedagogika hám psixologiya tálim baǵdarı 4-kurs studenti

Ózbekstan Respublikası óz ǵárezsizligin jáhán kóleminde jıl sayın rawajlandırıp barar eken, onıń perspektivası búgingi áwladtıń bilgir ruwxıy tárepten bárkámal insanlar bolıp jetiwisiwine baylanıslı. Bul orında insan ruwxıylıq nızamların úyreniwshi psixologiya páni bólek áhmiyetke iye boladı. Insandı jámiyetimiz ushın aktiv bárkámal shaxs retinde qáliplestiriw natiyjeliligin jáne de asırıwda psixologiya ilmi jáne onıń ámeliyatda tuwrı baǵdardı ıyelewi júdá zárúrli bolıp tabıladı.

Búgingi kúnde psixologiya páni aldında pútkilley basqa juwapkershilikli wazıypa bolıp, onda ósip atırǵan bárkámal áwladtı óziniń ǵárezsizlik ideologiyası arqalı rawajlandırıw, tarbiyalawday ullı iste juwapkershilikli wazıypa turıptı. Shaxstıń jetik, ózligine iye, psixikalıq oylaw erkinligi, jámiyet rawajlanıw potencialın kórsetiwshi bas qural bolıp tabıladı. Sebebi ol jaǵdayda óspirimlerdiń óz-ózine bahası áhmiyetli orın iyeleydi.

Óspirimlik dáwiri «Kamalat bosaǵası» dep atalıp, bul kamalat basqıshı fiziologiyalıq, psixologiyalıq hám sociallıq shegaralardı óz ishine aladı. Bul júdá qıyın másele, sebebi psixofiziologiyalıq rawajlanıw tezlik penen onıń basqıshların sociallıq jetilisiw múddeti hámme waqıt hám tuwrı kele bermeydi. Akseleraciya nátiyjesinde búgingi ósipirimlerdiń rawajlanıwı aldınǵı áwladlarǵa salıstırǵanda ortasha eki-úsh jıl ilgerilep rawajlanbaqta. Fiziologlar bul processti 2-dárejeli jınısıy belgilerdiń payda bolıwına qarap, 3 basqıshqa ajıratadı:

Birinshi basqısh – prepubertat

Ekinshi basqısh – pubertat

Úshinshi basqısh – postpubertat

Akseleraciya múnásebeti menen óspirimlik jasınıń shegerası endi 15-16 jastan 23 jasqa shekem bolmaqta, bunda erte óspirimlik 15-18 jas, óspirimlik 18-23 jastaǵı jigit qızlardı óz ishine aladı. Demek, óspirimlik hám aldın baslanadı. Biraq bul rawajlanıw dáwiriniń konkret mazmunın birinshi náwbette sociallıq sharayatlar menen belgilenedi. Jaslardıń jámiyette tutqan ornı, olardıń abırayı, olar iyeleytuǵın bilimlerdiriń kólemi hám bir qatar basqa faktorlar sociallıq sharayatlarǵa baylanıslı boladı. Erte óspirimlik jasındaǵı

balalar bul 15 jastan 17-18 jasqa shekem bolǵan akademiyalıq licey hám kásip óner kolledjleri oqıwshıları bolıp tabıladı.

Óspirimlik – bul adamnıń puqara sıpatında qáliplesiwi, onıń sociallıq tárepten jetilisiwi, óz táǵdirin ózi sheshe alıwı, socallıq ómirge aktiv qatnasta bolıw dáwiri, puqara hám watanpárwarlardıń mánáwiy sıpatları jetilisetuǵın dáwir. Aktiv sociallıq ómir, oqıwdıń jańa xarakteri (óz betinshe bilim alıw) jigit hám qızlarǵa dúńya qarastıń qáliplesiwine, olarda ǵárezsizlik hám minet seziminiń qáliplesiwine, bilimniń túrli tarawlarında olardıń dóretiwshilik qábiletin asırıwǵa úlken járdem kórsetedi. [Kamilova N.G`, 52b]

Rus psixologi L.İ.Bojovich erte óspirimlik dáwirinde shaxs motivacion tarawınıń rawajlanıwına túrtki beredi: oqıwshılardıń ómirde óz ornın hám ishki poziciyasın anıqlaw, dúńya qarastıń qáliplesiwi hám onıń biliw xızmetine, óz-ózin ańlawǵa hám ádeplilik normalarına tásirin názerde tutadı.

Óspirimler ǵárezsiz ómir tarawın jaqın ǵárezsizlikke iye bolar eken, ózleriniń ómir jolların belgilep alıwǵa, búgingi miynet xızmetiniń anıq keleshegin anıqlap alıwǵa, keyingi qánigelerdi tańlawǵa umtıladı. Sol múnásebet penen kásip ónerge tán qızıǵıwlar toplanadı hám jánede rawajlanıp baradı, jigit hám qızlar óz keleshegi haqqında tereńirek oylay baslaydı.

Ósipirimlik dáwirindegi fizikalıq rawajlanıw ústinde toqtalıp ótemiz, bul nárse tómendegi sebeplerge kóre áhmiyetli. Fizikalıq rawajlanıwdıń ayırım ózgeshelikleri erte ósipirimlik shaxsınıń ayırım sıpatları rawajlanıwına málim dárejede tásir kórsetedi hám onıń bunnan keyingi ómir xızmeti tarawındaǵı imkaniyatların bir qansha belgilep beredi.

Birinshiden bul orında kásip tańlaw názerde tutıladı, bul bolsa málim dárejede jigit hám qızlardıń individual fizikalıq dúzilisi ózgesheliklerine hám baylanıslı.

Ekinshiden, jınıslardıń ózara meyli tásir kórsetedi, bunda fizikalıq rawajlanıw ózgeshelikleri bir qansha áhmiyetli rol oynaydı. Óziniń fizikalıq kúshin hám kórkemligin, salamatlıǵın hám bekkemlewin sezinip jigit hám qızlarda ózine isenim, tetiklik, optimizim hám xosh kewillilik sıyaqlı sıpatlardıń quram tabıwına tásir kórsetedi.

Óspirimlerdiń biliw processleri sonday dárejege jetedi, úlkenler orınlaytuǵın barlıq aqılıy jumıslardı orınlawǵa ámeliy tárepten tayar boladı. Olardıń biliw processleri quramalı hám iyliwsheń bolıp baradı. Olar bul jasqa kelip awır jumıslarǵa kóp waqıtların ajırata baslaydı, dem alıw hám oyın kúlkige júdá kem waqıt ajıratadı. Olardıń barlıq biliw processleri, tiykarınan qıyal, este saqlaw, sóz, oylaw rawajlanadı. Óspirimlik jasındaǵı oqıwshılardıń biliw processleri túrli kóz qaraslardı analiz etiwge hám bul másele boyınsha hár tárepleme pikir júritiwge járdem bere aladı. Biliwge qızıǵıwdıń rawajlanıwı, oqıwǵa sanalı múnásebette bolıwdıń ósiwi biliw processleriniń erkliligi, olardı basqara alıw sheberligi jánede rawajlandırıwǵa kirisedi.[G`oziev E, 121]

Bul jas dáwirdiń aqırına barıp, oqıwshılar ózleriniń biliw processlerin tolıq iyelep aladı, olardı ómir hám xızmettiń úzliksiz wazıypalarına boysınadı. Olar ádeplilik hám siyasiy hám basqa temalar boyınsha erkin pikirleydi. Óspirimlerge ulıwmadan, jekege, jekeden, ulıwmaǵa juwmaq shıǵarıw, yaǵnıy indukciya hám dedukciya tán.

Óspirimler kópshilik ilimiy túsiniklerdi ózlestiredi, túrli máselelerdi sheshiw processine olardan paydalanıwdı úyrenedi. Bul bolsa olarda teoriyalıq yaki sóz-logikalıq oylawdıń rawajlanǵanlıǵın bildiredi. Baqlaw anıq maqsetke qaratılǵan hám jánede sistemalı bolıp baradı. Shaxstıń baqlawshılıq ózgesheligi rawaj tabadı. Sonıń menen birge N.D.Levitov kórsetip ótkenindey, óspirimler óz baqlawlarında oyǵa berilmewin, baqlawdı óz aldına qoyılǵan wazıypalarǵa boysındırıwları, jeterli dárejede toplanǵan faktler toplamaǵansha juwmaq shıǵarıwǵa asıqpawı zárúr. Erte óspirimlerdiń oqıw xızmeti olardıń aktivligi hám óz betinshe joqarı talaplar qoyadı. Akademiyalıq licey hám kásip óner kolledj

dástúrinde belgilengen materiallardı ózlestiriw ushın teoriyalıq oylaw rawajlanǵan bolıwı hámde óz betinshe tálim alıw kónlikpelerin iyelewi zárúr.

Este saqlawdıń rawajlanıwında jasırın sóz logikalıq este saqlawı, mánisine túsinip este alıp qalıwınıń roli sezilerli dárejede artadı. Biraq erkli este saqlaw ústinlik qılsada, erksiz este alıp qalıw hám erte óspirimler tájiriybesinen shıǵıp ketpeydi. Ol tek ózine tán ózgeshelikke iye boladı, erte óspirimlerdiń qızıǵıwları, tiykarınan olardıń biliwge aktiv ráwishte bilim iyelew, oqıw hám jámáát xızmetinde erkli este saqlaw jetekshi rol oynaydı.

Sózbe sóz yadlap alıw ayrıqsha jaǵdaylarda zárur ekenligin oqıwshılar jaqsı túsinedi. Óspirimler bolsa alıp qalıw usıllarınan – rejelerin hám testtiń sxemaların, konspektlerin dúziw, tiykarǵı pikirlerdi ajıratıp kórsetiw hám astın sızıw, ilgeri málim bolǵan pikirlerge salıstırıw usıllarınan óspirimlerge qaraǵanda aktiv dárejede keń paydalanadı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, óspirimlerdiń óz-ózine qoyǵan bahası bul olardıń keleshekte qanday kásip iyesi bolıwına tásiri kúshli, sonlıqtan tómendegishe másláhatlerdi usınıs etemiz.

- óspirimlerdi kásipke qızıqtırıwdı anıqlaw maqsetinde olar menen sáwbetlesiw, esse jazıw, anketa toltırıw arqalı ol yamasa bul kásipke bolǵan qızıǵıwshılıǵın anıqlaw;
- óspirimlerdi olimpiaǵa hám konkurslarǵa alıp barıw, olardı hár túrli dógereklerge qatnasıwına járdem beriw;
- óspirimlerdiń bilimin tekseriw, kásipke qızıǵıwshılıǵın anıqlaw maqsetinde metod birlespe jumısın baqlap barıw;
- kásipke baǵdarlaw boyınsha alıp barıp atırǵan islerdi baqlap barıw, oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵı, qalewi hám uqıplılıqların esapqa alıw;
- klass basshıları, mektep shıpakeri, kitapxanashısınıń islerin baqlap barıw, oqıwshılardıń den-sawlıǵına qarap kásiplik baǵdarlamalar beriw hám kásipler boyınsha usınıslar beriw;
- pitkeriwshi hám klasstan-klassqa ótiwshi oqıwshılardı «Usınısnama» sınıń tolıq hám tuwrı toltırılǵanıń tekseriw arqalı ámelge asırılsa maqsetke muapıq bolar edi.

Ádebiyatlar

1.Kamilova N.G`. Muammoli wsmir: tashhis, tadqiqot metodlari. T.2004. 52b
2.G`oziev E.Psixologiya: (Yosh davrlari psixologiyasi): - T.: Wqituvchi, 1994 121b.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ НА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Калкабаев Б.А.
методист по Русскому языку и литературе
Отдела методических услуг Центра педагогического мастерства Республики Каракалпакстан

Современное образование требует от преподавателей не только глубоких знаний своего предмета, но и способности адаптироваться к новым образовательным технологиям. В условиях быстро меняющегося мира учителя русского языка сталкиваются с необходимостью постоянного повышения квалификации и внедрения инновационных методов обучения. Мы рассматриваем новые технологии преподавания русского языка, способствующие развитию профессиональных навыков учителей.

1. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ)

ИКТ играют ключевую роль в современном образовании. Использование интерактивных досок, мультимедийных презентаций и онлайн-ресурсов помогает сделать обучение более увлекательным и доступным.

1.1. Онлайн-платформы и ресурсы

Платформы, такие как Google Classroom и Moodle, позволяют учителям организовать дистанционное обучение, делиться материалами и взаимодействовать с учениками в режиме реального времени. Это особенно актуально для повышения квалификации, поскольку учителя могут проходить курсы, участвовать в вебинарах и обмениваться опытом с коллегами из других регионов.

1.2. Видеоуроки и подкасты

Создание видеоматериалов и подкастов по различным аспектам русского языка способствует не только углублению знаний, но и развитию творческих способностей учителей. Это дает возможность освоить новые форматы подачи материала, что делает обучение более разнообразным [Волкова Т. Н. С. 26-33];

2. Геймификация

Геймификация — это использование игровых элементов в образовательном процессе. Она позволяет повысить мотивацию и вовлеченность учителей в процесс повышения квалификации. [Дроздецкая Г.В. С. 85.];

2.1. Игровые симуляции

Симуляции, такие как ролевые игры или деловые игры, позволяют учителям прорабатывать сложные аспекты преподавания русского языка в практическом формате. Это способствует развитию критического мышления и навыков коммуникации.

2.2. Образовательные игры

Использование образовательных игр, таких как Kahoot! и Quizizz, помогает учителям не только повторять материал, но и вовлекать учеников в процесс обучения, что делает занятия более интерактивными. [Габдуллина М.В. С. 47-52.];

3. Проектное обучение

Проектное обучение предполагает выполнение учащимися долгосрочных заданий, что способствует развитию самостоятельности и креативности. Для учителей это также означает возможность работы над актуальными темами и совместного создания проектов.

3.1. Коллаборативные проекты

Учителя могут объединяться в группы для разработки совместных проектов, касающихся изучения русского языка. Это может включать создание учебных пособий, разработку интерактивных материалов или проведение исследований. [Горбич О.И. С. 136-146];

4. Использование искусственного интеллекта

Искусственный интеллект (ИИ) уже начинает активно внедряться в образовательный процесс.

4.1. Персонализированное обучение

Индивидуализированные рекомендации по обучению на основе анализа данных об успеваемости учащихся могут помочь учителям лучше понимать сильные и слабые стороны своих учеников, а также корректировать свои методы преподавания.

4.2. Автоматизированные тесты и оценивание

ИИ может значительно упростить процесс оценки знаний учащихся, позволяя учителям больше времени уделять интерактивным и креативным занятиям.

Таким образом, новые технологии преподавания русского языка открывают широкие горизонты для повышения квалификации учителей. Интеграция ИКТ, геймификации, проектного обучения и искусственного интеллекта в образовательный процесс делает обучение более эффективным и интересным. Успех в применении этих технологий зависит от готовности учителей адаптироваться и постоянно развиваться в стремительно меняющемся образовательном ландшафте.

Литература

1. Волкова Т. Н. Новые технологии изучения гуманитарных дисциплин в школе (в контексте культурологического подхода к образованию) сб. науч. тр. - Шуя : Весть, 2003. - С. 26-33. - Библиогр. в конце ст.
2. Габдуллина М.В. Технология обучения русскому языку на основе моделирования интегративных связей в содержании учебного материала // Вестн. Костром. гос. ун-та им. Н.А. Некрасова.– 2011. – Т. 17, № 1. – С. 47-52.
3. Горбич О.И. Современные вузовские педагогические технологии на уроке русского языка в средней школе– 2006. - № 3. – С. 136-146.
4. Горсткина Н. Проектирование урока русского языка с применением ИКТ. – 2010. - № 1. - С. 85-97.
5. Дроздецкая Г.В. Инновационные информационные технологии при обучении русскому языку в вузе.: с. 188-218.

OILADA AXLOQIY MUNOSABATLARNI SHAKLLANTIRSH

Arziyev A.
Qoraqalpog‘iston Respublikasi Pedagogik mahurat markazi katta o‘qituvchisi

O’zbekistoning har tamonlama taroqqiyoti uchun fidokor fuqarolarning kelajagi avlodlari kamol topishi muqarrardir. Sharq xalqlarida qadimdan kattalarni hurmat qilishi, kichiklarga izzatda bo’lishi, insofli bo’lishi, rostgo’ylik, xushmuomalalik, mexmondo’stlilik , kishining odob – axloqini ko’rsatib beruvchi qoidalari sifatida amal qilinib keladi. Bu axloq qoidalari har bir shaxsga to’liq namayon bo’lgan taqdirdagina u ma’naviy barkamol shaxsga hisoblanadi. Oila insonlarning tabiiy – biologik – fizalogik, moddiy – iqtisodiy, huquqiy – qonuniy, ma’naviy – axloqiy, aloqa – munosabatlari asosiga qurilgan ijtimoiy birlikdan iboratdir. Insonlarning tabiiy –biologik – fizologik munosabati deganda jinsiy aloqa va nasl qoldirish (farzand tug’dirish va tarbiyalashni), moddiy – iqtsodiy munosabatida - uy ro’zgorini boshqarish, mulkiy munosabat – nikoxining qonuniyligini, ma’naviy – axloqiy munosabatda esa er – xotin inoqligi, pokligi, ota – ona bilan farzand o’rtasidagi mehr – oqibat, hurmat, burch va shu kabilarni tushunish lozim. Hozirgi kunda yuqoridagi zikir etilgan oila va uning bilan bevosita bog’liq masalalar qonun yo’li bilan muhofaza qilingan va kafolatlangan. Chunki u jamiyatning ajralmas bir bo’lagidir. Shuning uchun ham O’zbekistonda Respublikasining 63 – moddasida; “Oila jamiyatning asosiy bo’g’inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo’lishi huquqiga ega” - deydilar. Oilaga xos an’analar, qadriyalar urf - odatlar bola zuvolasini shakllantiradi. Eng muhimi, farzandlar oilaviy hayot maktab orqali jamiyat talablarini anglaydi his etadi. Bu o’rinda ilgari surulayotgan pedagogik g’oyani tub moxiyatini oila tarbiyasini to’g’ri yo’lga qo’yish mustaxkamlash va yanada chuqurlashrish bilan bog’liqdir.

Oila tarbiyasi deganda ota - ona, oiladagi katta kishilar, buva va buvilar, aka - opalar va shu kabilar tomonidan bolalarning to’g’ri , milliy axloq-odob no’rmalari asosida tarbiyalanish tushunish lozim. Zotan kelajakda qanday inson bo’lib yetilishini ota-ona, aka-

opa, boshqalarni muomula – munasabatlar, xulq atvoriga, tartib –intizomiga bevosita bog'liqdir. Xalqimiz: :Qush uyasida ko'rganini qiladi" deb bejiz aytmagan.

Oilada axloqiy tarbiyani negiziga asoslanadi. U bolada shakllanish lozim bo'lgan barcha insoniy munosabat va fazilatlarni tarbiyalovchi hayot maktabi hisoblanadi.

O'zbek xalqi tabiatan bolajon xalq. Bolaga bag'ri kenglik, mehrdar yolik, o'ta fidoyilik o'zbeklargagina xos xususiyatidir. Shu boisdan ham, ota – onamiz farzandlarning baxti va kelajagi uchun qayg'uradi. Ularning puxta bilim olishlari qiziqishlari bo'yicha kasb – hunar egallashlari, axloq – odob qoidalarni mukammal bilishlari va ularga amal qilishlari uchun mavjud imkoniyatlarni yaratadilar. Chunki oilada bolani to'g'ri tarbiyalash mustahkam poydevorli jamiyat barpo etishning garovidir.

Oilada bolalarni axloqiy jihatdan tarbiyalash vazifasi va mazmuni bolaning ma'naviy dunyosini uning ongini, axloqiy hislatlarini, shaxsiy sifatlari va xulqi tarbiyalash va rivojlantirishni taqoza eyadi. Axloqiy tarbiyaning vazifalari asosan quydagilardir;

1. Bolalarda axloqiy his – tuyg'ularni, tassavvurlar va xatti – harakatlarni tarbiyalash.
2. Xulq madiniyati va ijodiy munosabatlarni tarbiyalash.
3. SHaxsda axloqiy his – tuyg'ularni tarbiyalash .
4. 4. Xulqdagi salbiy hislatlarni barxam toptirish.

Oilada amalga oshirilgan axloqiy tarbiyaning mazmuni farzandda o'z ota – onasidan, oilasi, avlod – ajdodlari tarixidan, o'zi tug'ulib o'sgan o'lkasi, vatani, millati, tili, dini, an'analardan g'ururlanishi hissini shakllantirishdan iborat.

Davlatimiz va hukumatimizning ota – ona va tarbiyachi murabbiylar oldiga qo'yayatgan talabi ham aynan shundan ibratdir.

"Bola ongi yoshlikdan boshlab" , "Sen tarixi boy, ulug' millatning farzandisan", "Sen ulug' mutafakkirlar, alloma zamonlarni dunyoga keltirib, tarbiyalangan bobokolanlarning ajdodisan", "O'zbek xalqi boy ma'naviyatli, vatanga, xalqa sadoqatli xalq", "Bizning mamlakatda dunyoda tabiati eng go'zal, boy diyor", "O'zbek xalqi bag'ri keng , insonpavar, mexmondo'st xalq" kabi tushunchalar bilan shakllantirilsa, uning ongida milliy g'urur, o'zligini anglash paydo bo'lib boradi. Shundagina u o'z avlod ajdodlari an'analari kelgusida davomchisi ekanligini, ongli ravishda tushunib yetdi. Mamlakat, oila tug'ulib o'sgan hudud ravnaqi, amalga oshirayotgan islohatlarning muvaffaqiyoti har bir shaxsning ma'naviy madaniyatliligi darajasiga, uning fidokorligiga, halol mehnatiga bog'liq ekanligini qalb anglaydi.

Yoshlarning ma'naviy – axloqiy va jismoniy barkamol qilib tarbiyalash davlatimi-zning siyosatini ustuvor yo'nalishi hisoblanadi.

Oila esa tarbiyaning poydevori o'ziga xos jarayon bo'lib, u farzand tug'ulmasdan ancha oldin boshlanadi. Yaniy bo'lajak ota – onanig salomatligi , nasl – nasabi, dunyoqarashi, ichki va tashqi dunyosi, axloq – odobi, moddiy va ma'naviy va jismoniy tayyorligi kelajak farzand tarbiyasida mumkin ahamiyatga egadir.

Milliy g'urur ona suti, ota namunasi, avlod – ajdotlarining irsiy fazilatlari, axloq – odabi mezonlari orqali far-zand ongiga singdiriladi. Shuning uchun har bir fuqoradan, yosh avlodga milliy g'ururni shakllanish, mustahkamlash bugumgi kunning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Milliy g'ururni shakllantirish va mustahkamlash uchun avvalo, millatimizning paydo bo'lib shakllanish tarixi, urf – odatlari, an'analari, adabiyoti, sa'nati, madaniyati, dini va ularnining insoniyat tarixi taraqqiyotida tutgan o'rni mukamal bilmoq zarur. Ikkinchidan umuminsoniy qadriyatlarni bilishi, ulardagi milliy mentalitetimizga mos ilg'or g'oyalarni amaliyotga joriy etishga va shu asosda milliy qadiriyatlarimizni mazmunan va shaklan

boyitmoq lozim. Uchunchidan, jahon andozalariga mos yangi texnika va texnologiya asaslangan ichlab chiqarish jarayonini tashkil etish va unda foallik ko'rsatish kerak. To'rtinchidan, mamlakatimzda istiqomat qiloyotgan fuqoralarning irqi, millati, naslu – nasabi, tili va diniy etiqotidan qatiy nazar millatlararo, fuqorolararo totuvlik, hamjihatligi, yakadilliga erishmoq uchun barcha chora tadbirlarni ko'rmoq lozim. Shundagina hech qanday yovuz kuch ko'p millatli mamlakatimizning xalqlari o'rtasiga raxno sololmaydi. Ular bir – birlari bilan do'st – birodar hamfikr, bir –biridan faxrlanish va g'ururlanish hissi bilan yashaydilar. Bunday o'zaro do'stona munosabat yosh avlod tarbiyasida muhim ro'l o'ynaydi.

Odob – odamning jamoat, el – yurt orasida o'zini tutish, boshqalar bilan qay yo's-inda muomla qilish, o'z turmushi, maishati va bo'sh vaqtini qanday tashkil etishi, xulosa, shaxsning kundalik xulq – atvori, yurish – turishi, xatti – harakatlari qan- day bo'lishi lozim va ma'qul ekanligini xususida baxs etadi. Oilada bolalarni jamiyatga bo'lgan hurmati yuksaltirish mustaqillimizni mustaxkamlashga, axloqiy madaniyat egasi bo'lishiga, axloqiy ongini, o'zligini - o'zini – o'zi anglab yetishga, yaxshi insonlarga bo'lgan etiqodini rivojlantirishga olib keldi.

Adabiyotlar

1. I A Karimov «Barkomol avlod orzusi» "SHarq" nashriyoti –matbuot kontseni 1999. 8 –b.
1. Musurmonova O. "O'quvchilarni ma'naviy madaniyatini shakllantirish". –T., "Fan", 1993 y, 112-bet.
2. Musurmonova O. "Oila ma'naviyati – milliy g'urur". –Toshkent, "O'zbekiston", 1999 y, 200-bet.

MEKTEP OQIWSHILARIN KASIPKE BAǴDARLAW JUMISLARI NÁTIYJELI SHÓLKEMLESTIRIW

Arziev A.
Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagoglaq sheberlik orayı aǵa oqıtıwshısı

Hár bir jámiettiiń keleshegi onıń ajıralmaytuǵın bólegi hám turmıslıq zárúrligi bolǵan tálim sistemasınıń qaysı dárejede rawajlanǵanlıǵı menen belgilenedi. Búgingi kúnde jaslardıń hár tárepleme jetik, bilimli, joqarı ruwxıylıqlı, bárkámal shaxslar bolıp jetiwishini támiyinlew jolında ámelge asırılıp atırǵan úlken baslamalı jumıslarınıń eń tiykarǵı buwını retinde mektep oqıwshıların kásipke báǵdarlaw arqalı ǵárezsiz turmısqa tayarlaw xalıq tálimi sisteması aldında turǵan zárúrli ilajlardan biri esaplanadı. Kásip tańlaw mektep pitkeriwshileri turmısındaǵı zárúrli hám juwapkerli basqısh bolıp, kásiplik xızmet tarawın anıqlaw social ortalıq, turmıs tárizi, miynet ortalıǵı hám basqalar boyınsha insan keleshegin belgilep beretuǵın tiykarǵı faktorlardan biri. Kásipke báǵdarlaw jumısları oqıwshılardı ózinen-ózi ańǵarıwǵa hám kásiplik rawajlandırıwǵa qaratılǵan pedagogikalıq xızmet bolıp, házirgi hám keleshektiń óz-ara tásirin támiyinlewge qaratılǵan ilajlar kompleksi bolıp tabıladı.

Shet elde qızıǵıwlar, shaxs qábiletleri hám temperament ózgesheligin esapqa alıw tiykarında kásiplerdi sistemalastırıw keń tarqalǵan.Eń dáslep Dj Xolland tárepinen 1966 jılda islep shıǵarılǵan kásiplerdi sistemalastırıwdı ajıratıw múmkin.. Onıń áhimiyeti psixolog konsepciyasına tiykarlanǵan bolıp, usı konsepciya shaxs teoriyasın kásip tańlaw teoriyası menen biriktiredi. Baǵdardıń tiykarǵı komponentlerin úyreniw tiykarında Dj.Xolland shaxstıń kásipke baǵdarlanǵan túrlerin ajıratadı: realistlik, intellektual, sotsial, konvensional yaǵnıy, ulıwma qabıl etiw ólsheminde dástúrlerge tiykarlanǵan

isbilermenlik hám ádebiy qábiletler. Hár bir shaxs túri málim bir kásipke baǵdarlanǵan idealistlik túr - buyımlar jaratıwǵa texnologiyalıq protsess hám texnikalıq qurılmalar, qábilet-aqlıy miynet, sotsial-ekonomikalıq miynet penen óz-ara baylanısqa, konvensional anıq jaratılǵan xızmetke, isbilermen adamlarǵa basshılıq etiw hám ádebiy-ilimge, hár bir shaxs túri modeli tómendegi sxema boyınsha dúziledi: maqsetler, qádiryatlar, qızıǵıwlar, qábiletler qálegen kásiplik roller múmkin bolǵan jetiskenlikler, karera hám basqalar.

Professiogramanıń psixalogiyalıq tárepleri haqqında maǵlıwmatlar júrgizgende tómendegilerge itibar beriw maqsetke muwapıq .

1. Oqıwǵa múnásibet hám intellektual sıpatlar:

Bilimlerdiń tereńligi, túrli oqıw pánlerin ózlestiriwdiń intelektual imkaniyatları, qızıǵıwshılıq dóretiwshilik islerine qábiletlilik, ruwxıy qızıǵıwshılıqlardıń kólemi, pikirdi bayan ete alıw uqıbı, maǵlıwmatlılıq.

2. Ádeplilik pazıyletler;

Shaqqanlıq, ǵárezsiz, sezimli, iskerlik, balalarǵa mehr-muxabbat, hakıyqatlıq, kemtarlıq, awır minezli bolıw.

3. İsbilermenlik qásiyetleri:

Shólkemlestiriwshilik qábileti, miynet súygishlik sózge sadıqlıq, principallıq qıyınshılıqlardı jeńiw uqıbı doslar arasında belgili orınǵa iye bolıw.

4. Pedagogika institutına kiriwshiler ushın usınıs motivleri, mekteptegi pán dógerekleri, sabaqlarǵa qızıǵıw; arnawlı klasslar sabaǵı menen tálim procesin muwapıqlastırıw; háwes hám ata- anaǵa múnásibet; fizikalıq miynetke múnásibet; oqıtıwshılıq kásibine qızıǵıw: institutqa kiriw ushın usınıs etilgen qániygelik hám fakultet; oqıtıwshı hám onıń shaxs paziyletleri; jaǵımlı pán hám onı ózlestiriwdegi jetiskenlikler; mektep hám mektepten tısqarı oqıtıwshınıń social hám kásiplik xızmeti: social xızmette shólkemlestiriwshilik hám aktivlik dárejesi; qaysı bir másele boyınsha oqıwshılar ortasında lektsiyalar oqıw; qosımsha ádebiyatlardan paydalanıw; kásip hám qániygelik tańlawda erkinlik hám sırtqı faktorlardıń oǵan tásiri; húkim hám juwmaq shıǵarıwda erkinlik: oqıtıwshı miynetiniń kólemi boyınshakórinis payda etiw.

Pedagoglıq kásibiniń qáliplesiwi adamzat rawajlanıwı táriyxı menen úzliksiz baylanıslı áyyemgi dáwir adamları balalardı ózleri menen ertip júrip, olarǵa ań ańlaw, miywe teriw, ósimlik tamırların qazıp alıw, sıyaqlı háreketlerdi ámelge asırıwdı úyretken bunday háreketler qáwim yamasa urıwdıń tájriybeli adamları tárepinen ámelge asırılǵan. Ápiwayı kúndelikli mútájliklerdi ózlestiriw tiykarında toplanǵan tájriybeler arqalı jaslarǵa maǵlıwmatlar berip, olarda ámeliy kónlikpelerdi qáliplestiriń túrli dawıslardı shıǵarıw tiykarında átiraptaǵı jaqınlasqan qáwipten xabardar bolǵan. Hár túrli tábiy apatlar tásirinen saqlanıw, qáwipli keselliklerdi emlew jasaw ushın jeterli azıq- awqatlardı jámlep alıwǵa bolǵan tábiy mútájlik jaslarǵa turmıs tájriybelerin jeterlishe bilimge iye bolǵan adamlar tárepinen beriliw maqsetke muwapıq emesligin kórsetti. Nátiyjede balalarǵa turmıs tájriybelerin úyretiwshi adamlar toparı hám balalarǵa belgili baǵdarlar boyınsha bilimlerdi beriw arnawlı ajratılǵan orınlarda payda etile basladı.

Ádebiyatlar

1. «Psixologiya slovar» M- 2000.
2. Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir,.
3. Psixologicheskiy slovar./ Pod obx. red. A.V.Petrovskogo M.G.Yaroshevskogo. M. 2000
4. Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vıssh. ped. ucheb. Zavedeniy`
5. «Psixologiya» Karimova. T- 2002

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ БИЛИМЛЕНДИРИЎДИҢ АЙЫРЫМ МАШҚАЛАЛАРЫ

Машарипова А.
Қарақалпақстан Республикасы «Педагогикалық шеберлик» орайы «Педагогика,психология ҳәм тәлим технологиялары» кафедрасы аға оқытыўшысы

Мәмлекетимизде ғәрезсизлик жылларында әмелге асырылған кең көлемли реформалар миллий мәмлекетшилик ҳәм суверенитетти беккемлеў, қәўипсизлик ҳәм ҳуқықты, жәмийетте нызам үстемлиги, инсан ҳуқық ҳәм еркинликлерин, миллетлер ара татыўлық ушын зәрур негиз болды. Халқымыздың мүнәсип турмыс кешириўи, жаҳән талаплары дәрежесинде тәлим алыўы ҳәм кәсип ийелеўи, пуқараларымыздың жаратыўшылық дәрежесин әмелге шығарыў ушын зәрур шараятлар жаратты. Бүгинги күнде алдымызға қойып атырған ўазыйпалардан келип шығып, мектепке шекемги билимлендириўди раўажландырыўға, әсиресе тәлим-тәрбияның сыпатын ҳәм нәтийжелилигин миллий ҳәм жәҳән тәжирийбесин есапқа алған ҳалда модернизациялаўға айырықшы итибар қаратылмакта. Нәтийжеде мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң материал-техникалық базасы, методикалық жақтан тәмийнлениўи жетилистирилип, оқытыў процессине алдынғы педагогикалық ҳәм хабар технологиялары кеңнен енгизилмекте. Мәмлекетимизде мектепке шекемги билимлендириў системасын түптен жетилистириў бойынша бир қатар пәрман ҳәм қарарлар қабыл етилди: Өзбекстан Республикасы Президентиниң «2017-2021-жылларда мектепке шекемги билимлендириў системасын жәнеде жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2016-жыл 29-декабрдеги PQ-2707-санлы, «Мектепке шекемги билимлендириў системасын жәнеде жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 9-сентябрь айындағы PQ-3261-санлы қарарлары, « Мектепке шекемги билимлендириў системасын басқарыўды түптен жетилистириў ис-илажлары ҳаққында» ғы 2017-жыл 30-сентябрьдеги PF-5198-санлы пәрманлары мысал бола алады. Соның менен бир қатарда Қарақалпақстан Республикасында 2018-жылды «Мектепке шекемги билимлендириў жылы» деп белгиленип, мектеп жасындағы балаларды мектепке шекемги билимлендириўге қамтылып алыўды 45% ке көтериў мақсет етип белгиленген ҳәм гөзлеген мақсетке ерисилди. Бүгинги күнге келип Қарақалпақстан Республикасында мектепке шекемги билимлендириў тараўы раўажландырылмақта. Мектепке шекемги билимлендириў Министрлиги шөлкемлестирилместен алдын, Қарақалпақстан Республикасы бойынша жәми 318 мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери болып, олардан 308 мәмлекетлик, 3 мәмлекетлик емес, 7 кәрханаларға қараслы мектепке шекемги билимлендириў мәкемелери хызмет көрсетип келген. Бүгинги күнде Қарақалпақстан Республикасында Мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлериниң саны жәми 543 болып, соннан 375 мәмлекетлик, 6 меншик, 22 мәмлекетлик жеке меншик шерикшилик, 2 кәрханаларға қараслы, 136 мәмлекетлик емес үй бақшалары жумыс ислеп келмекте. Усы жыл (2019-жыл) 1 апрель ҳалатына Республика бойынша 3-7 жасқа шекемги балалар саны 150974 болып, соннан мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине 67091 бала қамтып алынған. Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 2018-жыл 28-майдағы 442-ф-санлы “Мектепке шекемги билимлендириў системасын жәнеде раўажландырыў, мектепке шекемги жастағы балаларды мектепке шекемги билимлендириў мәкемелерине қамтып алыў дәрежесин асырыў, кем тәмийинленген шаңарақлар перзентлерине мектепке шекемги билим алыў ушын кең имканиятлар жаратыў ҳаққында” ғы қарары тийкарында 2018-жыл 1-

июньннан баслап, Нөкис қаласы, Х.Абдамбетов көшесинде жайласқан 48-санлы мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў мәкемеси шөлкемлестирилди. Мектепке шекемги билимлендириў шөлкеми кем тәмийинленген шаңарақлар перзентлери ушын мөлшерленген. Шөлкемге балалар улыўма санының 50 пайызы муғдарында кем тәмийинленгенлер дизиминде турған шаңарақлар перзентлери тийкарланған ҳүжжетлер бойынша бийпул қабыл етилди Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2018-жыл 16-августтағы «Арал бойы регионы балалары ушын реабилитация орайына ийе көп тармақлы қәнигелестирилген Мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў шөлкемин шөлкемлестириў ис-илажлары ҳаққында»ғы ПҚ-3909-санлы қарарына тийкарланып, Нөкис каласы «Нур» мәкан пуқаралар жыйынан 120 орынға мөлшерленген «Имкон» реабилитация орайларына ийе көп тармақлы қәнигелестирилген мәмлекетлик мектепке шекемги билимлендириў мәкемеси 2019-жыл 4-апрельден баслап иске түсти. Бүгинги Республикамыздың мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеринде 4769 педагог тәлим-тәрбия бермекте. Соннан, 1601 жоқары мағлыўматлы, 3172 орта мағлыўматлы, 168 қәниге емес. Ал соннан, 3240 тәрбияшы болып, 711 жоқары мағлыўматлы, 2529 орта мағлыўматлы. 2018-жылы 15-февраль күнги Өзбекстан Республикасы Жоқары ҳәм Орта Арнаўлы Билимлендириў Министрлигиниң буйрығына тийкарланып, мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлерин жоқары мағлыўматлы кадрлар менен тәмийнлеў мақсетинде Халық Билимлендириў Хызметкерлерин Қайта Таярлаў ҳәм Олардың Қәнигелигин Арттырыў Аймақлық Орайында 2018-жыл 22-февраль күннен баслап 695 тәрбияшы, 173 дефектолог, 82 психолог кәсиплик таярлықтан өткерилип, мектепке шекемги тәлимди жоқары мағлыўматлы қәнигелер менен тәмийнлеўге ерисилди.

Демек, бүгинги күнде бизиң мектепке шекемги билимлендириў шөлкемлеримиз, балалардың индивидуал зәрүрликлерин есапқа алған халда, ерте жас ҳәм мектепке шекем жастағы балалардың раўажланыўына қойылатуғын мәмлекетлик талаплар ҳәм мәмлекетлик окыў дәстүри бойынша ҳәр тәреплеме раўажланыўы ушын қолайлы шараятлар жаратып бермекте.

Әдебиятлар

1. Ўзбекистон Республикасининг илк ва мактабгача ёшдаги болалар ривожланишига қўйиладиган давлат талаблари. Тошкент – 2018

2. «Илк қадам» Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури. Тошкент- 2018.

3. К.Д.Тлеумбетова. ҚМУ жанындағы педагог кадрларды қайта таярлаў ҳәм олардың қәнигелигин жетилистириў аймақлық орайы **“**Мектепке шекемги билимлендириў: тәжирийбелер, машқалалар ҳәм раўажланыў перспективалары” атамасындағы Республикалық илимий - әмелий конференциясы. Нөкис-2019. 56-бет

ENHANCING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE(ESL) EDUCATION IN UZBEKISTAN THROUGH CLASSROOM INTERACTION

Ibraimova G.A.

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

English teachers of secondary schools have a special combination of opportunities and problems. At this age, language acquisition is very important, thus teachers need to use good teaching techniques to help pupils learn. The application of interaction theory shows up as a useful framework for teaching languages in this situation. Teachers can establish a

stimulating and participatory learning environment that supports young learners' language development and communication abilities by comprehending and putting this theory into practice.

A well-known theoretical framework that emphasizes the critical role that social interaction plays in language development and acquisition is called interaction theory, or interactionism. This theory holds that learning a language is a social process that happens via meaningful interactions with others, such as teachers, peers, and family members, rather than an individual attempt. This article examines the main ideas of interaction theory and how secondary school pupils' English language education can be influenced by them [3.253].

The idea that social interaction is the primary factor influencing language development is a cornerstone of interaction theory. According to scientists, learners can practice and improve their language skills in real-world situations by interacting and communicating with others. Social interactions give Pupils the chance to ask questions, have meaningful conversations, and get feedback—all of which help them become more fluent in the language.

Lev Vygotsky's Zone of Proximal Development (ZPD) hypothesis is fundamental to interaction theory. The difference between what Pupils can do on their own and what they can do with help from more experienced people is represented by the ZPD [6.30]. When it comes to helping children learn a language, teachers are essential in scaffolding their learning by giving them the tools and resources they need to succeed. In order to help pupils acquire a language, scaffolding can involve modeling language use, posing thoughtful questions, and providing constructive criticism. Important elements of interactionist theory also include language input and output. Exposure to rich language input—such as reading a variety of books and hearing to real conversations—benefits learners by improving their vocabulary and understanding. Giving kids the chance to produce language through speaking and writing exercises is equally vital. Pupils improve their English fluency and communicative skills by using the language in real-world situations.

Another fundamental tenet of interaction theory is the negotiation of meaning, which emphasizes the significance of elucidating and clearing up miscommunications throughout interactions. Pupils improve their communication abilities, show that they understand, and guarantee clear communication through bargaining. Interaction approaches are also in line with collaborative learning, which promotes peer interaction and shared knowledge development. By encouraging collaboration, teamwork, and active participation in educational tasks, collaborative activities help children improve their social and language development [8.35].

Using interaction theory in the teaching of English can assist pupils and teachers in a number of ways. Beyond conventional teaching techniques, Interaction Theory provides a comprehensive approach to language acquisition by highlighting the significance of social interaction in language learning. Teachers can design dynamic and engaging learning environments that encourage pupil participation, teamwork, and meaningful communication by incorporating Interaction Theory into their pedagogical approaches [1.150].

In addition to enhancing pupils' language learning opportunities, this cross-cultural interaction fosters a more accepting and inclusive learning atmosphere in the classroom.

Interaction theory highlights the significance of social Interaction, communication, and teamwork in language learning, providing insightful ideas and practical methods for teaching English. Teachers can create meaningful and engaging learning experiences that support pupils' language acquisition, cultural understanding, and development of

communication skills by implementing interactive activities like debates, collaborative projects, language exchanges, interactive technology integration, real-life simulations, and peer feedback sessions. Teachers can empower pupils to actively engage with the language, practice real-world communication scenarios, and create a supportive learning environment that promotes linguistic proficiency and intercultural competence in the English language classroom by implementing the principles of Interaction Theory.

References

1. Apriani, E. (2017). Utilizing preservice English teachers strategies and classroom management at Junior High School in Rejang Lebong Regency. *ENGLISH FRANCA: Academic Journal of English Language and Education*, *1*(2 December), 149-194.

2. Davis, H. A. (2006). Exploring the contexts of relationship quality between middle school Pupils and teachers. *The Elementary School Journal*, *106*(3), 193-223.

3. Gibbons, P. (2003). Mediating language learning: Teacher interactions with ESL Pupils in a content-based classroom. *TESOL quarterly*, *37*(2), 247-273.

4. Kingen, S. (2000). *Teaching language arts in middle schools: Connecting and communicating*. Routledge.

5. Nugroho, M. A. B., & Mayda, N. (2015). Motivational strategies in teaching English as foreign language: A case study in junior high school 7 Kuningan. *English Review: Journal of English Education*, *4*(1), 82-83.

6. Lo, Y. Y., & Macaro, E. (2012). The medium of instruction and classroom interaction: Evidence from Hong Kong secondary schools. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, *15*(1), 29-52.

7. Xiaojing, F. A. N. (2019). Application of interactive teaching approach to oral English teaching in secondaryschools. *Studies in Literature and Language*, *19*(2), 94-100.

8. Zhu, B., & Zhou, Y. (2012). A Study on Pupils' Affective Factors in Junior High School English Teaching. *English Language Teaching*, *5*(7), 33-41.

QARAQALPAQ XALIQ DÁSTANLARI MISALINDA OQIWSHILARDA KOLLOBORATIV KÓNLIKPELERDI QÁLIPLESTIRIW

Bekbagambetova J.R.

Ájınıyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika instıtutı tayanısh doktorantı

Dástanlar qaraqalpaq xalıq awizeki dóretiwshiliginde úlken orın iyeleydi. Qaraqalpaq xalqınıń ásirler dawamında dóretken kórkem-tarıyxıy shıǵarmaların “Alpamıs”, “Shárıyar”, “Máspatsha”, “Qoblan” dástanlarısız kóz aldımizǵa keltire almaymız. Bul dástanlar ishinde “Edige” nıń óz aldına tutqan ornı bar. Sebebi, dástan mazmunınıń tarıyxiylılıǵı jaǵınan bolsın, kórkemliligi, sózleriniń tásirliliǵı jaǵınan bolsın, sol zamannıń qayǵı-ǵamın, dártin, ármanların sheber kórsetiwi jaǵınan “Edige” ge teńlesetuǵin dástan joq desek qa’telespeymiz. [1;126]

Dástanda tıykarınan Edige batırdıń sáwer yarı- Qaraqas hám jaqın doslari Ańǵısın menen Tıńǵısın unamli qaharmanlar qatarında bolıp, kolloboraciya(óz-ara birge islesiw) belgilerin usi qaharmanlar mısalında kóre alamız. Máselen: Edige dey batırdıń az noǵaylı elinde toqsan dostı bar edi. Toqsan dostın Edige jıynap alıp, awlaqta ishki sırın bayanlap:

-Ha’ doslarım, doslarım!!! Aldımda menıń aǵam joq, ya keynimde inim joq, sizlerden basqa súyenetuǵın tuwım joq, menıń noǵayda jasamaǵım qáwip boldı. Sen eki adam gáplesse, gáp mánisin ańǵarıp, dos-dushpannıń kim ekenliginen maǵan xabar ber,men

qıyın-qıstaw jerde qalsam, doslıq sırımdı ańlatıp gáp sóyle, atıń Ańǵısın bolsın jora,- dep bir dostısınıń atın Ańǵısın qoyadı.

Ekinshi birewine: -Jasırın gáp tıńla, dos dushpanlıq gáp tawıp qulaǵıńdı túrip júr. Men qiyin jerde qala ǵoysam, iǵlam berip qashagór jora, men dostıń Tınǵısınman dep aytarsań,-dedi. Bul dostısınıń atın Tınǵısın qoydı.[1;153] Al, Edigeniń yarı-Qaraqastıń boyınan qaraqalpaq hayal-qızlarına tán bolǵan unamlı páziyletler jasırınǵan. Edigege qılınǵan ádalatsızlıqlar zárdabında batır óz elinen basqa ellerde músápirlikte turmıs keshiriwge májbúr bolǵan. Hátteki, Toxtamıs xannıń adamları Edigege dushpanlıq qılıp óltirmekshi bolǵanında, ómirlik qostarı- Qaraqas Edigeniń qashıwına járdem bergen hám onı hárdayım qollap-quwatlaǵan.

Dástanda kolloboraciya belgileri kóbinese Edige hám Qaraqas ortasında ushrasadı. Jáhán ádebiyatında kemnen-kem ushrasatuǵın batır qızlar haqqındaǵı dástan-Qırq qız dástanı bolıp tabıladı. Dástan Qurbanbay jıraw tárepınen 1939-1940 jıllarda jazıp alınǵan. Dástandaǵı baslı qaharmanlar- Ǵulayım, Allayar(Ǵulayimniń ákesi) Sarbinaz, Arslan, hám Altınaylar óz-ara birge islesiw(kolloboraciya) dińbarlıq belgilerin ózinde jámlestirgen. Xosh, kolloboraciya belgilerin biz qalay túsinsek boladı.Kolloboraciya-ulıwmalıq maqsetke erisiw ushın qatnasiwshilardıń(hár qanday adamlar toparı) ideya hám imkanıyatlarınıń birlesiwi. Gúlayimniń asqar tawi ákesi-Allayar bay qızınıń qálewi bolǵan “Miywalı” atawın oǵan inám etedi. Áke kewilim tınısh bolsın dep qizimnan, “Qirq qiz” dı da aldırtadı qasina. Sol qirq qız benen birgelikte, Gúlayım “Miywalı” degen atawın baǵqa aylandıradı. Atawına dushpan kire almastay qılıp dárwaza saldıradı, sol dárwazanıń bır jaǵın úsh júz adam shaqırıp zorǵa tiklep qoydıradı. Usılay etip,Gúlayım qırq qızǵa basshılıq etip, hár biriniń qolına qılısh berip batırlıqqa hám óz-ara birge islesiwge úyretedi.

Qılısh berip qolına
Batırlıqqa úyretti
Aqıllı tuwǵan Gúlayim
Qirq qizǵa etti ziynetti
Qarıwlanıp qirq qızı
Atlarına minedi
Tórt bólinip on onnan,
Jaw bolıp baǵqa tıyedı.
Qarsı shiǵip jiǵirması,
Qara shashın túyedi.
Kelgenlerdi qırǵan bolıp,
Awdarıp alıp atınan,
Bir jerge bárin úyedi [2; 5]

Kolloboraciya yaǵniy óz-ara birge islesiw- ómirimizdiń hár bir tarawında tálimde, sawda-satıqta, kórkem-óner, sportta da ushrasadı. Tálimde kolloboraciya nı oqıwshılardı toparlarǵa bóliw arqalı úyretsek boladı. Bunda oqıtıwshı oqiwshılardı úlken yamasa kishi toparlarǵa bóliwi arqalı olarǵa arnawlı tapsırmalar beredi. Óz-ara birge islesiw nátijesinde oqıwshılarda tómendegi kónlikpeler rawajlanıp baradı;

- Erkin pikirlew
- Jeke rawajlanıw
- Juwapkershiliktı seziniw

Tapsırmalardı orınlaw dawamında oqıwshılar arasınan lider yaǵnıy topar basshısı saylanıp alınadı. Joqarıdaǵi mısallarımizdan kelip shıǵıp aytatuǵın bolsaq, “Qırq qiz” dástanındaǵı Gúlayim- topar basshısı,al qırq qız bolsa topardaǵı qatnasıwshılar bolıp tabıladı. G.I. Shukinanıń pikirinshe: “Tálimde belsendilikti táminlewde oqıtıwshı hám

oqıwshılar arasındaǵı óz-ara birge islesiwdi shólkemlestirgen halda ámelge asırıw múmkin" dep esaplaydı. [3;36-37]

Arslannıń dushpanı bolǵan- Nádirsha Qulımsay day dostısın araǵa salıp bolmaǵan islerdı boldı dep Arslandı xalıqqa jaman atlı kórsetedi. Batır bolsa bunday jaman atqa taqat ete almay el-jurttan bas alıp ketpekshı boladı. Sonday awır gezde qarındası Altınay bul jamanlıqlar dushpanlar tárepinen islengenin bilip aǵasına dálde boladı. Egerde, Xorezmdı taslap ketseń, xalqıńnıń ahwalı awırlasıp zalım Nádırshanıń qolında qalar dep aqılın beredi. Arslan qarındasınıń aqılın aladı. Bunı esitken Nádırsha: "Qarındasınıń aytqanın quranday-aq kóripti" dep tuwısqanlardıń tatıwlıǵına tán beripti.[2; 116] Biraq aradan kóp waqıt ótpey, Arslan batır Xorezmdı taslap ketiwge májbúr bolǵan. Nádırshanıń maqsetı-Arslandı Xorezmden joq qılıp xalıqqa basshılıq etiw hám Altınaydı ózine yar qılıw edi. Dástan sońında Sarkop penen Xorezm ellerı jawızlardan tazalanıp, Arslan menen Gúlayım murat-maqsetine jetedi. Álbette, usınday qıyınshılıqlar artınan murat-maqsetke erisiw kolloboraciya(óz-ara birge islesiw) nıń arqasında desek qátelespeymiz.

Juwmaq ornında sonı aytıwımız múmkin, kórkem-tarıyxıy shıǵarmalar yaǵnıy dástanlar mısalında óz-ara birge islesiw oqıtıw metodıdan paydalanıw tómendegi nátijelerge alıp keledi:

- oqıwshınıń úyreniw processin bayıtadı;
- oqıwshılarǵa kognitiv (qorshaǵan ortalıq-álem haqqındaǵı bilim sheńberin keńeyttiriw, biliwdı rawajlandırıw) maǵlıwmatlar beredi;
- oqıwshılarda materialdı úyreniwge degen qızıǵıwshılıqtı oyatadı;
- oqıwshılardıń óz shaxsıy bilim hám dúnya qarasların qáliplestiriw imkanıyatların keńeytiredi;
- oqıwshılar turmısqa tayyarlanıwı ushın zárúr bilimler beredi.

Ádebıyatlar

1."Edige" Qaraqalpaq xalıq dástanı. Nókis- "Qaraqalpaqstan" 1990. 126 bet.

2. "Qırq qız" Nókis " Jetı ıqlım" Nókis 2022.

3.Щукина Г.И. Исследование активизации учебно-позновательной деятелности // Советская педагогика. – Москва, 1983. – № 3. 36-37 стр

BOSHLANG'ICH SINFLARDA 4K TAMOYILI ASOSIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGAGIK OMILLARI

Shukirullaeva S.A.

Nukus davlat pedagogika instituti doktaranti

Bu'gingi globallashuv jarayonida talimning ham rivojlanishi juda tez suratlar bilan o'sib bormoqda. Bundan on yil avvalgi shakillangan bilim va ko'nlikmalar muvaffaqiyat qozonish ushin yetarli emas. So'ngi yillarda butun dunyoda talim tizimini ayniqsa boshlang'ich talimda zamonaviy kompetensiyalarni va konlikmalarni rivojlantirish va takomillashtirish uchun barcha imkonyatlar yaratilip, bilim va ko'nlikmalarni shakillantirishta noadatiy yonalishlardan poydalanilmoqta.

Talim sahosida yetakshilik qilayotga'n-Singapur, Yaponiya, Gonkong, Vetnam kabi mamlakatlarning talim reytinglari tez suratlarda o'sib barayotgani hammaga malum. Bu mamlakatlarning talim siyosatin va talim standartlarin organganimizda XXI asr ko'nlikmalari deya etirop etilgan 4K ko'nlikmalariga katta etibor berganligin ko'rishimiz

mumkin. 4K tushinshasi-kreativlik, kommunikativlik, kollabarativlik va kritik pikirlash kompetenciyalar majmuasi.

4K nazariyasi birinchi marta 1950-yillarda AQShda ishlab chiqilgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, har bir inson maktabda, ishda va hayotda muvaffaqiyat qozonish uchun bunday fazilatlarga ega bo'lishi kerak. Agar ushbu ko'nikmalar har bir maktab bitiruvchisida bo'lmasligi muvaffaqiyatli bo'lishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Ushbu masalada 4K ko'nikma (tanqidiy fikrlash, ijodkorlik, hamkorlik va kommunikatsiya)lar insonning xayotiy muommolarini hal qilishga imkon beradi.[1]

Tadqiqotchi T.Feshenko 4K — bu kognitiv va kognitiv bo'lmagan xususiyatlar to'plami, muammoni samarali hal qilish uchun muhim bo'lgan modeldir. 4K XXI asr ko'nikmalarining tarkibiy qismi-bilimlar, insonning individual xususiyatlari, uni ta'minlash uchun mo'ljallangan zamonaviy dunyoda muvaffaqiyat olib keluvchi ko'nikma hisoblanishin ta'kidlagan.[5]

Hozirgi jamiyatda boshlang'ich sinfdan o'qish savodxonligi dars jarayonida o'rganayotgan mavzularni anglash, mantiqiy, tanqidiy, ijodiy fikrlarni rivojlantirishda kommunikativ ko'nikma juda qo'lay keladi.

Ta'lim tizimining bugungi vazifasi o'quvchilarni ta'lim jarayonida fanlarni to'g'ri o'zlashtirish, uzluksiz samarali ta'lim olish uchun maqbul muhit, sharoit yaratishda ko'proq kommunikativ kompetentsiyasini rivojlantirish ahamiyatli bo'lmoqda.

“Kommunikativ kompetentsiya” tushunchasiga mualliflik yondashuvi asosida quyidagicha ta'rif berildi: kommunikativ kompetentsiya – bu o'zida samarali muloqotga kirishish va o'zaro bir-birini tushunishga imkon beruvchi bilim, ko'nikma, malaka hamda shaxsiy sifatlar majmui .[3]

Tadqiqochi Sh.BULEKBAEVA «kommunikativ kompetentsiya” bilimlarni nazariy anglashdan yuksak nutq madaniyatini egallash darajasigacha yetkazish, bilim, ko'nikma, malakalarni nutqiy faoliyatda qo'llash qobiliyati degan xulosaga keladi. U tadqiqotlarida kommunikativ-kognitiv metodni umumta'lim maktablarda amalga oshirish salalasini va o'quvchilarda shakllantiriladigan kommunikativ kompetentsiyani quyidagi komponentlarga ajratish tavsiya qilgan.[4]

Boshlang’ich sinf yoshidagi shaxsning kommunikativ ko’nikmalarning rivojlanishida empatiya va faoliyat asosiy omil hisoblanadi. Boshlang’ich sinf o’quvchilarini kommunikativ ko’nikamlarga o’rgatishda o’qituvchining kasbiy-metodik kompetentligini rivojlantirishga mos ta’lim shakllari, metodlari va vositalaridan foydalanishni talab etiladi

Xulosa qilib aytganda, muloqot qobiliyatlari shaxsning kommunikativ bilimlari, ko'nikmalari va kommunikativ tajribalari to'plamiga asoslanadi.

Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish-bu shaxsni ijtimoiylashtirish va boshlang'ich sinf o'quvchisi tomonidan axborot, idrok, interaktiv faoliyatni mustaqil amalga oshirish samaradorligining sub'ektiv sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. БУЛЕКБАЕВА ШОЛПАН БУХАРБАЕВНА. ОНА ТИЛИНИ ДАВЛАТ ТИЛИ БИЛАН КОММУНИКАТИВКОГНИТИВ АСОСДА ҚИЁСИЙ ЎРГАТИШ (Таълим қозоқ тилида олиб бориладиган мактаблар мисолида). ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАЛСАФА ДОКТОРИ (PhD) ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ. Самарқанд – 2019. 11-б

2. ЛУТФЕТДИНОВА РАЪНО ХУСНИТДИНОВНА. ПРОДУКТИВ ЎҚИШ ВОСИТАСИДА БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИДА КОММУНИКАТИВ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. ПЕДАГОГИКА ФАНЛАРИ бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси АВТОРЕФЕРАТИ. Наманган – 2022.11-б

3. И. Б. Клак, РАЗВИТИЕ 4К-УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СЕРВИСОВ GOOGLE НА УРОКАХ ИСТОРИИ И ОБЩЕСТВОВЕДЕНИЯ

4. Фещенко, Т. 4 навыка будущего, которые помогут в учёбе и карьере/ Т. Фещенко// [Электронный ресурс]. – 2022. – Режим доступа: https://media.foxford.ru/articles/4-future-skills – Дата доступа: 18.11.2022

MUSIQANING INSON ONGI VA HISSIYOTIGA TA’SIR ETISHINING AJOYIB KUCHI HAQIDA

[1]Shodiyeva Sh.Sh., [2]Djalalova N.X.

[1]Farg‘ona davlat universiteti “Musiqiy ta’lim va madaniyat” kafedrasi Musiqa ta’limi, I-bosqich talabasi

[2]Farg‘ona davlat universiteti “Musiqiy ta’lim va madaniyat” kafedrasi o’qituvchisi

Musiqa so’zi qadimgi yunonchadan „muzalar san’ati“ degan ma’noni anglatib, inson hissiy kechinmalari, fikrlari, tasavvur doirasini musiqiy tovushlar izchilligi yoki majmui vositasida aks ettiruvchi san’at turi hisoblanadi. Musiqaning ifodaviy tasviriy imkoniyatlari yunon olimlari – Pifagor, Platon, Aristotel va Sharq mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino, Jomiy, Alisher Navoiy, Bobur, Kavkabiy, tasavvuf arboblari – Imom G‘azzoliy, Kalobodiy Buxoriy va boshqa tomonidan yuqori baholangan, sharh va ilmiy tadqiq qilingan. Musiqaning odam ongi va hissiyotiga ta’sir etishning ajoyib kuchi uning ruhiy jarayonlarga hamohang bo‘lgan muayyan tizimli jarayonli tabiati bilan bog‘liqdir. Musiqa asarlari mazmuni musiqali obrazlarning o‘zaro munosabatlari, ya’ni taqqoslanish, to‘qnashuv, rivojlanish kabi jarayonlarda shakllanadi [1].

Musiqaning paydo bo‘lishi masalasida turli ilmiy farazlar vujudga kelgan: hissiyotga to‘lgan nutq oxangi (G. Spenser), qushlarning sayrashi va hayvonlarning uz juftlarini chaqirishi (Ch. Darvin), ibtidoiy odamlarning mehnat usullari (K. Byuxer) va ularning chaqiriq tovushlari (K. Shtumpf), jodu-sehrlash marosimlari (J. Kombarye) musiqaning ilk manbalari hisoblanadi. Sharq mutafakkirlari ham musiqaning vujudga kelish muammosi

haqida ilmiy mulohazalar qoldirishgan. Musiqa tarixini Forobiy inson nutqining shakllanish jarayoni va hissiyotlari bilan bevosita bog‘liq holda, Ibn Xaldun (14-asr) esa – ijtimoiy tizimlarning shakllanish krnuniyatlariga asoslangan xrlda tushuntirishgan. Musiqada asosiy badiiy vosita – kuy (melodiya)dir. Musiqaning ogzaki an’anadagi (monodiya) uslublarida kuy badiiy obrazning yagona va tugal musiqiy ifodasi hisoblanadi. Ko‘p ovozli kompozitorlik yo‘nalishlarda garmoniya, polifoniya unsurlari ham muhim o‘rin egallaydi. Musiqa asaridagi kuy (mavzu)lar rivoji uning kompozitsiyasn (shakl)ni tashkil etadi. Musiqa shakli asar mazmunining moddiy tajassumi va vujudga kelish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Musiqa asarlari shakliga muntazam takrorlanuvchi tarkib va unsurlar xos bo‘lib, bular badiiy mazmundagi o‘zgaruvchanlik, harakatchanlik kabi xususiyatlarga ma’lum darajada ziddir. O‘zaro aloqa va birlik doirasidagi bunday dialektik ziddiyatlar musiqa asarini yaratish va ijro etish jarayonida hamisha xilma-xil ravishda o‘z yechimini topadi. Turli xalqlar musiqa madaniyati va an’analarida musiqaning barkaror va beqaror unsurlarining o‘zaro munosabatlari ham o‘zgachadir. Masalan, an’anaviylik mezoniga asoslangan og‘zaki yo‘nalishdagi musiqa uslublarida muayyan badiiy mazmun, estetik qoidalar bilan birga musiqa asarlari shakliga badixago‘ylik xususiyatlari, nomusiqaviy (asarning ijro etish vaqti, joyi, sharoiti kabi) holatlar o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Individual badiiy obrazlarni ifodalashga qaratilgan yozma an’anadagi kompozitorlik san’ati asarlari esa ko‘proq aynan musiqiy rivojlanish qoidalariga, ya’ni tugallangan, yaxlit va barqaror shakllarga asoslanadi. Shuning uchun, kompozitorlik musikada mazkur shakllarni ifodalashga hamda obyektiv holatda saqlashda asosiy omil bo‘lgan nota yozuvi muhim o‘rin tutadi.

Musiqa inson madaniyatida va jamoaviy hayotda o‘ziga xos o‘ringa egadir. U dam olish va ko‘ngil ochish paytlari, turli marosim, bayram, bazm va sayillar, diniy va rasmiy tadbirlar, ommaviy va harbiy yurishlar, sport mashklari va mehnat jarayonida muayyan vazifalar bajaradi. Shuning uchun musiqa asarlari o‘z mazmuniga muvofiq holda bir nechta uslub, tur va janr guruhlariga ajratiladi. Alla, zikr, marsiya, sarbozcha, vals, marsh, messa kabi janrlar hayotdagi maishiy va boshqa sharoitlar bilan bog‘liq bo‘ladi. Ashula, dastgoh, cholg‘u kuy, maqom yo‘llari, konsert, miniatyura, romans va boshqalarda estetik ta’sir o‘tkazish vazifalari asosiy o‘rin tutadi. Janrlar, o‘z navbatida, diniy mussha, yoshlar musikasi, maishiy musiqa, ommaviy mussha, harbiy musika, kamer musiqa, simfonik mussha, xor musikasi kabi musiqa turlariga birlashadi. Tarixiy, milliy, mahalliy, shaxsiy musiqa uslublari ham musiqiy tafakkur tarzi, ohang, ritm, shakl kabi musiqiy unsurlarni o‘ziga qamrab olib, muayyan bir davr yoki milliy madaniyatga mansub bo‘lgan turli janrdagi asarlar umumiyatini aks ettiradi (Avangardizm, Barokko, Klassitsizm, Og‘zaki an’anadagi musiqa, Romantizm, Sentimentalizm). Insonning Musiqa faoliyati asosan 3 bosqichda amalga oshiriladi: ijod, ijro va tinglash . Har bir bosqichda asarning mazmun va shakli uzgacha kurinishga ega bo‘ladi. Ijod bosqichida badiiy g‘oya va shakl muallif ongida mushtarak holda tug‘iladi. Ijro jarayonida shakl va mazmun ijrochi tomonidan uning dunyokarashi, estetik tasav-vurlari, shaxsiy tajriba va maxoratiga mos ravishda o’zgartiriladi. Musiqa ixlosmandlari ham ijro etilayotgan asarni uzlarining xususiy didi, hayotiy va badiiy tajribasiga asoslanib qabul qilishadi. Shunday qilib, Musiqa faoliyati hamma bosqichlarda ijodiy tabiatga ega bòladi.

Musiqiy davrlardan biri „ Sharq Renesans" davridir. Bu Amir Temur davri bòlib, bu davrda musiqiy uyǵonish yuz bergan. Amir Temur asos solgan saltanatida Abdulqodir Marog'iy musiqachisi bòlgan. Bu davrgacha musiqiy maqom tizimi “dvozdax" 12 maqom yòli maqom yo'llari ila jamlangan. Bu saroyda podshoh Amir Temur uchun juda kòp g'azallar musiqa tarzida bayon etilardi. Hozirgi kunda esa òzbek maqom yo'llari uchun katta

imkoniyatlar, turli xil musiqiy markazlar va maqomga ixtisoslashgan maktablar ko'paymoqda [2]. Yoshlar òz vaqtini to'ġri sarf qilsa albatta, barchasiga erishadi. Abdulla Avloniy hikmatli sòzlarida quyidagilar mavjud : „ Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa, Xanjar, olmosday bo'lur o'tkir [3].

Adabiyotlar

1. Abdumannon Nazarov, Olimjon Bekov. O‘zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil.
2. „ Sharq Renesans " davri – ensiklopediyasi.
3. Abdulla Avloniy . „ Hikmatlar sahifasi".

VOKAL SAN'ATINING AHAMIYATI

[1]Ahmedova M.I., [2]Djalalova N.X.

[1]Farg‘ona davlat universiteti "Musiqiy ta'lim va madaniyat" kafedrasi
Musiqa ta'limi yo'nalish, I-bosqich talabasi
[2]Farg‘ona davlat universiteti "Musiqiy ta'lim va madaniyat" kafedrasi o'qituvchisi

Yer yuzida inson paydo bo`lishi bilanoq oziq-ovqatga, kiyim-kechakka ehtiyoj sezganidek, musiqaga ham ehtiyoji bo`lgan. Bunga misol tariqasida, ibtidoiy jamoalarning hayot tarzini olishimiz mumkin. Ov qilish jarayonida, keyinchalik totemizm, anemizm, feteshizm kabi dinlar paydo bo`lgandan so`ng turli diniy marosimlarda ilk kuysimon tovushlar, inson ovozi yordamida ijro etila boshlagan. Dalil sifatida Ispaniyadagi Altamira, Fransiyadagi Lasko, Rossiyadagi Kapova g`ori, O`zbekiston hududida esa Teshiktosh, Seleng`ur kabi g`orlardagi devoriy suratlarni olish mukin. Insoniyat va dunyo sekin-astalik bilan siviliatsiyaga yuz tutar ekan, ko`plab soxalar singari musiqa ham rivojlandi. Birinchi cholg`u sozlari paydo bo`lishdan avval musiqada inson ovozi asosiy vazifani bajarar edi. Asrlar mobaynida ko`plab turli xil cholg`u sozlari yaratildi, lekin shunda ham inson ovozi o`z ahamiyatini yoqotmadi. Demak, aytishimiz mumkinki vokal san`ati eng qadimiy san`at turlaridan biri.

Vokal musiqaga yakka, ansambl hamda xor tarzida, shuningdek cholg‘u sozlari jo‘rligida yoki umuman jo‘rsiz (masalan, katta ashula, akapella xorlari kabi) ijro etiladigan asarlar kiradi. Barcha turlarida xonanda ovozi yetakchi o‘rin tutadi. Vokal san`ati, asosan, badiiy matn (she'riyat) bilan bog‘liq [1]. Shu bilan birga so‘zsiz ijro etiladigan vokaliz ham vokal musiqadir. Xar bir xalqning, joylashgan yeri, yashash tarzi va sharoiti, milliy an`analariga ko`ra vokal ijodi bir-biridan tubdan farq qiladi. Oddiy misol tariqasida Respublikamizning vodiyida (asosan Farg`ona, Andijon viloyatlari) xonandalikning «Katta ashulla» janri rivojlangan bo`lsa, vohasida esa (Qashqadaryo, Surxandaryo va boshqa viloyatlar) baxshichilik san`ati rivojlangan. Shuning uchun ham vokal san`ati, ya`ni xonandalik juda ko`p turlarga bo`linadi. Ularning eng asosiylari: akademik, estrada va an`anaviy vokal. Qolgan kichik va katta janrlarning asosini mana shu 3 ta yirik janrlar tashkil etadi. Vokal san`atida qofiya, melodiya va ritm muhim ahamiyatga ega.

Vokal san`atining o`ziga xos jihatlari:

1.Xor - bir necha ovozdan iborat guruhning birgalikda ijro etishi .

2.Soliq - yakkaxon ijrochilar tomonidan o`z hissiyotlarini ifodalash.

3.Improvizatsiya - ovoz orqali improvizatsiya qilish, ya`ni oldindan tayyorlanmagan holda ijro etish [2].

Vokal san`ati inson ruhiyatini, uning his-tuyg`ularini ifodalash uchun eng kuchli va unumli vositadur. Musiqa orqali odamlar o`rtasida ijtimoiy aloqalarni kuchaytirish mumkin. An`anaviy qo`shiqlar va xalq hikoyalari orqali milliy madaniyatni asrab-avaylashda, ularni

to`laqonli kelajak avlodga yetkazib berishda musiqaning, ayniqsa xonandalikning o`rni katta [3].

Vokal san`atining zamonaviy janrlardagi o`rni juda muhim va ko`p qirrali. Quyidagi jihatlar zamonaviy vokal san`atining ahamiyatini ko`rsatadi:

-Pop: Yengil va keng auditoriyaga mo`ljallangan qo`shiqlarda vokal ijro muhim rol oynaydi. Ovozning rang-barangligi asosiy o`rinda.

-Hip-Hop: Rap vokali va uning ritmik ifodasi musiqaning asosiy qismi bo`lib, mazmun va hissiyotlarni yetkazish uchun muhimdir.

-R&B: Vokal ijro kuchli hissiyotlarni ifodalashga qaratilgan, bu janrda vokal texnikalar keng qo'llaniladi.

Vokal san`ati butun dunyoda amaliy hamda nazariy tomonlama o`rganiladi. Bu haqida o`zbek, jahon, va rus kompozitor, pedagoglari o`z fikrlarini yoritish bilan birga bir qancha kitob va o`quv qo`llanmalar yaratishgan. Ulardan biri, Aleksandr Yegorovich Varlamov tomonidan 1840- yilda yaratilgan «Школа пения» o`quv qo`llanmasi. Ushbu qo`llanma vokal san`atini o`qitish haqidagi birinchi qo`llanmalar sirasiga kiradi. A.Varlamov buyuk rus kompozitori, kapelmeyster, musiqa tanqidchisi va xonanda bo'lib, u vokal san`atini o`qitish metodikasi haqida: "Shak-shubhasiz eng yaxshi usul, jonli ovoz bilan ta'lim berishdir, ya'ni go'zal ovoz iqtidoriga ega bo'lgan yaxshi o'qituvchi qoidalarni misollar bilan, qo'shiqchilik san'atini esa tajriba va amaliyotga asoslangan o'qitish uslubi bilan uyg'unlashtiradi"- deb ta'kidlaydi[4]. Shuningdek, vokal san`atini ilmiy jihatdan barcha musiqashunoslar qatorida, psixolog, fiziolog, hamda pedagog Ivan Mixaylovich Sechenov ham tahlil qilgan. Yaxshi ovoz soxibiga aylanish uchun amaliy tajribaning o`zi kamlik qiladi, ijrochi o`z soxasini tubdan o`rganishi, ijro paytida har bir hosil bo`layotgan tovushga ongli ravishda tayyor turishi zarur. Bu haqida olim I.M.Sechenov shunday degan: "Qo'shiq aytishni biladigan kishi, oldindan ma'lum bo'lganidek, ya'ni tovush paydo bo'lishidan oldin, u qanday qilib ma'lum va oldindan belgilangan musiqiy ohangni ishlab chiqarish uchun ovozni boshqaradigan barcha mushaklarni tartibga solishni biladi, kerak bo'lsa mushaklari bilan, ovozi yordamisiz, o'z ongi uchun, har qanday tanish qo'shiqni ijro eta oladi" [5].

O`zbekistonda vokal san`ati sohasidagi islohotlar haqida gapiradigan bo'lsak,

ular bir qator muhim yo'nalishlarni tashkil qiladi. Bu islohotlar quyidagi asosiy jihatlarni o'z ichiga oladi:

- Ta'lim tizimini takomillashtirish va yangi dasturlarni ishlab chiqarish, ya`ni vokal san'ati bo'yicha zamonaviy ta'lim dasturlari ishlab chiqilmoqda.

- O'qituvchilarni malakasini oshirish: O'qituvchilarni xalqaro tajribalardan foydalanish orqali malakasi oshirilmoqda .

- Madaniy tadbirlar, festival va musiqiy tanlovlar o`tkazish: yosh ijrochilarni qo'llab-quvvatlash maqsadida xalqaro va mahalliy festivallar tashkil etilmoqda. O'zbekistondagi vokal san'ati festivallari, asosan, milliy va xalqaro ijrochilarni bir maydonga keltirish, madaniyatni rivojlantirish va yosh iste'dodlarni qo'llab-quvvatlash maqsadida tashkil etiladi.

Adabiyotlar

1.Mirxaydarova Z. Muzika v dramaticheskom teatre Uzbekistana. M., 1981.

2.Matyakubov I.B. Xor va Xorshunoslik. Toshkent, 2019 yil. Fan va texnalogiya nashiryoti.

3. Abdusattorov, A. About Makom Melodies Adapted for Orchestra of Uzbek Folk Instruments. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, *2*(11)

4.Варламов А.Е Школа пения. - М.Музгин 1953, - 51с
5.Сеченов И.М Избранные произведения - Т.1 2 - Медкнига 1952 -510

YOSHLAR ESTETIK TAFAKKURINI YUKSALTIRISHNNG IJTIMOY-MADANIY OMILLARIDAN BIRI – SAN'ATDIR

Djalalova N.X.
Farg'ona davlat universiteti "Musiqiy ta'lim va madaniyat" kafedrasi o'qituvchisi

San'at-insonlar tomonidan yaratilgan barcha go'zal va betakror narsalardir. San'at ko'p yo'nalishlarga ega bo'lib, insoniyat madaniyatining bir qismi hisoblanadi. San'at: tasviriy san'at, raqs va xoreografiya, teatr, musiqa va shu kabilarni o'z ichiga oladi. Qadimdan insonlar o'z hissiyotlarini tasviriy san'at, arxitektura, raqs, teatr, musiqa ko'rinishida tasvirlashga va yetkazishga harakat qilganlar. Bugungi jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan dunyoda san'at juda zarur, chunki u o'z-o'zini anglash tuyg'usini rivojlantiradi. Shuningdek, san'at jamiyat va uning muammolarini kuchli ifoda etib, davr qadriyatlarini namoyon etadi, yangi estetika va tendentsiyalarga asos bo'ladi.San'atda go'zallikning foydalilik darajasidan qat'iy nazar mavjud bo'lgan go'zallikka intilinadi.San'at bu dunyoni og'zaki shakllar vositachiligisiz idrok etish imkonini beradi(rasmlarni tomosha qilish, musiqa tinglash, ilhomlanish). San'at yoshlarning rivojlanishiga va ularning madaniyatiga ta'sir qiladi, ularning hayotida ishtirok etadi, yordam beradi, axloqiy, estetik fazilatlarni shakllantirishga hissa qo'shadi. Shuningdek, san'at shaxsning ichki dunyosini ochib berishga, estetik idrokni, o'ziga xoslikni rivojlantirishga, go'zallik va ilhomdan zavqlanishiga yordam beradi. Bundan tashqari san'at insonlarning his-tuyg'ularini ifoda etishlariga, boshqarishga va hayotda go'zallik va uyg'unlikni topishga yordam beradi. San'at asarlari shaxsni o'rab turgan dunyoning estetik ifodasidir. San'at -atrof olamni amaliy o'rganishga yordam beradi. Hayotdagi san'atning ahamiyati haqida insonlar o'ylamasligi mumkin. lekin, u tajribalarga, his-tuyg'ularga ta'sir qilishi va hatto ilhomlantirishi mumkin. Ba'zan san'at odamlarni qiziqishlari asosida birlashtiradi va ularning rivojlanishiga yordam beradi, insonlar hayotini turli ifoda va g'oyalar bilan boyitadi.Tadqiqotchi olimlar muntazam ravishda ijodkorlik bilan shug'ullanadigan odamlar stressga chidamli bo'lishlarini, yangi sharoitlarga tezroq moslashishlarini va muammolarni hal qilishning yangi usullarini topishga qodir ekanligini isbotlaganlar. Falsafiy nuqtai nazar bilan qaralganda san'at- bu voqelikni go'zallik qonunlariga ko'ra ma'naviy va amaliy o'zlashtirishning alohida turidir. San'at falsafasi - madaniyat falsafasining bir qismi bo'lib, uning o'ziga xos xususiyati estetikadir va u san'at falsafasining asosi va mohiyati hisoblanadi. San'atning asosiy vazifasi odamlar ongiga ta'sir qilish va insonning ma'naviy rivojlanishiga yordam berishdir. Nemis teatr arbobi Bertold Brext: "Barcha san'at turlari eng buyuk san'atga - er yuzida yashash san'atiga xizmat qiladi"- deb juda chiroyli fikrni aytib o'tgan. San'at, uning borlig'i, mohiyati masalalari falsafa estetikasi doirasida tafakkurning maxsus turi sifatida ko'rilishi mumkin. San'at falsafasi san'at va falsafa o'rtasidagi munosabat masalasini ko'taradi. Nemis faylasufi M. Xaydegger XX- asrning eng ko'zga ko'ringan mutafakkiri bo'lib, u o'z qarashlarida san'atga bizning charchagan tafakkurimizni "qutqaruvchisi" sifatida baho beradi [1]. San'at falsafasi estetikani o'z ichiga qo'shadi. Taqiqotchilar o'z izlanishlarida falsafiy mulohaza qilishib, san'atning har bir turi nafaqat sof estetik vazifalarni , balki estetikadan tashqaridagi vazifalarni ham ochib berishini aytib o'tganlar . Shu bilan u falsafaga aylanib, san'atning ijod manbai yoki borliq haqida mulohaza yuritishi, falsafaga oid savollarni ko'tara olishini isbotlab berganlar.

Davlatimiz Prezidenti Sh. Mirziyoyevning san’at va madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan qaror va farmonlari ham san’atning jamiyat hayotidagi o’rni kattaligidan dalolat beradi. Quyidagi qaror va farmonlar shular jumlasidandir:

“Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Prezident Qarorida yoshlarning madaniy salohiyatini ko’tarish, ularni milliy va jahon madaniyatning namunalaridan bilan tanishtirish asosida ma’naviy yetuk, barkamol shaxslarni tarbiyalash, yoshlarning qobiliyati va salohiyatini ro‘yobga chiqarish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirish ko’zda tutilgan [2]. Jumladan: muzeylar va teatrlar faoliyatini takomillashtirish, moddiy madaniy meros va arxeologiya obyektlarini muhofaza qilish, madaniyat va san’at muassasalari, teatrlar, muzeylar, badiiy jamoalar, madaniyat va aholi dam olish maskanlari, madaniyat va istirohat bog‘lari faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, o’zbek milliy raqs va xoreografiya san’atini yanada rivojlantirish, yoshlarni teatr va muzeylar,konsert tomoshalariga muntazam jalb etish, o‘zbek va jahon madaniyatining eng sara namunalaridan bahramand etish orqali ularning ma’naviy-axloqiy, estetik didi va madaniy darajasini yanada yuksaltirishga qaratilgan chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish.

“Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” gi Prezident Qarorida esa fuqarolarga madaniy dam olish xizmatlari ko‘rsatish darajasini oshirish, respublikaning barcha hududlarida teatr, sirk va boshqa turdagi ommaviy-madaniy va konsert-tomosha tadbirlarini tizimli ravishda yo‘lga qo‘yish, madaniyat va san’at sohasida iste’dodli yosh ijodkorlarni izlab topish va qo‘llab-quvvatlash, ta’lim muassasalarini milliy cholg‘ular, musiqa darsliklari, notalar to‘plamlari va o‘quv-metodik adabiyotlar bilan ta’minlashning yaxlit tizimini yaratish maqsadida, shuningdek, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturini ishlab chiqishga farmoish berdi [3].

Shuningdek, Prezident ma’naviyat va ma’rifat sohasida 9 ta yo‘nalishda muhim tashabbuslarni ilgari surdib,unda Prezident quyidagilarni ta’kidlab o’tdi: ma’naviyat va ma’rifat maskanlari ishga tushirish, teatr san’atini rivojlantirish; sahnali zali, kutubxona, kinozal va to‘garak xonalari bo‘lgan bittadan madaniyat markazi faoliyati yo‘lga qo‘yish, maqom, katta ashula, baxshichilik, atlas va adras, kulolchilik va zargarlik kabi an’analarni davom ettiradigan maktablar yaratish; musiqa va raqs san’ati rivoji qo‘llab-quvvatlanadi; muzeylar faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha yetti yillik dastur qabul qilish; kino, tasviriy va amaliy san’at sohasini hamda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish; “O‘zbek madaniyati” portalini yaratish va internet adabiyotini rivojlantirish [4].

Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi Prezident Qarorida ham biz madaniyat va san’at jabhalaridan bo’lgan muzey, san’at ob’yektlarini restavratsiya qilish bo‘yicha; ko‘rik-tanlovlarni qayta tiklash bo’yicha; mamlakatimizda o‘tkazib kelinayotgan Xalqaro maqom san’ati anjumani, Xalqaro baxshichilik san’ati festivali, “Sharq taronalari” xalqaro musiqa festivali, “Buyuk ipak yo‘li” xalqaro folklor san’ati festivali hamda “Raqs sehri” xalqaro festivali tashkil etilib, o‘zbek mumtoz va folklor san’atining noyob namunalari va an’analarini rivojlantirish bo‘yicha samarali ishlar yo‘lga qo‘yilganligining guvohi bo’lmoqdamiz[5].

Adabiyotlar

1. Хайдеггер, М. Исток художественного творения. — М.: Академический проект, 2008. — ISBN 978-5-8291-1040-6.

2.Sh.Mirziyoyev.31.05.2017.“Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirish va takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ.

3.Sh.Mirziyoyev.02.02.2022.“Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida” PQ.

4. Sh.Mirziyoyev.22.12.2023. Respublika Ma’naviyat va ma’rifat kengashining kengaytirilgan yig‘ilishi.

5. Sh.Mirziyoyev.28.05.2020 . Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yana-da oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida PQ.

ARTPEDAGOGIKA - DARSLARNI O`QITISHNING ZAMONAVIY USULI SIFATIDA

Nasritdinnova M.N.

Farg‘ona davlat universiteti Musiqiy ta’lim va madaniyat kafedrasi o‘qituvchisi

Mamlakatimizda bo‘lajak o‘qituvchilarini tayèrlash jaraènini xalqaro malaka talablari asosida tashkil etish, ularni ilg’or xorijiy tajribaga asoslangan holda tayyorlash dunyo hamjamiyatida erkin muloqot qila oladigan mutaxassislar yetishtirish, jahon tsivilizatsiyasi yutuqlaridan keng foydalanishning me’yoriy asoslari yaratildi va moddiy-texnik bazasi boyitildi. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “Xalqaro ta’lim standartlarini joriy etish va ta’lim sifatini baholash asosida oliy ta’lim muassasalari faoliyati sifati va samaradorligini oshirish[1]” ustuvor vazifa etib belgilandi. Natijada, oliy ta’lim muassasalarida san’at fakultetlarinig ochilishi, oliy akademik musiqa dargohlari faoliyati sohalarning ko`payishi salohiyatli kadrlarni ish foaliyatiga safarbar etish imkoniyati kengaytirilmoqda.

Artpedagogikaning paydo bo‘lishi pedagogika va san'at integratsiyasining yangi yo‘nalishi sifatida belgilangan vazifalarni amalga oshirish imkoniyatlari kengaydi. Shunga ko‘ra, bir necha xil san'at turlarining shaxga tarbiyaviy ta'sirni qo‘llashni integratsiyalashuviga asoslangan artpedagogikani ilmiy-pedagogik yo‘nalish sifatida ko‘rib chiqish muammolari, ularning asosiy mexanizmi badiiy tasvirlarni hissiy idrok etish san'atda jamlangan ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish dolzarb bo‘lib qoladi.

O‘quvchilarni axloqiy fazilatlarini tarbiya jarayoniga artpedagogikani joriy etilishi, uning imkoniyatlaridan to‘laqonli foydalana bilish o‘sib kelayotgan Yangi O‘zbekiston yoshlari tafakkurining rivojlanishi, atrof-muhitda bo‘lib turgan voqeyliklarga ongli ravishda shaxsiy munosabat xosil qila olish kabi zaruriy hayotiy tajriba xosil qilish imkonini beradi.

Yoshlarning axloqiy fazilatlarni tarbiyalashda san’at vositalaridan foydalanishning samarali pedagogik shartlari va texnologiyalarini ishlab chiqish hamda tajribani asoslash, sub'ektlar o‘zaro ta'sirining ma'lum bir algoritmini, uni o‘quvchilar ta’lim jarayoniga tadbiq etishni nazarda tutuvchi musiqa darslari vositasida axloqiy tarbiya modelini ishlab chiqish va dasturini amaliyotga tadbiq etishni nazarda tutiladi.

Buyuk faylasuf olim, o‘rta asr Sharq musiqa nazariyasining asoschilaridan biri Abu Nasr Muhammad Farobiydir. Alloma ajoyib musiqachi va musiqa nazariyachisi ham edi. U o‘z davrida mavjud barcha musiqa cholg’ularini chalishni bilgan. Ayniqsa, kuylarni nay va tanbur cholg’ularida katta mahorat bilan ijro etgan.

Ba’zi manbalarda ko‘rsatilishicha, Farobiy qonun cholg’usini ixtiro etgan, o‘sha davrlarda mashhur bo‘lgan ud sozini takomillashtirishda juda katta ishlar olib borgan. Farobiy o‘zining musiqaga bag’ishlagan risolalarida Sharq musiqa nazariyasini asoslab berdi.

Abu Ali ibn Sino ham O‘rta Osiyodan chiqqan ulug’ olim, faylasuf, tabiatshunos, mashhur tabib bo‘lish bilan birga ajoyib musiqa nazariyachisi ham edi. Ibn Sinoning “Kitabush-shifa”, “Donishnoma” kabi asarlarining musiqaga doir qismi va “Risalatun fi-ilmil-musiqiy” kabi risolalari Abu Nasr Farobiy asarlari qatorida jahon musiqa fani va madaniyati tarixida alohida o‘rin tutadi.

Ibn Sino musiqa haqida maxsus ilmiy-nazariy asarlar yozish bilangina cheklanmadi, balki musiqaga bag’ishlangan asarlarini tibbiyot kitoblarida ham aks ettirdi.

Ibn Sino o‘zining “Tib qonunlari” kitobida bir o‘rinda musiqaning ruhiy ta’sir kuchiga baho berib, go‘dakning tarbiyasidagi ahamiyatini shunday ta’riflaydi: “Go‘dakning organizmi chiniqishi uchun ikki narsa zarur: biri uni asta qimirlatib tebratish, ikkinchisi esa onaning qo‘shig’i (alla)dir. Birinchisi bolaning tanasiga, ikkinchisi ruhiga tegishlidir” [2].

Abu Bakr Buxoriy-Kalobodiy musiqa tovushlari-nag’malarni ta’riflab, ularni “jon quvvati va ruh ozig’i turur. Agar jon nag’madan quvvat topsa, o‘z maqomi sari ishrof aylaydi, ul maqom ila mashg’ul bo‘lardi”[5;240], deb yozadi. Demak, musiqa insonga ma’naviy ozuqa bo‘lishi bilan birga uni tarbiyalashda ham ahamiyatli ekan. CHunki, ruhi tetik va barkamol kishi o‘zida yaxshi insoniy fazilatlarni mujassam eta oladi.

O‘zbekiston Respbulikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ta’kidlaganidek, “Musiqa san’ati madaniy fenomen sifatida yangi avlodni tarbiyalash va kamolga yetkazish borasida cheksiz imkoniyatlarga egadir” [6].

San’at bilan oshno bo‘lgan yoshlarning hayotga munosabati, milliy urf-odat va umumbashariy qadriyatlarga hurmati baland bo‘ladi[7].”

Darhaqiqat musiqa ta’limi bola shaxsida komil insonning qimmat baho fazilatlaridan: qat’iyatlilik, iroda, kuchli xotira, abstrakt fikrlash, miyaning har ikki yarim sharini tengdek shakllanishiga erishish natijasida tiniq tafakkur, zexn, nutqning ravonligi, chiqishimlilik, o‘zaro fikr almasha olish kabi diplomatik xususiyatlarni o‘zlashtiradi.

Xech bir sohada kuzatilmydigan imkoniyatlar musiqa darslarida mujassamlangan. Ta’lim oluvchi shaxsiga yakka holda yo‘naltirilgan pedagogik usullarning variativ qo‘llanishini, unda tarbiyalanuvchining temperamenti, xarakteri, muloqot metodini hisobga oluvchi musiqiy-pedagogik sharoitda pedagogik faoliyatni algoritmlashtirish murakkab vazifadir[8:100].

Barcha o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini inobatga olgan holda turli xoxish va istaklarining amalga oshirilishi ta’limda integratsiyalangan yondashuvni ta’minlaydi[9;578].

Pedagogik-psixologik adabiyotlarga murojaat etish shuni ko‘rsatadiki, musiqiy ta’limning ushbu zamonaviy metodlari ma’lum bir mezonlarga asoslanadi:

– texnologik, ya’ni metodni pedagogik texnologiyalarga taqqoslash, xususan, hozirda tushuntirish-ilovalash texnologiyasidan rivojlantiruvchi, muammoli, shaxsga yo‘naltirilgan texnologiyalarga o‘tish;

– psixologik – yirik shakldagi musiqa asarlarini o‘rganishda metodlar yoshlar psixologiyasi nuqtai nazaridan ahamiyatli bo‘lishi lozim. I.S.Kon buning ikkita muhim jihatini alohida ta’kidlaydi [10:194].

Bugungi kunning ayrim tendentsiyalarini inobatga olgan holda fikr yuritayotgan qatlamni fikriga ko‘ra ta’lim muassasalarida musifa darslari umuman keragi yo‘q deya ta’kidlanayotgan bir vaqtda, chet davlatlarda ko‘p yillardan buyon “Musiqa terapiyasidan” unumli foydalanib kelinmoqda. Musiqiy asarlarni tanlashda musiqiy terapiya kursini o‘tayotgan insonning musiqiy ta’lim darajasi, musiqiy adekvatlik xususiyatlarni inobatga olgan holda elektropunktur test sinovlaridan foydalanish mumkin. Yakkaxon asboblarni

tanlashda jadval asosida meridian diagnostikasini hisobga olgan holda amalga oshiriladi: [11:16]

5 ta bosh element	5 ta chjan organlari (zich)	5 ta fu organlari (ichi bo‘sh)	Cholg’u asbobi
Daraht	Jigar	O‘t qopi	Ksilofon, goboy, fleyta, klarnet
Olov	Yurak	Ingichka ichak	Gitara, skripka, lira, violonchel;
Er	Qora toloq	Oshqozon	Fleyta, vokal;
Metall	O‘pkalar	Semiz ichak	Fleyta, saksofon, simbalalar;
Suv	Buyraklar	Siydik qopi	Baraban, tanburin, litavralar;

Dunyoda musiqiy terapiyani ilgari surayotgan “Amerika” va “Shved” ilmiy amaliy maktablari tashkil topishidan ancha asrlar ilgari tibbiyot ilmining sarchashmasi Abu Ali ibn Sino amaliyotda musiqa ilmidan forig’lantiruvchi manba sifatida foydalanish omillarini milliy kasbiy musiqamiz negizi bo‘lmish maqomlar orqali ilgari surgan. Alloma o‘zining “Tib qonunlari” entsiklopedik kitobining “Inson mijoziga bag’ishlangan bo‘limida” qay bir mijozdagi (temperament) insonga qaysi “maqom”[2:21] xush kelishi va qay bir “maqom” ijrosi orqali kishi ruhini osmonu falakka olib chiqish hamda aksincha natijalarga erishish mumkinligini, musiqa ohangi orqali sog’ni aqlidan ayirish va telbaga shifo ulashish malakalarini qo‘llaganini ta’kidlaydi.

Yuqoridagilarga asoslanib, xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, musiqa darslarini zamonaviy texnologiyalar vositasida tashkil etilishi o`quvchi shaxsini ijobiy ko‘nikmalarni egallashda muhim ahamiyatga ega va biz ularni katta hayotga safarbar etar ekanmiz, san’at vositasida barkamol avlod istiqboli yo‘lida quyidagi zarur sifatlarga erishishimiz mumkin:

1. Shaxsning o‘ziga bo‘lgan hurmatini oshirish.
2. O`uvchilarga o`zini ijodiy tomondan ifoda etish imkoniyatini yaratish va jamiyatda bunday qobiliyatli shaxslarni uyushishini ta’minlanishi;
3. Muloqot va muloqot madaniyati doirasini kengaytirish.
4. Bolalarni yuksak axloqiy qadriyatlar bilan tanishtirish, ularning musiqiy-estetik didini rivojlantirish.

Bundan tashqari, hissiy, xulq-atvor va shaxslararo muammolarni hal qilishga musiqiy va estetik ta’lim yordam berishga qaratilgan psixo-pedagogik aralashuvdir.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanadarivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g’risida”gi PF-4947-son Farmoni. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda
2. Abu Ali Ibn Sino “Tib qonunlari”I,II. T., 1979-1980y., b – 21.
3. Nurullayevna, N. M. (2022). THE ROLE OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN CREATING A NEW UZBEKISTAN ENLIGHTENED SOCIETY. *BEST SCIENTIFIC RESEARCH-2023*, *1*(1), 238-241.

4. Менделевич Д.М., Малышева С.Ю. Слово о профессореГригории Яковлевиче Трощине // Неврологический вестник. — 2003. — Т. 35, вып. 1—2. — с. 70—75.
5. Mirziyoev SH.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – B.344
6. Pedagogik atamalar lug’ati. –Toshkent: “Fan”, 2008. –B. 100.
7. Насритдинова, М. Н. (2022). МУСИҚА ИНСОНИЯТГА НИМА УЧУН КЕРАК?. *Science and innovation*, *1*(Special Issue 2), 577-580.
8. Кон И.С. Психология старшеклассника. – Москва: 1982. –с.194
9. Т.Л.Оленская, А.А.Марченко, Л.Л.Шабенко, А.В.Врагов, Е.А.Марченко. - История и современные тенденции музыкатерапии. Стр – 16.

MULOHAZA. MULOHAZA INKORI. KONYUNKSIYA VA DIZYUNKSIYA. MULOHAZALAR VA ULAR USTIDA ISHLASH

[1]Berdiyev B.R., [2]Panjiyeva Sh.Z.
[1]Qarshi DU “Boshlang‘ich ta’lim“ kafedrasi dotsenti
[2]Qarshi DU “Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi talabasi

Rost yoki yolg‘onligi bir qiymatli aniqlanadigan darak gaplar **mulohaza** deyiladi.

So‘roq yoki his-hayajon gaplar mulohaza bo‘la olmaydi. No‘malum qatnashgan gaplar ham mulohazaga kirmaydi.

Matematik mantiq fanida mulohazani bayon qilish shakli emas, faqat rost yoki yolg‘onligi qiziqtiradi. Rost mulohazani “T” yoki 1, yolg‘on mulohazani “F” yoki 0 deb belgilaymiz.

Matematikada har bir teorema mulohaza hisoblanadi.Teoremani isbotlash uchun oldin rostligi isbotlangan teoremalar, aksiomalar va boshlang‘ich tushunchalardan foydalanamiz. Ma’lumki, sodda mulohazalardan bog‘lovchilar yordamida murakkab mulohazalar hosil qilinadi. Bular “emas”, “va”, “yoki” “…kelib chiqadi”, “zarur va yetarli” kabi bog‘lovchi so‘zlar bo‘lib, bularni har bittasi bitta mantiqiy amalga mos keladi.

Masalan: 1) ” 2 eng kichik tub son va u juft son”

2)“ Agar berilgan sonning oxirgi ikki raqami 0 yoki 4 ga bo‘linadigan son bo‘lsa, berilgan son 4 ga bo‘linadi”

3)“ 21 ning bo‘luvchilari soni 4 ta”

4)”Birinchi avtomatik kompyuter 1944-yil Govard Eyken va International Business Machines korporatsiyasining bir guruh muhandislari tomonidan ishlab chiqarilgan.”

5)” Universitetda talabalar soni oshib bormoqda”.

Mulohaza inkori. A rost bo‘lganda yolg‘on , yolg‘on bo‘lganda rost bo‘lgan mulohazaga A mulohazaning inkori deb ataladi. A mulohaza inkori $\bar{A}$ ko‘rinishida belgilanadi.

A	A
R(+)	Y(-)
Y(-)	R(+)

a) Qishda yog‘adi - T rost

b) Qishda yog‘maydi – F yolg‘on

a -mulohaza **b**- mulohaza inkori

Mulohazalar konyunksiyasi.

Ikkita sodda A, B mulohazalardan tuzilgan “A va B” mulohazaga mulohazalar konyunksiyasi deyiladi.

A	B	A∧B
T(+)	T(+)	T(+)
T(+)	F(-)	F(-)
F(-)	T(+)	F(-)
F(-)	F(-)	F(-)

A	B	A∧B
R	R	R
R	Y	Y
Y	R	Y
Y	Y	Y

M: - bu olma -**T** rost

 - bu nok-**F** yolg‘on

Rasmdagi olma va nok – **F** yolg‘on

Mulohazalar konyunksiyasi uning tarkibiga kirgan mulohazalar rost bo‘lganda rost, yolg’on bo‘lganda yolg’on bo‘ladigan va “ A ∧ B “ ko‘rinishida yoziladi va “ A va B “ kabi o‘qiladi

Mulohazalar dizyunksiyasi.

Ikkita sodda A, B mulohazalardan tuzilgan “ A yoki B “ mulohazaga mulohazalar dizyunksiyasi deyiladi.

A	B	A∀B
T(+)	T(+)	T(+)
T(+)	F(-)	T(+)
F(-)	T(+)	T(+)
F(-)	F(-)	F(-)

A	B	A∀B
R	R	R
R	Y	R
Y	R	R
Y	Y	Y

M: Quyon yeydi -T – rost

Quyon yeydi -T – rost

Quyon sabzi va karam yeydi -T – rost

M:

Mulohazalar dizyunksiyasi “A ∀ B“ ko‘rinishida yoziladi, A yoki B ko‘rinishida o‘qiladi va uning tarkibiga kirgan mulohazalarning hech bo‘lmaganda bittasi rost bo‘lganda rost bo‘ladi.

Ta’limning muammoli metodlaridan kengroq foydalanish kerak, chunki ular talabalarda yangi bilimlarni mustaqil kashf etishiga, ularni o‘z kuchiga ishonch hosil qilishiga olib keladi;

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, talabalarning mustaqil ishlashga va mustaqil ta’lim olishga o‘rgatish bo‘lajak mutaxassislarni tayyorlashda alohida ahamiyat kasb etadi, chunki mustaqil ishlash va mustaqil ta’lim olish talabalarni yangi bilimlar bilan boyitadi, har qanday nostandart holatlarda ularda o‘zlariga tegishli bo‘lgan shaxsiy yechimlarini topishga o‘rgatadi.

Adabiyotlar

1. Berdiyev B. R.,“Matematika o‘qitish metodikasi” (Mustaqil ish va kurs ishlarini bajarish ta’lim texnologiyasi). O‘quv qo‘llanma Qarshi. “Fan va ta’lim” nashriyoti. 2022 yil

2. Berdiyev B. R., Oliy ta’lim muassasalari talabalari mustaqil ta’limini boshqarishning nazariyasi va metodikasi. Monografiya Qarshi. “Fan va ta’lim” nashriyoti. 2022 yil.

3. Berdiyev B. R. “Matematika o‘qitish metodikasidan talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish yo‘llari”.“Mug‘allim hem uzluksuz bulumlendiruo‘” Ilimiy - metodikaliq jurnal. Nukus, №4-2 2020 jil,76-79 b.

4. Berdiyev B. R. “Matematika o‘qitish metodikasi fanini o‘qishda matematik tarkib bilan ishlashda talabalarning mustaqil ishlarini uslubiy ta’minlash tizimi” “TDPU ilmiy axborotlari”, ilmiy–nazariy jurnal 1-son. Toshkent.-2021.25-28 b.

5. Yo‘ldoshev J.T. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari divergent tafakkurini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Monografiya. Qarshi. “Fan va ta’lim” nashriyoti. 2023.–104 b.

6. Sharipov E. O. Berdiyev B. R. Matematika (OO‘Yu ucnun darslik) Qarshi “Intellekt” nashriyoti 2023 yil. 210 b.

7. Sultonova O‘.N. Fizikadan o‘quvchilarning mustaqil o‘quv faoliyatini tashkil etish metodikasi: Avtoref. dis. ... ped. fan. nom. – T.: 2007.– 22 b.

TA’LIM JARAYONINI ARTPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA TASGKIL ETISHNING ZAMONAVIY USULILARI

Nasritdinnova M.N.
Farg‘ona davlat universiteti Musiqiy ta’lim va madaniyat kafedrasi o‘qituvchisi

O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasida “jismonan sog’lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, Vatanga sodiq, qat’iy hayotiy nuqtai nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faolligini oshirish”[1] kabi ustuvor vazifalar belgilandi.

Zamon allaqochon o‘zgardi, uning talablari u bilan birga o‘sib borayotgan bir pallada ta’lim berish shakli, usullari eskiligicha qolib ketmoqda. Albatta barcha yangi tendensiyalar asos, ya’ni eskini ustiga quriladi, lekin uning mukammallashib borayotgani ta’limning zamon, jamiyat buyurtmasiga asosan mobillashishidadir[2].

Pedagogika va psixologiyada shaxsning semantik sohasiga qiziqish tobora ortib borayotgani bejiz emas. "Ma'no" tushunchasining mazmunini ochishga birinchi urinish A.N. Leontyev tomonidan amalga oshirilgan[3]. Olimning fikricha ma'no faoliyat motivining maqsadiga munosabati sifatida namoyon bo‘ladi.

N.Yu.Sergeeva, J.S.Valeevalar o`z tadqiqotlarida shaxsni ijtimoiylashtirishda badiiy pedagogika shaklidagi ijod usullaridan foydalanganlar.

Ijtimoiy hayotda ro`y berayotgan noxush voqeyliklar, statistik ma’lumomlar tahlillari natijasiga ko`ra maktab faoliyati amaliyotida san’atning tarbiyaviy imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayotgani qayd etilmoqda.

San’at vositasidagi ta'lim jarayoni – o`quvchining erkin axloqiy munosabatlarini shakllantirishga hissiy jihatdan boy muhit yaratishga hissa qo‘shadigan innovatsion pedagogik texnologiya - san'at yordamida shaxsga ta'sir qilishning noan'anaviy yondashuv dasturidir.

Shu bilan birga, musiqa darslari vositasida o‘quvchi shaxsining axloqiy fazilatlarini tarbiyalashda bir qator harakat vositalari bo‘lmish, raqs, tasviriy san’at, musiqa va ularni umumlashtiruvchi unsur improvizatsiya vositalaridan foydalanish imkoniyati mavjud. Ekspressiv san'at vositalari bolalarga ongsiz ravishda ta'sir o‘tkazishga imkon beradi, bu esa o‘z-o‘zidan o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga, g'oyalari va hissiy reaktsiyalarini yuzaga chiqarishga zamin yaratadi.

Maqolamiz mavzusi nazarda tutgan muammoni Sharq mutafakkirlari qarashlariga yuzlanadigan bo‘lsak, Ulug’ ajdodimiz Abu Ali ibn Sino musiqa inson ma’naviy qiyofasini yanada mukammallashtirishini ta’kidlagani bejiz emas. Darhaqiqat, navo jozibasini so‘z bilan ifodalash qiyin. Mumtoz musiqalarimiz kishi ruhiyati, ma’naviyatiga ijobiy ta’sir o‘tkazuvchi qudratga ega. Ular insonni ezgulikka da’vat etadi, tinglovchini borliq, hayotning mazmun-mohiyatini anglab yetishga, falsafiy mushohadaga undaydi.

O‘rta Osiyo xalqlarining musiqa madaniyati tarixiga doir qadimiy yozma manbalar va arxeolog olimlar tomonidan topilgan yodgorliklar buning yaqqol dalilidir.

Yuqoridagilarga asoslanib, xulosa o‘rnida shuni ta’kidlashimiz mumkinki, musiqa darslarini zamonaviy texnologiyalar vositasida tashkil etilishi o`quvchi shaxsini ijobiy ko‘nikmalarni egallashda muhim ahamiyatga ega va biz ularni katta hayotga safarbar etar

ekanmiz, bo‘lajak pedagoglarni kasbiy kompetentligini san’at vositasida barkamol avlod istiqboli yo‘lida rivojlantirish kabi mas’uliyatli vazifalarni yuklaydi.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanadarivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g’risida”gi PF-4947-son Farmoni. – O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son, 70-modda
2. M.Nasritdinova. Artpedagogika o‘quvchilarining axloqiy-estetik tarbiyasida zaruriy vosita sifatida. Oriental renessans. 2023., Vol 3.
3. Леонтьев А.Н. Проблемы развитие психики. – М.: APN РСФСР, 1959.
4. Abu Ali Ibn Sino “Tib qonunlari”I,II. T., 1979-1980y., b – 21.
5. Nurullayevna, N. M. (2022). THE ROLE OF PEDAGOGICAL ACTIVITY IN CREATING A NEW UZBEKISTAN ENLIGHTENED SOCIETY. *BEST SCIENTIFIC RESEARCH-2023*, *1*(1), 238-241.

APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING COMMUNICATION SKILLS

Valieva N.Z.
Teacher, Teaching English Methodology Department №3, Uzbekistan State World Languages University

In the digital age, effective communication skills have become indispensable, permeating various aspects of personal, academic, and professional life. As technology continues to shape and redefine communication practices, the ability to communicate clearly, persuasively, and adaptively has emerged as a critical competency for success. This article underscores the paramount importance of communication skills in navigating the complexities of the contemporary world, where rapid advancements in technology have transformed the way we interact and collaborate. Against this backdrop, the article sets out to explore the integration of modern technologies into communication skills instruction, recognizing their potential to augment learning experiences and foster proficiency in diverse communication contexts. By examining the intersection of communication pedagogy and instructional technology, this article aims to provide educators and practitioners with insights, strategies, and best practices for harnessing the power of technology to cultivate effective communicators in the digital era.

In the realm of communication skills development, a plethora of technological tools offer innovative avenues for enhancing learning experiences. Multimedia presentations and visual aids enable learners to engage with content in dynamic and interactive ways, facilitating comprehension and retention of information. Interactive simulations and virtual reality platforms immerse learners in realistic scenarios, providing hands-on experiences and opportunities for experiential learning. Online collaboration platforms and video conferencing tools facilitate seamless communication and collaboration among learners, regardless of geographical distance, fostering teamwork and interpersonal skills. Language learning apps and software provide personalized and adaptive learning experiences, catering to individual needs and preferences while offering opportunities for skill reinforcement and practice. Moreover, social media and blogging platforms serve as authentic contexts for communication practice, enabling learners to interact with peers and audiences, share ideas, and receive feedback in real time, thereby honing their written and verbal communication

skills in diverse social settings. By leveraging these diverse technological tools, educators can create dynamic and engaging learning environments that empower learners to develop fluency and proficiency in communication across various contexts.

The integration of technology into communication skills instruction yields a myriad of benefits that enrich the learning experience for students. Firstly, it enhances engagement and motivation by providing interactive and dynamic learning environments that cater to diverse learning styles and preferences. Through multimedia presentations, gamified activities, and interactive simulations, students are actively involved in their learning process, fostering a sense of ownership and intrinsic motivation. Secondly, technology facilitates access to authentic language use and cultural immersion through online resources, virtual exchanges, and digital media platforms. Learners can engage with native speakers, access real-life communication contexts, and explore diverse cultural perspectives, thereby enriching their understanding and appreciation of the target language and culture. Moreover, technology enables personalized learning experiences by offering adaptive learning platforms, customizable content, and individualized feedback mechanisms that cater to students' unique needs and learning trajectories. Additionally, technology provides opportunities for real-time feedback and assessment, enabling instructors to monitor student progress, identify areas for improvement, and provide timely support and guidance. Lastly, the flexibility and convenience afforded by technology in learning delivery allow students to access learning materials and engage in communication activities anytime, anywhere, promoting autonomy and self-directed learning. Overall, the integration of technology into communication skills instruction enhances student engagement, promotes cultural and linguistic competence, fosters personalized learning experiences, facilitates real-time feedback, and provides flexibility in learning delivery, ultimately empowering students to become effective communicators in the digital age.

In navigating the integration of technology into communication skills instruction, educators must address a multitude of challenges and considerations. One significant hurdle is the digital divide and access issues, which perpetuate disparities in technology access and proficiency among students. Ensuring equitable access to technology and addressing digital literacy gaps are essential for fostering inclusivity and equal opportunities for all learners. Moreover, privacy and security concerns loom large in the digital landscape, necessitating stringent measures to safeguard sensitive data and protect learners' privacy rights. Pedagogical integration and teacher training emerge as pivotal factors, as educators must possess the requisite skills and knowledge to effectively integrate technology into their teaching practices while maintaining pedagogical integrity. Additionally, the maintenance and sustainability of technology infrastructure pose logistical challenges, requiring ongoing investment and support to ensure seamless functionality and reliability. Furthermore, there is a risk of overreliance on technology, which may lead to disengagement, dependency, and potential drawbacks such as decreased face-to-face interaction and interpersonal skills. By proactively addressing these challenges and considerations, educators can navigate the complexities of technology integration while maximizing its potential to enhance communication skills instruction.

Within the realm of technology-enhanced communication skills programs, numerous case studies and exemplary practices have emerged, showcasing successful implementation and innovative approaches. In various educational contexts, such as language learning institutes and corporate training programs, technology has been effectively harnessed to enhance communication skills. For instance, successful implementation of online language learning platforms with interactive features, such as language exchange forums and virtual

conversation partners, has demonstrated significant improvements in students' speaking and listening proficiency. Additionally, innovative approaches, such as gamified language learning apps and virtual reality simulations, have captivated learners' interest and motivation while fostering authentic communication experiences. These creative solutions in technology integration have not only addressed traditional barriers to communication skills development but have also opened up new avenues for exploration and engagement. However, alongside these successes, valuable lessons have been learned, and recommendations have emerged from practical experiences. Educators have emphasized the importance of clear learning objectives, pedagogical alignment, and ongoing support and training for both instructors and learners to ensure the effective implementation of technology-enhanced communication skills programs. By sharing these insights and best practices, educators can continue to refine and optimize technology integration efforts to maximize their impact on communication skills instruction.

In conclusion, the integration of modern technologies into communication skills instruction offers a wealth of benefits, while also presenting certain challenges that must be navigated thoughtfully. Throughout this exploration, we've seen how technology enhances student engagement, provides access to authentic language use and cultural immersion, facilitates personalized learning experiences, enables real-time feedback and assessment, and offers flexibility in learning delivery. However, challenges such as the digital divide, privacy concerns, and the risk of overreliance on technology underscore the need for careful consideration and strategic implementation. It is imperative for educators to approach technology integration with a thoughtful and strategic mindset, ensuring that technological tools are aligned with learning objectives and pedagogical principles. Moreover, educators are encouraged to embrace a continuous process of evaluation and adaptation, leveraging modern technologies to enhance communication skills instruction in innovative and effective ways. By harnessing the power of technology, educators can create dynamic and engaging learning environments that empower students to become confident and proficient communicators in the digital age.

References

1. Cushner K., Mahon J. Intercultural competence in teacher education. Developing the intercultural competence of educators and their students // The SAGE handbook of intercultural competence / Ed. by Darla K. Deardorff. Thousand Oaks, California, USA, SAGE publications, 2009. P. 304– 320.
2. Dalieva M. Valieva N. Linguocultural approach in teaching vocabulary to B2 level students at linguistic universities. American Journal of Pedagogical and Educational Research (14), 2023. P. 81- 85. https://www.americanjournal.org/index.php/ajper/article/view/1064
3. David L. Chiesa. U. Azizov. S. Khan. K. Nazmutdinova. K. Tangirova. Reconceptualizing language teaching: an in-service teacher education course in Uzbekistan / Baktria press, 2019.
4. Fritschner, LM. (2000). Inside the undergraduate college classroom: faculty and students differ on the meaning of student participation. The Journal of Higher Education, 71(3), 342–62.
5. Валиева Н. Аутентичные материалы как средство формирования прагматической компетенции студентов лингвистического ВУЗА. Лучшая педагогическая работа 2022. Пенза: МЦНС «Наука и просвещение», 2022. С. 26-29.
6. М. А. Саидова. Развитие прагматической компетенции посредством аудирования на занятиях иностранного языка. Бюллетень науки и образования, 2019.

7. Овчинникова М.Ф. Методика формирования социолингвистической компетенции учащихся общеобразовательной школы: (английский язык, филологический профиль,): дис. ... канд. пед. наук. Улан-Удэ, 2008. 206 с.

IJTIMOIY OMILLARNING TA'LIM TIZIMI SAMARADORLIGIGA TA'SIRI (Xalqaro baholash tadqiqotlari misolida)

Matkarimov A.M.
"Oila va gender" ilmiy tadqiqot instituti doktoranti,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Xalqaro baholash tadqiqotlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va inson kapitalini rivojlanganligining mavjud va zaruriy holatini umumta'lim muassasalari o'quvchilarida tayanch kompetentsiyalarini shakllanganlik darajasi, ularning ta'lim olishining ijtimoiy-pedagogik jihatlariga bog'lagan holda aniqlaydi. Tayanch kompetentsiyalar ijtimoiy me'yor sifatida ham talqin qilinishi mumkin bo'lib, bu tushuncha o'quvchining kundalik-amaliy faoliyatda mustaqil hayot kechirishi uchun lozim bo'lgan bilim, ko'nikma, malakalarning umumlashmasini tavsif etadi.

Ta'lim – nafaqat o'quvchilarga biror narsani o'rgatish, balki ularga tobora murakkablashib va o'zgarib borayotgan dunyoda, o'ziga bo'lgan ishonch bilan ildam harakatlanish uchun yordam beradigan zaruriy imkoniyatlar bilan ta'minlash jarayonidir [Ismailov: 49] . Ta'lim sifati va samaradorligini oshirish yo'lida xorijiy ilg'or tajribalarni o'rganish, xalqaro standartlarni joriy etish, mavjud tizimni qiyosiy tahlil qilish va zamon talablariga javob beradigan milliy baholash tizimini takomillashtirish dolzarb ahamiyatga ega[Shlyaxer: 21].

R. Sh. Axlidinov o'z dissertatsion ishida maktab avvalambor ijtimoiy muassasa ekanligini ta'kidlab o'tadi[Axlidinov: 48]. Maktab boshqa ijtimoy tashkilotlar singari tashqi muhit bilan faol aloqadagi to'laqonli murakkab tizim hisoblanadi (bunda tizimlarning ochiq tizim deb atashadi) [Axlidinov: 52]. Maktab hudud, mintaqa va mamlakat ta'lim majmualaridan tarkib topgan yanada kengroq maorif tizimlari sirasiga kiradi. Shu vaqtning o'zida maktab butun ijtimoiy tizimning bir qismi hisoblanadi va uning hayotiy faoliyati ko'p darajada atrofdaan kelayotgan ta'sirlarga bog'liq. Lekin maktabning tashqi muhit bilan aloqasi bir tomonlama bo'lmasdan, balki ikki tomonlama bo'lib, maktabda tashqi muhitga nisbtan erkin tanlash huquqi bor.

Xalqaro baholash tadqiqotlarida „o'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyati" tushunchasi keng qo'llanilgan bo'lib, o'quvchining ta'lim mazmunini mustaqil hayotga tayyorgarlik ko'rish uchun qo'llay olishini ko'rsatadi. O'quvchilarning ta'limdagi muvaffaqiyatini ta'minlashning ijtimoiy aspektlari ilmiy asoslangan mezonlar asosida baholanadi. Mazkur mezonlarga quyidagilar kiradi: o'quvchining ijtimoiy kelib chiqishi; ta'lim olishning o'z hayotidagi ahamiyati tushunishliligi; „umumta'lim muassasasi-oila hamkorlik mexanizmi"ning samaradorligi; oilalarda ta'limiy qadriyatlarning rivojlanganligi; ijtimoiy, akademik va madaniy resurslarning mavjudligi va ulardan foydalanishning mavjud holati.

Jamiyatda oilalardagi tuzilmalar o'zgarib bormoqda. Insonlarning iqtisodiy-ijtimoiy, madaniy ehtiyojlari ham o'zgarib bormoqda. Bu esa har bir insonning individual turmush kechirishiga sabab bo'ladi. Hozirgi kunda avlodlar almashinuvi jarayoni tezlashmoqda va ularning fikrlash darajasi ham o'zgarib bormoqda. Hozirgi maktab yoshidagi bolalar asosan Z va α gen avlodlariga to'g'ri keladi. Boshqa tarafdan maktablarning o'quvchilarga ta'lim va tarbiya berishdagi funktsional vazifalari salmog'i, ijtimoiy ma'suliyati yildan-yilga oshib

bormoqda. Shuningdek, ta’lim tizimidagi xalqaro baholash tadqiqotlarining joriy etilishi jamiyatning yildan-yilga ta’lim va uning sifatiga talablari oshib borayotganinini ko‘rsatadi.

Tadqiqotlar oila va maktab hamkorligini mustahkamlash borasida ko’plab muammolar mavjud ekanligini ko‘rsatadi [Jaeger-Flor, Jaeger: 266]. Muammoning eng asosiysi sifatida ota-onalar yoki o’qituvchilarning hamkorlikka qiziqishi yo’qligi bilan tavsiflanadi. Otterpohl und Wild [Otterpohl, Wild: 295] o’z tadqiqotlarida qat’iy xulosa sifatida, muvaffaqiyatli hamkorlik uchun aslida barcha ishtirokchilarning yagona „hamkorlik“ tushunchasiga ega bo’lishi tushuniladi. Bunda ota-onalar, shuningdek maktab ma’muriyati, o’qituvchilarning hamkorlik borasidagi tasavvurlari tubdan bir-biridan farq qiladi. Asosiy faoliyat sifatida darsdan tashqari tadbirlarda ishtirok etish, zarurat bo’lganda tashkillashtiriladigan kam sonli suhbatlar oddiy sheriklik munosabatlari sifatida baholanishi mumkin. Bunda albatta kommunikativ muvafiqlashtirish jarayoni zarur bo’lib, ota-ona va maktab hamkorligi aslida qanday bo’lishi va amalga oshirilishi lozimligi muzokaralar orqali aniqlashtirib olinishi lozim [Otterpohl, Wild: 293].

Xalqaro baholash tadqiqoti milliy davlat ta’lim standartlarining kompetentsiyaviy yondashuvli didaktik tamoyil asosida shakllanganligini taqozo etadi. Baholash tadqiqotlarida nazarda tutilgan kompetentsiyaviy yondashuv ko‘p jihatdan jamiyat va mehnat bozori talablari asosida «jamiyatning faol a’zolari», «bo‘lg‘usi mutaxassislar», «yetuk hayotiy-amaliy kompetentsiyalarga ega shaxs»ga nisbat beriladi. Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti mehnat bozorining inson resurslari va uning sifatiga bo‘lgan talablarini doimiy monitoring qilib keladi. Mehnat bozori talablari ta’limning maqsadi sifatida shakllanib kelgan. Mehnat bozori bevosita ta’lim tizimiga kerakli mutaxassislarga «buyurtmachi» ekan, mehnat bozorida ta’lim tizimi mutaxassislariga bo‘lgan talablarni shakllantirib kelgan. Ta’lim tizimi esa mehnat bozoriga moslashgan holda ta’lim standartlariga mazkur talablarni singdirib kelgan. O‘quv jarayonining tashkil etilishi, o‘quv jarayonining mazmuni, qo‘llaniladigan metodlar va fanlar didaktikasi ham mehnat bozorida talab etilayotgan kompetentsiyalarga moslashtirib kelinmoqda.

Adabiyotlar

1. Axlidinov R. Sh. Umumiy o’rta ta’lim sifatini boshqarishning ijtimoiy-pedagogik asoslari (Kadrlar tayyorlash milliy dasturi materiallari asosida). Pedagogika fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya, T. 2002. B. 48 (285)
2. Jäger-Flor, D. & Jäger, R. S. Bildungsbarometer zur Kooperation Elternhaus-Schule. Ergebnisse, Bewertungen und Perspektiven. Landau: VEP Verlag Empirische Pädagogik, 2010. -p. 266
3. Otterpohl, N. & Wild, E. (2019). Kooperation zwischen Elternhaus und Schule im Kontext der schulischen Leistungsentwicklung. In B. Kracke & P. Noack (Hrsg.), Handbuch Entwicklungs- und Erziehungspsychologie. Springer Reference Psychologie Berlin, 2019. -p. 293-306.
4. Исмаилов А. А. Ўқувчиларнинг таълимдаги ютуқларини баҳолаш: танлов рамкасини шакллантириш // Замонавий таълим, 12. 2021. -49-56b.
5. Шляйхер А. Образование Мирового уровня. Как выстроить школьную систему XXI века? //Издательство Национальное образование. ФИОКО Москва. 2019. - 27c.

O‘QUVCHILARGA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TALIM-TARBIYA BERISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Abdisharipova Sh.B.
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti 2-bosqich tayanch doktoranti

O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta va maktabdan tashqari ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, o‘sib kelayotgan yosh avlodni ma’naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko‘tarish, o‘quv-tarbiya jarayoniga ta’limning innovatsion shakllari va usullarini joriy etish maqsadida, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 sentyabrdagi “Xalq ta’limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF-5538-son Farmoniga muvofiq: Quyidagilar:

O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi (keyingi o‘rinlarda – Konsepsiya) 1-ilovaga muvofiq tasdiqlansin va unda quyidagilar nazarda tutilsin:

O‘zbekiston Respublikasining 2030 yilga kelib PISA (The Programme for International Student Assessment) O‘quvchilarning ta’lim sohasidagi yutuqlarini baholash bo‘yicha xalqaro dastur reytingi bo‘yicha jahonning birinchi 30 ta ilg‘or mamlakati qatoriga kirishiga erishish;

uzluksiz ta’lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, shuningdek, professional kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;

o‘qitish metodikasini takomillashtirish, ta’lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish va yana boshqa ko‘plab bandlar kiritilgan [Lex.uz. PF-5538].

Darhaqiqat o‘quvchilarga ta’lim-tarbiya berishni yaxshilash maqsadida muhtaram prezidentimiz tomonidan ko‘plab qarorlar, farmonlar imzolanmoqda va amalyotga tadbiq etilmoqda.

Umumiy o‘rta ta’lim tizimida o‘quvchilarga bilim, ko‘nikma va malakalarni berishda kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan darslarning tashkil etiliganligi yuqori natijalarga erishishda qo‘l kelmoqda. Ta’limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv muayyan usullar va pedagogik yondashuvlardan foydalanishni nazarda tutadi. Bu atama mahalliy fanni sezilarli darajada modernizatsiya qilgandan keyingina qo‘llanila boshlandi. Hozirgi vaqtda asosiy kompetensiyalarni shakllantirish muammolarini tahlil qiluvchi jiddiy ilmiy, uslubiy va nazariy ishlar paydo bo‘ldi. Masalan, A. V. Xutorskiyning “Didaktik evrika” monografiyasini, shuningdek, muallif L. F. Ivanovaning boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maktablarda ta’limni modernizatsiya qilishga qaratilgan metodologiyasini ana shunday qo‘llanma deb hisoblash mumkin [Ahmedova M: 13].

Ta’limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv – maqsadlarni belgilash, mazmun tanlash, ta’lim jarayonini tashkil etish va umumbashariy natijalarni baholash tamoyillari yig‘indisidir. Ular orasida:

- maktab o'quvchilarida o‘zlarining ijtimoiy tajribasidan foydalanishga asoslangan turli sohalarda va faoliyatda qo'yilgan muammoni mustaqil hal qilishni rivojlantirish;
- echimning didaktik va ijtimoiy tajribasini moslashtirishdunyoqarash, siyosiy, axloqiy, kognitiv muammolar.

Ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuv ta'limning muayyan bosqichida o'quvchilar erishgan ta'lim darajasini tahlil qilish orqali ta'lim ko'nikmalarini baholashni o'z ichiga oladi.

Ta'limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni amalga oshirish axborotdan to'siqsiz foydalanish uchun muayyan shart-sharoitlarni yaratishni nazarda tutadi. Bu maktabning ta’lim bilimlari sohasida monopoliya mavqeini yo‘qotishiga olib keladi. Turli ma'lumotlardan cheksiz foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lgan yigitlar g‘olib deb topiladi, ular eng qisqa vaqt ichida kerakli ma’lumotlarni topib, o‘zlariga yuklangan vazifani hal qilishda qo‘llaydilar. Maktab har doim jamiyatda sodir bo‘layotgan o‘zgarishlarga javob berishga harakat qilgan. Bunday munosabat o‘quv dasturiga o‘zgartirishlar kiritishda, o‘quv dasturini takomillashtirishda namoyon bo‘ldi. Masalan, dasturda ishlab chiqarish amaliyoti, “Oilaviy hayot etikasi va psixologiyasi” kursi, boshlang‘ich harbiy tayyorgarlik, jismoniy tarbiya, informatika, hayot xavfsizligi fanlaridan qo‘shimcha soat o‘tkazildi. Bunday yondashuv ta’lim muassasasi rivojlanishining keng yo‘liga qaratilgan bo‘lib, bu boshi berk ko‘chadir, chunki o‘quv mashg‘ulotlariga ajratiladigan vaqt resurslari juda cheklangan [Ahmedova M: 34].

Maktabning har qanday ta’lim dasturi faqat ma’lum o‘quv fanlari bo‘yicha dasturlarga yo‘n altirilishi mumkin emas. Kompetentsiyaga asoslangan yondashuv doirasida murakkab tuzilma qo‘llaniladi, u nafaqat o‘quv dasturlarini, balki jiddiy sinfdan tashqari ishlarni ham o‘z ichiga oladi. Har bir ta’lim muassasasida maktab o‘quvchilari va ularning ota-onalari manfaatlarini hisobga olgan holda fakultativ kurslar yaratilishi maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. МИРЗИЁЕВ Тошкент ш., 2018 йил 5 сентябрь, ПФ-5538-сон.
2. MUKARRAM AXMEDOVA PEDAGOGIK KOMPETENTLIK. Uslubiy qo‘llanma. TOShKENT–2018.
3. MUKARRAM AXMEDOVA PEDAGOGIK KOMPETENTLIK. Uslubiy qo‘llanma. TOShKENT–2018.

TALABALARNI TADQIQOTCHILIK FAOLIYATIGA TAYYORLASH JARAYONINING BOSQICHLARI

Abdisodiqova M.N.
Qarshi davlat universiteti doktoranti

Ilmiy tadqiqot muvaffaqiyatli bo‘lishi uchun uni to‘g‘ri tashkil etish, rejalashtirish, tizimlashtirish va ma’lum bir ketma-ketlikda olib borish zarur. Ushbu rejalar va harakatlar ketma-ketligi ilmiy tadqiqot turi, obyekti hamda maqsadlariga bog‘liq. Agar u texnik mavzularda amalga oshirilsa, unda birinchi navbatda, asosiy rejalashtirish hujjati – texnik-iqtisodiy asoslab ishlab chiqiladi, so‘ngra, nazariy va eksperimental tadqiqotlar o‘tkaziladi, ilmiy-texnik hisobot tuziladi hamda ish natijalari ishlab chiqarishga joriy qilinadi. Psixologik-pedagogik tadqiqotlar boshqa ketma-ketlikda olib boriladi.

Masalan, tadqiqot besh bosqichga bo‘linadi:

1) dasturni tayyorlash;
2) shakllantiruvchi eksperiment;
3) olingan ma’lumotlarni qayta ishlash va umumlashtirish;
4) ma’lumotlarni ilmiy tahlil qilish va tushuntirish;
5) natijalarni taqdim etish kabilardan iborat bo‘ladi.

Talabalar ishiga kelsak, tadqiqotning quyidagi ketma-ket bosqichlarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

1) tayyorgarlik;

2) nazariy va empirik tadqiqotlar olib borish;
3) qo‘lyozma va uning dizayni ustida ishlash;
4) ilmiy tadqiqot natijalarini amalga oshirish.

Dastlab tadqiqot ishining har bir bosqichiga umumiy tavsif berish, so‘ngra ulardan talabalar tomonidan ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish uchun muhim bo‘lganlarini batafsil ko‘rib chiqish zarur ko‘rinadi.

Tayyorgarlik bosqichi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1) mavzuni tanlash;
2) bu borada tadqiqot olib borish zarurligini asoslash;
3) tadqiqotning farazlari, maqsad va vazifalarini aniqlash;
4) ilmiy tadqiqot rejasi yoki dasturini ishlab chiqish;
5) tadqiqot vositalarini (asboblarini) tayyorlash.

Birinchidan, ilmiy tadqiqot mavzusi shakllantiriladi va uning rivojlanish sabablari asoslanadi. Adabiyotlar va oldingi tadqiqotlarning materiallari bilan oldindan tanishish orqali mavzu masalalari qay darajada o‘rganilganligi hamda qanday natijalarga erishilganligi aniq bo‘ladi. Javoblari umuman yo‘q yoki ular yetarli bo‘lmagan savollarga alohida e’tibor qaratish lozim. Normativ hujjatlar, mahalliy va xorijiy adabiyotlar ro‘yxati tuziladi. Tadqiqot metodologiyasi ishlab chiqiladi. Tadqiqot vositalari anketalar, testlar, intervyu shakllari, kuzatish dasturlari va boshqalar ko‘rinishida tayyorlanadi. Ularning yaroqliligini tekshirish uchun kuzatuv tadqiqotlar o‘tkazilishi mumkin. Tadqiqot bosqichida mavzu bo‘yicha adabiyotlarni, statistik ma’lumotlar va arxiv materiallarini tizimli o‘rganishdan iborat bo‘lib, nazariy hamda empirik tadqiqotlar, shu jumladan, zarur ma’lumotlar va amaliy materiallarni to‘plash, olingan ma’lumotlarni qayta ishlash, umumlashtirish, tahlil qilish, yangi ilmiy faktlarni tushuntirish, qoidalarni shakllantirish, xulosalar, amaliy tavsiyalar, takliflar berishdan iborat.

Ikkinchi bosqich quyidagilarni o‘z ichiga oladi: ishning tarkibini (konstruktsiyasini, ichki tuzilishini) aniqlash, boblar va paragraflar sarlavhalarini aniqlashtirish, qo‘lyozma loyihasini tayyorlash, uni tahrirlash, matn dizayni, shu jumladan, havolalar va ilovalar ro‘yxati keltirishdan iborat.

Uchinchi bosqich tadqiqot natijalarini amaliyotga tatbiq etish va amalga oshirilgan ishlanmalarni muallif tomonidan qo‘llab-quvvatlashdan iborat. Ilmiy tadqiqotlar har doim ham shu bosqichda tugamaydi, lekin ba’zida talabalarning ilmiy ishlari (masalan, tezislar) ayrim davlat va nodavlat organlari, tashkilotlarining amaliy faoliyatida yoki o‘quv jarayonida amalga oshirish uchun tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, talabalarda tadqiqotchilik faoliyatiga tayyorlashda, izlanish olib borayotgan tadqiqotlarini bosqichlar asosida yozish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Chunki ifoda etiladigan tadqiqotlar tizimli, tartibli, ketma-ket izchil tarzda bayon etilgan bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. А.В. Попков, І.М.Вельм, О.П.Дружакина, С.В.Широбоков “Талабалар илмий фа олияти асослари” ўқув-қўлланма. Ижевск – 2009-йил.
2. Арцев М. Н. Талабаларнинг ўқув ва илмий-тадқиқот ишлари (талабалар ва ўқитувчилар учун кўрсатмалар) // Бош ўқитувчи, 2005. - Но 6. - Б. 4-29.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH

Dauletnazarova A.K.
Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Umumiy o‘rta ta’lim tizimini rivojlantirishning hozirgi bosqichida ommaviy boshlang‘ich maktabning shaxsga yo‘naltirilgan yangi modelini yaratish strategik vazifalardan biri hisoblanadi (o‘quvchi shaxsi, uning subyektivligi, ma’no ijodkorligi, tanqidiyligi va boshqalar, shaxsiy fazilatlari o‘z-o‘zini qadrlash sifatida qaraladigan didaktik tizimlarning variativ dasturlari joriy etiladi). Shu munosabat bilan, zamonaviy dinamik o‘zgaruvchan maktabga kasbiy muammolarni mustaqil va ijodiy hal qila oladigan, mustaqil ravishda bilim olishni biladigan, turli vaziyatlarda bilim va pedagogik ko‘nikmalarni birlashtirishga qodir bo‘lgan, ijodkorlik va kasbiy o‘z-o‘zini takomillashtirishga tayyor bo‘lgan kompetentli mutaxassis kerak. [1, B.44-47]

Professional ta’lim standartida asosiy maqsad - tegishli darajadagi va ixtisoslikka ega, mehnat bozorida raqobatbardosh, kompetentli, mas’uliyatli, o‘z kasbini erkin egallagan va faoliyatning turdosh sohalariga yo‘naltirilgan, jahon standartlari darajasida samarali ishlashga qodir, doimiy kasbiy o‘sishga, ijtimoiy va kasbiy mobillikka tayyor bo‘lgan malakali xodimni tayyorlash; shaxsning tegishli ta’lim olishga bo‘lgan ehtiyojlarini qondirish, ya’ni bo‘lajak mutaxassisning kasbiy kompetentligini shakllantirish. Bu, ayniqsa, ta’limning boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarni jamiyatga ijtimoiy moslashishga tayyorlaydigan boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi uchun muhimdir.

Kasbiy kompetentlik muammosi mutaxassisning ustuvor xususiyati sifatida so‘nggi o‘n yilliklarda pedagogika fanining diqqat markazida bo‘lib kelmoqda. Ushbu hodisani o‘rganishga V.A.Adolf, A.S.Belkin, Yu.V.Vardanyan, B.S.Gershunskiy, E.F.Zeera, V.A.Slastenina, M.A.Xolodnaya va boshqalar katta hissa qo’shib kelmoqdalar. Ularning tadqiqotlari natijalari maktab ta’limi tizimida mutaxassislar tayyorlashni uning rivojlanish tendensiyalariga muvofiq qayta yo‘naltirishdan iborat bo‘ldi.[2,B.29] Bundan tashqari, manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, pedagogika fanida kasbiy kompetentlikni shakllantirishga doir yondashuvlar xilma-xil bo‘lib, ularni tizimli, faoliyatli, shaxsga yo‘naltirilgan va boshqalar. O‘qituvchining kasbiy kompetentligiga bag‘ishlangan tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular o‘qituvchining pedagogik yo‘nalganligini shakllantirish asoslarini ishlab chiqishga qaratilgan.

So‘nggi yillarda kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalarning turli xil kompetensiyalarini shakllantirish muammolariga bag‘ishlangan bir qator tadqiqotlar paydo bo‘ldi: kasbiy kompetentlik; psixologik kompetentlik; psixologik-pedagogik kompetentlik; axborot-kasbiy kompetentlik; kommunikativ kompetentlik; psixologik. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirishga bag‘ishlangan ishlar N.J.Dmitriyeva, N.V.Kolpakova va boshqalarning ilmiy ishlarida uchraydi.

Kasbiy kompetentlikni shakllantirish muammosiga bag‘ishlangan ishlar soni ko‘p bo‘lishiga qaramay, ilmiy tadqiqotlar va amaliyot tahlili shuni ko‘rsatadiki, oliy ta’lim muassasasida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammosi yetarli darajada o‘rganilmagan: bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish jarayoniga ta’sir qiluvchi omillar aniqlanmagan; boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi kasbiy kompetentlikni shakllantirish ko‘rsatkichlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Sh sababli, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini

shakllantirish muammosini ishlab chiqish "kompetensiya," "kompetentlik," "kasbiy kompetentlik" tushunchalarini aniqlashtirish va konkretlashtirishni talab qildi.

Turli adabiyot manbalarida kompetentlik ikki nuqtayi nazardan: psixologik va pedagogik nuqtai nazardan koʻrib chiqiladi; "kompetensiya" tushunchasi bir xil talqin qilinmaydi; bir qator manbalarda "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalari bir-biriga tenglashtiriladi; kasbiy kompetentlik kasbiy faoliyatni amalga oshirish qobiliyati va (yoki) tayyorligi sifatida koʻrib chiqiladi.

Adabiyot manbalarini tahlil qilish asosida biz oʻrganilayotgan hodisaning asosiy tushunchalarini aniqlashtirdik: kompetensiya - subyekt yaxshi xabardor boʻlgan masalalar doirasi, kompetentlik - subyektning oʻzi uchun shaxsiy ahamiyatga ega boʻlgan faoliyatida namoyon boʻladigan bilim, koʻnikma, qobiliyatlar majmui; oʻqituvchining kasbiy kompetentligi - zarur psixologik-pedagogik, predmetli, metodik bilim va koʻnikmalar majmui, ularni amalda qoʻllashga tayyorlik. [3, B.434]

Boʻlajak oʻqituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammosiga bagʻishlangan tadqiqotlar tahlili shuni koʻrsatdiki, zamonaviy pedagogika fanida u quyidagi yoʻnalishlarda hal etiladi: boʻlajak oʻqituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirishda turli vositalardan foydalanish: axborot, oʻyin va rivojlantiruvchi texnologiyalar; boʻlajak oʻqituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirishda ishlab chiqarish (pedagogik) amaliyoti salohiyatini roʻyobga chiqarish; boʻlajak oʻqituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirishning pedagogik, psixologik-pedagogik, tashkiliy-pedagogik shart-sharoitlarini yaratish. Bundan tashqari, keyingi vaqtlarda kasbiy tayyorgarlik jarayonida talabalar kompetentligining turli turlarini: psixologik, psixologik-pedagogik, axborot-professional, kommunikativ, autopedagogik, ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan bir qator tadqiqotlar paydo boʻldi.

Boʻlajak boshlangʻich maktab oʻqituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirishga bagʻishlangan ishlar biz uchun katta qiziqish uygʻotadi. Biroq, mavjud tadqiqotlarda boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchisi faoliyatining oʻziga xos xususiyatlari kam ifodalangan.

Tadqiqotimizning boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish muammosining koʻp aspektli xarakteri ushbu hodisaning mohiyatini oʻrganishda turli yondashuvlardan foydalanish zarurligini belgilab berdi - tizimli (obyekt haqidagi turli bilimlarni bir butunlikka sintezlash), shaxsga yoʻnaltirilgan (shaxsga ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadi, subyekti va samaradorligi natijasi sifatida yoʻnaltirish) va kompetensiyaviy (boshlangʻich sinf oʻqituvchisi faoliyatining oʻziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi kasbiy kompetentlikning asosiy komponentlarini shakllantirishga kasbiy tayyorgarlikni yoʻnaltirish). [4.B. 311-317]

Boʻlajak boshlangʻich maktab oʻqituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirish biz tomonimizdan talabalarni oʻquv-kasbiy faoliyatga bosqichma-bosqich kiritishning uzluksiz, maqsadga yoʻnaltirilgan jarayoni sifatida qaraladi, bu jarayon har bir talabada shaxsning individual-psixologik xususiyatlariga va boʻlajak kasbiy faoliyatning bilim va koʻnikmalarini egallash darajasiga mos keladigan oʻz ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga qaratilgan. Kasbiy kompetentlikni shakllantirish muammolarini tahlil qilishdagi yondashuvimizning oʻziga xos xususiyati talabaga oʻz oʻquv-kasbiy faoliyatining subyekti sifatida qarashdir.

Tanlangan yondashuvlar asosida boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirishning mavjud nazariy va amaliy tajribasini tahlil qilish ushbu muammoni hal qilishdagi kamchiliklarni aniqlash imkonini berdi, ularning asosiylari quyidagilardir: boʻlajak boshlangʻich sinf oʻqituvchisining kasbiy kompetentligini

shakllantirishda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim imkoniyatlaridan to‘liq foydalanilmayapti; ushbu jarayonni amalga oshirishning pedagogik shart-sharoitlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan va boshqalar.

Tadqiqot davomida biz boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi faoliyatining mohiyati, mazmuni va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqladik. Shu asosda kasbiy kompetentlikning quyidagi tarkibiy komponentlari ajratib ko‘rsatiladi: psixologik-pedagogik faoliyat (boshlang‘ich maktab yoshidagi bola ta’lim jarayonining subyekti sifatida, uning yosh, individual xususiyatlari, rivojlanishning ijtimoiy omillari haqidagi bilimlar tizimiga ega bo‘lish; boshlang‘ich ta’lim pedagogikasi tarixi, nazariyasi va uslubiyati sohasidagi bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish va pedagogik muloqot ko‘nikmalariga ega bo‘lish, maktabni loyihalash, amalga oshirish, baholash va korreksiyalash qobiliyatlariga ega bo‘lish); boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi uchun zarur bo‘lgan fan sohalaridagi bilim va

Kasbiy kompetentlik komponentlari (psixologik-pedagogik, predmetli, metodik, shaxsiy) bilan bir xil nomlarga ega bo‘lgan mezonlar, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi kasbiy kompetentligining shakllanganlik ko‘rsatkichlari va darajalari aniqlandi: yuqori, o‘rta, past.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini shakllantirishni diagnostika qilish vositalari sifatida quyidagilar tanlandi: kuzatish, suhbat, anketa, test, pedagogik vaziyatlarni yaratish; o‘quv-bilish vazifalari; faoliyat mahsulotlarini tahlil qilish; shaxsning o‘zini o‘zi baholash metodikasi, ekspert baholash usuli, empatiyaning shakllanganlik darajasini diagnostika qilish.

Ta’kidlovchi tajriba natijasida talabalarning anchagina qismi kasbiy kompetensiyaning shakllanganlik darajasi past - 45,3%; o‘rta daraja - 39,1%; yuqori daraja - 15,6% talabalarga ega ekanligi aniqlandi.

Xulosa o’rnida shuni aytishimiz mumkinki, psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish jarayonida kasbiy kompetentlikni shakllantirish muammosini hal qilishga nazariy va amaliy yondashuvlar aniqlandi: turli vositalardan (axborot, o‘yin va rivojlantiruvchi texnologiyalardan) foydalanish; ishlab chiqarish (pedagogik) amaliyot salohiyatini ro‘yobga chiqarish; kasbiy tayyorgarlikka kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash va boshqalar.

Bundan tashqari tadqiqotning terminologik apparati mazmuni ochib berildi: "o‘qituvchining kasbiy kompetentligi" tushunchasi aniqlashtirildi va kengaytirildi; boshlang‘ich maktab o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi tuzilmasi uning tarkibiga metodik kompetentlikni kiritish orqali to‘ldirildi; psixologik-pedagogik, predmetli va shaxsiy kompetensiyalar mazmuni boshlang‘ich maktab o‘qituvchisi faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish asosida yangilandi.

Adabiyotlar

1. Махмудов А.Х. Таълим тизимида компетентлик асосида ёндашувнинг дидактик жихатлари // «Укитувчиларнинг касбий махоратини оширишда инновация технологияларининг ахамияти» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. - Тошкент. - 2012. 44-47 бетлар

2. Шустова М. В. Формирование профессиональной компетентности будущего учителя начальной школы //монография/МВ Шустова. – 2010.

3. Уринова, Н. М., & Хусеинова, С. Б. (2021). Теоретико-практическая подготовка будущих учителей гуманитарного профиля к социально ориентированной воспитательной работе. Бюллетень науки и практики, 7(5), 434

4. Karimova, M., & Tuychieva, R. (2019). The pedagogical basics of training students for professional, moral and educational function. Scientific Bulletin of Namangan State University, 1(10), 311-317.

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING RISKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Xalmuratova Sh.B.
Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktoranti

Bugungi kunda mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning yo‘nalishlariga hamda xalqaro standartlar talablariga mos keladigan oliy ta’lim tizimini yaratish bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda [1].

Oliy ta’lim tizimini tubdan yangilash va rivojlantirish, pedagog kadrlarning barqaror ijobiy raqobatbardoshligini ta’minlash, ta’lim jarayonining mazmuni va uslubiy ta’minotiga yangi tendensiyalarni olib kirish bo‘yicha qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta’lim sifatini oshirish, bu jarayonni rivojlantirish istiqbollarini va prognozlarini ishlab chiqish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligiga va innovatsion faoliyatining samaradorligiga ijobiy ta’sir qiladi. Shu bilan bir qatorda, ushbu faoliyat jarayonida uchraydigan risklarning oldini olish va ularni bartaraf etishni o‘z ichiga qamrab olgan riskologik madaniyatni rivojlantirishga yordam beradi.

Pedagogik oliy ta’lim tizimida ta’lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda ta’lim oluvchilarning faol bilishini, o‘quv ko‘nikmalarining maqsadli shakllanishini, kelajakdagi kasbiy faoliyatini rejalashtirish, uni amalga oshirish, bu yo‘lda o‘z-o‘zini nazorat qilish, natijalarini tahlil qilish va baholashni o‘rgatish bilan bir qatorda XXI asr pedagoglari uchun juda muhim bo‘lgan kompetensiyalarni, qobiliyatlarni, jumladan, riskologik madaniyatni ham shakllantirib borish juda muhim. Chunki bugungi globallashuv davri, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishi vaqtida, yurtimizda ijtimoiy jamiyatni barpo etish sharoitida pedagog-o‘qituvchilarning samarali faoliyat yuritishida qator muammolar, qiyinchiliklar va risklar yuzaga kelishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak o‘qituvchilarni nafaqat pedagogik faoliyatga tayyorlash, balki ushbu faoliyat jarayonida uchraydigan risklarning oldini olish va ularni bartaraf etishga ham tayyorlash talab etiladi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning riskologik madaniyatini shakllantirish esa riskologiya sohasidagi kasbiy ta’limning muhim masalasi hisoblanadi.

Talabalarning riskologik madaniyatini shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqishda oliy ta’lim mazmuniga qo‘yilgan talablardan, o‘quv dasturi va malaka talab me’yorlarida chetga chiqmaslik kerak.

Riskologik madaniyati – bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy va shaxsiy fazilatlarining jamlanmasi bo‘lib, u professional risk muhitida talabalarning konstruktiv yo‘lini belgilab beradi.

Bo‘lajak pedagoglarning riskologik madaniyati – bu ularning riskga moyilligi, riskni qabul qilishi, riskofobiyadan voz keshichi va risklarni boshqarishda shaxsiy risk potensialini faollashtirishi, risklarni tartibga solish faoliyatini belgilaydigan kasbiy fazilatlari va xususiyatlari to‘plami.

Riskologik kompetentlik bu – ta’lim jarayonidagi innovatsion faoliyatning kasbiy muammolarini hal qilishda namoyon bo‘ladigan, o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasining tipik shakli hisoblanadi [2].

Riskologik madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish uchun talabalarda kasbiy risklarga nisbatan qadriyatli munosabat tizimi sifatida professional riskologik pozitsiyani, optimallashtirishning paydo bo‘ladigan imkoniyatini rivojlantirish kerak. Shuningdek, bu yo‘lda maqsadli ta’lim-tarbiya berish, riskologik madaniyatni shakllantirish uchun pedagogik va psixologik shart-sharoitlar yaratish, riskologik madaniyatni rivojlantirish texnologiyasini samarali ishlab chiqish zarur.

O‘z-o‘zini anglashning oz‘-o‘zini tushunish, oz‘-o‘zini rivojlantirish, oz‘-o‘zini hurmat qilish va shaxsiy manfaatdorlik kabi komponentlarini rivojlantirib borish pedagoglarning risk qilish darajasini oshirishga xizmat qiladi [3]. Innovatsion faoliyat jarayonida bo‘lajak o‘qituvchilarda uchraydigan shaxsiy, jismoniy, metodik, texnologik, iqtisodiy risklarni natijali bartaraf etishda ushbu komponentlarni shakllantirish va rivojlantirib borish katta ahamiyatga ega.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy rivojlanish ko‘rsatgichi sifatida riskga tayyorgarligining maqbul darajasiga erishish uchun, ularni bakalavriat ta’lim bosqichidan boshlab o‘z-o‘zini o‘zgartirishga va takomilllashtirishga o‘rgatib borish, dars jarayonlarida risklarni bartaraf qilish madaniyatini rivojlantiruvchi metodikalardan foydalanish va amaliyot davrida uchraydigan risklarga qarshi tura olishga tayyorlab borishimiz kerak.

Adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta’minlash bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-3775-son Qarori
2. Асхадуллина Н.Н. Формирование рискологической компетентности будущего учителя в процессе подготовки к инновационной деятельности [Текст]: Автореф. ... канд. пед. наук. (13.00.08) / Н.Н. Асхадуллина. - Казань, 2019. - 23 с.].
3. Ильин Е.П. Психология риска. - Санкт-Петербург: Изд–во Питер, 2012.

YOSHI KATTALAR TA’LIMIDA DIDAKTIKA

Davletova A.

Berdaq nomidagi QQDU tayanch doktoranti

Ta’lim va tarbiyanig nazariy asoslari “didaktika” atamasi bilan belgilanadi. Bu atama pedagogika va andragogika uchun umumiy ilimiydir, shuning uchun kattalar ta'limining nazariy asoslarini “kattalar didaktikasi” deb belgilash mumkin.

Andragogikaning tuzilishi shakllanish jarayonida, kattalar didaktikasi kabi andragogikaning muhim tarkibiy qismiga alohida e’tibor berish kerak.

“Kattalar didaktikasi” ni farqlash zarurati, birinchi navbatda, kattalarni o'qitish va tarbiyalash nazariyasi va amaliyotini farqlash zarurati bilan belgilanadi. Pedagogik didaktikani kattalar auditoriyasiga o'tkazish o'ziga xosligi tufayli muammoli bo'lib, u o'quv jarayonining barcha bosqichlarida va barcha tarkibiy qismlarida namoyon bo'ladi. Biroq, kattalar uchun didaktikani rivojlantirish uchun asos sifatida o'qituvchilarning moslashtirilgan umumiy ilmiy amaliyotidan foydalanish mutlaqo tabiiy bo'ladi.

Ta'lim muammolarini o'rganish bilan shug'ullanadigan nazariy yo'nalishni tadqiqotdan ta'lim nazariyasi va amaliyotiga ajratish zarurati pedagogika fanining shakllanishi davrida isbotlangan. Aynan didaktika o'qitishning muammolari, maqsadlari, tamoyillari, mazmuni, usullari va tashkiliy shakllarini ishlab chiqishni, shuningdek, aholining xususiyatlarini, o'qitish vositalari va shartlarini aniqlashni o'z ichiga oladi.

Kattalar didaktikasini o'rganishni K.D. Ushinskiy, K. Voitexovskiy, S.I. Zmeev, F. Urbanchik, A.B. Solomonik va boshqalar. Biroq, uning asosiy tarkibiy qismlari hali aniq bir ma'nolilik va nazariy asosga ega emas.

F.Urbanchikning fikricha, andragogik didaktikaning predmeti “nafaqat kattalarni o‘qitish jarayoni, balki umuman kattalarga intellektual ta’sir ko‘rsatish jarayoni hamdir, agar bu jarayon ozmi-ko‘pmi mazmunli o‘ylab topilgan va tashkil etilgan bo‘lsa va uning maqsadi kattalar bilan muloqot qilish yoki aqliy qobiliyatlarini yaxshilash”.[A.B. Даринский; 18]. O'z-o'zini tarbiyalash nazariyasi ham tadqiqotchi tomonidan didaktik mavzu sifatida tasniflanadi. F.Urbanchik ta’lim faoliyatining quyidagi turlarini aniqladi:

— uning natijalarini nazorat qilgan holda bevosita o‘qitish (sinf-dars o‘qitish tizimi);

— uning natijalarini nazorat qilgan holda bilvosita o‘qitish (sirtqi ta'lim);

- uning natijalarini kuzatmasdan bevosita o'qitish (xalq universitetlari, ma'ruzalar yoki suhbatlar sikllari, individual ma'ruzalar, suhbatlar, viktorinalar va boshqalar, o'quv to'garaklar tizimi);

- uning natijalarini nazorat qilmasdan bilvosita o'rganish (bilimni ommalashtiradigan kutubxonalar).

A.B. Solomonik didaktika mavzusini tizimli va uyushgan ta'sirga toraytiradi: "Faqat mazmunan ham, qo'llaniladigan shakl va usullarda ham tizimli tarbiyaviy ta'sir mavjud bo'lganda va bu jarayonning sub'ekti o'qituvchi yoki o'qituvchining yordamini jalb qiladigan katta yoshli talabadir. Kitob va boshqa aloqa vositalarini o'rganish va unga mos keladigan nazariyani - kattalar didaktikasini qo'llash haqida gapirish mumkin.[С. Змеев; 27).

Kattalar didaktikasining predmeti kattalarni o'rganish va o'z-o'zini tarbiyalash nazariyasini o'z ichiga oladi. Kattalar didaktikasi ma'lum bir auditoriyaga xos bo'lgan ta'lim tamoyillari, maqsadlari, ta'lim mazmuni, usullari, shakllari va vositalarini aniqlash, o'qitish jarayonida yuzaga keladigan jarayonlarni tadqiq qilish va tushuntirish, ularni amalga oshirish uchun maqbul shart-sharoitlarni aniqlash, shuningdek, innovatsiyalar va ularni ishlab chiqish muammolarini hal qiladi.

Kattalar didaktikasining vazifalari, birinchidan, nazariy muammolarni o'rganish, to'plangan tajribani tahlil qilish va umumlashtirish, ikkinchidan, kattalarni o'qitishning mazmuni, tashkiliy shakllari, vositalari va usullariga nazariy ishlanmalarni kiritish, uchinchidan, nazariyani rivojlantirish yo'nalishlarini bashorat qilishdir va kattalar ta'limi amaliyoti, to'rtinchidan, tadqiqot olib borayotgan mutaxassislarning shaxsiy rivojlanish kompetensiyasi. Kattalar ta'limi funktsiyasining namoyon bo'lishi shundaki, kattalar shaxsi ijodiy faoliyatda yangi bilim, ko'nikma va tajribani o'rganish jarayonida bir vaqtning o'zida rivojlanadi va tarbiyalanadi.

Kattalar uchun didaktikaning asosiy toifalari. "O'qitish" (o'qituvchilarning faoliyati) va "o'rganish" (ongli va ongsiz, maqsadli va stixiyali, maxsus shakllarda va o'quvchilarning ma'lumot va fazilatlarni egallashga qaratilgan uyushmagan faoliyati) atamalari ancha mustahkamlandi. Kattalar ta'limi o'quvchining o'ziga mas'uliyat yuklashi va uning doimiy rivojlanishi to'g'risida xabardorligi, maqsad va tashkilotni shakllantirish jarayonida faol ishtirok etishi, o'quv va kognitiv faoliyatni rag'batlantirish, shuningdek, zarur bo'lgan narsalarni tanlashda farqlanadi. Bu uning faoliyati, shaxsiy mas'uliyati va faoliyatining mohiyatini aks ettiruvchi "talaba" atamasidan foydalanishni belgilaydi. Bu kognitiv jarayonda ob'ekt rolini uning sub'ekt maqomi foydasiga rad etishni ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Цит. по: Методологические основы педагогики взрослых : Краткие тезисы докладов на конференции 13—15 дек. 1972 г. / под общ. ред. А.В. Даринского и Ю.Н. Кулюткина. Л., 1972. С. 12. 2 Там же. С. 13.

2. Змеев С.И. Технология обучения взрослых. М., 2002
3. Образование взрослых : Реальности, проблемы, прогноз / под ред. С.Г. Вершловского. СПб., 1998

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA BO‘LAJAK OQITUVCHILARNING AXBOROT MADANIYATINI SHAKILLANTIRISH

Gilishtaganova O.M.
Nukus davlat pedagogika instituti tayanch doktaranti

Zamonaviy ta’lim makonining asosiy tendensiyalari globallashuv, ommaviylashtirish, tijoratlashtirish, xalqarolashtirish, integratsiya va mintaqa-viylashtirishdir. Raqamlashtirishning jamiyat hayotining barcha jabhalariga ta’sirini hisobga olgan holda, jahon ta’lim bozorining tizimni shakllantirish tendentsiyasi oliy ta’limning xalqarolashuviga aylanib bormoqda, uning boshqaruv texnologiyalari talabalar, o‘qituvchilarning transchegaraviy kanallari oqimini tartibga soladi.

O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni raqamlashtirish sharoitida mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini samarali amalga oshirish zaruriyatini hisobga olgan holda oliy ta’lim tizimi faoliyatining eng samarali mexanizmlarini joriy etishga harakat qilinmoqda. Keyingi yillarda O‘zbekistonda ta’limning asosiy muammosi uning sifatini oshirish va jamiyatni modernizatsiya-lash jarayonida uning rolini oshirishdan iborat bo‘lmoqda. Demak, mamlakatda ta’lim sifatini oshirish jamiyatning samarali rivojlanishining hal qiluvchi sharti bo‘lishi kerak. Ko‘rinib turibdiki, oliy ta’limning innovatsion rivojlanishini o‘rganish juda dolzarb ko‘rinadi.

Raqamli transformatsiya ob’yektlari sifatida raqamli texnologiyalardan foydalanish asosida yaratilgan mahsulotlar, raqamli texnologiyalarni joriy etish bilan bog‘liq jarayonlar, faoliyati raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog‘liq bo‘lgan odamlar va tizimlar alohida o’rin egallaydi.

Raqamli texnologiyalarning paydo bo‘lishi telekommunikatsion sohada tub o‘zgarishlarga olib keldi. An’anaviy tovushli aloqa xizmatlari Internet, ma’lumotlarni uzatish, mobil aloqa kabi interaktiv xizmatlar bilan o‘rin almashmoqda. Ta’lim tizimida yangi axborot texnologiyalarining roli va ahamiyati ko‘plab mualliflar tomonidan ko‘rib chiqiladi. Xususan, ta’lim jarayonida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish bo‘yicha A.A.Abduqodirov[1,2], U.Sh.Begimqulov[4,5], J.A.Hamidov[6] kabi olimlar ilmiy-tadqiqotlar olib borganlar.

Xorijiy tadqiqotlarda ta’limni raqamlashtirish tashkiliy masalalar, texnologik infratuzilmadan boshlanib, pedagogik yondashuvlar bilan yakunlanadigan turli jihatlarni o‘z ichiga oladi hamda interaktiv va moslashuvchan ta’lim dasturlarini taklif qilish orqali xalqaro miqyosda tashkillashtirishga ta’sir qiladi. Deyarli barcha tadqiqotlar ta’limni raqamlashtirish odamlarni jamiyatdagi o‘zgarishlarga va kasbiy muhitga moslashtirishning moslashuvchan ko‘nikmalarini rivojlantirishga olib keladi degan tushuncha bilan bog‘liq [3].

Zamonaviy raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga faol joriy etish qo‘shimcha kasbiy ta’lim tizimini sifat jihatidan qayta qurish va bo‘lajak o‘qituvchisining kasbiy mahoratini oshirish sharti bilan mumkin.

Oliy ta‘limini sifat jihatidan yangilash va raqamlashtirish quyidagi majburiy shartlar bilan amalga oshirilishi mumkin:

1) ta’limda yangi raqamli texnologiyalarni tarqatish, shu jumladan mobil texnologiyalardan foydalanishni ta’minlash orqali raqamli ta’lim muhitini yaratish;

2) zamonaviy raqamli ta’lim mazmunini, yangi o‘quv-uslubiy majmualarni ishlab chiqish;

3) uzluksiz pedagogik ta’lim tizimini o‘zgartirish orqali o‘qituvchilarning yuqori sifatli kasbiy rivojlanishini ta’minlash, yangi raqamli ko‘nikmalarni egallash, raqamli ta’lim mazmunidan foydalanish motivatsiyasini oshirish.

Natijada bo‘lajak mutaxassisning axborot madaniyati shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyalarini hisobga olgan holda shakllantirish AKT vositalari, axborot tarmoqlari imkoniyatlaridan samarali foydalanishni nazarda tutadi. Buning uchun ta’limni yangi shakllarini, o‘qitish usullarini rivojlantirish, raqamli jamiyatini rivojlantirishning zamonaviy tendensiyalariga muvofiq ularning kasbiy darajasini doimiy ravishda oshirishga e’tibor berishni talab qiladi.

Ta’limni axborotlashtirishning zamonaviy darajasi nafaqat kasbiy rivojlanishning yangi shakllari va usullarini joriy etadi balki bu konsepsiyaning mohiyatini sifat jihatidan o‘zgartiradi, bunda pedagogik yo‘nalish, pedagogik kompetensiya, ijodiy faoliyat va o‘z-o‘zini tarbiyalash faoliyati kabi tarkibiy qismlarning yangi xususiyatlari paydo bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda raqamli jamiyatda axborot madaniyatini shakllantirish muhim, dolzarb, va shu bilan birga, kam tadqiq qilingan muammolar sirasiga kiradi. Muammoni hal qilish uchun yaxshigina tajriba to‘plangan, uning nazariy asosining ahamiyati bunga misol bo‘ladi. Raqamlashgan jamiyat ehtiyojlariga hamda professional ta’lim muassasalaridagi axborot madaniyatiga ega bo‘lajak mutaxassis modeli ishlab chiqilgandagina uni samarali yechimini topish mumkin.

Adabiyotlar

1. Abduqodirov A., Pardaev A. Masofali o‘qitish nazariyasi va amaliyoti. Monografiya. – T.: Fan, 2009. 145 b. 4.
2. Abduqodirov A.A. Bo‘lajak o‘qituvchilarning axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetentligi. ― Pedagogning shaxsiy va kasbiy axborot maydonini loyihalashda axborot kommunikatsiya texnologiyalariga oid kompetensiyalar mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materialari. – T.: TDPU, 2015. 3 b.
3. Anarbaeva F.U., Qoraev A.F. Ta’lim jarayonini raqamlashtirish. Analytical Journal of Education and Development. Volume: 02 Issue: 07 Jul-2022 ISSN: 2181-2624. – B.6-9.
4. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlash-tirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dokt. ... diss. – T.: 2007. – 305 b.
5. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped.fan.dok. ...diss. – T., 2007. – 305 b.
6. Hamidov J.A. Ta’lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo‘llash o‘qitish samaradorligini oshirish omili // Kasb-hunar ta’limi.-Toshkent, 2013.- № 6.-B. 15-20.

ÖĞRETMENİN CİNSİYET TOLERANSI TÜRLERİ VE PEDAGOJİK ÖNEMİ

Joldasbaeva A.M.

Ajinyoz'un adını taşıyan Nukus Devlet Pedagoji Institutasi doktora öğrencisi

Hoşgörü kavramı çoğu bilimin araştırma nesnesidir. Ancak pedagogun hoşgörüsü de ayrı bir önem taşıyor. Bu nedenle geleceğin öğretmenlerinde cinsiyet yaklaşımına dayalı hoşgörülü bir dünya görüşünün oluşması, özellikle eğitim sisteminin öğrencinin kişiliğine yönlendirilmesi açısından önemlidir.

Bilim ve pedagoji camiası için öğretmen hoşgörüsü konusu çözüm bekleyen bir sorundur. Cinsiyet hoşgörüsü çözüm bekleyen karmaşık olgulardan biridir. Bu sorun kişilerarası ilişkiler alanına aittir. Öğretmen ve öğrencinin başarılı bir şekilde sosyalleşmesini sağlar. Öğretmenler günlük aktiviteleri sırasında öğrencilerle ilişkilerinde yeni sorunlarla ve geleneklerle karşı karşıya kalmaktadır. Bunları ortadan kaldırmanın yollarını bulmak için kadın ve erkek öğretmenlerin kendilerine göre hoşgörülü olmaları gerekiyor. Çünkü küreselleşme ve popüler kültürün etkisiyle öğrencilerin davranışlarında birçok değişiklik meydana gelmektedir.

Bazı öğretmenler öğrencileri çabuk anlar ve onları oldukları gibi kabul ederler. Diğerleri yavaş yavaş öğrencilerle ilişkiler geliştirir. Başka bir grup pedagog, öğrencilerle günlük etkileşimlerde sorunlarla karşılaşıyor. Kadın-erkek ilişkilerindeki değişimler, cinsiyet rollerinin dönüşümü kişilerarası ilişkilerde gerilim yaratmaktadır. Sonuç olarak erkekler, kadınlar, oğlan çocukları ve kız çocukları arasında yeni kişilerarası ilişki biçimleri ortaya çıkıyor. Öte yandan kız ve erkek çocuklar yaş özelliklerine göre gerekli bilgi düzeyine sahip değillerdir. Modern etno-sorunların özünü yeterince anlamıyorlar.

Ortak kültür ve psikolojik hazırlık eksikliği nedeniyle gelenek ve göreneklerle ilgili etkinliklere katılamıyorlar. Bu nedenle geleceğin öğretmenlerinin yetiştirilme sürecinde toplumsal cinsiyet yaklaşımı temelinde oluşturulan hoşgörünün spesifik yönlerinin belirlenmesi ihtiyacı artmaktadır. Bu amaçla, Yüksek öğretim kurumlarında cinsiyet hoşgörüsü kavramının kapsamlı bir analizi, bir davranış normları sistemi olarak genel ortaöğretim okullarındaki hoşgörünün temel özellikleri ve genel ortaöğretim kurumları öğretmenlerinin bireysel nitelikleri üzerine bir çalışma toplanmalıdır. bir indeks olarak değerlendirilmektedir.

Eğitim sürecinin cinsiyet farklılığını dikkate alarak düzenlenmesi modern pedagojinin önde gelen konularından biridir. Geleceğin öğretmenlerinde cinsiyet kimliğinin oluşumu karmaşık pedagojik sorunlardan biridir. Bu sorunun çözümü kişinin bireysel gelişimi içerisinde gerçekleştirilir. Bu sorunun çözümü birçok iç ve dış faktöre bağlıdır. Cinsiyet oluşumunun her yeni aşaması, bir kişide bağımsızlığın bir dizi yönünün ortaya çıkmasıyla ilişkilidir. Psikologlar (Mehrabiena N. Einstein), kadın öğretmenlerin empati düzeyinin yüksek, erkeklerin ise biraz düşük düzeyde olduğunu kaydetti. Çoğu öğretmen ortalama düzeyde empatiye sahiptir.

Öğretmenler arasında cinsiyet hoşgörüsünün çeşitli biçimleri gözlemlenmektedir.

- **algılanan cinsiyet hoşgörüsüzlüğü**. Bu tür öğretmenler öğrencilerdeki cinsiyet farklılıklarına karşı hoşgörüsüzdür. Bu tür öğretmenler sosyo-kültürel nedenlere ve kendi tecrübelerine dayanarak karşı cinsten olan öğrencilere belli inanç ve üstünlüklerle yaklaşmaktadırlar. Örneğin, bazı öğretmenler kızları desteklerken bazıları da erkeklere karşı benzersiz bir olumlu tutum sergiliyor.

- **gizli hoşgörüsüzlük**. Bu tür öğretmenlerde cinsiyet hoşgörüsüzlüğü gizlidir, tutumlarını açıkça ortaya koymazlar. Ancak bu durum onların erkek veya kız çocuklarına ilişkin düşüncelerine, tutumlarına ve eylemlerine yansır. Bu, şu veya bu cinsiyetten öğrenciler üzerindeki sosyo-pedagojik baskının artmasına neden olur.

- **pasif cinsiyet hoşgörüsü**. Bu tür öğretmenler, öğrenciler arasında cinsiyet eşitliğini tanıdıklarını açıkça ortaya koymamakla birlikte, gerekli durumlarda belirli bir cinsiyetten olan öğrencilere destek vermemektedirler. Bu durum öğretmenin toplumsal cinsiyet sorununa ilişkin teori ve bilimsel yaklaşımlardan yeterince haberdar olmamasıyla açıklanmaktadır.

- **algılanan cinsiyet hoşgörüsü.** Bu beceri, öğrenciler arasında toplumsal cinsiyet eşitliği ve katılıma yönelik tutumlarla ifade edildi. Bu tür öğretmenler stereotipleri ortadan

kaldırma, öğrenciler arasında cinsiyet eşitliğini tanıma ve haklarını koruma becerilerinin ortaya çıkmasını sağlar.

-Aktif cinsiyet toleransı. Bu tür öğretmenler yalnızca öğrenciler arasındaki cinsiyet eşitliğinin özünü anlamakla kalmaz, aynı zamanda onların çalışmalarında inisiyatif ve özgünlüğünü de destekler. Başarılarından memnun olarak onları aktif olmaya teşvik ederler. Bu öğretmenler pedagojik faaliyetlerini toplumsal cinsiyet gerçeğini korumaya adamıştır.

Öğretmenlerin öğrencilerle, velilerle ve pedagojik ekiple olan etkileşimlerinde her zaman hoşgörülü olmaları son derece gereklidir. Öncelikle öğrencileriyle tam teşekküllü, eşit bir diyalog kurabilmeleri önemli. Ancak o zaman hoşgörü, öğretmenin önemli bir mesleki niteliğinin yanı sıra mesleki yeterliliğin ve sosyalleşmenin bir ifadesi olarak ortaya çıkar.

Referanslar

1. Бендас Т.В. Гендерная психология /Т.В. Бендас. – СПб.: Питер, 2005. – 431 с.
2. Гаспарян Ю.А. Институт семьи: Проблемы обновления, развития /Ю.А. Гаспарян. - СПб.: Наука, 2007. – 344 с.
3. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины /Е.П. Ильин. - СПб.: Питер, 2012. – 322 с.
4. Вариации на тему Гендера: Материалы III межвузовской конференции молодых исследователей «Гендерные отношения в современном российском обществе» /Отв . ред. Т.А.Мелешко, М .В. Рабжаева.- СПб. : Алтейя, 2004.
5. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения / Шон Берн – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 318 с.
6. Клецина И.С. Гендерная социализация. Учебное пособие/И.С. Клецина. – М.: Эксмо, 2011. – 258с.
7. Словарь гендерных терминов./Под ред. А. А. Денисовой. -М.: ВЛАДОС, 2012. – 308 с.
8. Ким Л. Влияние социальных факторов на понимание гендерных ролей /Л. Клим. - Будапешт, Ташкент, 2012. – 285с.

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA O‘QUVCHILARDA TARBIYA DARSLARIDA YETUK INSON MOTIVINI RIVOJLANTIRISH (Xususiy maktablar misolida)

Suleymanova M.P.
Nukus innovatsion instituti assistent o‘qituvchi

Yetuk inson tushunchasi ma’naviy barkamol inson tushunchasi bilan hamohangdir. Ma’naviy barkamollikka erishmay yetuk inson darajasiga yetish mumkin emas. Demak, ma’naviy barkamollikka intilish – bu yetuk inson darajasiga erishish uchun intilishdir.Yetuklikka inson butun umri davomida erishib boradi. Uchta tushuncha: sog‘lom avlod, ma’naviy barkamol, yetuk inson – darajama-daraja chuqur ma’no kasb etadi. Shundan kelib chiqadigan bo‘lsak, yetuk inson bo‘lishning aniq cheki va chegarasi yo‘q. Shu bilan birga ma’naviy- ahloqiy yetuklik darajasini har kim o‘zicha belgilay olmaydi. Kimki “Men ma’naviy-ahloqiy yetuklik cho‘qqisiga yetdim desa, o‘ziga o‘zi yuksak baho bersa, u hali yetuk inson emas. Inson hech qachon o‘zining ma’naviy kamolot darajasiga baho bera olmaydi. Yetuklik har bir shaxsning boshqalar bilan bo‘lgan munosabatda ko‘zga tashlanadi. Yetuk insonni ota-ona, jamoatchilik, ular bilan munosabat shakllantiradi. Yetuklikning yo‘li odamlardan faqat yaxshi fazilatlarni o‘rganish, ibrat olish, doimo yaxshilikka, ezgulikka intilishdir [2].

Boshlang`ich sinf tarbiya darslarida yetuklikka oid tarixiy qarashlarimizni bolalarga singdirish, ularni vatanga muhabbat ruhida o`stirish ayni muddao bo`ladi. Bizning ko‘hna tariximizda yuzaga kelgan, xalq, mamalakat tarixida katta ma’naviy-ahloqiy tarbiya rolini o‘ynagan tasavvuf yetuk inson nazariyasi, uni tarbiyalash, voyaga yetkazish haqidagi ta’limot va amaliyot sanaladi. Mazkur masalani tasavvuf ta’limotidan kelib chiqqan holda bayon etishni maqsadga muvofiq deb topdik.

Yetuk inson biz uchun idealdir. U barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi mutlaqo ruhga tutash, fayzu karomati serob, qalbi ezgu tuyg‘ularga limmo-lim to‘la pokiza zot. Yetuk inson odamzod orzu qilgan jamiki ezgu xislat va fazilatlarni o‘zida mujassam etgan insondir.

Yetuk insonlar jamiyatning tirik vijdonlaridir. Kishilar ularga qarab xushyor tortadilar, dunyo behudaligidan o‘ziga kelib, o‘z qalblari, qilayotgan ishlariga razm soladilar, tavba-tazarru qiladilar. Yetuk insonlarning af’olu a’moli insonlar diliga quvvat, ko‘ziga nur bag‘ishlagan [3].

Yetuk inson haqida tasavvuf adabiyotida ko‘p asarlar bitilgan.Ana shunday asarlardan biri Aziziddin Nasafiyning “Insoni yetuk” nomli risolasi bo‘lib, unda yetuk insonga shunday ta’rif berilgan: “Bilgilki, yetuk inson deb shariat va tariqat va haqiqatda yetuk bo‘lgan odamga aytadilar va agar bu iborani tushunmasang, boshqa ibora bilan aytayin: bilgilki, yetuk inson shunday insondirkim, unda quyidagi to‘rt narsa kamolga yetgan bo‘lsin: yaxshi so‘z, yaxshi fe’l, yaxshi ahloq va maorif”. Bu sifatlar bilan ziynatlangan odam yolg‘on, riyo va badkirdorlikdan chekinadi, hamma vaqt ezgu niyat bilan yashab, ezgu ishlarga tayyor turadi [4].

Yaxshi ahloqiy sifatlarni egallab borgan odam yetuk inson martabasiga ko‘tarila oladi. Yetuk inson – insonlarning eng mukammali, eng oqili, donosi. Yetuk insonlar odamlar jamiyati ichidan yetishib chiqadigan mo‘tabar zotdir. Insonlar yetuklikka ahloqiy-ma’naviy poklanish jarayonida erishadilar.

Yetuklikning belgisi xalq yo‘lidan borib, xalqqa foyda keltirishdir. Kishi o‘z so‘zi, amaliy ishlari, niyati bilan odamlarga qanchalik foyda keltirsa, yomonlarni to‘g‘ri yo‘lga solsa, haq yo‘lida fido bo‘lsa, u shuncha yetuk bo‘ladi [1].

Yetuk, barkamol insonni tarbiyalash, voyaga yetkazish haqida musulmon sharqi ahloqi tarixida inson hayoti uchun dasturulamal, qo‘llanma vazifasini o‘tagan ko‘p pandnomalar, xalq kitoblari yaratilgan. Bu o‘rinda birinchi Prezidentimizning quyidagi so‘zini eslash o‘rinli: “...bizning ulug‘ ajdodlarimiz o‘z davrida yetuk inson haqida butun bir ahloqiy mezonlar majmuini, zamonaviy tilda aytganda, sharqona ahloq kodeksini ishlab chiqqanliklarini eslashimiz kerak, deb bilaman. Ota-bobolarimizning ongu tafakkurida asrlar, ming yillar davomida shakllanib, sayqal topgan or-nomus, uyat va andishaga, sharmu hayo, ibo va iffat kabi yuksak ahloqiy tuyg‘u va tushunchalar bu kodeksning asosiy ma’no-mazmunini tashkil etadi”.

Yetuk inson fazilatlarini o‘zida ifoda etgan asarlar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin: Kaykovusning “Qobusnoma”, Sa’diyning “Guliston”, “Bo‘ston”, Amir Temurning “Temur tuzuklari”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Alisher Navoiyning “Mahbubul-qulub”, Husayn Voiz Koshifiyning “Ahloqi muhsiniy” va boshqalar. Bu asarlarning ko‘pchiligida odil shoh va adolat, halollik va soflik, poklik, to‘g‘rilik, insonparvarlik, ma’rifatli bo‘lish kabi insonning sharqona fazilatlari berilgan.

Boshqa ibora bilan aytadigan bo‘lsak, Allohning o‘zi biz insonlarga buyurgan yetuk inson bo‘lish, halollik, to‘g‘rilik, poklik va adolat bilan kun kechirish kabi ko‘pdan-ko‘p olijanob fazilatlarning ma’no-mazmunini nafaqat chuqur anglash, balki ana shunday

xususiyatlarga ega bo‘lish, ularga doimo amal qilib yashash- odamzotning ma’naviy boyligini, yetukligini belgilab beradigan asosiy mezon sanaladi.

Uning shakllanganligi darajasini xarakterlovchi eng muhim fazilatlar esa quyidagilardir: aqliy zukkolik, huquqiy yetuklik, ahloqiy yetuklik, siyosiy teranlik, mehnatga halol munosabat, yuksak madaniy, ma’naviy saviya, professonal iftixor, milliy va umuminsoniy g‘urur va boshqalar.

Yuqoridagilarni hozirgi mustaqil hayotimiz, turmush tarzimiz, kishilarning, ayniqsa, yoshlarning intilishlari bilan bog‘lab yetuk inson chizgilariga quyidagi xislat va fazilatlar kirishiin umumiy tarzda bayon etishimiz mumkin:

Yetuk insonning umumiy xislatlari: yoqimlilik, ko‘rkamlik, jozibadorlik, salobatlilik, hurmatga sazovorlik, shoironalik, ulug‘sifatlik, o‘ziga xoslik, yetuklik, jiddiylik, madaniyatlilik, tarbiyalanganlik va boshqalar. Yetuk insonning ahloqiy fazilatlari: insonparvarlik, do‘stlik, g‘amxo‘rlik, jonkuyarlik, samimiylik, odamiylik, bolajonlik, iymonlilik, fidokorlik, xushmuomalali, boadabli, iltifotli bo‘lishlik, kechirimlilik, mehmondo‘stlik, halollik, to‘g‘rilik, diyonatlilik, haromdan hazar etish, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va hokazolar.

Mustaqillik ruhida yangicha fikrlaydigan fozil, yetuk inson, eng avvalo, fuqarolik burchini a’lo darajada his etadigan shaxs bo‘lishi darkor. Sodda qilib aytganda, har qaysi yetuk inson, har birimiz: “Shu davlat, shu jamiyat menga nima berdi?” deb emas, balki “Men o‘zim Vatanimga, elu yurtimga nima berdim?” deb o‘ylashimiz va har dam shu aqida bilan yashashimiz kerak.

Adabiyotlar

1. Mirziyoev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak, - Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017. –B.46.
2. 2017- 2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar Strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017 y., 6-son.
3. O‘zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturi. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 05.01.2018 y., 3-son.
4. Muhammadjonov O. Konstitutsiya: xalq manfaatlarining huquqiy kafolati. – Toshkent, “Muharrir nashriyoti”, 2017. –B.28.

MAKTABGACHA VA BOSHLANG’ICH TA’LIM JARAYONIDA NUTQ SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY AHAMIYATI

Utegenova D.A.

Ajiniyoz nomidagi NDPI doktoranti

Yangi Uzbekistonda har bir shahsda nutq savodxonligini rivojlantirish fikr erkinligi, faoliyat ozodligi asosida insonning asl qadri mohiyatni ro’yobga chiqara borib, «inson xazinasini ochish»Nutq savodxonligini rivojlantirishda o’z mustaqil fikriga ega bo’lishi , o’z kuchiga, o’zining so’zlari to’g’riligiga ishonishi inson doimo kelajakka ishonch bilan qarashi, fikrlar xilma-xilligidan cho’chimaydi, balki zamonaviy bilim va falsafiy qarashlariga, hayot haqiqatiga suyangan holda, har qanday g’arazli niyat, tahdid va intilishlarni fosh qilishga qodir bo’lishi, fikr va faoliyat erkinligi aslida insonning nodir va betakrorligiga asoslangan.

Respublikamizda maktabgacha va boshlangich ta’lim jarayonida 6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirish borasida tadqiqotlar olib borish, mamlakatimiz ilmiy-texnikaviy dasturi, ustuvor tadqiqotlar yo’nalishlarining bir qismi sifatida qaralishi muhim.. Zero, ta’kidlab o’tganimizdek, maktabgacha va boshlangich talim tashkilotida 6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirish asosida bolaning dunyoqarashi, tasavvurlari shakllanib bo’ladi. Unga to’g’ri mazmun va yo’nalish berish pedagogika fani, ta’lim amaliyotining dolzarb muammosidir.

Nutq savodxonligini rivojlantirishda 6-7 yoshli bolalarga beriladigan nasihatlar, ularning ma’naviy faolligi va barkamollik sifatlarini shakllantirishda to’g’ri anglash, fikrlash, insonparvarlik tushunchalarini ro’yobga chiqarishda, har bir bolaning nutq savodxonligini rivojlantirishda o’ziga xos qobiliyat va imkoniyatlarga egaligini o’zining shaxsiy hayot yo’lini topa olishi, hayotining jo’shqin faoliyati ijodkor, mehnati unumli, foydasi mo’l bo’lishi, haqiqiy baxtiyorlikka erishishi, o’zining hayotiy yo’lini topish, ijodiy intilish, ruhiy madad berish, moddiy-ma’naviy yaratuvchanlik, yangi g’oyaviy fikrlar, ijodiy qiziqish, hususiyatlarini va ularga amal qilish, ma’naviy, moddiy manfaatlarni ongli tushunish, ularning qalbini, va ruhiy kamolotini takomillashtiradi. Nutq savodxonligi oliy maqsad va ezgu niyatlar asosida axloqiy jihatdan bolalarga o’z hayot yo’lini topa olishi, uning ongini mustaqil rivojlantirishiga ega bo’lgan mukammal kamolot yo’lini takomillashtiradi.

Nutq savodxonligini rivojlantirish 6-7 yoshli bolalarning ongi, ong osti va qalbi mutanosibligini amalga oshiruvchi ma’naviy-insoniy tuyg’u sifatida uning muloqoti bilan bajargan suzlashuvi va faoliyatini har qanday to’siqlardan olib o’ta oladigan, uni ulug’ ezgu ishlarga boshlovchi ma’naviy quvvati xisoblanadi.

Bu ma’naviy-ruhiy quvvat har bir kishining so’zidan, ishidan qanoat hosil qilishda ong, qalb, ruh va faoliyat uyg’unligida sodir bo’ladi. Bu har bir kishiga xos bo’lgan ichki uyg’unlikdir. Ichki uyg’unlik kishini o’z so’zidan qanoatlanishiga olib keladi. Ruhiy so’zlar insondagi biologik-fiziologik hayotiy garmoniya sifatida o’z navbatida tan sog’lig’ini mustahkamlash, ruh tetikligini takomillashtirishga yordam beradi. Chunki inson ma’naviy-ruhiy olam bilan juda uzviy bog’liq bo’lib aslida uning bir ajralmas bo’lakchasi hisoblanadi.

Nutq savodxonligini rivojlantirishda xalq og’zaki ijodi, urf-odatlari, marosimlar, bolalar o’yinlari va o’yinchoqlar, diniy ta’limotlar, xalq amaliy san’ati va hunarmandchiligi, milliy musiqa va qo’shiqchilik san’ati, tasviriy san’at, tarixiy yodgorliklar va milliy me’morchilik, xalq raqs san’ati (xoreografiyasi), O’rta Osiyo va o’zbek xalqi mutafakkirlarining asarlarini o’rganish kabilar 6-7 yoshli bolalar nutqini rivojlantirishda muhim o’rin tutadi.6-7 yoshli bolalarda nutq savodxonligini rivojlantirishda o’zbek xalq og’zaki ijodini o’rganish muhim o’rin tutadi. Chunki ushbu jarayonda xalqning boy og’zaki ijodiy merosi hisoblangan, jumladan, afsonalar, rivoyatlar, ertaklar, naqllar, latifalar, loflar, xilma-xil qo’shiqlar, allalar, termalar, maqollar, matallar, topishmoqlar, dostonlar, aytishuvlar nutq savodxonligini intellektual, ya’ni aqliy, axloqiy, jismoniy mehnat, nafosat tarbiyasiga oid ajoyib ma’lumotlarni o’rganish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, milliy urf-odatlar an’analar va marosimlar ham nutq savodxonligini rivojlantirishda katta tarbiyaviy imkoniyatlarga ega hisoblanadi. 6-7 yoshli bolalar milliy to’ylarda, ommaviy bayramlarda, sayllarda, sharqona va turkona an’analarda, Hayit bayramlarida, muloqot munosabatlarida milliy, madaniy, maishiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy va boshqa an’analar amal qilish bilan birga hayotga, odamlarga bo’lgan munosabatlarini shakllantiradi. Buning natijasida 6-7 yoshli bolalarda serharakatlilik, chidamlilik, harakat qilish, so’zlashish jarayonlari takomillashadi. Xalqning turmushi, uning qadriyatlari va orzu istaklari ustalik

bilan tasvirlangan. Xalq o'yinchoqlari bilan gaplashish ularning nutq savodxonligini rivojlantirishning asosiy omili hisoblanadi .

Demak, nutq savodxonligi bolaning farklash va fikrga qo'shilish mohiyatini amalga oshirish jarayoni sifatida kishi muomalasida individual, ruhiy rivojlanuvchan,uzgaruvchan bo'lib, vaziyat bilan bog'liq va tasodifiy hodisalarni, ichki aloqalarning mujassamlashtirgan holda u o'z mohiyatiga ko'ra, doimiy, qat'iy, o'zgarmas hodisa sanaladi.

Adabiyotlar

1.Divanova M.S. O'quvchilarning mantiqiy ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari. Boshlang'ich ta'limni modernizatsiyalash orqali o'quv-tarbiya jarayoni sifati va samadorligini oshirish – Toshkent: 2016 – 156 b.

2.Jumaeva F. Ta'lim sifatini ta'minlashda didaktik o'yinlarning o'rni // Xalq ta'limi. – Toshkent. 2017 - № 4 – B. 20-23.

3.Yuldasheva Sh. Interfaol diktant – savodxonlikni baholashning elektron tizimi // Til va adabiyot talimi. – Toshkent. 2019 - № 1. – B, 35-36.

4.Yo'ldoshev N. Mustaqil ta'lim va tafakkur // Boshlang'ich ta'lim. – Toshkent. 2006 - № 10, - B. 10-11

5.Najimova A. Boshlang'ich sinf ona tili darslarida nutq o'stirish / Til va adabiyot ta'limining dolzarb muammolari: ilmiy-amaliy konferensiya materiallari to'plami. – Toshkent, TDPU, 2013 – 124-b

ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМНИ АҲАМИЯТИ ВА МАКТАБ АМАЛИЁТИДА «КЛАСТЕР» МЕТОДИНИ ҚЎЛЛАШ ҲАҚИДА

Янгибаева М.Р.

Ажиниёз номидаги НДПИ 2-босқич магистранти

Маълумки, анъанавий таълимнинг ўқитиш методикасида асосий эътибор *«нимани ўқитиш керак?»* ва *«нима учун, ёки кимни ўқитиш керак?»* каби саволларга қаратилган бўлса, замонавий ҳамкорликка асосланган илғор педагогик технологияларида *«қандай ўқитиш керак?»* деган муаммо муҳим ва марказий ўринни эгаллайди.

Таълим жараёнида ўргатувчи ва ўрганувчилар ҳиссасининг нисбати инсоният тараққиёти (цивилизация)нинг турли даврларида ҳар ҳил бўлган. Бир вақтлар таълим берувчилар етакчи бўлган бўлса, бошқа даврларда таълим олувчилар ташаббускор бўлишган ва бундай фаолликларнинг ижобий ва салбий жиҳатлари таҳлил этилган. Кейинги йиларда таълим берувчи ва таълим олувчининг ҳамкорликдаги фаолиятига асосланган таълим технологиялари жадаллик билан ривожланмоқда ва оммалашиб келмоқда.

Педагоглар ушбу таълим технологияларини «ҳамкорлик педагогикаси» деб аташмоқда. Бундай ҳамкорликка асосланган таълим технологиялари АҚШ, Япония, Буюк Британия, Германия каби ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилиб, юқори самарадорликка эришилмоқда. Чунки бундай таълим технологиялари интерфаол ўқитиш методларига асослангандир.

«Интер» сўзи лотинча бўлиб, ўзбекча «оралиқ», «ўртаси», «ўзаро» каби маъноларни билдиради. Демак, интерфаол таълим технологиялари таълим берувчи билан таълим олувчи ўртасидаги ўзаро фаолликка асосланган ҳамкорлик экан. Табиийки, интерфаол методлар таълим тизимидаги ўзаро фаол усуллардан таркиб топади.

Ҳамкорликка асосланган, ўқувчиларнинг фаоллигини оширишга мўлжалланган, ўқувчиларни бошқаларнинг фикрини эшитиш, тушуниш, ҳурмат қилиш, ўзгалар

манфаатлари билан ҳисоблашиш, улардан ўрганиш, уларга ўргатиш, таъсир қила олиш, ўзининг ва бошқаларнинг «МЕН»лигини сезиш, ҳис қилиш, ўзини бошқариш, фикрини лунда ва аниқ баён қила олишга ўргатишга қаратилган интерфаол ўқитиш усуллари тез суръатлар билан ривожланиб, ижобий самарасини бериб келмоқда.

Интерфаол усуллар синфтаги кичик гуруҳлар ўртасида ракобат муҳитини вужудга келтириб, ўкувчиларни ҳаракатчанликка бошлаб рўҳлантиради, натижада ўқувчилар ҳамкорликка ўргана бошлайдилар. Ҳар қандай интерфаол усул тўғри ва мақсадга мувофиқ кўлланилганида ўрганувчиларни мустақил фикрлашга ўргатади.

Шуни айтиш зарурки, интерфаол усулларда муаммоли, ҳаётий вазиятлардан фойдаланиш жуда яхши натижалар беради. Баҳсли, муаммоли вазият - инсоннинг фаолияти давридаги фикрлаш натижасига боғлиқ бўлиб қоладиган мураккаб ҳолатга ёки шароитга тушиб қолишидир. Бундай ҳолатда у ходиса ёки жараённи қандай изоҳлашни билмайди.

Баҳсли, муаммоли вазиятлар ўқувчиларнинг ақлий кўчини зўриқтиради, вазиятни ойдинлаштириш учун йўллар қидира бошлайди, қийинчиликлар билан тўқнашади. Одам муаммо билан юзма-юз (тўқнаш) келгандагина фикрлай бошлайди. Ўзида мавжуд билимлар билан фикрлаб амаллар бажара бошлаб, савиясига мос даражадаги хулосаларга кела бошлайди.

Ўқувчилар ўзлари бажарган, топшириқларни қандай қилиб бажарганлигини айтиб, тушунтириб бера олишлари лозим. Қандай ўйлагани, фикрлагани хақида гапириб бера олишлари керак. Муаммони ҳал қилиш жараёнидаги тушунмай қолган ўринларини ўз сўзлари билан ифодалаб бера олиши, ўргатувчи учун жуда мухимдир. Шу боис, ўкувчиларни маълумотлар билан жадал ишлашга ўргатувчи усулларни «интерфаол методлар» деб атайдилар.

«Кластер» (тармоқлар) интерфаол методи – ўқувчини мантиқий фикрлаш, умумий фикр доирасини кенгайтириш, мустақил равишда адабиётлардан фойдаланишга ўргатишга қаратилгандир.

Фикрлашнинг тармоқланиши – бу педагогик стратегия бўлиб, у ўқувчиларнинг бир мавзуни чуқур ўрганишига ёрдам бериб, уларни мавзуга тааллуқли тушунчага ёки аниқ фикрни эркин ва аниқ равишда маълум кетма-кетлик билан узвий боғланган ҳолда тармоқланишларига ўргатади.

Мазкур интерфаол метод билан бир мавзуни чуқур ўрганишдан аввал ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиш мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзуни мустаҳкамлаш, яхши ўзлаштириш, умумлаштириш ҳамда ўқувчиларни ушбу мавзу бўйича тасаввурларини чизма шаклда ифодалашга ундайди.

«Кластер» методи ёрдамида ўзлаштирилган билимларни мустаҳкамлаш қуйидагича амалга оширилади: ўқувчилар гуруҳларга бўлинадилар ва уларга белгиланган вақт ичида мавзу бўйича қандай тушунчаларни ўзлаштирган бўлсалар, уларни дафтарга ёзиш вазифаси топширилади. Вазифани бажариш жараёнида фикрларнинг тўғри ёки нотўғрилигига аҳамият бермаслик, нимани ўйлаган бўлса, шуни ёзиб бориш талаб этилади. Ёзувнинг техник (орфографик, мантиқий ва ҳ.) жиҳатларига эътибор бермаслик айтиб ўтилади. Фикрлар тугагандан кейин гуруҳ аъзолари тушунчаларни мантиқий жиҳатдан бир-бирига боғлаб чиқадилар.

Мактаб амалиётида ушбу интерфаол методни кенг қўллаш имкониятлари мавжуд. Шу жумладан, мисол учун, география, биология, тарих, физика, математика, тил, адабиёт ва бошқа фанлардан ташқари, бу методни айниқса, барча синфларда ўқитиладиган «Тарбия» фанида қўллаш юқори самара беради.

Адабиётлар

1. Давронов П.З. «Янги педагогик технологиялар». Самарканд, 2008.
2. Йўлдошев Ж., Усмонов С. «Педагогик технология асослари». Т., 2005.
3. Кукушин В.С. «Педагогические технологии». Уч. пособие. — М., 2004.
4. Мухина С.А., Соловьева А.А. «Современные инновационные технологии обучения». М.: ГЭОТАР. – Медиа, 2008.
5. Новик М.М. «Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению». Учеб.-метод. пособие. — СПб, 2010.
6. Селевко Г.К. «Педагогические технологии на основе активизации, интенсификации и эффективного управления УВП».//М.: Школьные технологии. 2005.
7. Урумбаева А.Н. «Педагогикалық технологияларды дурыс түсиниў ҳәм қолланыў ҳаққында»// Ж-л «Фан ва жамият», Нукус, 2018, №2, 95-98 б.

ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ МОЛОДОГО КОМПОЗИТОРА: ОТ НАЧАЛА ДО ПРОФЕССИОНАЛИЗМА

[1]Говорков Д.С., [2]Нажметдинова М.М.

[1]Ферганский государственный университет Студент 3-курса кафедры «Музыкальное образование и культура»

[2]Ферганский государственный университет

Музыкальная композиция - это сложный и многогранный процесс, требующий от автора не только творческого потенциала, но и глубоких теоретических знаний, технических навыков и упорства. Для молодых композиторов путь к профессионализму - это не просто стремление к самовыражению, но и постоянное преодоление препятствий, поиск своего стиля и места в музыкальном мире. Музыкальное творчество – это сложный и многогранный процесс, требующий не только таланта, но и упорного труда, самодисциплины и глубокого погружения в мир звуков. Путь молодого композитора – это не только поиск собственного голоса, но и преодоление множества препятствий, связанных с освоением инструментов, развитием композиторских навыков, поиском вдохновения и продвижением собственного творчества. В данной статье мы рассмотрим ключевые этапы пути молодого композитора, начиная с первых шагов в мире музыки и заканчивая становлением как самостоятельного творца. [1]

Начало пути молодого композитора обычно связано с вдохновением. Первые музыкальные идеи могут возникать под влиянием слушанных произведений, жизненных событий, природных явлений или эмоциональных переживаний. Однако вдохновение само по себе не достаточно. Чтобы превратить идею в полноценное произведение, необходимо овладеть основами композиции, изучить теорию музыки, научиться работать с нотной грамотой и освоить музыкальные инструменты. В раннем возрасте, музыкальное вдохновение часто приходит от любимых мелодий, звучащих в повседневной жизни. Дети, склонные к творчеству, начинают экспериментировать с звуками, импровизировать, сочинять собственные мелодии. В этот период важно развивать музыкальную чувствительность, обучаясь игре на инструментах, певческом искусстве, а также знакомясь с основами музыкальной грамоты. В школьные годы, учащиеся могут посещать музыкальные кружки, хоры, оркестры, где они приобретают первый опыт коллективного музицирования. В этом возрасте важно поощрять ворческие импульсы, предоставляя возможность

самостоятельно сочинять простые мелодии, гармонические сочетания и ритмические рисунки. Музыкальное образование играет ключевую роль в становлении молодого композитора. В музыкальных школах, колледжах и консерваториях студенты получают систематические знания теории и практики композиции, развивают гармонический язык, осваивают оркестровку и учатся писать музыку в разных жанрах. Важное значение имеет наставничество опытных композиторов, которые могут поделиться своим опытом, дать ценные советы и помочь молодому автору найти свой творческий путь. [2]

Поступление в музыкальное учебное заведение - важный этап на пути молодого композитора. В музыкальных колледжах и консерваториях студенты получают глубокие знания теории музыки, гармонии, контрапункта, формообразования, истории музыки, а также овладевают навыками композиции в разных жанрах. В этом процессе огромную роль играют опытные преподаватели и mentors, способные направить студентов на путь самостоятельного творчества. Mentors помогают развивать композиторский стиль, обучают техникам композиции, делятся своим опытом и знаниями. Одной из ключевых задач молодого композитора является поиск своего стиля. Это долгий и непростой процесс, который требует экспериментов, изучения различных музыкальных направлений, анализа произведений классиков и современников. Молодой композитор должен определить, какие идеи ему близки, какие инструменты ему интересны, какую атмосферу он хочет создать в своей музыке.[3]

По мере развития композиторских навыков перед молодым творцом встает вопрос о поиске собственного стиля. Это сложный и длительный процесс, который требует глубокого погружения в музыкальную культуру, экспериментов с разными жанрами и стилями, а также постоянного анализа собственных творческих решений. Вдохновение может приходить из разных источников: от личного опыта и эмоций до произведений других композиторов, литературных произведений, картин, философских идей и многого другого. Важно находить свой собственный путь к творчеству, не боясь экспериментировать и развивать свой уникальный стиль. Важным этапом в жизни молодого композитора является публикация и исполнение его произведений. Участие в конкурсах, фестивалях, выступления с оркестром или камерными ансамблями позволяют композитору получить обратную связь от публики и профессионалов, закрепить свою репутацию и привлечь внимание к своему творчеству.После завершения учебы перед молодым композитором встает задача продвижения собственного творчества. Для этого необходимо участвовать в конкурсах, выступать с собственными произведениями, публиковать свои ноты, записывать музыку и продвигать ее в онлайн-пространстве.

Путь молодого композитора не всегда прост и без препятствий. Критика со стороны преподавателей, других музыкантов, а также собственные сомнения могут стать серьезными препятствиями на пути к творческому успеху. Важно научиться относиться к критике конструктивно, анализировать ее и использовать для собственного развития. Самодисциплина - неотъемлемая часть творческого процесса. Молодому композитору необходимо уделять достаточно времени работе над музыкой, упорно практиковаться, развивать свои навыки и не сдаваться перед трудности.Путь молодого композитора может привести к разным видам профессиональной деятельности. Он может стать преподавателем

в музыкальной школе или консерватории, работать над музыкой для кино, театра или телевидения, создавать музыку для компьютерных игр, сотрудничать с исполнительскими коллективами или заниматься частной композиторской практикой.Путь молодого композитора - это путь творческого роста, постоянного усовершенствования и поиска своего места в музыкальном мире. Успех в этой области требует не только таланта, но и упорства, самодисциплины, готовности к работе и постоянному самосовершенствованию, к месту об этом будут слова И.С.Баха: „Мне пришлось много трудиться. Тот, кто будет так же трудолюбив, добьётся такого же успеха.“ [5]

Литературы

1. Композиция / А.Н. Соколов. - М.: Музыка, 1985.
2. Путь композитора / Д. Шостакович. - Л.: Музыка, 1975.
3. Творческий процесс композитора / А.В. Александров. - М.: Музыка, 1988.
4. Музыка и время / С.С. Прокофьев. - М.: Музыка, 1971.
5. Композитор и его творчество / И.С. Бах. - М.: Музыка, 1973.

TÁLIM HÁM TÁRBIYANIŃ SHAXSQA BAĠDARLANĠAN TEXNOLOGIYASI

Aytbaeva A.H.

NMPI Mektepke shekemgi tálim qanigeligi 2-kurs studenti

Globallasıw sharayatında tálim shaxstı hár tárepleme rawajlandırıwda kámallıq hám maman qánigege tán sapalardı qáliplestiriwde zárúrli orın tutadı. Búgingi operativ dáwir shaxstı qısqa múddette hám tıyanaqlı maǵlıwmatlar menen qurallandırıw, olar tárepinen túrli pán tiykarların puqta ózlestiriliwi ushın zárúr shárt-shárayatlardı jaratıwdı talap etpekte. Zamanagóy sharayatta tálim procesiniń barlıq múmkinshiliklerine kóre shaxstı rawajlandırıw, sociallastırıw hám ol jaǵdayda ǵárezsiz, sın kózqarastan, dóretiwshilik pikirlew qábiletlerin tárbiyalawǵa jóneltiriliwi talap etińip atır. Ózinde áne sol múmkinshiliklerdi kórinetuǵın eta alǵan tálim shaxsqa baǵıtlanǵan tálim dep ataladı. Bul tálim oqıtıw ortalıǵınıń oqıwshı múmkinshiligine maslastırıwdı názerde tutadı. Oǵan kóre tálim ortalıǵı, pedagogikalıq shárt-shárayatlar, tálim hám de tárbiya processin tolıqlıǵınsha jeke múmkinshiliklerin ámelge asıriw, qábiletin rawajlandırıw, shaxs retinde kámalǵa jetkenge etiwin támiyinlew, oylaw hám dúnyaǵa kóz qarasın bayıtıwdı názerde tutadi. Pedagog tálim processinde shaxsqa jóneltirilgen tálim túrlerinen paydalanar eken, bir qatar shártlerge qatań ámel etiwi kerek.

Tálim ámeliyatında qollanılatuǵın ámeliy oyınlar óz-ózinen didaktikalıq ózgeshelikler kásip etedi, usınıń sebebinen olar kóp jaǵdaylarda “didaktikalıq oyınlar” dep júritiledi. Adamlar tariyxıy rawajlanıwınıń barlıq dáwirlerinde de oyın sub'ekt iskerliginiń eń birinshi hám zárúrli túri retinde tán alınǵan. Sonlıqtan, shaxs iskerliginiń zárúrli túrleri - miynet, oqıw menen birge oyın da onıń formalanıwı hám rawajlanıwıda zárúrli áhmiyetke iye boladı. Oyınlar jardeminde úlken áwlad tárepinen tóplanǵan turmıslıq tájiriybe, ózlestirilgen bilim, turmıs tárizi jáne social múnásebet tiykarları, materiallıq qádiriyatlar jetkinshekke izbe-iz uzatıp kelingen. Oyın shaxstıń tárbiyalaw, rawajlandırıw, oǵan tálim beriw qásiyetlerine iye. Ámeldegi qásiyetleri sebepli oyınlar áyyemgi-áyyemginen xalıq pedagogikasınıń zárúrli tiykarlarınan biri bolıp kelip atır. Tikkeley oyınlar balalarda aqıl, sezim, yad, oylaw, sóylewdi rawajlandırıwǵa járdem beriw arqalı olardı ruwxıy -etikalıq,

intellektual, fizikalıq hám estetikalıq tárepten tárbiyalawǵa xızmet etedi. Mektepke shekemgi jastaǵı bala oyın iskerliginde oqıw hám miynetke tárbiyalanadı.

1. Didaktikalıq oyınlar - úyrenilip atırǵan ob'ekt, hádiyse processlerdi modellestiriw tiykarında oqıwshılardıń biliwge bolǵan qızıǵıwshılıqları aktivliklerin asıratuǵın oqıw iskerligi túri esaplanadı. Bul sıyaqlı oyınlar oqıwshılar tárepinen social -paydalı miynet hám oqıw kónlikpelerin aktiv ózlestiriwde zárúrli áhmiyetke iye bolıp, olardıń áhmiyeti nátiyjeler menen emes, bálkim processtiń mazmunı hám keshiwi menen belgilenedi; bul sıyaqlı oyınlar balalardı social munasábetler processinde aktiv qatnas etiwge tayarlaydı, olardaǵı túrli psixologiyalıq zorıǵıwlardı azaytadı.

2. Syujetli oyınlar - pedagogikalıq haqıyqatlıq, hádiyseler bayanınıń arnawlı bir izbe-izligi hám ol jaǵdayda qatnasıw jetip atırǵan shaxslar iskerliginiń óz-ara baylanıslılıǵına tiykarlanǵan oyınlar esaplanadi. Bul sıyaqlı oyınlar ádetde pedagogikalıq mashqalalardıń sheshimin izlew, ta'im-tárbiya processinde júzege kelgen mashqalalı jaǵdaylardı saplastırıw, shaxstı qayta tárbiyalaw maqsetinde qollanıladı.

3. Rolli oyınlar - málim bir shaxstıń wazıypa hám minnetlemelerin orınlaw daǵı psixik jaǵdayı, minez-qulqlar mánisin ashıp beriwge baǵıtlanǵan oyınlar, olarda rol májburiy mazmunı menen bólistiriledi. Rolli hám isbilermenlik oyınları oqıwshılardı arnawlı bir processga tayarlaw, olarda málim turmıslıq haqıyqatlıq, hádiyseler processinde tikkeley qatnasıw ushın dáslepki kónlikpe-ilmiy tájriybelerdi payda etiwge xızmet etedi. Tálim procesi qatnasıwshıları (oqıwshılar, ata-analar, pedagogikalıq jámáát aǵzaları, tálim mákemeleriniń basshıları, jámiyetshilik shólkemlerdiń wákilleri hám b.) retinde túrli roldı orınlaw studentlerge pedagogikalıq iskerlik mazmunı menen jaqınnan tanısıw múmkinshiligin jaratadi

4. Isbilermenlik oyınları - málim iskerlik, process yamasa munasábetler mazmunın jaqtılandıriw, olardı nátiyjeli, tuwrı, aqılǵa say uyushtirishga tiyisli kónlikpe, ilmiy tájriybe hám de sapalardı ózlestiriw maqsetinde shólkemlestirilediǵan oyınlar. Bul túrdegi oyınlar tálim alıwshılarda anıq iskerlik baǵdarında zárúr sapalardı qáliplestiriw yamasa rawajlandırıw maqsetinde shólkemlestiriledi. Sol tárepten isbilermenlik oyınları islep shıǵarıw processi, kásiplik iskerliginiń modellestiriliwin ańlatadı. Isbilermenlik oyını studentlerde kásiplik sapalardı payda etiw menen birge jeke sapalardı da tárbiyalaydı, olardıń sociallasıwın támiyinleydi.

5. Dramatikalıq oyınlar (psixologiyalıq jáne social dramalar) - psixologiyalıq hám de social máselelerdi sheshiwge jóneltirilgen oyınlar bolıp, olar dúziliwi, metodikalıq qásiyetlerine kóre rolli hám isbilermenlik oyınlarına jaqın.

Oyın texnnologiyaların qóllawda rol qorra taslaw jolı menen bólistiriledi. Bunda rol atı jazılǵan kishi qaǵazchalarda paydalanıw múmkin. Oyın processinde belgilengen waqıt (reglament)qa shekem dawam ettiriw kutilgan nátiyjeni kepillikleydi. Tálim hám tárbiyanıń ilimiy tiykarlanǵan sisteması, onıń jańa metodların jaratıw teoriyalıq izertlewler processinde pedagogikalıq hádiyselerdi anglaw bolıp tabıladı. Tek ǵana bul tiykarda pedagogikalıq iskerliginiń perspektivalı baǵdarın tolıq aqıl etiw, ilmning ámeliyatqa tásirin támiyinlew múmkin. Atap aytqanda, tálim hám pánniń globallasıwı negizinde xalıqaralıq joqarı tálim mákanı qáliplesip, ol pedagogikalıq izertlewlerdiń obiekti bolıwı múmkin. Shubhasız, bunday izertlewlerdiń wazıypalarınan biri - usı iskerlik mánisi, nızamlı baylanısları, onıń xızmet kórsetiwi hám rawajlanıwın támiyinleytuǵın social -materiallıq jollardı anıqlawdıń úlken áhmiyetke iye bolıwında kórinetuǵın boladı. Usı izertlewlerde tendensiyalar, alternativ rawajlanıw variantların boljaw hám de xalıq aralıq tálim mákanınıń materiallıq - tariyxıv paradigması, social -materiallıq mánisi, qádiriyatlar dinamikası hám rawajlanıw

strategiyalarınıń túrli normativ modellerin ilimiy tiykarlaw hám proektlestiriw aktual áhmiyetke iye boladı.

Ádebiyatlar

1. Djurayeva.D.RMaktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari T: 2015 y.ÒzPFITI.Uslubiy qòllanma.

2.Djurayeva.D.X.Ta'lim menejmenti.T:2006y.Òquv qòllanma.

3. Sodikova Sh.A. Maktabgacha pedagogika.T: Tafakkur bòstoni.2013y.Darslik.

4.Kayumova.N.M.Maktabgacha pedagogika. T: TDPU. -2013y.Òquv qòllanma.

РОЛЬ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В ВОСПИТАНИИ БУДУЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Даулетбаев М.П.

ассистент Нукуский государственный педагогический институт им.Ажинияза, факультет иностранных языков, кафедра русского языка и литературы

В условиях быстрого изменения социально-экономической среды, особенно в развивающихся странах, таких как Узбекистан, воспитание будущего поколения становится одной из приоритетных задач. В свете глобальных изменений и стремительного развития технологий роль педагогики и психологии приобретает особое значение. Новая образовательная и воспитательная политика в Новом Узбекистане предполагает обновление подходов к обучению и воспитанию, где ключевую роль играют современные идеи и методики в области педагогики и психологии.

Педагогика как наука о воспитании и обучении охватывает широкий спектр вопросов, касающихся как теоретических основ, так и практических аспектов образовательного процесса. В Новом Узбекистане особое внимание уделяется модернизации образовательной системы, что связано с необходимостью подготовки молодежи к современным вызовам.

1. **Инновационные методы обучения**: Важным направлением является внедрение инновационных методов обучения. Современные образовательные технологии, такие как цифровизация учебного процесса, использование интерактивных платформ и мультимедиа, способствуют более глубокому усвоению материала и развивают критическое мышление у учащихся. Это позволяет готовить молодежь к жизни в условиях быстро меняющегося мира [Сидоров А.Н.3].
2. **Персонализированное обучение**: Учитывая разнообразие интересов и способностей учеников, персонализированное обучение становится ключевым аспектом педагогической практики. В Новом Узбекистане внедряются программы, которые учитывают индивидуальные особенности каждого ученика, что способствует более эффективному обучению и развитию [Савинова Н.А. 4].
3. **Развитие социальных и эмоциональных навыков**: Важным аспектом педагогического процесса является развитие не только академических знаний, но и социальных и эмоциональных навыков. Это включает в себя обучение навыкам сотрудничества, критического мышления, а также развитие эмоционального интеллекта, что является необходимым для успешного социализирования и адаптации в современном обществе [Смирнова Н. В. 5].

Интеграция педагогики и психологии

В Новом Узбекистане интеграция педагогики и психологии в образовательный процесс становится актуальной задачей. Объединение педагогических и психологических подходов позволяет создать комплексную систему воспитания, которая отвечает современным требованиям.

1. **Комплексный подход к воспитанию**: Совместное использование педагогических и психологических методов позволяет более эффективно решать задачи воспитания и обучения. Например, педагогические методики могут быть адаптированы с учетом психологических особенностей учеников, что позволяет создавать более комфортную и продуктивную образовательную среду[Лазарева И. П.,1].
2. **Подготовка квалифицированных специалистов**: Важным аспектом является подготовка специалистов, обладающих знаниями и в области педагогики, и в области психологии. Это включает в себя как обучение будущих учителей и воспитателей, так и повышение квалификации действующих специалистов[Михайлова А. Р., 2].

Роль педагогики и психологии в воспитании будущего поколения в Новом Узбекистане нельзя переоценить. Современные вызовы требуют новых подходов к обучению и воспитанию, где интеграция педагогических и психологических знаний становится необходимой. Создание эффективной образовательной системы, способной ответить на требования времени, требует постоянного развития и адаптации как методов обучения, так и психологической поддержки. Только через комплексный подход можно обеспечить подготовку молодежи к успешной жизни в современном обществе и способствовать их гармоничному развитию.

Литература

1. Лазарева И. П., "Мотивация и развитие личности в образовательной среде," *Психология образования*, 2021.
2. Михайлова А. Р., "Психологическая поддержка учащихся: новые подходы," Школьная психология, 2022.
3. Сидоров А. Н., "Инновационные технологии в образовательном процессе," *Современные проблемы образования*, 2022.
4. Савинова Н. А., "Персонализированное обучение: теория и практика," *Педагогика и психология*, 2021.
5. Смирнова Н. В., "Социальные и эмоциональные навыки в образовательном процессе," *Журнал педагогических исследований*, 2023.

MEKTEPKE SHEKEMGI TÁLIM SHÓLKEMLERINDE ILAYDAN OYINSHIQ JASAW USILLARI

[1]Seytekova Z., [2]Muratbaeva G.
[1]NMPI Mektepke shekemgi tálim kafedrası oqıtıwshısı
[2]NMPI Mektepke shekemgi tálim fakulteti 1-kurs talabası

Mektepke shekemgi tálim shólkeminde ótkiziletuǵın ılay hám applikatsiya shınıǵıwları balalardıń seziw qábiletiniń rawajlanıwına, tásir etip, olardı estetik jaqtan tarbiyalaydı hám muzikalıq iskerlikti dóretiwge, sonday-aq, miynet kónikpelerin dóretedi hám olarda háreketlerdiń ózgesheliklerініń payda bolıwına tásir etedi.

Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde balalarǵa tálim hám ta'rbiya beriwde oyınshıqlar u'lken a'hmiyetke iye. Balalar mektepte jaqsı oqıwı ushın zárur kónlikpelerin

kórip qábıl etiw, eslew, obrazlı pikirlerdi rawajlandırıwǵa, qol miyneti kónikpe payda qılıwǵa járdem beredi. Oyınshıqlar soǵıw su'wretlew iskerliginiń basqa tu'rleri, estetik gózzallıqtı seziw, onıń reńlerin tu'siniwge u'yretedi.

Tárbiyashılar balalardıń jas ózgesheliklerin bilib, u'yrenip, oyınshıqlardı jaratıw hám tańlaw, olardı soǵıwı hám balalarǵa u'yretiw lazım.

Kishi jasdaǵı balanıń qábileti ásirese ótkir boladı. Gózzal nárselerdi qábıl etiwi balalarda estetik tuyǵını, kórkem-ónerge hu'rmet hám ásten aqırınlıq penen mu'nasibette bolıwdı rawajlandıradı.

Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde ılaydan hám plastilinnen oyınshıqlar soǵıw tuwrısında aytılǵanda, su'wretlew iskerligi, bul iskerligi barısında balalar waqıyalardan kórinis kórsetiw,ılay yamasa plastilinnen paydalanıp elementar oyınshıqlar jaratıw názerde tutıladı. Balanıń eń ápiwayı oyınshıqtı soǵıwı hám qábilet bolıp esaplanadı. Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde bala ılaydı tu'rli kóriniske salıp oynaydı,onıń jumsaqlıǵınan, ózi jasaǵan kóriniske qarap quwanadı. Sol menen birge bala ılay hám plastilinniń tu'rli parqın ańlaydı, predmettiń dúzilisi menen tanısadı, qollardıń anıq háreketleniwi kózi menen tuwrı móljerge alıwdı u'yrenedi, onda konstruktiv qábiletti rawajlanıp baradı.

Eger iskerliktiń bul tu'ri tuwrı jolǵa qoyılsa, ılay hám plastilinnen tu'rli oyınshıqlar soǵıw balalardıń eń jaqsı shınıǵıwına aylanıp qalıwı mumkin.

Ílay hám plastilinnen oyınshıqlar soǵıw shınıǵıwlarda ta'rbiyashılar aldına: balalar dóretiwshiligin rawajlandırıw, olardı su'wretlew hámde texnik kónikpeler payda qılıw, su'wretlew iskerligi tu'rine qızıǵıwshılıǵın oyatıw maqsetke muwapıq. Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde tálim tizimi balalardı mektepke tayarlaw maqsetin gózlegen halda payda boladı. Ílay hám plastilinnen oyınshıqlar soǵıw hám su'wret sızıw estetik ta'rbiya u'lken orın tutadı.

Su'wretlew usılların balalar tez ózlestiriwi olarǵa applikatsiya ya'ki su'wret sızıwǵa qaraǵanda erterek eki-u'sh figuradan ibarat syujetli oyınshıqlar soǵıw imkanın jaratadı. Ílay ya'ki plastilinnen jasalǵan figuralar bolsa taxtasha ya'ki ılay sıpasha u'stinde jaylastırıladı.

Ílay hám plastilinnen oyınshıqlar soǵıw bazı shınıǵıwların payda etiwge ayrıqsha itibar qaratadı. Ma'salen, jumıstıń bóliniwine qarap bir tema bir shınıǵıwda emes, ba'lki 2-3 shınıǵıwında tu'sındirip beriw mu'mkin.Ílay hám plastilinnen bir predmet soǵıw hám onı guash penen boyaw uzaǵıraq 30-35 minut dawam etetuǵın shınıǵıw ótkiziwdi talap qıladı.

Ílay ya'ki plastilinnen obraz jaratıw bala ushın su'wret sızıp obraz jaratıwǵa qaraǵanda ańsatlıǵın esapqa alıp, kóp predmetler kórinisin plastik kóriniste soǵıwdan baslaǵan maqul.

Balalar menen islewde ılay hám plastilinnen u'sh tu'rli: predmetli, syujetli hám dekorativ oyınshıqlar jasaladı. Bulardıń ha'r biri óz ózgeshelikleri hámde , balalar tapqan temalar boyınsha hám jasalıwı mumkin.

Predmetli oyınshıqlar soǵıwda ayrim predmetlerdi su'wretlew bala ushın, máselen, su'wret sızıwǵa qolaylı boladı, sebebi oyınshıq jasaytuǵın bala real kólem menen isleydi hám sha'rtli súwretlew qurallarin qollamaydı. Balalar adam hám haywanlar figuraların qızıǵıp soǵadı.Sonday-aq olar plastik kórinisten kóre konstruktiv predmetlerdi kóriniste ózlestiredi.

Balalar aldin jasaǵan hám mufel peshlerinde pisirilmegen oyınshıqlardan hám, eger olardı saqlaw za'ru'r bolmasa, usı ta'rtipde ılay qılınadı. Topıraq suwdı ózine sińdirip alǵannan soń (aradan bir-eki ku'n o'tkennen soń), onı aǵash penen aralastırıladı, jáne biraz suw quyılıb qol menen ılay tayarlanadı (tayarlaw toparında bul balalardıń ózleri islewi mu'mkin). Tayarlanǵan ılaydı polietilen idısta salıp qoyıladı. Eger bunday idis bolmasa, ılaydı bir bólek polietilen plyonkasında, hawa ótkermewi ushın bekkem baylanadı hám onı

yashik, boshka, shelek ya'ki basqa soǵan uqsas idısqa salıb qoyıladı. Sonday qılıp ılaydı jıl dawamında saqlaw mu'mkin. Hám onı tekserip, u'stine suw sewip turıladı. Mektepke shekemgi tálim shólkemlerinde ılay jumısları usı taqılette alıp barıladı.

Ádebiyatlar

1. Sh.M.Mirziyoyev “Buyuk kelajagimizni mard hám oliyjanob xalqimiz menen birga quramiz” T 2017y
2. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 16 dekabr kungi “Maktabgacha ta’lim hám tarbiya” to‘g‘risida 595 sonli Qonuni.*
3. *O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rawajlandırıw Konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida qarori, 08.05.2019 yildagi PQ 4312-son*
4. O‘zbekiston Respublikasi Hámzirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabr kungi “Mektepke shekemgi tálim shólkemlerde ta’lim hám tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash tuwrısida”gi 802-sonli qarori
5. O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tashkilotlari uchun “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi /takomillashtirilgan ikkinchi nashr/
6. L.A.Ibragimova. Mektepke shekemgi jastaǵı balalardı súwretlew iskerligine úyretiw metodikası. “Jas avlod matbaa” T:.2022 y

KELESHEK ÁWLADTÍ ESTETIKALÍQ JAQTAN TÁRBIYALAWDA BAQSÍSHÍLÍQ ÓNERINIŃ TARÍYXÍY HÁM MÁDENIY ÁHMIYETI

Seytmuratov B.G.

Ájinyaz atındaǵı NMPI Muzıkalıq tálim kafedrası stajyor-oqıtıwshısı

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awız-ekı dóretpelerin, mádenıy mıyrasın, dástan qosıqları menen terme tolǵawların zamannan-zamanǵa, atadan balaǵa mıyras etıp qaldırıp, ózı jasaǵan zaman tilegıne say etıp biyimlestirip, qayta islep, aytıp jırlap berıwshı, bul ónerge óziniń bar kúsh jıgerin jumsap, sanalı ómirin sarp etiwshi xalqımızdıń jırshıları bolǵan jırawlar menen baqsılar, sazende-góyendeler menen bır qatarda xalıq ishınen shıqqan talant iyelerı bolıp tabıladı.

Qaysı bır xalıq bolmasın ózleriniń kún-kóris, turmıs-tirishiliginde, mádenıyat salasında basqada xalıqlar menen alıs-beriste, qarım-qatınasta bolıp bir-birinen óner sırların úyrenedi. Doslıq, birlik qatnasıqları arqalı ózleriniń mádeniyatın, ádebiyatın kórkeytip, bayıtıp rawajlandırıp otıradı.

Húrmetli birinshi Prezıdentimiz I.A.Karımovtıń «Ótmishin bilmegen xalıqtıń keleshegi joq»[1] - degen danalıq sózi bizlerdiń hár birimizdiń óz xalqımızdıń tarıyxın, kórkem-óner salasındaǵı ata-miyras altın ǵázıynesin, milliy mádeniyatımızdı tereń úyrenip hám biliwimiz kerekligin ayqın kórsetip otır.

Jaslardı Watandı súyıwshılıkke, Ana-Watan, tuwǵan jerge sadıqlıqqa, adamgershiliktiń eń jaqsı pazıyletlerine, ruwxıy, mádeniy, estetıkalıq tárbıyalawda xalqımızdıń muzıkalıq ǵaziyneleri bolǵan batırlıq jırları, terme tolǵawları, dástanları, xalıq qosıqlarınıń úgit-násıyatlawdaǵı tásirsheńliginiń ornı oǵada ullı hám ayrıqsha ekenligin atap ótkenimiz orınlı boladı.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem-óneri, bay ádebiy miyrası, milliy nama qosıq sazları, jırawshılıq, baqsıshılıq, qıssaqanlıq óneri, ustazdan shákirtke ótiw jolı menen miyras bolıp búgingi kúnımızge shekem kelip jetken.

Ádebiyatımız benen muzıka mádeniyatımızdıń rawajlanıwı barısında, ózleriniń uzaq jıllar izlenıwleri nátiyjesinde jazıp qaldırǵan maqalaları menen ilimiy miynetlerinen, kitaplarınan ádebiyatshı, ilimpaz, alımlarımız Qallı Ayımbetovtıń, Qabıl Maxsetovtıń, Nawrız Japaqovtıń, Tajigúl Adambaevanıń, Sarıgúl Baxadırovanıń, Ásen Alımovtıń hám de taǵı basqa da kóplegen ilimpazlarımızdıń baspa sóz betlerinde jarıq kórgen miynetlerinen hár tárepleme tastıyıqlanıp hám dálıllengenliklerin oqıp biliwimizge boladı.

Qaraqalpaq xalqı da ózınıń kóp ásirlik tariyxına iye bolıp, turmısın sáwlelendiriwshi hár túrli janrda óziniń bay ádebiy hám mádeniy miyrasın dóretken, awız-eki xalıq dóretpelerin kóplep dóretken sonday-aq ájayıp namalar menen qosıq sazlardı dóretken xalıqlardan bolıp tabıladı.[2]

Húrmetlı Prezidentimiz keleshegimiz bolǵan jaslardı milliy mádenıyatqa, ózin-ózi tereń biliwge, milliy ideya, tarıyxımızdı, ádebiyattı, kórkem ónerimizdi, milliy mádeniyatımız benen birge mádeniy miyraslarımızdı hár tárepleme úyrenip barıwǵa shaqıradı.

Házirgi waqıtları milliy mádeniyatımızǵa, onıń hár tárepleme rawajlanıwına úlken dıqqat awdarılıp, muzıka mádenıyatınıń ósıp-órkenlewine, úlken kewil bólinbekte. Xalqımızdıń ótmishtegi hám házirgi muzıka mádeniyatı, muzıkaları, qosıq-namaları, dástan qosıqları, muzıka oqıw orınlarında, muzıka mekteplerinde, mádeniyat hám kórkem ónerge qániygelestirilgen mekteplerde, pedinstitut, universitetlerdiń muzıka bólimleriniń oqıw baǵdarlamalarında keńnen orın berilip oqıtılıp kelinbekte.[3]

Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatı erte zamanlardan berli ósip-rawajlanıp keledi. Qaraqalpaq xalqınıń muzıka mádeniyatınıń rawajlandırıwshıları eń eskiden kiyatırǵan súyikli ónerpazları esaplanatuǵın jırawlar, baqsılar, qıssaxanlar, qosıqshılar bolıp tilge alınadı. Olardıń sazı menen sózi xalıqtıń tilegine say, únles bolıp keledi.

«Qara-jorǵa, Poshsha torǵay, Nama bası, Bozataw, Qızlar úyge kir, Arıwxan, Adıńnan, Galgalay, Jeti asırım, Ǵulpaq, Sıy perde, Ilme sultan» hám taǵı da basqa kóplegen nama-sazlardıń hár birin alıp qaraǵanımızda olardıń bir-birine usamaǵan halda rán-báreńligi menen tábiyat gózzallıqların xalqımızdıń qayǵı hám quwanıshların, ushqır qıyal-oy sezimleriniń, ishki kewil keshirmeleriniń gózzal tolǵanıslarınıń hár qaysı namada ózine tán ırǵaq naǵıslarına bólinip súwretlengenin kóriwge boladı.

Jıraw-baqsı, sazendelerimiz tárepinen dóretilgen namalardıń barlıǵıda biziń dáwirimizge tolıq jetip kelmegenligi anıq, tek ǵana xalqımızdıń kewlinen keńnen orın alǵan, kópshilikke unaǵan namalar ǵana atqarıwshılar tárepinen bizge jetip kelgeni belgili. Bizge jetip kelgen namalar keń mazmunlarǵa iye bolıp rawajlandırılıp, atqarıwshılardıń sheberligi menen bárhama jetilistirilip kelgen.

Atqarıwshılar sheber bolmaǵanda bul namalar xalıqtıń kewlinen shıqpaǵanda álle qashan umıt bolǵan bolar edi. Jıraw-baqsı sazendelerımızdıń qatarı qanshelli kóp bolıp, atqarıwshılıq sheberligi asqan sayın, qosıqlarımız, dástanlarımız, saz namalarımız, kórkeyip, mánisi molayıp, xalıqqa unaǵan halda olarda kóbeyip baratuǵını málim.

Xalqımız arasınan shıqqan belgili jıraw baqsılar ózinen sońǵı xalqımızǵa ruwxıy baylıǵı bolǵan muzıka miyrasımızdı jetkerip barıwǵa kóplep shákirtler tayarlap barıwdı úrdis etken. Bızlerdi jaslarımızdı usı kásip jolında tárbiyalap barıwda, ata-babalarımızdıń bizlerge deyin kewil tórinen orın alıp, asırap kelgen muzıka baylıǵımızdı tereńnen úyretip boylarına sińdirip barıwǵa baǵdarlaydı.

Bul shertiw usılların, dáslerdi ózlestirip, olardı tereńnen úyrenip, atqarıw sheberligin jetilistirip barıw hár bir atqarıwshınıń jıraw bolama, baqsı bolama, yamasa sazendeme barlıǵınıńda atqarıwshılıq sheberligin bayıtıp baradı.

Qaraqalpaq xalqı óz atqarıwshıların qatań húrmetlep, olardı artıqmash talantlı, jaratılıstan tıs ilahiy káramat dep túsinip, «Ol eldi eńiretken baqsı edi, jıraw edi»- dep maqtanısh etse, nama menen qatar saz, xalıq penen birge jasap kiyatırǵan taǵdırles sırlası da, muńlası da eń qádirleytuǵın zatı bolǵanlıqtan xalqımız sazendelerdı de «Duwtardıń qulaǵına búlbil qondırǵan sazende», dep maqtanısh etip kelgen.

Haqıyqatında da jırawlardan: Jiyen jıraw, Shanqay, Bekmurat jıraw, Nurabılla, Jiemurat, Erpolat, Paleke, Ábdırasulı, Turımbet, Ógiz jıraw, Esemurat, Izımbet, Qulamet, Asqar, Qurbanbay, Qıyas, Jumabay, Jaqsılıq jırawlar, baqsılardan:- Ǵáripniyaz, Eshbay, Aqımbet, Muwsa, Súyew, Arzı, Orınbay, Juman, Sherniyaz, Edenbay, Xudaybergen, Berdaq, Húrliman, Qarajan, Esjan, Japaq, Genjebay, Turǵanbay baqsılar xalqımız arasınan shıqqan úlken talant iyeleri edi, olardı xalqımız húrmet penen tilge aladı. Xalıq namaların kámine keltirip atqarıw hár bir sazendeden, qosıqshıdan úlken talant, uqıplılıq, tereń sezim, kóp jıllıq tájiriybe, oqıp úyreniw shıdamlılıq hám juwapkershilik penen qatnas jasap miynet etiwdi talap etedi. Sebebi bul namalardı dóretken, shıǵarǵan baqsı-jırawlarımız bul namalardı shıǵarǵanda muzıkanıń kóp túrli usıllarınan keńnen paydalanıp, olardıń múmkinshiliklerin kórkeytip, bayıtıp barǵan. Jırawlar qobızǵa, al baqsılar bolsa duwtarǵa mas keletuǵın naǵıslardan, qashırım-ırǵaqlardan, forshlag, mordent, trıollardan, shertiw usıllarınan keńnen paydalana bilgen. [4]

Ádebiyatlar

1. Каримов И.А. Тарийхий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент. 1998.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ёшларни маънавий-ахлоқий ва жисмоний баркамол этиб тарбиялаш, уларга таълим-тарбия бериш тизимини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарори www.lex.uz

3. Алеуов У. «Музыка ҳәм эстетикалық тәрбия». Вестник Каракалпакского отделения АН Респ. Узб. Нукус. 2005. 1-2 сон

4. Алеуов У. Музыкалық тәрбияның тарийхый дереклери // Материал РНТК «Роль Амир Тимура в истории культуры центральной Азий» Нукус, КГУ. 2006.

BOLAJAK MUSIQA O'QITUVCHILARINING KREATIVLIK SIFATLARINI OSHIRUVCHI PEDAGOGIK OMILLAR

Normurodova N.K.

Ajiniyaz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti Musiqa ta'limi va san'at yo'nalishi 1 - kurs magistranti

Kreativlik keng qamrovli tushuncha bo`lib, u talaba yoshlarning ta`lim-tarbiya, ilm-fan sohasidagina emas, balki madaniyat, san`at, siyosat, huquq kabi sohalarda ham faol bo`lishini anglatadi. Demak, "ijtimoiy faollik" o`zining tub mohiyatiga ko`ra, kishilar jamiyat hayotining iqtisodiy, siyosiy, ma`naviy, sotsial va boshqa sohalardagi faolligini ifodalaydi. Bozor munosabatlari va yangicha dunyoqarash shaxsning ijtimoiy faolligi strukturasida ma`naviy-intellektual, ijtimoiy-siyosiy faollik etakchi va hal qiluvchi element ekanligini ko`rsatdi. Demak, ijodkorlik shaxsning o`ziga xos qobiliyati ekan, guruh sharoitida tashkil etiladigan to`g`ri muloqot va samimiy muhit, bahs va tortishuvlarning omilkorona yo`lga qo`yilishi bunda katta tarbiyaviy ahamiyat kasb etadi. Yoshlarda ijtimoiy faollikni rivojlantirishda, ularda hayotga, milliy-madaniy merosimizga nisbatan faol munosabatni shakllantirish, ularning ma`naviy sog`lom, ruhan tetik rivojlanishi uchun ta`lim jarayonida zarur shart-sharoitlarni yaratish maqsadga muvofiq.

Bu jarayonda esa insonning o`zligini anglashi muhim sanaladi. Chunki, inson o`zligini ro`yobga chiqarishi o`ziga bog`liq ekanligini qancha tez tushunib etsa, u hayotga

shunchalik chuqurroq qaraydi, oldiga muhim maqsadlar qo`yadi. Yoshlarni tarbiyalashda ular ruhiyatiga o`z-o`zini anglash tuyg`ularini singdirish orqali ijtimoiy etuklikka erishuvini ta`minlash muhimdir. Chunki, bu tuyg`u insonning ma`naviy shakllanishi jarayonida voyaga etadi.

Yoshlarda ijodkorlik elementlarini milliy qadriyatlarimiz orqali rivojlantirishda xalqimizning ko`p yillik ana`nalari, madaniyati, urf-odatlari, milliy bayramlari, boy qadimiy merosi o`zining alohida o`rni, ahamiyatiga ega. Yoshlarda milliy iftixor, milliy g`ururni shakllantirish va mustahkamlash asosida ularning ijtimoiy faolliklarini oshirishga alohida ahamiyat berish boshlandi.

Aqliy zakovat, ruhiy, ma`naviy kamolot, insofu diyonat, muruvvat, mehr-oqibat – bular barchasi ma`rifatli, ma`naviyatli insonlarning asosiy fazilatlari sanaladi. Ana shu fazilatlarni yoshlarimizda shakllantirish bugungi kunning muhim vazifasidir. Hozirgi globallashuv jarayonida intizomli, mas`uliyatli, sabr-bardoshli, diyonatli, vijdonli, iymonli, e`tiqodli, bag`rikeng, insonparvar, ijtimoiy faol va shu kabi oliyjanob fazilatlar egasi bo`lgan yoshlargina yashash uchun zarur bo`lgan barcha qulayliklarni vujudga keltirishga qodir bo`la oladilar.

Ijtimoiy taraqqiyotning demokratik rivojlanish jarayoni shaxsning o`z-o`zini anglashi, qadr-qimmatini qay darajada e`zozlashi, jamiyat uchun xizmat qila olish imkoniyati va harakatlariga ham bevosita bog`liq. Bularning barchasi shaxsning ijtimoiy faolligi bilan bog`liq.

Inson shaxsi taraqqiyoti bo`yicha jahon ilmida to`plangan nazariy qarashlar hamda O`zbekiston tajribasi shuni ko`rsatadiki, birinchidan, inson shaxsining ijtimoiy faolligi, eng avvalo, jamoada, ma`lum faoliyat turlarida shakllanadi. Ikkinchidan, talabalik davri ijodkorligi hamda turli axloq normalarini namoyon qilish uchun keng imkoniyatlar davri bo`lgani sababli, yoshlar orasida ustuvor faoliyat hisoblangan ta`lim jarayoni muhim omil hisoblanadi. Uchinchidan, ijtimoiy tasavvurlar ijtimoiy borliq mazmunini individual borliq bilan bog`lovchi ko`prik vazifasini o`taydi.

Oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda dars sifatining o‘rni. Mamlakatimiz pedagogika universitetlari va institutlarida “Musiqa madaniyati” o‘quv fani bo‘yicha hamda maktabgacha ta’lim tashkilotlari musiqa murabbiyi yo‘nalishi bo‘yicha oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash yo‘lga qo‘yilgan. Bu ta’lim jarayonida dars mashg‘ulotlari o‘qitishning 4+2 tizimi asosida tashkil qilingan bo‘lib, unda nazariy mashg‘ulotlar uchun 30 foiz, amaliy va mustaqil mashg‘ulotlar uchun 70 foiz dars soatlari belgilangan. Biroq, bu o‘rinda *dars sifati* masalasi muhim o‘rin tutadi. Unga ko‘ra, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari dars sifati mezoni bo‘yicha quyidagilarni o‘zlashtirishlari lozim:

1) musiqa nazariyasi bo‘yicha bilimlarga ega bo‘lish;
2) musiqa didaktikasi bo‘yicha metodikaga ega bo‘lish;
3) kamida 3 cholg‘u bo‘yicha ijrochilik ko‘nikmasiga ega bo‘lish;
4) o‘zlashtirilgan nazariy bilimlardan foydalana olish malakasiga ega bo‘lish.

Oliy musiqa ta’limida dars sifati mezonlarini ana shular tashkil qiladi. Bu mezonlar asosida oliy musiqa ta’limini tashkil qilish professor-o‘qituvchilar tomonidan innovatsion yondashuvni taqozo etadi. Chunki nazariy bilimlarni berish jarayonida yangiliklarga tayanmasdan bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini bilim kompetensiyasini kutilgan darajada shakllantirib bo‘lmaydi. Shu sababli mazkur mezonlar musiqa o‘qituvchilarini tayyorlaydigan oliy pedagogik muassasalari hamda amaliy faoliyatdagi musiqa o‘qituvchilarini Pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o‘rgatish markazlari orqali malakasini takomillashtirib borish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Shu sababli Yangi O‘zbekiston sharoitida oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlash bo‘yicha

dars sifatlarini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirib borish dolzarb bo‘lib turibdi.

Oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda individual ijrochilik uslubining ahamiyati. Oliy musiqa ta’limi yo‘nalishida bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining individual ijrochilik uslubini tarkib toptirish dars sifatining muhim mexanizmlaridan birini tashkil qiladi [1.2.]. Bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining individual ijrochilik uslubini tarkib toptirish uchun quyidagilarga asoslanish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini kamida 3 cholg‘uda ijro etish ko‘nikmasini shakllantirish;

2) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini umumiy musiqa,

qo‘shiq va raqs ijrochiligi uslublari bilan qurollantirish;

3) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini bolalar musiqasi, qo‘shiqlari va raqslari ijrochilik uslublari bilan tanishtirish;

4) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining individual ijrochilik uslublarini tarkib toptirish va rivojlantirish.

Bunday yondashuv bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining ijrochilik uslubini tarkib toptirishda muhim o‘rin tutadi. Shu sababli dars sifati mezonlaridan kelib chiqib ijrochilik uslubini tarkib toptirishda yangicha yondashuvlarga asoslanish kerak bo‘ladi. Buning uchun an’anaviy ijrochilik uslublari mashg‘ulotlari tizimini saqlab qolgan holda, individual shug‘ullanish, iste’dodli va tajribali san’atkorlarning amaliy ijrochilik kurslarini tashkil qilish, bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining individual lektoriy konsert - tomosha dasturlarini o‘tkazib borish, Ustoz – shogird an’anasi mashg‘ulotlarini yangilash, amaliy faoliyatdagi tajribali musiqa o‘qituvchilarining individual tajribalarini o‘rganib borish kabi innovatsion shakllarga asoslanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Buning natijasida bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining individual ijrochilik uslubini kutilgan darajada shakllantirish imkoniyatlariga ega bo‘linadi. Bu borada oliy pedagogik ta’lim jarayonida “Talabalar akademiyasi” tuzilmasi vositasida amaliy faoliyatdagi musiqa o‘qituvchilarining individual tajribalarini o‘rganishni yo‘lga qo‘yish kutilgan samarani beradi[3].

Oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda nota savodxonligining zaruriyati. Oliy pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining nota savodxonligini tarkib toptirish ham dars sifatining muhim tamallaridan biri sifatida qabul qilinadi. Buning uchun quyidagilarga tayanish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini nota tizimi bo‘yicha nazariy bilim va amaliy ko‘nikmalarini tarkib toptirish;

2) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining asarlar notasi ustida ishlash metodikasini tarki toptirish;

3) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini nota ijodkorligiga o‘rgatish;

4) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini nafaqat musiqa notasi bo‘yicha, balki bolalar musiqasi, qo‘shiqlari va raqslari bo‘yicha nota ko‘nikmasini shakllantirish.

Bunday yondashuv bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining nota savodxonligini kutilgan darajada tarkib toptirish imkonini beradi. Shu sababli aynan mana shu malaka bilan bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining nota savodxonligini tarki toptirishda imkon qadar innovatsion yondashuvlarga tayanish mug‘im ahamiyatga egadir.

E’tibor berilsa, bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda nazariy bilim, individual ijrochilik uslubi va nota savodxonligi oliy musiqa ta’limi dars sifatini takomillashtiruvchi muhim mexanizmlaridan hisoblanadi.

Kezi kelganda ta’kidlash lozimki, Yangi O‘zbekiston sharoitida bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda bir necha omillarni hisobga olish ham zaruriyat bo‘lib turibdi. Bunda quyidagilarni hisobga olish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

1) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini jahon xalqlari bolalar musiqa san’ati namunalari bilan tanishtirish;

2) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini jahon xalqlarining eng muhim cholg‘ulari ijrochiligi uslublari bilan tanishtirish;

3) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini ansambl va orkestr ijrochilik uslublari bilan qurollantirish;

4) bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining jahon xalqlari musiqa asarlari va ularning ijrochilik uslublari tahlili bilan qurollantirish.

Bunday yondashuv maktabgacha va maktab ta’limi oluvchilarining jahon xalqlari musiqa madaniyati eng yaxshi namunalari bilan tanishtirish imkonin beradi [1.3.]. Shunday qilib oliy pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarini tayyorlashda ularga qo‘yiladigan zamonaviy talablarni idrok etish taqozo etiladi. Bunda ayniqsa, bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilarining nazariy bilim, individual ijrochilik uslubi, nota savodxonligi va jahon xalqlari musiqa san’ati bo‘yicha ko‘nikmaga ega bo‘lishi eng muhim zamonaviy talablar hisoblanadi. Oliy pedagogik ta’lim jarayonida bo‘lajak oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilari mazkur zamonaviy talablarni idrok etishi maqsadga muvofiq bo‘ladi[2.2.].

Musiqa darslari o'zining badiiyligi, qiziqarliligi va obrazli kechinmalar uyg'otishi bilan maktabdagi boshqa fanlardan ajralib turadi. Musiqa bolalaming aqliy va axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadi. Badiiy tarbiya esa uning mantiqiy mazmunidir.

Musiqa darsining ichki tuzilishi musiqa tarixi, nazariyasi va ijrochiligiga doir turli namunalardan - vokal-xor mashg'ulotlari, musiqa savodi, musiqa tinglash, musiqa tahlili va adabiyoti, bolalar cholg'u asboblarida chalish, ritmik harakatlar bajarish elementlaridan iborat. Shuning uchun u aralash dars tipiga kiradi. Yana musiqa boshqa san'at turlaridan o'zining ifoda vositalari, ya'ni «tili» bilan farq qiladi. Musiqa musiqiy tovushlarda vujudga kelgan ohanglar vositasida ifodalanadi, musiqani faqat tinglabgina idrok etiladi. Musiqa aniq vaqt o'lchovi bilan bog'langan san'atdir. Ijro etilayotgan asarni musiqa sur'atiga sozlanib, uning har bir elementini anglab olib tinglanmasa asar mukammal idrok etilmaydi. Shuning uchun ham musiqa asarlarini qayta-qayta tinglanganda uning yangi badiiy qirralari ochilib boradi.

Adabiyotlar

1. Anvar Lutfullayev. Oliy ma’lumotli musiqa o‘qituvchilariga qo‘yiladigan zamonaviy talablar Nizomiy nomidagi TDPU. “Ijrochilik mahorati va madaniyati”kafedrasi mudiri, professor

2. Ortıqov T., Romanova S. Muzıkanı oqıtıw metodikası. Oqıw qollanba. Tashkent. - 2020 -246b

3. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic research in educational sciences

KÓZI ÁZZI BALALARDIŃ MEKTEPTE MUZIKA SABAĆIN ÓZLESTIRIWDEGI HAREKETLI OYINLAR ARQALI OLARDIŃ BILIMIN ASIRIW

Serdaliyeva A.A.
NMPI Muzıka hám kórkem óner tálimi baǵdari 1-kurs magistrantı

Kózi ázzi balalardıń ritmikalıq kónlikpelerin qáliplestiriwde mektepke shekemgi bilimlendiriw mekemelerinde muzıka sabaqlarında hám de baslawısh klass muzıka mádeniyatı sabaqlarında muzıkalıq-ritmikalıq háreketlerdi úyreniw hám rawajlandırıwǵa ayrıqsha itibar qaratılǵan.

Muzıka mádeniyatı sabaqlarında hám basqa iskerlik túrlerinde ritmikalıq shınıǵıwlardan paydalanıw. Shańaraq, mektep sharayatında fizikalıq tarbiya menenshúǵıllanıw óz waqıtında óz-ózin tarbiyalaw, aqılıy tarbiyanıń ádeplilk tarbiyasına sáykeslestiriwjolı menen barkamal insanlar tarbiyalanadı.

Xoreografikalıq shınıǵıwlar hám insan háreketlerin bir tempte gozal hám mazmunlı jaǵdayda ámelge asırıwında qol keledi.

Orta arnawlı kásip-óner bilimlendiriwi mámleketlik bilimlendiriw standartında kórsetiliwinshe, muzıka sabaǵında oqıwshılar muzıka páni qatarına ritmikalıq pánin de tolıq iyelewi shárt. Sol maqsette birinshi basqısh talabaları ushın ámeliy hám ózbetinshe tálim sabaǵı oqıw rejede berilgen. Bulardan tısqarı baslawısh tálim hám de mektepke shekem tálim baǵdarında «Muzıka sawatı hám ritmikalıq» sabaqları ushın belgilengen sabaqlar ajıratılǵanın oqıw rejeden kóriwimiz múmkin. Shonday-aq, «Muzıka mádeniyatı» sabaqlarında tiykarǵı iskerlik túrlari qatarına kiritilgen.

Muzıkalıq háreketler arqalı oqıwshılardıń muzıkalıq-ritmikalıq qábiletleri rawajlanadı[1]. Olarda ritmni seze alıw ózgeshelikleri qáliplesedi hám asıp baradı. Talap tiykarınan oqıwshılar metroritmnı, qoldıń tiykarǵı jaǵdayların, ayaqlardıń tiykarǵı jaǵdayı, ayaq-oyınnı tiykarǵı elementlerin, ayaq-oyın sheberligin kórkem aktivligin asırıwdı, muzıkalıq kompozitsiyanıń kóp qırralı táreplerin asırıwdı, muzıkalıq shıǵarmanıń dúzilisin biliwi kerek.

Maktepke shekemgi bilimlendiriw mekemeleriniń bárshe toparlarına say muzıka-ritmikalıq háreketlerdi úyrete alıwı názerde tútılǵan. Soǵan qaray Muzıka oqıtıwshısıde muzıka oqıtıwshıları:

1. Muzıkanıń xarakterine say túrde háreketler islewge úyretip barıwı;
2. Muzıkalıq rawajlandırıwdıń jánede jaqsı bazaları: ritmnı seziw arqalı háreketler islewi, muzıkalıq oyınlar oynatıwı, xorovodlar úyretiwi, basqa kórkem háweskerlik sabaqları processında hám basqa iskerlik túrlari waqıtında ayaq-oyınlar isletiw;
3. Balalar menen islewdiń sistemalılıǵı, shólkemlestiriwdiń hár qiylılıǵınan paydalanıwı;
4. Tarbiyashılar menen birge shınıǵıw islew menen birge olardıń muzıkalıq dárejelerin asırıw haqqında maslahatlar alib barıwı kerekligi haqqında ayrıqsha aytılıp túradı.

Sonday-aq, muzıka páni sabaqlıqlarında da ayaq-oyınlar haqqında biraz maǵlıwmatlar berilgen. Mısal ushın: 3-klass sabaqlıǵında xalıq muzıkası ayaq-oyınlarına ayrıqsha toqtalıp ótilgen. 4-klass muzıka sabaqlıǵında da xalıq ayaq-oyınları haqqında bir qansha maǵlıwmatlar bar. Biraq bul júdá kem maǵlıwmatlar bolıp, oqıwshılar ayaq-oyın haqqında jeterli túsiniklerge iye bola almaydı. Muzıka oqıtıwshısınıń izleniwleri, óz ústinde tınımsız oslewi hám pedagogikalıq sheberligi oqıwshılarǵa ritmikalıq ayaq-oyın haqqında jeterli maǵlıwmat alıwǵa járdem beredi. Milliy, qońsı, áyyemgi, dúnya xalıqları ayaq-

oyınları haqqında maǵlıwmatlardı beriwde zamanagoy usıllardan paydalanıw, zamonagoy texnika qurallarınan únemli paydalanıw nátiyje beredi. Bunday usıllar olardıń ritm ózgesheliklerin rawajlandırıwda júdá qol keladi. Sabaqlar hám de sabaq processinde yamasa sabaqtan tısqarı iskerliklerin de shappat usılı, ritmikalıq háreketler hám ayaq-oyın elementlarinen sheberlik penen paydalanıw olardıń ritmdı seziwde jánede nátiyje beredi.

Ayaq-oyın iskustvosı Orta Asiyada jasaǵan xalıqlarda turmıs sharayatı, máresimler, bayramlar menen baylanıslı jaǵdayda qadim zamanlardan beri rawajlanǵan. Qoyatoshlardan tabılǵan suwretler, arxeologik materiallar bunı tastıyıqlaydı. Xoreografiya- ayaq-oyın jaratıw kórkem-óneri hám ayaq-oyınlı spektakl degen mánisti ańlatadı.

«Ayaq-oyın - keń ulıwmalasqan, gozal estetikalıq háreketler hám belgili bir ritmikalıq sistema menen kórkem obrazlar jaratıwǵa tiykarlanǵan kórkem-ónerdiń bir turi. Ayaq-oyındaǵıi bul plastikalıq hám ritmikalıq háreketler muzıka menen baylanısta dawam etedi», - dep aytılǵan muzıka sózliginde».

Ayaq-oyın muzıkası anıq ólshemge iye ayaq-oyınǵa qosılıwǵa molsherlegen muzıka. Ayaq-oyın muzıkası anıq ritmǵa iye bolıwı, hár bir ayaq-oyınnıń ozine say háreketi, ritm hám qádemge, ritm hám tezligine múnásip boliwi shárt. Hár bir ayaq-oyın ushın túrlisha muzıkalar jaratıladı. Olardıń ritmı da túrlishe boladı : biraq bul ritm ayaq-oyındaǵı ritmǵa boysınıwı, baylanısıwı shárt. Bul ritm bárhama qaytalanıwshı yamasa variatciyalıq ózgeriwshi jaǵdayǵa iye boladı. Ayaq-oyın muzıkasınıń bazı saz túrde boladı. Xalıq ayaq-oyınları bolsa qosıq hám xorlar menen atqarıladı. Ayaq-oyın muzıkası tek saz ásbaplarında atqarılıp yamasa qosıq etip aytıw jolı menen ǵana emes, balki bunıń ritmı dáp hám basqa urıp shertiletúǵın asbaplarda da shapat menen atqarılıwı da múmkin.

Ayaq-oyın muzıkasi balette, koncertlerde qollanılǵanınday, jeńil muzıka hám jazlarda da salmaqlı orın iyeleydi. Ayaq-oyın muzıkası ritmları úllı muzıka shıǵarmasınıń ayrım bolimlerin de quraydı. Solay eken ayaq-oyınlardıń tiykarı ritm menen baylanısta. Ritmikalıq shınıǵıwlar bolsa ayaq-oyınnı úyreniw ushın shınıǵıw esaplanadı.

Ritm-grek tilinen, rythmos sózinen alınǵan bolıp, bir tegis aǵım degen mánisti ańlatadı. Ritm muzıka shıǵarmalarındaǵı seslerdiń uzın-qısqalı táreplerinen bolǵan múnásebet. Har bir muzıka shıǵarmanıń ózine say ritmi bar. Muzıka sesi menen ritm ózara baylanısqan boladı. Ritmsız nama bolmaydı, ritm túrlerine metr hám ólshemler kiredi.

Ritmikalıq háreketler jeńil muzıkalı háreketler kózi ázzi balalarda salmaqlı orın iyeleydi, olardıń álemdi sol háreketler menen sezedi, háreketlerin ishki sezimlerin ritmikalıq háreketleri menen bildiriwge háreket qıladı.

Ritmikalıq háreketlerge iye bolǵan xalıq namalarında ayaq-oyınları, ásirese dáp usılları ritmnıń hár qiylı tárepleri bay hám quramalı.

Dáp úsılları-atqarıwshı, sázende, xalıq sáz ásbapları yamasa ayaq-oyınǵa qosılıp, shertilitetúǵın dáp qaǵılıwı hár qiylı. Bunday oyınlar balalardı shaqqanlıqqa, sezimlerin rawajlanıwı, quwanısh sezimlerin payda etiwge shaqıradı. Sonday-aq, pedagogika baǵdarındaǵı arnawlı kózi ázziler mektebi sabaqlarında baslawısh hám orta bilimlendiriw bilimlendiriwi oqıwshıların muzıka sawatı hám ritmikalıq sabaqlarında da ana sonday oyın túrlerinen paydalanıw maqsadke say boladı. Mısal qılsaq olardıń qollarına sáz ásbaplar beriledi olardı tıńlanıp atırǵan qosıqqa say qılıp ritmikalıq háreketlerdi isletiwge boladı. Sebebi olar kózi ázzi bolǵanlıǵı menen esitiw qábiletleri kúshli boladı. Olar muzıka astında dirijyorlıqlar islewi, qosıq yamasa namanıń ritmlarına say háreketlerdi islep alǵıs alıwları múmkin. Olar bir-biriniń islegen háreketlerin muzıka asbapları arqalı esittirip esitiw arqalı bahalanadı. Olardıń ishinnen ıntalı balalar tez saz asbapın shetriwge háreket qılıp ózbetinshe úyrenip de aladı, sebebi olardıń esitiw qábiletleri jaqsı rawajlanǵan boladı.

Marsh qosıqlarına ayaqlarını tappıldatıp marsh háreketlerin islewi, obrazlarǵa kiriwi muzıkanı túsiniwine háreket qiladı hám bul háreketler olardı muzıkanı seze alıwǵa hám tarbiyalı bolıwǵa shaqıradı[2.2.].

Hár bir shıǵarmanı balalardıń ixtiyarı menen ózgertirip barıladı. Hár bir qatar óz namasın esitip bolıp, qosıq aytıp jurip baslaydı. Nama ózgeriwi menen jurip barıp atırǵan qatar toqtaydı hám basqası júre baslaydı. Hár bir qatar qálegen tárepine juredi, nátiyjede qatarlar hár qiylı jaǵdayǵa kelip qaladı hám bir birine qosılıp ketedi, belgili waqıttan keyin balalar muzıka signalı menen bolinip akkord shertiledi.

Oyınlar háreketli oyınları olardı fizikalıq jaqtan tarbiyalasa, didaktikalıq oyınlar bolsa olardı pikirlewge, esaplawǵa, tuwrılıqqa, bilimin bekemlewge hárdem beredi bul háreketler bala tarbiyası ushın hár tárepleme xızmet qıladı. Hár bir didaktikalıq oyınnnıń belgili bir maqseti, tapsırmaları bolıp, oqıwshılarǵa quwanısh sezimların úlesedi. Biraq kózi ázzi balalardı hár bir oyın oynatıwdan aldın olardıń hawipsizligin aldın alıwı tarbiyashılardıń waziypası. Olardı bul háreketleri álbette baqlaw astında bolıwı shárt.

Bunday shınıǵıwlar insannıń ruwxıylıǵın kóterip, kún boyı olarǵa jaqsı keypiyat úlesedi. Olardıń salamatlıǵı, sırtqı kórinisi jaqsılasıp ómirge umit kózi menen qaraydı, fizikalıq iskerligi asadı, balalardıń tuwrı rawajlanıwında úlken ahmiyetke iye boladı.

Ádebiyatlar

1.Сухомлинова М. Активизация позновательной деятельности студентов в процессе изечения музыкально-испольнительских дициплин Автореферат дисс…пед.наук.-Т.: 1985, -177л.

2.Xurmatulina A.A. “Ritmika” fanidan (*o‘quv dasturi)* Ixtisoslashtirilgan ko’zi ojizlar maktab-internatlari I-V sinflar uchun –T.: 2020 yil.

BASSHI IMIDJIN QÁLIPLESTIRIWDE MÁNISI HÁM ÁHMIYETI

Berdixanova G.

NMPI Tálim mekemelerin basqarıw jónelisiniń 2 kurs magistrantı

Sońǵı jılları imidjdiń áhmiyeti álemniń rawajlanıwı ushın ulıwma barǵan sayın artıp baratır. Imidj túsinigi júdá keń mánisli túsinik esaplanadı. Imidj degende kompaniya imidji, tovar imidji, siyasatshı imidji hám basqa túsiniledi. Imidj haqqındaǵı ilimniń rawajlanıwı marketing oylawınıń payda bolıwı menen baslandı.

Búgingi kúnde imidj kásiplik qatnaslardıń zárúrli atributı esaplanadı. Shólkemniń birinshi shaxsınıń imidji, imidjdiń qáliplesiwinde ayırıqsha áhmiyetke iye boladı. Áyne mekemeniń birinshi shaxsına áhmiyetli qararlardı qabıl etiw, sonday-aq, mekemeniń jámiyetshilik tárepinen qanday qabıl etiliwi kóp jaǵınan baylanıslı boladı. Áyne birinshi shaxsların biz ǵalaba xabar qurallarında jiyi-jiyi kóremiz, áyne olardan shólkemniń xızmeti haqqındaǵı informaciyalardıń kópshilik bólegin alamız hám, demek, shólkemniń barlıq iskerligin olar menen associaciyalaymız. Solay etip, baslıqtıń imidji shólkemniń imidjiniń qáliplesiwinde tiykarǵı faktorlardan biri boladı.

Baslıq imidji — bul adamlar shaxstıń belgili biri individuallıǵı menen associaciyalaytuǵın belgili bir sıpatlarınıń jámlemesi.

Isker adam, baslıqtıń imidji haqqında aytqanda, onı iskerlik sherikleri, qarawındaǵılar, konkurentleriniń hám basqa qanday qabıl etiwleri menen is kóriledi. Kárxana obrazı menen bolǵan jaǵdaydaǵıday, bul jerde mayda nárse joq, hár qanday mayda nárse, hár bir shtrix hám nyuans maǵanaǵa iye hám óz bildiriwine iye boladı.

Iri mekemenıń top-menendjerin xarakterleytuǵın tiykarǵı belgiler maqsetti durıs belgilew, aktiv qatnasqa tayar bolıw, háreketiniń isenimliligi hám nátiyjeliligi esaplanapdı. Baslıq imidji mekemenıń óziniń imidji menen tikkeley anıqlanadı.

Baslıq shaxsı bizneste júdá áhmiyetli rol oynaydı. Áyne shaxs boyınsha kóbinese mekemenı bahalaydı. Sol sebepli imidjdiń qáliplesiw mashqalası baslıq ushın jáne de aktual bolıp qaladı.

«Imidj» sózi inglis tilinen «pikir», «obraz» túsiniklerinen kelip shıǵadı. Ulıwma qabıl etilgen maǵanada imidj degende konkret adam yaki kompaniya, shólkemler tárepinen átirapındaǵılarda payda bolatuǵın pikir túsiniledi. Ádette «imidj» sózi áyne adamlarǵa qollanıladı.[1]

«Imidj» túsinigıniń kelip shıǵıwı onıń mánisin dál anıqlaydı: imidj – bul negizinde adamnıń ózi emes, onıń jeke ózgeshelikleri jámlemesi bolmastan, al usı adam haqqında onıń átirapındaǵı adamlar yaki ǵalaba xabar quralları járdeminde ol haqqında pikir beretuǵın adamlar tárepinen jaratılǵan obraz. Kóbinese adamnıń imidji onıń shaxsınan júdá kúshli parıqlanadı.

Imidjdi qáliplestiriw máselesi sońǵı on jıllıqlarda oǵan úlken áhmiyetke iye bolıp qaldı. Insannıń átirapındaǵılardıń kóp bólimine tásiri áyne imidji arqalı iske asırıladı, sonıń ushın da imidjdi durıs tańlaw kópshilik ilajlardıń tabıslı bolıwınıń girewi bolıp tabıladı. Siyasatshılar, shou-biznes wákilleriniń, dóretiwshilik kásibindegi insanlardıń imidjin jaratıw mashqalası oǵada áhmiyetli boladı, bul adamlar imidjdi dástúrli túrde jaratıw menen shuǵıllanadı. Sońǵı waqıtlarda basqa qánigelikler wákilleri hám sociallıq gruppalar ushın imidjin jaratıw zárúrligi jámiyet tárepinen de tán alındı. Biznestegi imidjdiń áhmiyeti kúsheydi. Jáhánde imidjdi jaratıw boyınsha qánigelesip atırǵan agentlikler sanı artıp barmaqta.

Ózlik imidj tásir etiwdiń múmkin bolǵan barlıq túrleri menen duslasadı, hám oǵan ata-analar hám tárbiya eń kúshli tásir kórsetedi. Balanı ata-ana, onda ózi-ózine degen belgili bir kóz qarastı támiyinley otırıp, belgili bir dárejede qáliplestiredi. Eger adam balalıǵında ata-anası tárpinen jetkilikli marapatlanbasa, onda artıqsha ózin-ózi sınaw tendenciyası rawajlanıwı múmkin.Bunday ózi ushın hám átirapındaǵılar ushın minez-qulıqtıń oǵada joqarı standartın begileydi hám olarǵa erisiw múmkin emes ekeninen qapa boladı.[2]

Adamnıń ózi haqqında pikirdiń qáliplesiwine tásir etiwshi basqa bir faktor turmıslıq tájriybesi esaplanadı. Kópshilik adamlar auditoriya aldında shıǵıp sóylewde unamsız jaǵdayǵa bir waqıtları túsip qalıwı menen-aq kópshilik aldında shıǵıp sóylewge ózin derlik tayar emespen dep esaplaydı. Átirapındaǵılardıń maqullamaǵan eskertiwleri olarda tek usı pikirdi bekkemleydi. Eger adam kúnnen-kúnge óz tájiriybesinde hám átirapındaǵılardıń reakciyasınan onı bahalamaytuǵının bilse, onda ózin-ózi bahalaw onıń ushın júdá awır keshedi. Bugan qarsı shara ózin-ózi húrmet etiwdiń jetkilikli zapası hám óziniń tabısların tán alıwı bolıp tabıladı.

«Sırtqı» imidjin jaqsılaw júdá tómen ózin-ózi bahalawında tek sheklengen effektti ǵana beriwi múmkin. Bul jaǵdayda mashqala maman konsul'tant, psixoterapevt yaki psixoanalitik járdeminde sheshiliwi tiyis boladı.

Ózin-ózi húrmet etiw dárejesin imidji ústinde ulıwma islew menen arttırıw múkin. Mısalı, eger insan kópshilik aldında shıǵıp sóylewde nevrozdı jeńip ótiwge úyrense, átirapındaǵılar onıń ózine isenimlilign sezedi hám tiyisli halda reakciya bildiriwin baslaydı. Endiauditoriya onıń keyin ala neni aytatuǵın ıntıǵıp kútip otıratuǵın boladı. Eger adam óziniń sırtqı kórinisine itibar beretuǵın bolsa, onda átirapındaǵılar ol ózin húrmet etedi hám ózindegi individiumdı bahalaydı, sonıń ushın basqalardı da bahalay biledi degen juwmaqqa keledi.

Ádebiyatlar

1. Бороздина Г.В. Психология и этика делового общения [Текст] : учеб. для вузов / Г.В. Бороздина, Н.А. Кормнова ; ред. Г.В. Бороздина. – М. : Юрайт, 2013. – 463 с. : табл. – (Бакалавр). – Словарь основных понятий. – Библиогр.: 132 назв. – ISBN 978-5-9916-2492-3 // ЭБ НТБ РГУПС

2. Келейникова С.В. Управление формированием имиджа организации / С.В. Келейникова, Т.И. Чиранова // Инновации и инвестиции. – 2019. – № 9. – С. 378-384. // НЭБ eLIBRARY

DIFFICULTIES OF CONDUCTING WITH HYPERACTIVE PUPILS DURING THE LESSON

Abdiganieva D., Abdullaeva A.

Students Nukus State Pedagogical Institute Department of English Language Literature

Hyperactivity is a common behavioral issue observed in students, particularly in the adolescent age group. Students with hyperactivity often display impulsive behavior, have difficulty in staying seated, exhibit excessive talking, and struggle to pay attention for extended periods. These characteristics can create disruptions in the classroom environment and make it challenging for teachers to conduct effective lessons. Hyperactivity as a behavior pattern of someone who shows attitude not to want to be silent, not to pay attention and impulsive . This research report explores the difficulties teachers encounter when conducting lessons with hyperactive pupils in B1 learners. Hyperactivity can significantly impact a student's ability to focus, engage, and participate in the learning process, thereby posing challenges for both the teacher and the student. By examining the experiences of teachers in managing hyperactive pupils, the ain of this study to provide insights into effective strategies to support these students in the classroom. During this research it was searched for some questions as how teachers work with hyperactive pupils. Moreover, it included some tasks such as the connection between teachers and students and also the psychology of hyperactive students.

Furthermore, hyperactive students can be viewed negatively by their peers. Most of the scientists worked on this issues all over the world and shared their ideas. For instance, Law asked 11–12-year-olds to read vignettes describing the behaviour of a child with hyperactive symptoms, and then use an adjective checklist to endorse those adjectives that they felt best described the target child. The four most frequently ascribed adjectives were all negative (i.e. ‘careless’, ‘lonely’, ‘crazy’, and ‘stupid’). These negative perceptions can have a signifcant impact on the wellbeing of individuals with hyperactive pupils, including self-stigmatisation[Mueller.;101]. The child will not be silent until he feels tired,the child will continue to make sounds and move until someone pays attention to him but the child will not pay attention to the people around him. Children only expect an attention from the surrounding people such as teachers and classmates[Marton.;872]. Teachers like all other professionals face different forms of challenges including completing paperwork while meeting conflicting pedagogical demands, tailoring instruction to each student because of large class sizes, inspiring students, handling students' social and emotional issues, and living up to society's increasingly unrealistic expectations. Teachers believed that rather than having weaknesses in their own teaching abilities, their difficulties were a result of an inadequately designed educational system [Anderson;14].

To gather data for this research report, a quantative approach was utilized. Quantitative data was obtained through a survey questionnaire (Yes/No questions, multiple choise questions) distributed to a sample of teachers in grades 9-11 to gather broader insights into the prevalence of hyperactivity and the effectiveness of current interventions. By employing this quantitative data gathering procedure, valuable insights can be obtained regarding the experiences and perspectives of teachers in managing hyperactive pupils in grades 9-11, thus contributing to a comprehensive understanding of the challenges and potential strategies for support in the classroom.

As a result of questionnaires which were given for teachers in order to know the connection of both teachers and hyperactive pupils, the teachers came across difficulties with hyperactive students and made communication with parents and guardians about the behavior of their children. Also the educators prepared different resources in order to attract the students attention. But, most of them have not built positive relationship with the hyperactive pupils. That's why 20% teachers gave "NO" answer, other 80% teachers gave the answer "YES". They were given multiple choice questions, basically, it was clearly given about the difficulties faced by the teachers and the solutions they had adopted. In addition, how do they communicate with parents, for example, most teachers organize parent meetings and what's even more interesting thing is that each teacher has different ways of learning during the lesson, someone uses technology and someone uses methods which are made by hand.

In conclusion, this research decreaced the challenges faced by teachers when conduct lessons with hyperactive pupils in B1 learners. By understanding these difficulties and exploring effective strategies to support hyperactive students, educators can enhance their classroom management skills and create a more inclusive learning environment. It is imperative for schools and educational institutions to prioritize the needs of hyperactive pupils and provide adequate resources and training for teachers to address effectively these challenges. Ultimately, by fostering a supportive and accommodating environment, educators can empower hyperactive pupils to reach their full academic potential and succeed in their educational journey.

References

1. Anderson, S. K. & Terras, K. L. Teacher perspectives of challenges within the norwegian educational system. International Education Journal, 1995. p.14
2. Marton, I., Wiener, J., Rogers, M., & Moore, C. Friendship characteristics of children with ADHD. Journal of attention disorders, 2015. p.872
3. Mueller, A. K., Fuermaier, A. B., Koerts, J., & Tucha, L. Stigma in attention deficit hyperactivity disorder. Attention Deficit and Hyperactivity Disorders, 2012. p.101

Internet resources:

1. www.atlantic-press.com
2. www.researchgate.net

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГ ЗНАЧЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Заримбетова А.К.
учителя профессиональной школы №2 Тахтакупырского района

Под влиянием изменения рынка труда, ускорения развития, глобализации информационной среды требования к выпускникам школ будут усложняться. С этой

точки зрения, современная школа при организации своей деятельности должна учитывать не только требования сегодняшнего времени, но и готовить учащихся к завтрашнему дню. Безусловно, сложно точно предсказать, как будет протекать жизнь во второй половине XXI века, какие знания будут нужны в условиях стремительного развития и трансформации. В связи с этим, наряду с обучением школьников, необходимо развивать у них способность к самостоятельному мышлению, инициативности, сотрудничеству, реальной оценке ситуации, логическому мышлению, сбору и рациональному использованию информации, формированию у них умений быстрого доступа, формированию конструктивных способностей к качественному изменению. Эта актуальная задача, стоящая перед нами, требует более широкого внедрения в жизнь личностно-ориентированного образования, направленного на формирование самостоятельной жизненной позиции, социальной активности, высокого интеллектуального и духовного потенциала. Для этого важно, чтобы каждый учитель, работающий в образовательных учреждениях, обладал компетенцией.

В английском языке понятие "competence" лексически непосредственно выражает значение "способность." Содержание служит для освещения "эффективного использования теоретических знаний в деятельности, проявления высокого уровня профессиональных навыков, умений и талантов."

Понятие "компетентность" вошло в сферу образования в результате психологических исследований. В связи с этим компетентность определяется как "поведение специалиста в нетрадиционных ситуациях, неожиданных обстоятельствах, вступление в диалог, новый подход во взаимоотношениях с конкурентами, реализация неопределенных задач, использование информации в конфликтах, последовательное развитие и развитие сложных процессов."

Формирование личности в качестве квалифицированной, высоко квалифицированной специалистки в выбранной сфере является сложным процессом. Бунга может быть достигнута результатом многолетнего плодотворного труда, творческих поисков. Однако основа для формирования этих качеств создается в процессе обучения в системе образования. В процессе профессиональной подготовки будущего педагога наряду с усвоением знаний, умений и навыков по специальности важное значение имеет формирование теоретических и практических знаний. Для решения социально-экономических проблем в различных отраслях народного хозяйства, успешной реализации актуальных задач целесообразно сосредоточить внимание на формировании профессиональной компетентности у каждого специалиста. [1]

Профессиональная компетентность предусматривает не овладение специалистом отдельными знаниями, навыками, а усвоение интегративных знаний и умений по каждому самостоятельному направлению. Кроме того, компетенция предполагает постоянное обогащение специальных знаний, изучение новой информации, осознание важных социальных требований, поиск новой информации, переработку и применение ее в своей деятельности.

Профессиональная компетентность проявляется в следующих случаях:

в сложных процессах;

- при выполнении неопределенных задач;
- использования противоречащих друг другу сведений;
- иметь план действий в неожиданной ситуации.

Специалист с профессиональными компетенциями:

- последовательно обогащают свои знания;
- усваивает новую информацию;
- глубоко осознают требования времени;
- набирает новые знания;
- перерабатывает их и эффективно применяет в своей практической деятельности. [2]

Ниже кратко освещается сущность качеств, отражающих основы профессиональной компетентности.

1.Социальная компетентность - умение проявлять активность в социальных отношениях, владение навыками, умение вступать в диалог с субъектами профессиональной деятельности.

2.Специальная компетентность - это подготовка к организации профессионально-педагогической деятельности, рациональное решение профессионально-педагогических задач, реалистичная оценка результатов деятельности, последовательное развитие ККМ, внедрение в данную компетенцию психологических, информационных, креативных, интеллектуальных и коммуникативных компетенций. Они представляют собой:

а) психологическая компетентность-умение создавать здоровую психологическую среду в педагогическом процессе, организовывать позитивный диалог со студентами и другими участниками образовательного процесса, своевременно осознавать и реагировать на различные негативные психологические конфликты;

б) методическая компетентность - методически обоснованная организация педагогического процесса, правильное определение форм образовательной или воспитательной деятельности, целесообразный выбор методов и средств, эффективное применение методов, эффективное применение методов;

с) информационная компетентность - поиск, сбор, сравнение, обработка и целевое, уместное, эффективное использование необходимой, важной, необходимой, полезной информации в информационной среде;

д) креативная компетентность - критический и творческий подход к педагогической деятельности, умение продемонстрировать свои творческие навыки;

е) инновационная компетентность - продвижение новых идей по совершенствованию педагогического процесса, повышению качества образования, исследованию эффективности воспитательного процесса, их успешное внедрение в практику;

ф) коммуникативная компетентность - быть в искреннем общении со всеми участниками образовательного процесса, в том числе со студентами, уметь их слушать, оказывать на них положительное влияние.

г) Личностная компетентность - достижение профессионального роста в последовательном развитии, повышение уровня квалификации, проявление своих внутренних возможностей в профессиональной деятельности.

h) Технологическая компетентность - освоение передовых технологий, обогащающих профессионально-педагогический БАК, использование современных средств, техники и технологий.

и) Экстремальная компетентность - умение принимать обоснованное решение в чрезвычайных ситуациях (природные катастрофы, вышедшие из строя технологические процессы), когда возникают педагогические конфликты, иметь навыки правильной мобилизации. [3]

В целом профессиональные компетенции в образовательном процессе способствуют повышению эффективности новых навыков, повышают мышление

педагога и помогают найти правильное решение для поиска более удобного и эффективного решения.

Литературы

1.Barannikov, Anatoliy Vitalg'evich. Soderjanie obchego obrazovaniya: kompetentnost. podxod/A.V. Barannikov. - M.: GU VSHE, 2002

2 N.A. Muslimov, p.f.n. M.Usmonboeva, p.f.n. M.Mirsolieva "Innovatsion ta'lim texnologiyalari va pedagogik kompetentlik"moduli bo'yicha o'quv uslubiy-majmua Toshkent – 2016

3.N.A. Muslimov, M.Usmonboeva, D.Sayfurov, A.To'raev «Pedagogik kompetentlik va kretivlik asoslari» Toshkent – 2015 yil

4. S.T.Turg'unov, B.X.Daniyarov, M.A.Umaralieva, SH.S.SHodmonova, SH.M.Turg'unova, N.M.Tojiboeva «O'qituvchilarning kasbiy mahorat va kompetentliligini rivojlantirish., Toshkent- 2012-yil.

МЕКТЕП ОҚЫЎШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВ ТӘЖИРИЙБЕСИН РАЎАЖЛАНЫРЫЎ ҲАҚҚЫНДА

Клышов К.У.

ҚР Педагогикалық шеберлик орайы аға оқытыўшысы

Педагогикалық мақсетке муўапық қарым-қатнас дурыс шөлкемлестирилип, иске қосылған жағдайда тәлим-тәрбия субъектлериниң бирин-бири түсиниў ҳәм қабыллаўы аңсат иске асады. Ис жүзиндеги қарым-қатнас ғана оқыўшылар арасында, өз ара сөйлесиў, түсинисиў қәбилетлериниң қәлиплесиўинде шешиўши фактор бола алады. Қәнигелердиң көрсетиўинше балалар арасында оқыўдан тыс ўақытлар олардың бир-бири менен қатнасыўын тәмийинлеўши иләжлар оғада пайдалы екен. Балалардың өз ара ҳәм муғәллимлери менен қарым-қатнасын арнаўлы емес ҳалда жақынластырыўшы мектеп байрамларының, экскурсия, кешелер, спорт жарыслардың балалар арасында қарым-қатнас байланыслардың беккемлениўинде әҳмийети оғада үлкен.

Бүгинги күнде, балалардың коммуникатив тәжирийбелери байыўына хызмет етиўши «коллектив дөретиўшилик жумыслар», «шөлкемлестирилген пайдалы ойынлар» деп аталыўшы тәрбиялық технологиялар пайда болмақта. Оқыўдан тысқары жумысларға араласа отырып майда топарларда, яки класстың көпшилиги қатнасыўында олар жобаластырыў проектлеў, ўазыйпаларды бөлистириў, жуўмақластырыў жумысларында балалар өз-ара актив диалогқа тартылады, бирге ислесиўге үйретиледи.

Өзлериниң сайлаў органлары ҳәм оқыў мийнет ҳәм дем алыс жумыслары, педагоглар менен балалардың бирге ислесиўи арқалы шешилетуғын, өзин-өзи басқарыў жумыслары жақсы қойылған мектеплерде коммуникатив қатнасықлар шегарасы кең болып, балалардың бейимлескиш тәрбияланыўына хызмет етеди.

Балаларға бир-бирин түсинип ҳәм қабыллаўын мақсетли түрде үйретиў зәрүрлигин биринши рет илимге киргизген алым А.В. Мудрик еди. Ол мектеп машқалаларын шешиўде оқыўшылар жыйналысының әҳмийетине үлкен кеўил берди. Оның пикиринше оқыўшылар жыйналысы: хабарлар алмасыў, оны қайта ислеў ҳәм минез-қулықты басқарыў усаған зәрүрли функцияларды жоқары дәрежеде атқарады екен.

Деген менен класстан тыс жумыслар түри ҳәр қыйлы ҳәм пайдалы болыўына қарамастан, оқыўшының мәмиле мүнәсибет тәжирийбесиниң тийкары оқыў

процесинде пайда болады. Кейинги он жылдың ишиндеги педагогикалық изертлеўлер оқыўшылардың жеделлигин арттырыў мүмкиншилиги кең кооператив оқытыў түриниңде әззи жерлериниң көп екенлигин көрсетпекте.

Педагогикада оқыў жумысларының тийкарғы үш: фронталь, жеке ҳәм топарлық формалары бар. Байланыс көз-қарасынан үшеўиде өзлериниң «күшли» ҳәм «әззи» тәреплерине ийе. Фронталь жумыслар барысында муғәллим 20-30 ҳәтте оннанда көбирек балалар менен байланыста бола алады. Лекин балалардың байланысы ҳәм бирге ислесиўи, дерлик иске аспай қалады. Тыныш отырың, бир-биреўге айтпағайлы т.б. ескертиўлер бул ислесиўде көп қолланылады. Ақыбетинде балаларда жуўап бериў, оқыў жумысларын орынлаў барысында өз ара жәрдем, бирге ислесиў жүзеге келмейди. Жеке жумыста муғәллим менен балалардың толық ислесиўин тәмийнлей алмайды.

Тек ўақытты көп талап етиўши 3-тен 5-7 балаға шекем дүзилген топарлық оқытыўда балалардың бирге ислесиўи, бир-биринен үйрениўи, жәрдем бериў, уқып, қәбилетлериниң артыўына тәсир етиўши факторлар көбирек. Бул оқытыў түринде проблемалық машқалалар бирге шешилип, өз-ара қатнасық жақсы жолға түседи. Өз-ара бирге ислесиўдиң дөретиўшилик пенен уйғынласыўы **3** бала ҳәм оннан көбирек болған сайын артып барады. Балалар көп болған сайын оқыў машқаласында дискуссия күшейип, мәселени шешиў жоллары көбейеди. Еки ағзалы топарда репродуктив дәрежеде бирге оқыў жумыслары жақсы өтеди. Фронталь оқытыўды қоллап қуўатлаўшылар **30**-жыллары пайда болған «бригадалық- лабороториялық метод» ҳәм басқада бир қанша новациялардың қадаған болыўына мәжбүрледи.

Топарлық оқытыўдың мойынланып, әмелде қолланыўшылардың биринширилериниң бири Эстониялы алым Х.И. Лийметс болды. Ол ҳәр бир муғәллимге бул оқытыў түриниң коммуникатив жөнелисте ҳәр бир балаға бере алатуғын пайдасын әпиўайы ҳәм түсиникли түсиндире алды. Егер фронталь ҳәм жеке оқытыўда оқытыўшы «бериўши» ал оқыўшы – «пайдаланыўшы» сыпатында қатнасатуғын болса, ал топарлық оқытыў балаларды бул ўазыйпаларды араластырып алып барып, бала ҳәм «бериўши» ҳәм «пайдаланыўшыға» айналады.

Бир топарда бирге ислесиў тек арнаўлы әмелге ийе (топар басшысы,) балалардағы басшылық абыройын ғана емес ал топарда ислескен ҳәр бир баланың, қәбилетин ашып абройын көтереди. Себеби киши топарда лидерлик формаль ҳәм формаль емес жағдайда иске аса береди. Л.И. Уманскийдиң басшылық етиўши балалардың: рәсмий емес басшылары, шөлкемлестириўши – басшы, басшы – басламашы, басшы – эрудит, адамлардың кеўлин эмоциональ хошлаўшы, басшы – генератор (пикир берип жөнелте алыўшы), адамларды өзине тартыўшы басшы, қолы гүл лидер-деп типологиялаўы үлкен әҳмийетке ийе. Рәсмий емес басшылық жағдайларға байланыслы пайда болып иске асады.. Бир жағдайда басшы болған бала екинши жағдайда қатардағы қатнасыўшы. Басшылық адамның коммуникабеллилиги – тил табыса алыў қәбилети менен байланыслы.

Дәстүрий оқыў ўазыйпаларын шешиўде муғәллим оқыў материалын өзи түсиндирип, басшылық ҳәм корректорлық жумысларды өзи атқарса, бирге излениўшилик, өз ара бирге ислесиў жумыслары дәрежеси пәс болса, топарлық оқытыўда бул жумысларды бирге ислесиўшилер атқарып, оқыў барысының жедел қатнасыўшыларына айланады. Оқыўшылардың коммуникациялық байланыслары көз-қарасынан, өзли өзин басқарыў, балалардың өзлерин еркин сезиўине байланыслы нәтийжели ҳәм пайдалы есапланады. Топарлық бирге ислесиў қатаң дәстүрий

регламентти бузып, педагогикалық басқарыў менен өзли өзин басқарыўды бирлестирип оқыў жумысларының ашық иске асыўына жағдай туўғызады.

Бир нешше жыллар даўамында, анығырақ айтсақ бүгинги күнде де бизиң педагогларымызда оқыўшылардың мәмиле мүнәсибетлер мәдениятлылығына дурыслы дыққат жоқ. Мектеп тийкарынан балалардың қоршаған орталықты түсиниўине дыққат аўдарып, баланы жас ўақтынан баслап өзин қоршаған адамларды түсиниў, қабыллаў сол арқалы өзи басқаларға бийимлесип тил табысып, бирге жасаўы машқалаларына кеўил аўдармай атыр. Халқымыздың «мал мөңиреседи адам тиллеседи» деген нақылынан жуўмақ шығармай руўхый дүньямыз байыўы мәселесинде кемшиликлер жиберип атырмыз.

Әдебиятлар:

1. Ал Форабий. Фозил одамлар шархи. «Шарқ»-Т.1981.
2. Станкин М.И. Акмиология вомпитания и обучения. М.,2001.
3. Этика и психология семейной жизни. Пособие для родителей. М., 1988
4. Ўзбек педагогикасы антологиясы. Т., «Ўқитувчи» 1995.
5. Мудрик А.В**.** Учитель: мастерство и вдохновение. М., 1986 г
6. Макаренко А.С. Воспитание в кенесской школе. М., 1966 г

АКМЕОЛОГИК ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ ПРОФЕССИОНАЛ КОМПЕТЕНТЛИГИН РИВОЖЛАНТИРИШ

Бекмуратов А.

НДПИ Педагогика кафедраси катта ўқитувчиси

Бўлажак ўқитувчининг педагогик маҳоратини ошириш муаммоларини ўрганиш билан бир қатор фанлар: меҳнат психологияси, педагогик психология, касбий педагогика, касбий психология ва акмеология (юнонча акт – мукаммаллик, ривожланишнинг энг юқори даражаси) шуғулланиб, етук инсонларнинг касбий фаолияти самарадорлигини ошириш муаммолари ва касбий маҳоратга кўтарилиш қонуниятларини ўрганади.

Ижтимоий-психологик компетенция нафақат педагог томонидан ўзини ўзи англаши (билиши), балки аутопсихологик компетенция билан ҳам боғлиқ.

Аутокомпетенция – бу педагогдаги шундай малакалар мажмуики, улар ўқитувчини ўз касбий ҳамда шахсий сифатларини диагностика қилиш, яъни ўзини ўзи диагностика қилиш, ўзини ўзи тузата олиш (коррекциялаш), ўзини-ўзи такомиллаштира олиш, ўзига ўзи мотивация бера олиш, ҳар қандай маълумотлардан самарали фойдалана олиш, психолингвистик компетенциялар билан боғлиқ қобилиятдир.

Ижтимоий-информацион компетенция ёки юқоридаги тизимда таъкидланган ахборот борасидаги компетентлик – бу педагогдаги ахборот технологиялари билан ишлай билиш ҳамда ижтимоий маълумот ёки ахборотларга нисбатан танқидий муносабатда бўла олишга эгалигини билдиради.

Когнитив компетенция – бу педагогнинг маълумот даражасини оширишга тайёрлиги, ўзининг шахсий имкониятларини фаоллаштиришга эҳтиёжмандлиги, янги малака ва билимларни мустақил равишда яратиш ҳамда ўзини ўзи ривожлантириш қобилияти, демакдир.

Махсус компетенция – бу ўқитувчининг профессионал хатти-ҳаракатларни мустақил тарзда бажаришга тайёрланиш ва ўз меҳнати натижаларини баҳолай олиш қобилияти.

Маданий компетенция – бу таълим соҳасидаги мутахассиснинг таълим ва тарбия нормалари ҳамда қадриятларини жуда яхши билган холда ўз хулқ- атворини бошқаришга тайёрлик қобилиятига эгалигини англатади.

Шунингдек, мураккаб ва ностандарт, яъни, кутилмаган, баъзан фавқулоддаги вазиятларда намоён бўладиган хатти-ҳаракатларда мақсадга эришиш учун стандарт вазиятларни сақлаб қолиш ва зарур бўлганда уларни янгилари билан алмаштира олиш саводхонлигини кўрсатади.

Шундай қилиб, акмеологик фаолият шахсдан жуда кўп билимларни ҳамда малакаларни талаб қилади. Нима учун педагог касбини танлаганини англаб етган шахс (мотивлар муаммоси), энди ўз фаолияти ва қобилиятларини бошқара билиши ва ўз устида муттасил ишлаб, малакаларини орттириб бориши шарт. Акмеологик компетентлик шу нуқтаи назардан шахс умумий маданиятининг шундай йўналишики, унга фақат касбига тааллуқли бўлган билимлардан ташқари, шу билимларнинг ҳосил бўлиш йўллари ва малакаларнинг такомиллашувини таъминловчи психологик жараёнлар ҳамда ҳолатларни билишни ҳам тақозо этади. Бу психологияда билиш жараёнлари ва уларнинг моҳиятини ҳамда кечишини англаш, демакдир. Кўриниб турибдики, педагогнинг касбий компетенцияси ижтимоий психологик нуқтаи назаридан талқин этилганда, у ўта мураккаб ва серқиррали фаолиятни англатади.

Демак, педагогнинг компетенцияси кўпинча ностандарт вазиятлар шароитида намоён бўлади. Одатий дарс ташкил этиш, уни олиб бориш, ўқувчилар билимни мониторинг қилиш каби одатий холатларда у намоён бўлмаслиги, оддий ўқитувчи сифатида кўриниши мумкин.

Педагог олимлар айни шундай ностандарт вазиятлардаги педагог хулқини таҳлил қилган холда профессионал компетентликнинг намоён бўлишини таъминловчи педагогик кўникмаларнинг тўрт гуруҳини ажратадилар:

1) таълим ва тарбия билан боғлиқ объектив жараёнларда конкрет педагогик вазияфаларни ажрата билиш кўникмаси;
2) мантиқан мукаммал педагогик тизимни ишга солиш кўникмаси.
3) тарбия жараёнларининг омиллари ва жабҳалари (моддий, ахлоқий-психологик, ташкилий, гигиеник ва ш.ў.) ўртасидаги ўзаро боғлиқликни англаган холда уларнинг мавжуд шароитларга мослаштириш.
4) педагогик фаолиятнинг натижаларини ҳисобга олиш ва баҳолаш кўникмалари ўзини ўзи таҳлил қилиш, ўқитувчи фаолиятининг самараси ва педагогик жараённи таҳлил қилиш, устувор вазифалар ва уларга боғлиқ ишларнинг янги комплексини ишлаб чиқиш [3].

Шундай қилиб, юқоридаги таҳлиллар ва таърифлардан кўриниб турибдики, профессионал компетенция мураккаб ва серқирра фаолият кўриниши бўлиб, унинг табиатан моҳиятини нафақат педагогик ва индивидуалликка алоқадор ҳолатлар, балки ижтимоий-психологик механизмлар ҳам ташкил этади.

Адабиётлар

1. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. - М., 1998. – 109 с.

2. Каримова В.М. Ижтимоий психология асослари. Т.: “Ўқитувчи”, 1994. – 94 с.

3.Абдуллаева Ш.А. Замонавий ўқитувчи компетенцияси. Монография.-Т., 2016 – 72 б.

4.Селезнева Е.В. Акмеологический смысл жизни как фактор эффективности самореализации // Москва: Акмеология. 2005. №4. –С. 80-82.

MATEMATIKA DARSLARIDA ALGEBRA ELEMENTLARINI O‘RGATISH METODIKASI

[1]Niyozova S.O., [1]G‘ayratova R.G., [2]Berdiyev B.R.
[1]Qarshi DU “Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi 2-kurs iqtidorli guruh talabalari
[2]Qarshi DU “Boshlang‘ich ta’lim” kafedrasi dotsenti

Boshlang’ich sinflarda arifmetik materiallarni o‘rganib yakunlash algebraik materiallarni va matematika simvolikani o‘rganish bilan umumlashtiriladi. Boshlang’ich sinflarda o‘quvchilar alfavitni matematik simvol tarzida qo‘llay boshlaydilar. Shu orqali algebraik ifoda, tenglik, tengsizlik, tenglama to‘g‘risida boshlangich ma’lumot oladilar. Bular to‘g‘risida ma’lumot berishning asosiy maqsadi arifmetik amallarning mohiyatini to‘laroq ochish, shuningdek, keyingi sinflarda o‘rganiladigan algebra fani uchun zaruriy tayyorgarlikni amalga oshirishidir. Lekin, algebraik misollarni yechish algebra qoida va qonuniyatlarga asoslanmasdan arifmetik qoidalarga asoslanadi. Masalan, 3 a 10 dan a qo‘shiluvchini topish no‘malum komponentni topish qoidasi bilan yechiladi. Algebra materiallarini o‘rganish algebraik ta’riflarga asoslanmaydi.

Ma’lumki, boshlangich sinf dasturining asosiy mazmuni natural sonlarni og‘zaki va yozma nomerlash va ular ustida 4 arifmetik amallarni bajarish malakasini berishdir. Shuning uchun 1-sinfdan boshlab sonlarni o‘qish va yozish malakalari bir necha bosqichga bo‘lib o‘qitiladi.

Masalan, 10 ichida og‘zaki va yozma nomerlash, 100, 1000 va ko‘p xonali sonlar to‘g‘risida ma’lumotlar beriladi. Sonli ifodalar deganda sonni biror amallar bilan birlashtirilgan yoki alohida yozilgan bir xonali, yoki ikki xonali yoki ko‘p xonali sonlarni o‘qish va yozishni tushunamiz. Sonli ifodalar faqatgina arifmetik ifodalarda 4 amalni bajarish emas, geometrik masalalar, arifmetik va algebraik masalalarni yechishda bevosida qo‘llaniladi.

2-sinfda o‘quvchilar “matematik ifoda” va “matematik ifodaning qiymatlari” tushunchalari bilan tanishadilar Avval 6:2=4 ifodaga o‘xshash 2, 3 amalli ifodalarni misol keltiradi, keyin esa uning qiymati nechaga teng degan savolni qo‘yadi, bu ifoda 7 ga teng va 7 yozilgan ifodaning qiymati ekanligi tushuntiriladi. Shundan keyin yana murakkab ifodalarga misol keltiradi, keyin o‘quvchilarning o‘ziga ifoda tuzing va uning qiymatini top degan topshiriqlar beradi. Sonli ifodalarga:

a) har bir son sonli ifoda;

b) agar a va b sonli ifodalar bo‘lsa, u holda ularning ayirmasi, yig‘indisi, ko‘paytmasi va bo‘linmasi ham sonli ifoda bo‘ladi. 2-sinfdan asosan amallar tartibi qoidalari o‘rganiladi. U murakkab ifodalar deb yuritiladi.

a) oldin qavslarsiz ifodalarda amallarning bajaralish tartibi qaraladi, bu holda sonlar ustida faqat 1- yoki 2- bosqich amallari bajariladi.

b) shundan keyin 1-, 2- bosqich amallarini o‘z ichiga olgan va qavslarsiz amallarni bajarishga o‘tadi.

v) shundan keyin 25x(40-15), (85-30):5 kabi qavslar qatnashgan ifodalarni hisoblashga o‘tadilar, hisoblash qoidasini keltirib chiqaradilar. O‘tilgan materialni mustahkamlash maqsadida quyidagi topshiriqlar beriladi:

Matematika dasturiga binoan harfiy ifodalar 1-sinfdan boshlab kiritiladi. Bu yerda o‘quvchilar har xil ko‘rinishdagi tenglamalarni yechishda va masalalarni tenglamalar

yordamida yechishda, no‘malum sonni belgilash uchun simvol sifatida ishlatiladigan x harfi bilan tanishadilar. 2-sinfda x harf o‘zgaruvchini belgilaydigan simvol sifatida kiritiladi. Bu boshlangich sinflardanoq o‘zgaruvchi tushunchasini shakllantirish va bolalarni simvollarning matematik tilda ifoda qilish imkonini beradi. Harfning o‘zgaruvchini belgilash uchun simvol siftidagi ma’nosini ochib berishga tayyorgarlik ishi 2-sinfda o‘quv yilining boshida qo‘shish va ayirish amallarini takrorlash munosabati bilan o‘tkaziladi. Harflarning kiritilishi bilan bir vaqtda tayyorgarlik davrida, bolalar yangi terminlar: “matematik ifoda” va “matematik ifodaning qiymati” bilan ta’rifsiz tanishadilar. Bu davrda yig‘indi va qoldiqni topishga doir bir xil mazmundagi sodda arifmetik masalalarni yechish bo‘yicha ish olib boriladi.

O‘quvchilar harfiy simvolikaning ma’nosini tushunib olganlaridan so‘ng, harflarni ishlatishda shakllanayotgan bilimlarni umumlashtirish vositasi sifatida foydalanish mumkin.

Arifmetik amallarning harflar yordamida yozilgan xossalarini, bog‘lanishlarini, munosabatlarini va hokazolarni o‘qish.

Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar bilan tenglik, tengsizlik, tenglama kabi matematik ifodalar (sonli ifoda va o‘zgaruvchili ifodalar) haqidagi tushunchalarni shakllantirish bo‘yicha planli ish olib boriladi. Bu tushunchalarning hammasi o‘zaro uzviy bog‘langandir. Masalan, harfiy simvolikani kiritish bolalarni tengsizlik, tenglama va boshqa tushunchalar bilan tanishtirish imkonini beradi. Endi matematik ifoda, tenglik, tengsizlik, tenglama ustida va matnli masalalar yechishda tenglamalardan foydalanish borasida mukammalroq to‘xtalamiz. Avvalo sonli ifoda tushunchasining mazmunini eslatib o‘tamiz. Bu tushuncha matematika kursiga doir qo‘llanmalarda bunday ta’riflanadi: eng sodda sonli ifodalar - yig‘indi va ayirma bilan o‘quvchilar birinchi sinfda tanishadilar. Ikkinchi sinfda esa ular yana ikkita eng sodda ifodalar - ko‘paytma va bo‘linma bilan tanishadilar.

Ifodani almashtirish bu berilgan ifodani boshqa, qiymati berilgan ifoda qiymatiga teng bo‘lgan ifoda bilan almashtirish demakdir. Masalan, bir xil qo‘shiluvchilar yig‘indisini ko‘paytma bilan almashtiriladi: Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilarni birinchi darajali bir noma’lumli tenglamalarning ba’zi xillari yechilishlari bilan tanishtiramiz.

Matematika dasturida bolalarni ba’zi xil masalalarni tenglamalar tuzish bilan yechishga o‘rgatishni nazarda tutadi. Bolalar masalalarni algebraik yo‘l bilan yechishni o‘rganib olishlari uchun ular masaladagi berilgan va izlanayotgan miqdorlarni ajratib olish; undan o‘zaro teng bo‘lgan ikkita asosiy miqdorni ajrata olish yoki undan bitta miqdorning o‘zaro teng ikkita qiymatini ajrata olish va bu qiymatlarni har xil ifodalar bilan yoza olish malakalariga ega bo‘lishlari kerak.

Adabiyotlar

1. Jumayev M.E. Matematika o‘qitish metodikasi.(OO‘Y uchun darslik.) Toshkent. “Turon-Iqbol”, 2016 yil. 426 b.

2. Jumayev M.E. Boshlang‘ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasidan praktikum. (OO‘Y uchun o‘quv qo‘llanma) Toshkent. “O‘qituvchi”, 2004 yil.

3. Berdiyev B. R., Shodiyev R.D., “Interactive methods of assessment of knowledge on the basis of digital education on the subject "Information technology in education"”. “International Journal Papier Public Review”. Volume-1, Issue-2. Austria. 2020 114-118 p

4. Berdiyev B. R. “Oliy ta’lim muassasalari talabalari mustaqil ta’limini boshqarishning nazariyasi va metodikasi. Monografiya “Fan va ta’lim“ Qarshi – 2022 y 33-41 b.

5. Berdiyev B. R. “Matematika o‘qitish metodikasi” O‘quv qo‘llanma “Fan va ta’lim“ Qarshi – 2022 y 77-81 b.

BASSHÍNÍŃ BOLJAW ISKERLIGI USÍLLARÍ

Allaniyazov I.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı pedagogika kafedrası docenti

Jumıs islewshi adamlardı eki taypaǵa bóliw múmkin: basshisınınan kewili tolǵanlar hám basshısı olarǵa unamautuǵınlar. Áyyemgi dáwir oyshılı Platon (b.e.sh. 427-327) aytıp ótkeni: «Hesh kim basshısız bolmawı kerek - er adamda, hayallarda. Áhmiyetli jumıslarda da, oyınlarda da hesh kim óz basımshalıq penen háreket etiwge ádetlenbewi kerek: mudamı - urısta da, tınıshlıq waqıtlardada basshını mudami gúzetip turıw hám onıń kórsetpelerine ámel qılıw kerek» [8.23]. Ol qanday basshı? Ol bizdi qalay basqaradı?

Basshınıńń pikirlew hám boljaw usılları (stilleri) basqapıw nám basshılıq penen tıǵız baylanıslı bolıp, basshınıń pikirlewi hám basshılıq iskerligi keleshek hádiyse, qubılıslardıń natiyjelerin, aldınan kóre biliw hám obektiv boljay alıw múmkinshiliklerin belgileydi.

Jaqsı basqarıw basshıdan jaqın, uzaq keleshekti boljay alıw kompotenciyasın talap etedi. Mashqala sonnan ibarat, házirgi kúnge shekem insannıń boljay alıw oy pikiri qábiletin qáliplestiriw hám rawajlandırıwdıń tolıq bir pútin sisteması islep shıǵılmaǵan [1,21]. Biz usı jumısımızda shaxstıń individual psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda basshınıń boljay alıw prognostikalıq iskerlikke beyimligi usılların ashıp beriwge háreket etemiz.

Shveytsariyalıq psixolog C. G. Yung tárepinen usınıs etilgen shaxs tipologiyasına [4.67.] tıykarlanıp, tort basqarıw usılın ajıratıw múmkin. Hár bir basshınıń individual psixologiyalıq ózgeshelikleri hám aqıl oyınıń abzallıqları adamda qaysı basqarıw stili ústin ekenligin belgileydi. Basqarıw iskerligine eń maqul ústin bolǵan psixologiyalıq jantasıwlar - bul «sensorika» (seziw) (házirgi waqıtta ótip atırǵan processlerge tásir etiwshi tiykarǵı, zárúrli faktorlardı haqıyqattı jeterli dárejede aqekvat sanalı túsiniw) hám «logika»"(aqıl-oy) (bolıp atırǵan processler qubılıs waqıyalardıń jaǵdayın, dúzilisin, klassifikaciyasın, olardıń bir birine óz ara tásir etiw usılların hám baylanısların obyektiv túsiniw).

Bul pazıyletler, sizge qandayda bir nárselerdi yamasa kimlerdidur nátiyjeli basqarıw imkaniyatın beretuǵın zárúr pazıyletler. Eger málim bir adamda atları atalǵan emes, al basqa pazıyletler ústin bolsa, olar basqarıw jumısları sapasın tómenletedi. Biraq, málim bir jaǵdaylarda yamasa belgili "basqarıw nátiyjesiz" jáméátte shaxstıń jeke bilimi, tájiriybesi hám adamgershiligi málim artıqmashlıqlarǵa iye bolıp, jaqsı nátiyjeler beriwi múmkin. Mısalı, aqıl-oy, jan sezimtallıǵı basım bolǵan pedagogikalıq kollektivte basshınıń málim bir kisige jaqsı orınlaǵan jumısı ushın shın kewilden bildirgen minnetdarshılıǵı, bul xızmetkerdiń jáne de nátiyjeli islewi ushın qosımsha xoshámetlew esaplanadı. «Aqıl oylı, janı sezimtal» baslıq bul múmkinshilikten kemnen kem paydalanadı, sebebi onıń pozitsiyası - jaqsı orınlaǵan jumısı ushın adam mıynet haqı aladı.

V. V. Gulenko basqarıwdıń tórt usılın belgileydi: sensor-ratsional, sensor - irratsional, intuitiv-etikalıq hám intuitiv-logikalıq. Málim psixologiyalıq ózgeshelikke iye hám basqarıwda óz stili tán belgili bir basshınıń basqarıw stilin bile otırıp, onıń tábiyiy kóregenlik hám boljay biliw kompetensiyasi haqqında oylap kórsek boladı. Bul potencial múmkinshilikler shaqstıń jeke ózine ǵana tán tábiyiy jaǵday bolıp, belgili bir jaǵdaylarda olar sezilerli dárejede kóbeyiwi kúsheyi yamasa tómenlewi múmkin [2.24.].

C. G. Yungtıń izertlewlerine tiykarlana otırıp oylawdıń tort: intuitiv, logikalıq, strategiyalıq hám emotsiyonal stillerin ajıratıw múmkinshiligine iye bolamız. Basshı aqıl oyınıń basım bólegi (ózine tartıw, isendiriw, boysındıra aliıw, ilhamlandırıw) onıń boljaw múmkinshiliklerin, keleshekke ájayıp isenim, úmit-itibar, shama qılıw, bolajaq waqıyalardı

aldınan kóre biliw usaǵan qábiletlerin rawajlandırıp, onıń basqarıw usılın qáliplestiredi [3.91.].

Eger sizde intuitiv pikirlew usılı basım bolsa, basqalar sizdi jeńiltek, tájiriybesiz baslıq dep biledi. Bunday baslıq demde bir jumıstan ekinshisine sekirip óte beredi, mudami hár qıylı ideyalarǵa iye bay, olardı tezlik penen iske asırıwǵa asıǵadı. Lekin ol «búgingini erteńgige qaldırma» qaǵıydasın saqlamaydı. Bunday baslıqtıń jumıslarınıń natiyjeliligi támen boladı, sebebi onıń ózi jumısqa punktual qatnas jasamaydı, jumisları tártiplestirilmegen, waqıttan biypárwa únemsiz paydalanadı, únemlew ónimli paydalanıw onıń qaǵıydası emes. Biraq, olardıń ayırımları keleshekti kóre alıwı menen basqalardı tańlandırıp ǵana qoymay, jaqsı agitatorlarda bola aladı. Eger olar ózlerin aqıl menen teń saldamlı uslay alsa, olar keleshekti jeterlishe tuwrı shamalay aladı.

Ózleriniń haqıyqıy durıs hám isenimli boljawlarına obyektiv tıykarlı túsinik bere almawı sebepli, olardıń pikirleri haqıyqatqa jaqın tuykar bolıp ǵana qala beredi. Bunday basliqlar ádette tek óz isenimleri táreptarı ǵana. Basqa adamlardıń óz ara baylanıs, qarım-qatnas, emotsional sezimleri kewil kehirme bastan keshiriwlerin bunday baslıqlar túsinbeydi, túsiniwge basta qatırmaydı Bul táqilettegi baslıqtıń intellektual insaniy paziyletleriniń tómenligi qol astındaǵı xızmetkerlerge úlken zálel jetkiziwi anıq.

Intuitiv pikirlew usılı menen jumıs islewshi basshılar jumısları barısında qubılıslardıń, waqıyalardıń haqıyqıy mánis mazmunına joqarı baha beredi. Jasawdı jaqsılıqqa baǵdarlawshı hámme nárse olar tárepinen qanaatlanıwshılıq penen qabıl etilip, qollap quatlanadı.

Basqarıwdıń logikalıq stili menen islewshi basshılar kóbinese átiraptaǵı bolıp atırǵan waqiyalarǵa kemsalıylıq penen qaraytuǵın adam bolıp kórinedi. Negizinde bul basqarıw stili menen jumıs isleytuǵın baslıq logikalıq aqıl júrte alıw usıl iyesi – sistemalı, izbe-izlik penen dálilli tiykarlanǵan halda jumıs islew táreptarı. Bunday basshılardı waqiyalardıń strukturalıq dúzilisi hám qatań hár tárepleme logikalıq oylastırılǵan jumıs procesi ǵana qızıqtiradi. Tez hám asıǵıslıqta lumıs islew olarǵa tán emes. Sebebi olarǵa óz jumısların hár tárepleme tereń oylastirıp alıw ushın waqıt kerek. Krizis sharayatında olar basqalarǵa isshеń emes, biypárwa, isi ónbeytuǵın adamlar bolıp kóringeni menen krizis tereńlesken jaǵdayda bunday bashıda onı jeńiwge degen umtılıwshılıq kúsheye beredi.

Átiraptaǵı adamlar bunday oylaw uqıbına iye adamlardı pedantlar, dogmatlar, qırsıqlar, qıyqımlar, kewil qálbi menen emes, tek aqıl menen jasawshı, ózine ısengen, hesh qanday inta-qızıǵıwshılıqlarǵa jol qoumaytuǵın, hár bir qádemi tek qoyılǵan maqsetke eń paydalı jollar menen alıp barıwı kerek, kompyuter programması ornatılǵan adam t.b.,t.b. - dep esaplaydı.

Logikalıq basqarıw usılı menen isleytuǵın basshı alda turǵan jumıslardı eń nátiyjeli hám aqılǵa muapıq joybarlap aladı. Jaqınlasıp kiyatırǵan waqıyalar hám jumıslar barısına tásir etiwi múmkin maksimal faktorlardı esapqa alıp jumıs isleydi. Bunday basshı ózi dúzgen rejege qatań ámel qıladı, tiykarlap beriw hám tartısıw arqalı óz pozitsiyasın ılajı bolǵanınsha qorǵaydı. Onıń sóylewi emotsional qızǵın shıraylı bolmawı múmkin, lekin óz jumısları tarawına tiyisli ǵana túsinik hám terminler menen oǵada bay. Usınday basshılardıń jumıslarınıń hám sóylewde paydalanǵan sózleriniń tereń analizi, basshınıń oylaw hám basqarıw stillerin diagnostika qılıwda qosımsha paydalanılıwı múmkin qurallar hám faktorlar bola alatuǵunın kórsetedi.

Oylaw hám basqarıwdıń strategiyalıq usılı - keleshek wazıypalardı tek ǵana teoriyalıq yamasa logikalıq-strukturalıq tiykarlaw emes, ol birinshi gezekte haqıyqıy nátiyje ushın qúres, Bul túrdegi basshı házirgi zaman auaq alısın tolıq tusinedi hám onı óziniń ótken dáwir tájiriybesi yamasa kelesek máshqalaları menen shatastırmaydı. Bunday basshılar

waqıya qalay payda bolganı menen tereń qızıǵa bermeydı, olar ushın eń áhmiyetlisi, alda anıq wazıpalardın házirgi waqıtta haqıyqıy barlıǵı hám olardıń keleshekti gózlegen nátiyjeli sheshimin tabıw.

Strategiyalıq basqarıw stili sizge tosadıy hádiyseler hám krizislı jaǵdaylardı jeńiwge jaqsı múmkinshilik beredi. Olardıń bas uranı bar jaǵday menen sharayatlardı esapqa alıp - joqarı nátiyje usın gúres. Olar basshılıq qábiletlerin kórsetiwden, kópshilik jaǵdaylarda tapsımalardı orınlawda juwapkershilikti óz moynına alıwdan qorıqpaydı. Buyrıqlardı orınlawda qol astındaǵı qızmetkerler hám átiraptaǵılar menen qashan ne islewdi talqılap otırmay, olardı kerekli jumıslardı orınlawǵa májbúrley aladı.

Olardıń barlıq iskerligi, ádette, eń áhmiyetli aktual mashqalalardi sheshiwge, házirgi yamasa jaqın keleshektegi maqsetlerge erisiwge qaratılǵan. Emotsional kúsh jiger, isenim, belsendilik olarǵa hár qanday qıyın jaǵdaylardan tez shıǵıp ketiwge múmkinshilik beredi. Geyde jumıslardı orınlawdıń jetkilikli dárejede logikalıq tiykarlı oylastırılmaǵanlıǵı, shalaǵaylıq penen asıǵıslıq, usaǵan olardıń ayıbı boslıqlar hám mashqalalardıń kelip shıǵıwına sebep boladı.

Oylaw hám basqarıwdıń emotsional stili - bul adamlar arasındaǵı munasábetler sezimler, emotsiaǵa berilgen kelispewshilikler sisteması. Bul tiptegi basshılar basqa “áhmietli”-rek adamlar tárepinen basqarılatuǵın, tómen dárejeli basshılar. Olarǵa ótken zamanǵa baǵdarlana beriw ádet. Jańa sharayatta ózlerine tolıq isenbeydi. Ótken zaman menen baylanıstı úziwi múmkin jańalıqlar, sheshim hám qararlardan qashıwǵa háreket etedi. Olarǵa stereotip, konservativ pikirlew, eski usıl dástúrlerge tiykarlanıp lumıs islew tán qubılıs. Basqarıw hám oylawdıń emotsional stiline iye basshılar waqıyalardı tiykarınan emocyanal tásir oyata alatuǵın, yadta uzaq jarqın iz qaldıaratuǵın nátiyjeler menen bahalaydi. Bunday basshılarǵa birew haqqındaǵı óz oy-pikirlerin ózgertiw oǵada qıyın. Olar ushın keleshektegi nátiyjeli jumıslardıń logikalıq tiykarlanǵanlıǵı emes, bálki jáméátdegi psixologiyalıq klimat, adamlar arasındaǵı munasábetler sisteması baslı áhmiyetke iye. Percpektivalı aldınan joybarlaw olar mingen tulpar at emes. Emotsional sezimler, mısh-mısh gápler, daw menen jánjel - bunday basshınıń ashıq áwesi. Imperiyalardı dúzgen hám joq etken daw jánjel menen jumıs islew stili bunday basshınıń qolındaǵı kúshli qural. Basqa adamdı túsiniw, unamlı jáméátlik ortalıq jaratıw hám qol astındaǵı xızmetkerlerdı paydalı jumıslarǵa baǵdarlawǵa hám nátiyjeli basqarıwǵa múmkinshilik beretuǵın kúshli psixologiyalıq factor ekenlign olar túsinip jetiwi zárúr talap.

Solay etip, dáslep intuitiv, keyin logikalıq, soń strategiyalıq hám emotsional pikirlew usılların izbe iz, sistemalı paydalana alǵan basshılardıń nátiyjeli boljay alıw múmkinshilikleri joqarı boladı. Mektep oqıtıwshılarınıń kópshiliginiń (shama menen 80%) [5.52.] emotsional pikirlew stil menen jumıs islewi, oqıwshılardıń eń bir nátiyjeli bilim alatuǵın dáwirinde, olarǵa kelshekti gózlep jasaw hám islew qábilet-konlikpeleriniń qáliplesiwine járdem bere almawı, olardıń óz tábiyiy potentsial múmkinshiliklerin nátiyjeli iske asıra alıwına tosqınlıq etedi. Bul táshwishli jaǵday. Usı sebep, oqıwshılardıń prognostikalıq pikirlew kónlikpelerin qáliplestiriw maqsetinde, mektep oqıw programmalarına keleshekti gózlep jasawdıń, hesh bolmasa ápiwayı sırların úyretiwshi qosımsha sabaqlar kirgiziliwi zárúr. Joqarı oqıw orınları programmasına " Boljaw tiykarlari" pánin kirgiziw, mektep oqıtıwshılari qánigelik arttırıw kursları ushın "Tálim-tárbiya nátiyjelerin pedagogikalıq boljaw", «Boljaw tiykarları. Propedevtikalıq kurs" dástúrlerin t.b.oqıwlıq hám metodikalıq qollanbalar islep shıǵıw maqsetke muwapıq zárúrlik.

Házirgi kúnde Pespulikamızdıń hár qiylı joqarı oqıw orınlarında «… mekemelerin basqarıw» páni oqıtılıp atır. Boljay bilw kompetensiyasına iye bolıw tek basshılardı

tayarlawda ǵana emes, bálkim qálegen qalıq qojalıǵı tarawı salasında jumıs islewshi qızmetkerler ushında zárúrli qubılıs.

Bolljay biliw kompotenciyasın qáliplestiriw tek basshilardı oqıtiwda ǵana emes, al adam iskerliginiń barlıq tarawında oǵada áhmiyetli faktor. Kópshilik adamlardıń biz atqarıwshı hám boysınıwshılarmız pútkil ómir boyı sol jaǵdayda qalamız, bul maǵlıwmatlarǵa mútáj emespiz dep oylayıda tábiyiy. Biraq, hár bir qánige insan ózine basshı bolıp esaplnadı. Bizge ózimizdi basqarıw ushın, óz betimizshe qararlar qabıllawımızda erteńdi kóre biliwge tuwrı keledi. Xalqımızda «At altı aylıǵın, túye jıllıǵın oylaydı» - degen gáp bar. Biz aldınnan boljap bilemizbe?

Ádebiyatlar

1. Гершунский Б.С. Образовательно-педагогическая прогностика. Теория, методология, практика: Учебное пособие / Б.С. Гершунский — М.: Флинта: Наука, 2003. — 768 с.
2. Гвишиани Д.М., Лисичкин В.А. Прогностика — новая наука //Будущее науки, Вып. 3. М., 1970. С. 35.
3. Гуленко В.В. Менеджмент слаженной команды. Новосибирск: РИПЕЛ, 1995. – 192 с.
4. Смирнов И.П. Человек – образование – профессия – личность. Монография. – М.: УМИЦ «Граф-Пресс», 2002. – 420 с.
5. . Собчик Л.Н. Диагностика индивидуально-типологических свойств и межличностных отношений. Практическое руководство. - СПб: изд. «Речь», 2002. – 96 с.
6. Тигер П., Бэррон-Тигер Б. Делай то, для чего ты рожден. Путь к успешной карьере через самопознание / Пер. с англ. Н.Б.Демченко. – М.: «АРМАДА», 1996. – 491 с.

M A Z M U N Í

Қодиров Қ. ЕЛГЕ ЗИЯ ТАРАТҚАН ТЕБЕРИК БИЛИМ ДӘРГАЙЫ …… 3

1-SEKCIYA. JAŃA ÓZBEKSTANDA JÁMIYETLIK HÁM SOCIAL-GUMANITAR PÁNLERDI OQÍTÍWDA JAŃALANÍWLAR HÁM JETISKENLIKLER

Кощанов Б.А., Досмагамбетов С. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТ 1975-ЖЫЛЛАРДА ……. 8

Сарибаев М., Турганов Б., Мадреймов Ф., Торениязов М. НУКУС ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИНИНГ АРХЕОЛОГИЯ СОҲАСИДАГИ ХАЛҚАРОЛИК ҲАМКОРЛИКЛАРИ 9

Сеитова З.П. ФИЛОСОФСКАЯ ЛИРИКА АЖИНИЯЗА 12

Базарбаев Р.Ж. СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В ВУЗЕ …….. 15

Юсупов Р.К. ИЗ ПРОБЛЕМ ИСТОРИИ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ (конец XX – начало XXI вв.) 16

Есназарова З. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ХАЛЫҚТЫҢ МИЛЛИЙ ҚУРАМЫ XX-ӘСИРДЕ 18

Сарыбаев А.К. ТАРИХ ФАНЛАРИДА ҲОРИЖИЙ ТАЖРИБАЛАР АСОСИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШНИНГ НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ 20

Есназарова З., Хужаниязов У. САЙФ УЗ – ЗАФАР НАВБАХАРИЙДЫҢ ЭТИКАЛЫҚ КӨЗ-ҚАРАСЛАРЫ («Дурр ул- мажолис» шығармасы мысалында) .. 22

Турганов Б.Қ. АНТИК ДАВРДА ХОРАЗМ МЕТАЛЛСОЗЛИК ҲУНАРМАНДЧИЛИГИ СОҲАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИ 24

Айтмуратов Ж., Қалимбетов Б. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТ БАЗАСЫНДА УНИВЕРСИТЕТ АШЫЎ МӘСЕЛЕСИ ……..... 26

Турганов Б.Қ., Даўлетбаев М.Т. АНУШТАКИН ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВРИДА ЖАНУБИЙ ОРОЛБЎЙЛАРИДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИ 29

Reymbaev R., Rustamov O. O'LKAMIZ TARIXINI O'RGANISHDA TARIXIY O'LKASHUNOSLIK VA TURIZM FANINING O'RNI 31

Джумагельдиев Н.Р., Кенесбаева С.Т. ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ 33

Атамуратова М.Ж. ТАСАЎЎИФ ТӘЛИЙМАТЫНДА ИНСАНДЫ КӘМИЛЛИККЕ ЖЕТЕКЛЕЎШИ ИДЕЯЛАР 35

Досмагамбетов С. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ УЗБЕКИСТАНА …….. 38

Досмагамбетов С., Алламуратов А.А. ҒӘРЕЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ 41

Qutlımuratov B.X., Abdiev J.G. ÁJINIYAZ QOSIQLARINDA PATRIOTLIQ-FILOSOFIYALIQ KÓZ QARASLAR 43

Тангирбергенова З., Кенесбаева С.Т. ПУҚАРАЛЫҚ ЖӘМИЙЕТТИ РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ - ЕРТЕҢГИ КҮНГЕ БЕККЕМ ИСЕНИМ 44

Yangibayeva B.Ye. THE ART OF COMPLAINTS: UNDERSTANDING PRAGMATIC STRATEGIES ACROSS CULTURES …… 46

Аметов А. ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТУРМЫСЫНДА АТ ПЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ОЙЫН-ЗАЎЫҚЛАР ҲАҚҚЫНДА 48

Alimova S.S. INGLIZ TILSHUNOSLIGIDAGI OT SO‘Z TURKUMIGA OID QARASHLARNING TARAQQIYOTI VA AHAMIYATI 50
Turumbetova A. DARSLARDAN BO‘SH VAQTLARDA BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING O‘QUV-BILIM KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH .. 53
Bayniyazov A. MEDIATÁRBIYANIŃ FILOSOFIYALIQ HÁM METODOLOGIYALIQ TIYKARLARI 55
Каипназаров А., Хожамбергенов Р., Султамуратов М. ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ МЕТОДОВ НА ТЕМУ: ЭТНОГЕНЕЗ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОГО, КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА .. 57
Reyimbaeva A.P. BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINDA BAYLANISLI SÓYLEWDI QÁLIPLESTIRIW 63
Шарапатова А. ТАРИЙХ ОҚЫТЫЎДАҒЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ИННОВАЦИЯЛАР 60
Юсупова Б. АРАЛ МӘДЕНИЯТЫ: АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МИЙРАСЛАРДЫ САҚЛАЎ ҲӘМ МУЗЕЙЛЕСТИРИ 62
Dosmaganbetov S., Kaipnazarov A., Djumageldiyev N. MEKTEPLERDE ÁMIR TEMUR HÁM TEMURIYLER DÁWIRINDEGI XOREZM QALALARÍ HÁM MÁDENIYaTÍ PEDTEXNOLOGIYALAR ARQALÍ ÚYRENIW 64
Қанаатов Е.Е. УСТИРТТЕ ӘЙЙЕМГИ ДӘЎИРДЕ ЖАСАҒАН ХАЛЫҚ ҲӘМ ҚӘЎИМЛЕР 66
Atamuratova N.D. BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING AXBOROT KOMPETENTSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI 69
Ilauatdinov R. ǴÁREZSIZLIK JILLARINDA QARAQALPAQSTAN-AVSTRALIYA XALIQARALIQ ARXEOLOGIYALIQ EKSPEDICIYASI IZERTLEWLERI HÁM ONIŃ NÁTIYJELERI 70
Қалжанов П. СПОРТШЫЛАРДЫҢ ТАКТИКАЛЫҚ ТАЯРЛЫҒЫН БАҚЛАЎ … 72
Юсупов О.Ж., Досмағамбетов С., Наўрызбаев А.О. ӘЖИНИЯЗДЫҢ «БОЗАТАЎЫ»-Н МОСКВАДА КИМ АЙТҚАН? 73
Nawrızbaev A. ARAL DEL`TASINIŃ QARAQALPAQ INTELLEKTUAL` ELITASI: MURTAZA XOJA: HÁKIM HÁM ELSHI 76
Toreniyazov M., Erniyazova D. YANGI O‘ZBEKISTON YOSHLARINING VATANGA MUHABBAT HISSINI OSHIRISHDA TARIXIY SHAXSLARNING QAHRAMONLIKLARINI AKS ETTIRISH 78

2-SEKCIYA. JAŃA ÓZBEKSTAN DÁWIRINDE TIL HÁM ÁDEBIYATTÍ ÚYRENIW JÁNE OQÍTÍW MÁSELELERI

Пирниязова А.К., Саитова Ш.Б. ПЕДИНСТИТУТ ПИТКЕРИЎШИСИ – ПРОФЕССОР, ИЛИМ ДОКТОРЫ 82
Давлетов Б.А. ӘЖИНИЯЗ ЛИРИКАСЫНДА ЎАТАН ТЕМАСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫЎЫ 84
Бекбергенова М.Д. Т.ҚАБУЛОВТЫҢ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ТИЛ ҲӘМ ОНЫ ОҚЫТЫЎДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР 86
Дильманов И. ЯРКАЯ ЗВЕЗДА КАРАКАЛПАКСКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ 89
Orazımbetov A. I.YUSUPOV POEZIYASÍNDA ADYEKTIVLIK FRAZEOLOGIZMLERDIŃ LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ MÁNILERI 91
Shınnazarova S. Q.MÁTMURATOVTÍŃ «TERBENBES» SHÍǴARMASÍNDA MOYÍN TIREK SÓZI MENEN KELGEN FRAZEOLOGIZMLER 93

Торткулбаева Т.А. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДАҒЫ ҚАЗАҚ ШАЙЫР - ЖЫРАЎЛАР МИЙРАСЫНЫҢ МИЛЛИЙ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ …… 96
Utemuratov B.K. PIRLS XALIQARALIQ BAHALAW TALAPLARI TIYKARINDA BASLAWISH KLASS OQIWSHILARINIŃ TEKSTTI ÓZLESTIRIWINDE QÁLIPLESETUǴIN KOMMUNIKATIVLIK KOMPETENCIYALAR …… 99
Ходжаниязова А.А., Елмуратова С.А. К ВОПРОСУ ОБ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКУ СПЕЦИАЛЬНОСТИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА (На примере текста Ажинияз Косыбай улы) ……. 101
Mambetova G. K.KARIMOVTÍŃ SHÍǴARMALARÍNDA NAQÍL-MAQALLARDÍŃ QOLLANÍLÍWÍ …….. 103
Allambergenova N.G. TURKIY XALQLAR QAHRAMONLIK EPOSLARI *(tatar xalq alplik hikoyatlari misolida)* ……..... 105
Arzieva B., Koyshekenova T. THE ROLE OF AJINIYAZ'S POETRY IN UPBRINGING YOUNGER GENERATION …… 107
Жалгасов Н.М. ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКИХ И КАРАКАЛПАКСКИХ ПРОВЕРБИАЛЬНЫХ ОБРАЗОВАНИЙ В ТЕКСТАХ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ …….. 109
Бекбергенов Қ.А. ЖУП СӨЗЛЕРДИҢ ДҮЗИЛИСИ 112
Карибаева А.У. АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ МЕТОНИМИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР 114
Ктайбекова З.К. МИСТИКАЛЫҚ ГҮРРИҢЛЕРДИҢ КӨРКЕМЛИГИ 117
Есебаев М.М. БИР ПОРТИРЕТ ТАРИЙХЫ ……. 120
Yusupov S.Sh. QORAQALPOG'ISTON HUDUDIDA BIR XIL NOM BILAN ATALUVCHI NEKROTOPONIMLAR …… 126
Найзабаев Ә.А. АБАЙ МЕН ӘЖІНИЯЗДЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРБАЯНЫНДАҒЫ ОРТАҚ ТАРИХИ МӘСЕЛЕЛЕР 129
Жалилов С. ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ ЎЗБЕК ТИЛИ ИЖТИМОИЙ-СИЁСИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯСИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ 133
Генжебаева Г.К. К ВОПРОСУ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В КАРАКАЛПАКСКОЙ АУДИТОРИИ …..…….. 135
Григорьева М.И. АНАЛИЗ ЯЗЫКА КАК МЕТОД ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ……... 136
Толегенова Г.Ж. ЛИНГВИСТИКА И ФИЛОЛОГИЯ ……. 138
Исмагилова М.Ф. ОСОБЕННОСТИ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО АСПЕКТА ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ ……... 141
Sadikova Kh.P. THE IMPORTANCE OF COMMUNICATIVE ACTIVITIES IN INCREASING MOTIVATION AMONG YOUNG EFL LEARNERS …… 143
Kallibekova G., Nurbekova N. MÁLIMLEME XIZMETINIŃ MEDIA QURALLARI MENEN BIRGE ISLESIWI …….. 145
Alimbetova M.M. LEXICAL COMPETENCE AS THE FOUNDATIONAL BASIS IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING …….. 148
Bayımbetova M.B., Mambetniyazova H.M. INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE ELIKLEWISHLERDIŃ SÓZ JASALIW SISTEMASI: KONVERSIYA 151
Dauletmuratova Kh., Baymuratova G. THE USE OF ANTITHESIS IN AJINIYAZ'S SONG-CONTEST ……. 153
Esbergenova X.M. THE USE OF TOTAL PHYSICAL RESPONSE METHOD IN TEACHING YOUNG LEARNERS ……... 155

Nuratdinova J. COMMUNICATIVE LANGUAGE TEACHING METHODS IN ENGLISH LANGUAGE EDUCATION FOR AGRICULTURAL STUDENTS ……. 158
Bakhieva P. THE ROLE OF LANGUAGE AWARENESS IN TEACHING GRAMMAR …… 160
Ruzimov Sh.S. LEXICOGRAPHY AND DICTIONARY CLASSIFICATION …….. 162
Ruzimov Sh.S. THE CONCEPT OF PHRASEOLOGY AND PHRASEOLOGICAL UNITS …… 163
Уразова А. ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО …… 165
Шамшаддинова С.С. ҚОҢЫРАТ РАЙОНЫ ЭТНОТОПОНИМЛЕРИ 167
Есемуратова У.Х. “ДӘЎЛЕТИЯРБЕК” ДӘСТАНЫН АТҚАРҒАН БАҚСЫЛАР ... 169
Жалгасбаева Ш.М. ОБЗОР ИЗУЧЕНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ ЖЕСТОВ В ОБРАЗОВАНИИ И ЗНАЧЕНИЕ НА МЕЖДУНАРОДНОЙ АРЕНЕ ……. 171
Косымбетова А.Е. ЭМОЦИОНАЛ-ЭКСПРЕССИВЛИК МӘНИНИҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛДА БЕРИЛИЎИ 174
Sultanova J. TÚRK XALÍQ ERTEKLERINDE «SHÁRYAR» EPOSÍNÍŃ MOTIVLERI 176
Таджимова Ш. САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА В КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЕ …… 178
Tlektesov F.M. INTERLINGVAL ASPEKTDA MUTANOSIB MUQOBILLIK TUSHUNCHASI …… 180
Kurbanbayeva O. PEDAGOGIKALIQ KOMPETENTLIKTI ÁLIPLESTIRIWDE INNOVACIYA ……... 182
Karamatdinova G.T. QARAQALPAQ TILINDE KÓP MÁNILI SÓZLER HÁM OMONIMLERDI OQITIW …… 184
Abdullayeva F. ADABIY TA’LIMDA DIDAKTIK MAETERIALLAR YARATISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI ……. 185
Quanishbaeva M., Ametova E. IMPROVING VOCABULARY SKILLS USING EXTENSIVE READING FOR INTERMEDIATE LEARNERS …….. 187
To’lqinova M., Oringalieva D. AJINIYAZ: A BEACON OF KARAKALPAK LITERATURE …… 188
Orınbaeva A., Ktaybekova Z. S.IBRAGIMOV POEZIYASINDA MUHABBAT TEMASÍ ……. 190
Buranova Sh.M., Sattarov A. O‘ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA MA‘NODOSHLIK XUSUSIYATLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI 192
Бийсенбаев Қ. ЖАЗБА ӘДЕБИЯТТА МИЛЛИЙ БАЛАЛАР ОЙЫН ФОЛЬКЛОРЫ ДӘСТҮРЛЕРИНИҢ СӘЎЛЕЛЕНИЎИ (Аллашбай Реймов поэзиясы мысалында) 194
Muratova G.Ch. G‘AFUR G‘ULOM HIKOYALARIDA SO‘Z QO‘LLASH MAHORAT …… 196
Aldasheva Sh.J. SHUHRAT SHE’RIYATI …….. 198
Kaypnazarova M.K. QARAQALPAQ DIALEKTOLOGIYaSÍN OQÍTÍWDÍŃ AYÍRÍM MASHQALALARÍ 200

3-SEKCIYA. JAŃA ÓZBEKSTANDA KELESHEK ÁWLADTÍ TÁRBIYALAWDA PEDAGOGIKA HÁM PSIXOLOGIYA ILIMLERINIŃ ORNÍ

Жумашева Г.Х., Даниярова Ш., Хайтиметова Ш. ФОРМИРОВАНИЕ МОДЕЛИ СОВЕРШЕННОЙ ЛИЧНОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АЖИНИЯЗА 204

Пазылова М.Е. ПЕДАГОГИК БИЛИМЛАР ТАРАҚҚИЁТИДА АЖДОДЛАРИМИЗ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ УСУЛЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ 205
Нажметдинова М.М. ОММАВИЙ-МАДАНИЙ БАЙРАМ ТАДБИРЛАРИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ 207
Saparov Sh., Tlemuratova A. HOW TO HOLD SUCCESSFUL NEGOTIATIONS? ... 210
Клычева З.П. ПРОБЛЕМА ОБЩЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ 211
Romanova S.E. MUSIQA FAOLIYATI BILAN BO'LAJAK MUSIQA MUTAXASSISLARINI KASBIY-PEDAGOGIK TARBIYA MAZMUNI 213
Dawkeeva A.O. BO'LAJAK PEDAGOGLARNING O'ZIGA ISHONCHINI RIVOJLANTIRISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI 215
Allayarov M.J. ÁJINIYAZ SHAYIR QOSIQLARINDA INSAN QÁDRI 217
Tajetdinova S.M. BASLAWÍSH KLASS OQIWSHILARINIŃ HÁR TÁREPLEME RAWAJLANIWINDA MUZIKALI RITMIKALIQ HÁREKETLERDIŃ ÁHMIYETI .. 219
Kenjebaeva S.S., Begjanov B. ULIWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEBINDE MUZIKA PÁNINIŃ AHMIYETI 221
Нурмуҳамеджанов А.М. ЧАНГ СОЗИНИНГ ИЖРОЧИЛИКДА ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ 223
Nazarova I.Z. MUSTAQILLIK DAVRIDA RAQS SAN'ATINING TARAQQIYOTI VA ZAMONAVIY O'ZBEK MILLIY RAQS SAN'ATINING XUSUSIYATLARI 224
Нурмухамеджанов А., Махсудов Н. ШАШМАҚОМ ИЖРОЧИЛИГИДА УД ВА ТАНБУР СОЗЛАРИНИНГ ЎРНИ 228
Shokirov T.N. MADANIYAT VA SAN'ATNING SHAKLLANISHDA O'RXUN – ENASOY YODGORLIKLARI 231
Кощанова Г.К. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНТОВ – ПЕРВОКУРСНИКОВ 234
Djolımbetova M.M., Matkarimova N. OQIWSHILAR ARASINDA ZIYREKLILIKTI ANIQLAW MASHQALASINIŃ PSIXOLOGIYALIQ TÁREPTEN ÚYRENILIWI 237
Djolımbetova M.M., Bazarbaeva S. ÓSPIRIMLIK DÁWIRINDE ÓZIN-ÓZI BAHALAWDIŃ INDIVIDUAL PSIXOLOGIYALIQ ÓZGESHELIKLERI 240
Калкабаев Б.А. ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ НА ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ УЧИТЕЛЕЙ ШКОЛ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 242
Arziev A. OILADA AXLOQIY MUNOSABATLARNI SHAKLLANTIRSH …… 244
Arziev A. MEKTEP OQIWSHILARIN KASIPKE BAĠDARLAW JUMISLARIN NÁTIYJELI SHÓLKEMLESTIRIW 246
Машарипова А. ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ БИЛИМЛЕНДИРИЎДИҢ АЙЫРЫМ МАШҚАЛАЛАРЫ 248
Ibraimova G.A. ENHANCING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE(ESL)EDUCATION IN UZBEKISTAN THROUGH CLASSROOM INTERACTION …… 249
Bekbagambetova J.R. QARAQALPAQ XALIQ DÁSTANLARI MISALINDA OQIWSHILARDA KOLLOBORATIV KÓNLIKPELERDI QÁLIPLESTIRIW 251
Shukirullaeva S.A. BOSHLANG'ICH SINFLARDA 4K TAMOYILI ASOSIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGAGIK OMILLARI 253
Shodiyeva Sh.Sh., Djalalova N.X. MUSIQANING INSON ONGI VA HISSIYOTIGA TA'SIR ETISHINING AJOYIB KUCHI HAQIDA 255

Ahmedova M.I., Djalalova N.X. VOKAL SAN'ATINING AHAMIYATI 257
Djalalova N.X. YOSHLAR ESTETIK TAFAKKURINI YUKSALTIRISHNNG IJTIMOY-MADANIY OMILLARIDAN BIRI – SAN'ATDIR 259
Nasritdinnova M.N. ARTPEDAGOGIKA - DARSLARNI O`QITISHNING ZAMONAVIY USULI SIFATIDA 261
Berdiyev B.R., Panjiyeva Sh.Z. MULOHAZA. MULOHAZA INKORI. KONYUNKSIYA VA DIZYUNKSIYA. MULOHAZALAR VA ULAR USTIDA ISHLASH 264
Nasritdinnova M.N. TA'LIM JARAYONINI ARTPEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDA TASHKIL ETISHNING ZAMONAVIY USULILARI 267
Valieva N.Z. APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGIES IN TEACHING COMMUNICATION SKILLS 268
Matkarimov A.M. IJTIMOIY OMILLARNING TA'LIM TIZIMI SAMARADORLIGIGA TA'SIRI (Xalqaro baholash tadqiqotlari misolida) 271
Abdisharipova Sh.B. O'QUVCHILARGA KOMPETENTSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TALIM-TARBIYA BERISHNING O'ZIGA XOS JIHATLARI 273
Abdisodiqova M.N. TALABALARNI TADQIQOTCHILIK FAOLIYATIGA TAYYORLASH JARAYONINING BOSQICHLARI 274
Dauletnazarova A.K. BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINF O'QITUVCHISINING KASBIY KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISH 276
Xalmuratova Sh.B. BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING RISKOLOGIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH DOLZARB PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA 279
Davletova A. YOSHI KATTALAR TA'LIMIDA DIDAKTIKA 280
Gilishtaganova O.M. RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA BO'LAJAK OQITUVCHILARNING AXBOROT MADANIYATINI SHAKILLANTIRISH 282
Joldasbaeva A.M. ÖĞRETMENIN CINSIYET TOLERANSI TÜRLERI VE PEDAGOJIK ÖNEMI 283
Suleymanova M.P. BOSHLANG'ICH SINFLARDA O'QUVCHILARDA TARBIYA DARSLARIDA YETUK INSON MOTIVINI RIVOJLANTIRISH (Xususiy maktablar misolida) 285
Utegenova D.A. MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA NUTQ SAVODXONLIGINI RIVOJLANTIRISH TUSHUNCHASI VA UNING IJTIMOIY AHAMIYATI 287
Янгибаева М.Р. ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМНИ АҲАМИЯТИ ВА МАКТАБ АМАЛИЁТИДА «КЛАСТЕР» МЕТОДИНИ ҚЎЛЛАШ ҲАҚИДА 289
Говорков Д.С., Нажметдинова М.М. ТВОРЧЕСКИЙ ПУТЬ МОЛОДОГО КОМПОЗИТОРА: ОТ НАЧАЛА ДО ПРОФЕССИОНАЛИЗМА 291
Aytbaeva A.H. TÁLIM HÁM TÁRBIYANIŃ SHAXSQA BAĠDARLANĠAN TEXNOLOGIYASI 293
Даулетбаев М.П. РОЛЬ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ В ВОСПИТАНИИ БУДУЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ 295
Seytekova Z., Muratbaeva G. MEKTEPKE SHEKEMGI TÁLIM SHÓLKEMLERINDE ILAYDAN OYINSHIQ JASAW USILLARI 296
Seytmuratov B.G. KELESHEK ÁWLADTI ESTETIKALIQ JAQTAN TÁRBIYALAWDA BAQSISHILIQ ÓNERINIŃ TARIYXIY HÁM MÁDENIY ÁHMIYETI 298

Normurodova N.K. BOLAJAK MUSIQA O'QITUVCHILARINING KREATIVLIK SIFATLARINI OSHIRUVCHI PEDAGOGIK OMILLAR 300
Serdaliyeva A.A. KÓZI ÁZZI BALALARDIŃ MEKTEPTE MUZIKA SABAĠIN ÓZLESTIRIWDEGI HAREKETLI OYINLAR ARQALI OLARDIŃ BILIMIN ASIRIW 304
Berdixanova G. BASSHI IMIDJIN QÁLIPLESTIRIWDIŃ MÁNISI HÁM ÁHMIYETI 306
Abdiganieva D., Abdullaeva A. DIFFICULTIES OF CONDUCTING WITH HYPERACTIVE PUPILS DURING THE LESSON 308
Заримбетова А.К. ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ПЕДАГОГ ЗНАЧЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА 309
Клышов К.У. МЕКТЕП ОҚЫЎШЫЛАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВ ТӘЖИРИЙБЕСИН РАЎАЖЛАНЫРЫЎ ҲАҚҚЫНДА 312
Бекмуратов А. АКМЕОЛОГИК ЁНДАШУВ АСОСИДА БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИНГ ПРОФЕССИОНАЛ КОМПЕТЕНТЛИГИН РИВОЖЛАНТИРИШ 314
Niyozova S.O., G'ayratova R.G., Berdiyev B.R. MATEMATIKA DARSLARIDA ALGEBRA ELEMENTLARINI O'RGATISH METODIKASI 316
Allaniyazov I. BASSHÍNÍŃ BOLJAW ISKERLIGI USÍLLARÍ 318

“QARAQALPAQSTANDAǴÍ BIRINSHI ILIM-BILIM DÁRGAYÍNA 90 JÍL (ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍNÍŃ ASHÍLǴANÍNA 90 JÍL)”

atamasındaǵı xalıqaralıq konferenciya

MATERIALLARÍ TOPLAMÍ

Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanasında basılǵan. 2024-jıl.
Buyırtpa №0098. Nusqası 50 dana. Formatı 60x84. Kólemi 20,00 b.t.
230105, Nókis qalası. P.Seytov kóshesi n\j, Reestr №11-3084